

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

2

1997

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR

Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar)
Momčilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

KOREKTOR

Božidar Mladenović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

JUBILARNI BROJ

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU
THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY
L' HISTOIRE DU 20. SIÈCLE, REVUE DE L' INSTITUT
POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE
ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XV

1997. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Branislav Gligorijević, UJEDINJENJE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE I USPOSTAVLJANJE SRPSKE PATRIJARŠIJE U JUGOSLAVIJI	7
Mira Radojević, POLITIČKA OPOZICIJA U KRALJEVINI (SHS) JUGOSLAVIJI	19
Nikola B. Popović, NEDOUMICE O STALJINOVOJ POLITICI UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA	37
Dragan Aleksić, PROIZVODNA OSNOVA SRPSKE PRIVREDE POSLE OKUPACIJE 1941. GODINE	63
Momčilo Pavlović, SRBIJA U NACIONALNOJ POLITICI KPJ NA KRAJU RATA	85
Đorđe Borozan, JUGOSLOVENSKO-BRITANSKI RAZGOVORI U BEOGRADU 1952. I LONDONU 1953. GODINE	113

PRILOZI

Maja Miljković Đurović, ZDRAVSTVENA ZAŠTITA U VARDARSKOJ MAKEDONIJI 1919–1929	129
---	-----

POGLEDI

Todor Kuljić, TITOVA NACIONALNA POLITIKA	141
--	-----

KRITIKA

Bojan Dimitrijević, JOŠ JEDNA NOĆ ĐENERALA. Povodom knjige Milosava Samardžića, General Draža Mihailović, sa opštom istorijom četničkog pokreta	175
---	-----

NAUČNI ŽIVOT

Predrag Marković, RADNA GRUPA ZA UPOREDNU DRUŠTVENU ISTORIJU KAO ORGANIZACIONI I METODOLOŠKI MODEL	187
Smiljana Đurović, PET BROJEVA ČASOPISA ZA ISTORIJU NAUKE »FLOGISTON« 1995–1997	191

PRIKAZI

Dr Nikola Žutić, RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO (Ljubodrag Dimić)	195
THE SERBS AND THEIR LEADERS IN THE TWENTIETH CENTURY (Bojan Dimitrijević)	197
NEPOZNATA STRANA KNJIGA O SRBIMA – Meri Daram, Kroz srpske zemlje (1900–1903), (Vujadin Milanović)	199
Mr Nebojša Popović, JEVREJI U SRBIJI 1918–1941 (Ivan Hofman)	201
Dr Smiljana Đurović, S TESLOM U NOVI VEK (Mirosljub Vasić)	203
Dr Momčilo Pavlović, Mira Ninošević, Veroljub Trajković, IZBORNE BORBE U LESKOVAČKOM KRAJU 1919–1939, I (1919–1929), (Ranka Gašić)	205
Božin Jovanović, PRIVREDA TIMOČKE KRAJINE 1940–1990. (Slavoljub Cvetković)	206
POLITICAL AND IDEOLOGICAL CONFRONTATIONS TWENTIETH CENTURY EUROPE: ESSAYS IN HONOR OF MILORAD DRASKOVIĆ (Predrag Marković)	207
Dr Đuro Kovačević, IZGUBLJENA ISTORIJA (Mirosljub Vasić)	208

JUBILEJI

Milan Vesović, PETNAEST GODINA ČASOPISA »ISTORIJA 20. VEKA« 1983–1997	211
Miljan Vesović, FIFTEENTH ANNIVERSARY OF THE MAGAZINE »HISTORY OF 20 th CENTURY« 1983–1997	219
SADRŽAJ ČASOPISA »ISTORIJA 20. VEKA« 1983–1997	229

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Branislav Gligorijević, UNIFICATION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND ESTABLISHMENT OF THE SERBIAN PATRIARCHY IN YUGOSLAVIA . . .	7
Mira Radojević, POLITICAL OPPOSITION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (SHS)	19
Nikola B. Popović, STALIN'S AMBIGUOUS POLICY ON THE EVE OF WORLD WAR TWO	37
Dragan Aleksić, THE PRODUCTIVE BASIS OF SERBIAN ECONOMY AFTER THE OCCUPATION IN 1941	63
Momčilo Pavlović, SERBIA IN THE NATIONAL POLICY OF KPJ AT THE END OF THE WAR	85
Đorđe Borozan, YUGOSLAV-BRITISH TALKS IN BELGRADE (1952) AND IN LONDON (1953)	113

CONTRIBUTIONS

Maja Miljković Đurović, HEALTH CARE IN VARDAR MACEDONIA 1919-1929) . . .	129
--	-----

VIEWS

Todor Kuljić, TITO'S NATIONAL POLICY	141
--	-----

COMMENTARIES

Bojan Dimitrijević, ANOTHER NIGHT OF THE GENERAL, ON THE BOOK OF MILOSLAV ŠAMARDŽIĆ, GENERAL DRAŽA MIHAILOVIĆ, WITH A GENERAL HISTORY OF THE CHETNIK MOVEMENT	175
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Predrag Marković, DEPARTMENT FOR COMPARATIVE SOCIAL HISTORY AS A MODEL OF ORGANIZATION AND METHODOLOGY	187
Smiljana Đurović, FIVE EDITIONS OF THE MAGAZINE FOR THE HISTORY OF SCIENCE »FLOGISTON« 1995-1997	191

REVIEWS

Dr Nikola Žutić, THE ROMAN CATHOLIC CHURCH AND THE CROATIAN NATIONALITY (Ljubodrag Dimić)	195
THE SERBS AND THEIR LEADERS IN THE TWENTIETH CENTURY (Bojan Dimitrijević)	197
AN UNFAMILIAR PAGE IN THE BOOKS ABOUT SERBS – Mary Durrant, Through Serbian Lands (1900-1903), (Vujadin Milanović)	199
Mr Nebojša Popović, JEWS IN SERBIA 1918-1941 (Ivan Hofman)	201
Dr Smiljana Đurović, WITH TESLA INTO THE NEW AGE (Miroljub Vasić)	203
Dr Momčilo Pavlović, Mira Ninošević, Veroljub Trajković, ELECTION CAMPAIGNS IN THE LESKOVAC REGION 1919-1939, I (1919-1929), (Ranka Gašić)	205
Božin Jovanović, THE ECONOMY OF TIHOČKA KRAJINA 1940-1990 (Slavoljub Cvetković)	206
POLITICAL AND IDEOLOGICAL CONFRONTATIONS IN TWENTIETH CENTURY EUROPE: ESSAYS IN HONOR OF MILORAD DRAŠKOVIĆ (Predrag Marković)	207
Dr Đuro Kovačević, THE LOST HISTORY (Miroljub Vasić)	208

ANNIVERSARIES

Miljan Vesović, FIFTEENTH ANNIVERSARY OF THE MAGAZINE »HISTORY OF 20 th CENTURY« 1983-1997	211
THE CONTENTS OF THE MAGAZINE »HISTORY OF 20 th CENTURY« 1983-1997	229

UJEDINJENJE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE I USPOSTAVLJANJE SRPSKE PATRIJARŠIJE U JUGOSLAVIJI

ABSTRACT: Srpska pravoslavna crkva i uspostavljanje Srpske patrijaršije. Izbor prvog srpskog patrijarha Dimitrija i organizacija Srpske pravoslavne crkve. Arhijerejski sabor, Arhijerejski sinod, Pečka patrijaršija, zakon i Ustav Srpske pravoslavne crkve. Crkveni i religijski ceremonijali. Uloga kralja Aleksandra.

Srpska država tokom vekova propadala je nekoliko puta, a srpska crkva nikada. Ali noseći u sebi tu unutrašnju duhovnu večnost, srpska crkva je bila razdeljena u više crkvenih oblasti, kao posledica državne razdrobljenosti naroda koji joj je pripadao. Te crkvene oblasti, držeći se strogo dogmatskog i kanonskog jedinstva, samostalno su se razvijale prema prilikama i zakonima posebnih država u kojima su se nalazile. Posle ratova za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje (balkanskih i Prvog svetskog rata), Srbi su se zatekli rasejani u šest posebnih crkvenih organizacija. To su bile:

1. *Mitropolija Srbije*, sa pet eparhija, obuhvatala je Kraljevinu Srbiju i bila je autokefalna;

2. *Karlovačka mitropolija*, sa sedam eparhija, obuhvatala je sve pravoslavne Srbe u Vojvodini, Hrvatskoj i Slavoniji i bila je autokefalna;

3. *Crnogorsko-primorska mitropolija*, sa tri eparhije, obuhvatala je Kraljevinu Crnu Goru i bila je autokefalna;

4. *Srpska crkva u Bosni i Hercegovini*, sa četiri eparhije (dabrobosanska, zvrničko-tuzlanska, banjalučko-bihačka i zahumsko-hercegovačka) potpala je od 1878. pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije;

5. *Dalmatinska crkvena oblast*, sa dve eparhije (dalmatinsko-istrijska i bokotorska), pod Austrijom ušla je u sastav Bukovinsko-dalmatinske mitropolije koja je, pored Srba, obuhvatala Rusine i Rumune; potpala je pod Carigradsku patrijaršiju;

6. *Crkvena oblast u Staroj Srbiji i Makedoniji*, sa šest eparhija (sa statusom mitropolija): raško-prizrenska, skopska, debarsko-veleška, prespansko-ohridska, pelagonijska (bitoljska) i poleanska (dojranska), sve pod Carigradskom patrijaršijom; pošto su 1912. i 1913. godine, odnosno 1919. bugarski i grčki episkopi napustili ove eparhije, one su ušle u sastav Beogradske arhiepiskopije, ali je njihov status u odnosu na Carigradsku patrijaršiju ostao nerešen.

I

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, u kojoj je prvi put u jednoj državi objedinjen vasceli srpski narod, otvorilo je proces srpske nacionalne integracije. Prvi značajan korak u tom pravcu učinili su crkveni velikodostojnici, nastojeći da sve pravoslavne Srbe, koji su do tada bili u različitim crkvenim organizacijama, objedine u jednoj, Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Inicijative su potekle iz oblasti u kojima su Srbi i ranije zahtevali ili donosili odluke da se te oblasti direktno priključe Srbiji, bez obzira na to da li će doći do ujedinjenja sa Hrvatima i Slovencima. Već tokom decembra 1918. iz tih oblasti stizale su u Beograd pismene odluke o crkvenom ujedinjenju. Na to su se 14. decembra prvi odlučili bosansko-hercegovački pravoslavni mitropoliti. Oni su to ujedinjenje definisali kao »*pripajanje srpskih pravoslavnih mitropolija bosansko-hercegovačkih arhiepiskopiji beogradskoj i mitropoliji Srbije*«. Tim povodom umolili su srpskog mitropolita Dimitrija i vladu u Beogradu »da svojim putem ishode kanonski otpust od Vaseljenske patrijaršije carigradske«.¹

Dana 16/29. decembra 1918. mitropolit Crne Gore Mitrofan Ban poslao je mitropolitu Kraljevine Srbije zahtev za crkvenim ujedinjenjem sa ovim obrazloženjem: »Usled seobe Patrijarha Srpskog u predjele Austro-Ugarske Monarhije i ukinuća Pečkog Srpskog Patrijarhata, koji je potčinjen bio Grčkoj Carigradskoj Patrijaršiji, postale su u Srpskim Zemljama izvjesne autokefalne Srpske crkve. Među ovim nezavisnim crkvama spada i Sv. Crkva u Crnoj Gori. Pošto je Velika Narodna Skupština Srpskog naroda u Crnoj Gori 13/26. novembra ove godine donijela odluku, da se nezavisna Crna Gora ujedini sa bratskom Kraljevinskom Srbijom i Jugoslavijom, to je i naš Arhijerejski sabor, kao najviša Duhovna Vlast nezavisne Crkve u Crnoj Gori, u svojoj sjednici držanoj 16/29. decembra 1918. jednoglasno donio riješenje, da se autokefalna crkva u Crnoj Gori *sjedini sa nezavisnom Sv. Pravoslavnom Crkvom u Kraljevini Srbiji, a sa ovom zajedno i sa cijelom Srpsko-Pravoslavnom Crkvom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*«.²

Iste godine 18/31. decembra sastao se i Arhijerejski sinod Karlovačke mitropolije, stavljajući na dnevni red ujedinjenje srpskih crkvenih oblasti u jednu crkvenu oblast. Uzimajući u obzir činjenice: državno ujedinjenje Srpskog pravoslavnog naroda, autokefalnost Karlovačke mitropolije i njen autonomni položaj, donete su sledeće odluke:

»Prvo, Arhijerejski Sinod mitropolije karlovačke *izriče sjedinjenje svoje crkvene oblasti sa ostalim srpskim crkvenim oblastima u ujedinjenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca, uspostavljanjem jedinstva, kakvo je postojalo do 1710 godine u Srpskoj Patrijaršiji*, a koje će se zakonitim i propisanim od Vaseljenske Crkve putem, po pozvanim činiocima urediti pridržavajući mitropoliji karlovačkoj pravo pristanka kod uređivanja odnosa njezina prema jedinstvenoj Crkvi i Državi.

Drugo, tvrdo se nada, da će ujedinjena država, nezavisnost i prava ujedinjene Srpske pravoslavne Crkve ustavom zajemčiti i štiti.

¹ Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva vera (Dalje: AJ MV), 69–10–24, Iz zapisnika konferencije srpskih pravoslavnih episkopa 18. XII 1919.

O tim prvim akcijama na crkvenom ujedinjenju do sada se pisalo prigodom obeležavanja nekih značajnijih godišnjica iz istorije Srpske pravoslavne crkve. Navodimo priloge: dr Dragoslav Stranjaković u »Glasniku srpske pravoslavne crkve«, 4/1964; D. Petrovića u spomenici »Srpska pravoslavna crkva 1219–1969«, Bgd., 1969; dr Rajka Veselinovića u spomenici »Srpska pravoslavna crkva 1920–1970«, Bgd., 1971.

² AJ MV, 10–24, Sveti Sinod Kr. Crne Gore, br. 1170, 16. XII 1918.

Treće, umoljava se državna vlada, da posreduje i nastoji, da se jerarhijsko jedinstvo Srpske Pravoslavne Crkve i sa neujedinjenim srpskim delovima, kao i materijalno obezbeđenje crkvenoga i prosvetnoga razvitka tih delova, međunarodnim ugovorima zajemče.

Četvrto, negovaće hrišćansku ljubav i bratimstvo sa svakim zakonitim priznatim veroispovesti, u prvom redu sa katoličkom jerarhijom i vernima.³

Istog dana, 31. decembra, održana je u Sremskim Karlovcima, pod predsedništvom mitropolita Srbije Dimitrija, konferencija srpskih pravoslavnih episkopa. Učestvovali su srpski arhijereji iz pravoslavnih crkvenih oblasti: Srbije, Karlovačke mitropolije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, a odsustvovao je jedino predstavnik Crnogorsko-primorske mitropolije zbog saobraćajnih neprilika. Kao zakoniti predstavnici rasejane Srpske pravoslavne crkve, trebalo je da zauzmu stav prema ujedinjenju te crkve. U ime Karlovačke mitropolije to je učinio zamenik mitropolita, pakrački episkop Miron, dostavljajući odluku njenog Arhijerejskog sinoda o ujedinjenju srpskih pravoslavnih oblasti; u ime bosansko-hercegovačkih mitropolita takvu pismenu izjavu dostavio je arhiepiskop-mitropolit dabrobosanski Evgenije, dok se episkop dalmatinsko-istrijski Dimitrije saglasio da se njegova crkvena oblast privremeno primi u Karlovačku mitropoliju u čijem je sastavu već bila do 1874. godine. Na te pismene i usmene želje, mitropolit Srbije Dimitrije u ime svoje crkvene oblasti izjavio je »da pristaje na ujedinjenje i da će toj svojoj izjavi pribaviti naknadno odluku svoga arhijerejskog Sabora«. Konferencija je na kraju usvojila sledeću zajedničku odluku:

»Konstatuje se jednodušna volja zakonitih predstavnika srpskih pravoslavnih – crkvenih oblasti za ujedinjenjem i na osnovu toga izriče se potreba da se odmah pristupi izvršenju toga crkvenoga ujedinjenja uspostavljanjem Srpske Patrijaršije, pošto se sa punim pouzdanjem očekuje da će i Srpska crkva u Crnoj Gori pristati na ujedinjenje, koja zbog kratkoće vremena i teških prometnih prilika nije mogla biti zastupljena na ovom zboru episkopa«. Radi realizacije ove odluke o ujedinjenju srpske crkve i uspostavljanju patrijaršije, ovlašćen je srpski mitropolit Dimitrije da uputi predstavku vaseljenskom patrijarhu u Carigrad, kao i da umoli vladu za diplomatsko posredovanje u toj stvari.⁴

Arhijerejski sabor Pravoslavne crkve Srbije doneo je 11. marta 1919. odluku o ujedinjenju u jedinstvenu crkvu. U martu je trebalo da se održi nova konferencija srpskih episkopa iz svih krajeva zemlje, koja po svemu sudeći nije održana iz tehničkih razloga, jer joj nisu mogli prisustvovati svi predstavnici crkvenih oblasti.⁵ U tome se uspeo tek 24. maja 1919, kada su u Beogradu otpočele konferencije srpskih pravoslavnih arhijereja iz svih crkvenih oblasti.⁶ Na trećoj sednici, pod predsedništvom mitropolita crnogorsko-primorskog Mitrofana Bana, 26 maja, jednoglasno je prihvaćena ova odluka:

³ Isto, Pismo zamenika mitropolita Karlovačke mitropolije, episkopa pakračkog Mirona Ministarstvu vera, 31. XII. 1918.

⁴ Isto, Zapisnik konferencije od 18/31 1918.

⁵ O pripremama konferencije u martu vidi se iz pisma mitropolita Dimitrija Ministarstvu vera 11. III 1919.

⁶ Konferenciji u Beogradu su prisustvovali ovi predstavnici crkvenih oblasti: mitropolit Crne Gore, Mitrofan, mitropolit Srbije, Dimitrije, mitropolit dabrobosanski, Evgenije, mitropolit banjalučki, Vasilije, mitropolit hercegovačko-zahumski, Petar, mitropolit pečki Kiril, episkop budimski Georgije, episkop temišvarski, Georgije, episkop raškoprizrenski Kiril, episkop administrator Karlovačke mitropolije, episkop dalmatinsko-istrijski, Dimitrije, episkop veleškobarski, Varnava, episkop niški, Dositej, episkop žički, Nikolaj, Sekretari: mitropolit zvoničko-tuzlanski Ilarijon i vikarni episkop Karlovačke mitropolije Ilarijon.

»Izriče se duhovno, moralno i administrativno jedinstvo svih srpskih pravoslavnih oblasti, koje će se jedinstvo definisati i urediti svojim putem kada se ceo arhijerejski Sabor ujedinjenje srpske crkve, kao jedno nezavisno (autokefalno) telo, sastane pod predsedništvom svoga patrijarha. Dotle se ovo ujedinjenje ima izraziti u jednom privremenom odboru episkopa, izabranom od ove episkopske konferencije.«⁷ Odbor od pet episkopa, pod predsedništvom crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana, dobio je ime Središnji arhijerejski sabor sa sedištem u Beogradu. Zadatak mu je bio da predstavlja celu ujedinjenu Pravoslavnu crkvu, i da bude izvršni organ svih odluka arhijerejskih konferencija. Mandat mu je trajao do izbora srpskog patrijarha. Rad ovog odbora kao predstavnika svih crkvenih pravoslavnih oblasti u zemlji ozakonjen je i propisan uredbom regenta Aleksandra od 28. avgusta 1919.

II

Do srpskog crkvenog jedinstva u novoj državi trebalo je doći i diplomatskim putem, sporazumom sa Vaseljenskom patrijaršijom u Carigradu, pošto je ona ranije priznala autokefalnost srbijanske, crnogorske i karlovačke mitropolije, te je pod svojom duhovnom vlašću imala srpske crkvene oblasti u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Staroj Srbiji i Makedoniji. Sa tim ciljem, u Carigrad je polovinom avgusta 1919. otputovala diplomatska delegacija na čelu sa Pantom Gavrilovićem, opunomoćena od strane regenta Aleksandra i snabdevena pismom srpskog mitropolita Dimitrija.⁸ Istovremeno, srpski episkopi učinili su sa svoje strane sve ono što je od njih zavisilo. Episkopi iz Bosne i Hercegovine dostavili su i pismene izjave da se crkva iz ove oblasti može otecpiti od matice – Istočno-pravoslavne crkve u Carigradu i pripojiti Srpskoj pravoslavnoj crkvi, tj. Mitropoliji beogradskoj. Episkop dalmatinsko – istrijski Dimitrije Branković putovao je u Rumuniju i povoljno ishodio kanonsko otecpjenje dveju srpskih eparhija (zadarske i bokokotorske) iz zajednice Bukovinsko-dalmatinske mitropolije da bi se one zatim pripojile Karlovačkoj mitropoliji. Međutim, najvažnije stvari trebalo je rešiti u Carigradu.

Istina, Vaseljenska patrijaršija, kao duhovni centar i matica istočno-pravoslavne crkve, izgubila je znatno od svoga autoriteta posle pada Carigrada pod Turcima. Sultani su se smatrali naslednicima vizantijskih careva i zadržali su njihovo pravo da se mešaju u izbor patrijarha, eliminišući one kandidate koji im nisu bili po volji. Posle Prvog svetskog rata i raspada Osmanlijskog carstva, osokoljena time, Patrijaršija je prekinula sve službene veze sa Portom, ali se zatim našla u vihoru turskog – grčkog rata, pod snažnim pritiskom i Turaka i Grka. Vaseljenski presto nije imao ni svog patrijarha od 1918. godine i tu dužnost je privremeno vršio zastupnik Dorotej. U takvim prilikama, polovinom avgusta 1919. stigla je u Carigrad jugoslovenska delegacija sa ciljem da nadležnim putem zatraži kanonsko uređenje već izražene volje pravoslavnih Srba za crkvenim ujedinjenjem. Prilikom predaje akreditiva regenta Aleksandra poslanika Gavrilovića je veoma prijateljski primio zastupnik patrijarha Dorotej. Blagosiljajući »najpobožnijeg« vladara, regenta Aleksandra i ceo srpski narod, Dorotej je uveravao srpskog poslanika da Velika crkva, »s kolikim je bolom srca pratila stra-

⁷ AJ, MV, 10–24, Zapisnik treće sednice konferencije srpskih pravoslavnih arhijereja 13/26. V 1919.

⁸ AJ, fond Delegacije na Mirovoj konferenciji u Parizu, 61, XII, 2648, Protić šefu Delegacije 14. VIII 1919.

danja hristoljubivog srpskog naroda za vreme užasnog ratnog vihora, sa tolikom radošću gleda kako se sada nagraduje njegov heroizam, proširenjem teritorijalnih njegovih granica i na taj način takođe neophodnim proširenjem duhovne jurisdikcije Sestre Srpske crkve.«⁹ Tako povoljan prijem izaslanika Srpske crkve može se tumačiti ne samo vekovnom tradicijom održavanja međusobnih dobrih odnosa, već i nepovoljnim položajem u kojem se tada našlo pravoslavlje: najveću pravoslavnu crkvu u Rusiji razorili su boljševici, a najznačajnije patrijaršije u Jerusalimu i Carigradu našle su se pod udarcima islama. U takvim prilikama bilo je i te kako dobrodošlo uvećanje jedne pravoslavne crkve na Balkanu, od koje je i sama Vaseljenska patrijaršija mogla očekivati podršku.¹⁰

Međutim, pregovori za dobijanje saglasnosti Carigradske patrijaršije o ujedinjenju Srpske crkve i uspostavljanju srpske patrijaršije nisu tekli glatko i trajali su skoro pola godine. Traženo je i pismeno izjašnjavaње Karlovačke i Crnogorske mitropolije o ujedinjenju. Sa saglasnošću sa pripajanjem bosansko-hercegovačke i dalmatinske crkvene oblasti išlo je lakše, ali se zatim zapelo oko eparhija i mitropolija u Staroj Srbiji i Makedoniji za koje je u Carigragu traženo da se zadrže crkveno-školske crkvene opštine i da se bogosluženje vrši na grčkom jeziku, što srpski delegati nisu prihvatili. Najzad, pokrenuta su i materijalna pitanja, zapravo potraživanja Vaseljenske patrijaršije zbog izgubljenog dohotka, odvajanja usled eparhija u Staroj Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Srpski poslanik Gavrilović odgovorio je da Patrijaršija nema zakonskog osnova da potražuje nadoknadu za »izgubljene« eparhije, koje je Srbija »oružjem predobila« i jedino joj se može nadoknaditi do tada neisplaćena novčana pomoć koju je Kraljevina Srbija davala u iznosu od 12.000 franaka godišnje. Na kraju je postignut kompromis i Patrijaršija u Carigradu se zadovoljila da joj se kao nadoknada za neisplaćenu novčanu pomoć isplati milion i pet stotina hiljada franaka.¹¹

Tek kada je dobijen izveštaj da su ta sredstva isplaćena, sporazum je brzo postignut. Dana 19. marta 1922. Arhijerejski sinod Vaseljenske patrijaršije doneo je odluku da se usvaja, odobrava i blagosilja ujedinjenje svih srpskih pravoslavnih crkvenih oblasti u jednu pravoslavnu crkvu pod imenom *Autokefalna ujedinjena srpska pravoslavna crkva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Vaseljenska patrijaršija je takođe blagonaklono primila i obnavljanje od strane srpske crkve i jugoslovenske države, stare srpske Pečke patrijaršije, sa njenim pravima i povlasticama, pošto su se sve eparhije koje su je sačinjavale tada našle pod vlašću ujedinjene Srpske crkve. Sa svoje strane Autokefalna ujedinjena Srpska pravoslavna crkva produžice održavanje tradicionalnih odnosa sa Velikom crkvom i očuvaće sa njom dogmatsko i kanonsko jedinstvo.¹² Ostalo je samo da se ove odluke svečano proglase i unesu u posebno pismo »Tomos«, koje je mogao da izda samo patrijarh. Pošto njega tada nije bilo to je učinjeno posle izbora novog patrijarha u Carigradu Miletijosa IV, koji je u februaru 1922. preko svoga izaslanika uručio Srpskoj pravoslavnoj crkvi »Tomos« sa svim odlukama Arhijerejskog sinoda Vaseljenske patrijaršije.

⁹ AJ, MV, 69–10–24, Pismo Pante Gavrilovića 13. VIII 1919.

¹⁰ Isto, Zamenik vasseljenskog patrijarha Dorotej pisao je 18. IX 1919. mitropolitu Srbije: »Pred ovakvim očajnim stanjem, skrušeni bolom, koje izazivaju neprestane nevolje i mučeništva tolikih hiljada naših hrišćana... nalazimo se pobudeni da i Vašem mnogocenjenom Visokopresveštenstvu i tamošnjoj Sv. Crkvi uputimo toplu molbu, da podigne svoj glas u korist spasavanja vamošnjih hrišćana, koji se i danas tamane, i učini da jednom konačno stanu na put ovome strašnom stanju oni koji su u mogućnosti da to učine«.

¹¹ Isto, vid pisma Pante Gavrilovića Ministarstvu inostranih dela: 28. VIII, 23. X i 16. XI 1919.

¹² Isto, Tekst u prilogu pod III.

III

Značajnu ulogu u ujedinjenju srpskih pravoslavnih crkava imao je regent Aleksandar. Njegovo naglašeno prisustvo u svim aktivnostima za uspostavljanje jedinstvene pravoslavne crkve nije bilo samo formalno, kao potpisnika potrebnih ukaza. U prelomnim trenucima imao je inicijativu, što se vidi iz prijema mitropolita i srpskih episkopa za vreme održavanja njihove konferencije kao i odluke o ujedinjenju crkava od 26. maja 1919. Sa srpskim crkvenim velikodostojnicima održavao je gotovo isto tako česte kontakte kao i sa političarima: priređivao im je svečane prijeme, rado se s njima fotografisao.¹³ Njegov motiv za takvo ponašanje neki su videli u njegovoj velikoj religioznosti. Još u mladosti za vreme školovanja u Rusiji, nad njegovim krevetom uvek je visila ikona Hrista pred kojom se molio. U Beogradu je njegov dom bio ukrašen mnogobrojnim starodrevnim ikonama, a u spavaćoj sobi, na zasebnom stočiću nalazilo se Jevandlje. U teškim trenucima, kada je trebalo doneti neku važnu odluku, povlačio se na Oplenac ili u neki manastir i tu provodio sate u molitvi ili razmišljanju.

Preovladivali su, međutim, nacionalno – politički motivi. Jedan je bio njegova misao da pravoslavna vera bude koheziona snaga koja će sve Srbe čvršće povezati, kako bi premostili političke i stranačke razlike, koje su ih delile. Drugi je motiv bio u nastojanju da posle razaranja najveće pravoslavne crkve od strane boljševika u Rusiji, srpska crkva postane snažniji stožer pravoslavlja. Zbog toga je posle gradanskog rata u Rusiji primio rusku crkvenu emigraciju, pružio joj svu moralnu i materijalnu podršku i Sremski Karlovci su postali duhovni centar svih ruskih izbeglica u Evropi. Treći motiv je bio dinastičke prirode: želja regenta Aleksandra da se obnavljanjem Pečke patrijaršije predstavi kao nastavljac najboljih tradicija nemanjičke loze iz vremena Dušanovog carstva. Istu težnju imao je i sam vrh Srpske pravoslavne crkve, koji je u čvršćem povezivanju sa dinastijom Karadorđević video put za obnavljanje svoje nekadašnje moći i uticaja. Međutim, obe težnje imaće više simboličko značenje, pošto je sistem državne vere, proizašao iz vizantijske doktrine, morao biti ukinut usvajanjem liberalnog načela o odvajanju crkve od države.

IV

Posle sporazuma sa Vaseljenskom patrijaršijom, regent Aleksandar je ukazom od 17. juna 1920. ozakonio ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve. Uspostavljanje Srpske patrijaršije zakazano je za 12. septembar iste godine. Tri dana pre toga počela je u Sremskim Karlovcima konferencija svih pravoslavnih episkopa iz cele zemlje, koja se zatim pretvorila u Arhijerejski sabor čiji je zadatak bio da proglasi uspostavljanje Patrijaršije. Taj svečani čin izvršen je u Sabornoj crkvi Karlovačke mitropolije na ceremonijalan način pun simbolike, vezan za utemeljivače ove najviše srpske crkvene ustanove iz vremena Save Nemanjića i cara Dušana.¹⁴ Pošto je mitropolit Dimitrije pročitao motivisanu odluku o uspostavi

¹³ AJ, fond Dvora, 516, Dnevni raporti za prestolonaslednika Aleksandra; vid. audijencije mitropolita i episkopa: 18. III, 18. i 27. i 29. IV, 6, 20, i 29. V 1919.

¹⁴ Prilikom svečanosti proglašenja Srpske patrijaršije upotrebljavane su retke crkvene i istorijske relikvije: zastava cara Dušana iz Hilandara, njegov krst iz manastira Dečani, krst Sv. Save iz Jerusalima, njegov epitrahilij i kadionica, srebrne patrijaršijske zastave, epatrahiliji i kadionice iz doba partijarha iz Peći, delovi odežde partijarha Čarnojevića Šakabente i dr.

vljanju Srpske patrijaršije, regent Aleksandar je potvrdio tu odluku svojom proklamacijom i ukazom u kojima je, između ostalog, rečeno: »Srpska narodna pravoslavna crkva Svetog Save, čuvala je narodnost našu kroz vekove, a Patrijaršija ostala simbol narodnog jedinstva i onda kad se državno jedinstvo raspalo i od jedne postalo više srpskih država... Političku sudbinu srpskog naroda delila je vazda i srpska pravoslavna crkva, tako da je nasilno političko razjedinjenje dovelo i do nasilnog crkvenog razjedinjenja... Potvrdivši ukazom od 17. juna 1920. god. jednodušnu odluku svih srpskih pravoslavnih arhijereja iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Mi danas potvrđujemo i odluku Sv Arhijerejskog Sabora Pravoslavne Crkve Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i proglašujemo vaspostavljanje Srpske Patrijaršije, izvršujući tako i drugi deo Dušanovog zaveta«. ¹⁵

Ocenu o značaju uspostavljanja Patrijaršije najbolje je dao u ono vreme episkop žički dr Nikolaj Velimirović. Po njemu, taj značaj je trostruk: istorijski, državno-nacionalni i crkveno-kulturni. Istorijski značaj sastoji se u tome što se obnavlja jedna izuzetno značajna duhovna ustanova, koja je nasilno bila ukinuta. U vreme starih patrijarha, hrišćanska ideja u Srba bila je ovaploćena u nacionalnoj ideji i kroz tu ideju ona je opstajala. Crkva se stalno održavala dok je država bila izraz vremena. Srpska patrijaršija sada ne može biti nacionalno-oslobodilačka, pošto se srpski narod oslobodio i ujedinio, ali će preuzeti kulturno-socijalne sadržaje. Kao što je crkva nekada unosila u narod nadu, veru, strpljenje i dobrotu, tako bi u sadašnjosti trebalo da donosi tolerantnost, mudrost i viziju kulturno-socijalnog razvoja svoga naroda. ¹⁶

Posle uspostavljanja Patrijaršije preostalo je da Srpska pravoslavna crkva dobije svog prvog patrijarha. Iako je već najavljeno donošenje ukaza o izboru najvišeg crkvenog poglavara, na sednici Arhijerejskog sabora održanoj 16. septembra 1920. postavilo se pitanje da li je posle ujedinjenja oblasnih autokefalnih crkava i podizanje ujedinjene crkve na stupanj Patrijaršije, uopšte i potreban izbor patrijarha, s obzirom na tadašnje stanje crkve. Potom su neki arhijereji predložili da se arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije, Dimitrije proglasi patrijarhom Srpske pravoslavne crkve i da se u tome cilju ishodi odluke vlade i kraljev ukaz. Takav predlog je obrazložen kanonskim pravilom još iz vremena Vizantije po kome poglavar crkve treba da stoluje u prestonici, a to znači da bi tadašnji arhiepiskop beogradski trebalo da bude proglašen »ipso jure« za patrijarha srpskog. Pošto zvanično sedište patrijarha treba da bude Beograd, u slučaju izbora može se dogoditi da za patrijarha ne bude izabran arhiepiskop beogradski; on bi morao da bude premešten u provinciju, čime bi bio degradiran starešina crkve u Srbiji, koja je najzaslužnija i dala najviše žrtava za »zavetno delo oslobođenja i ujedinjenja«. ¹⁷ Iako se većina arhijereja saglasila sa ovim predlogom, protiv takve odluke bili su episkop niški Dositej i veleško-debarski Varnava. Zalažući se za izbor patrijarha, oni su navodili da se ne treba pozivati na konansko pravo vizantijskih sabora, nego na istorijsko pravo Srpske crkve, koja je imala svog patrijarha sve do 1766. godine. Veličina i jedinstvo obnovljene Crkve najviše će se postići izborom patrijarha u kojem će učestvovati i episkopat i sveštenstvo i narod preko svojih predstavnika i najviših državnih faktora. Nova crkvena organizacija imaće pun autoritet i duhovnu snagu ako njen poglavar, budući patrijarh, bude

¹⁵ AJ, MV, 1/1, Tekst proklamacije i ukaz regenta Aleksandra.

¹⁶ Intervju dr Nikolaja Velimirovića »Pravdi«, 12. IX 1920.

¹⁷ AJ, MV, 1/1, Iz zapisnika Arhijerejskog sabora 16. IX 1920.

nosilac glasa poverenja sveg srpskog pravoslavnog naroda, ako bude podignut na ovaj položaj voljom cele Crkve.¹⁸

Nesloga među srpskim episkopima oko izbora svog verskog poglavara obelodanjena je već na prvim stranicama dnevnih listova, dobijajući karakter neželjene kampanje za i protiv iznetih mišljenja u Arhijerejskom saboru. Da bi prekratila to tendenciozno pisanje, vlada je preko Ministarstva vera izdala zvanično saopštenje da je već ranije najavljen i od Arhijerejskog sabora i u proklamaciji regenta Aleksandra izbor prvog patrijarha, koji će se propisati posebnom uredbom. Posle ove intervencije, Arhijerejski sabor je pristupio izradi nacрта uredbe o izboru patrijarha. Na taj tekst primedbe je stavio Glavni odbor Srpskog pravoslavnog svešteničkog udruženja: izborno telo čine u najvećem broju kaluđeri, dok je sveštenstvo zastupljeno u manjem broju, a narod nedovoljno, a u duhu kanoana, poglavara Crkve treba da bira sveštenstvo i narod.¹⁹

Prema »Uredbi o izboru prvog srpskog patrijarha uspostavljene Patrijaršije«, koju je regent Aleksandar potpisao 23. oktobra 1920, patrijarh se bira između trojice kandidata, koje predloži Arhijerejski sabor. Izborni sabor, kao izborno telo, sačinjavaju: svi eparhijski arhijereji i administratori, protojereji iz svake eparhije, arhimandriti, koji su starešine manastira; predsednik vlade i svi ministri kao i bivši predsednici vlade; predsednik i potpredsednik Skupštine i oni poslanici koji su sveštenici ili monasi; vojvode; predsednici Državnog saveta, Kasacionog suda, Glavne kontrole, Svešteničkog udruženja, Srpske akademije nauka, rektori univerziteta, dekani i redovni profesori bogoslovskih fakulteta; predsednici opština: Beograda, Skoplja, Sremskih Karlovaca i Peći; izaslanici manastira: Hilendara, Dečana, Studenice, Žiće, Manasije, Ostroga, Krušedola, Sv. Nauma i Patrijaršije i Peći. Sva ova lica moraju biti srpske pravoslavne vere i da nisu po istragom ili osuđivana. Posle verifikacije, svaki član izbornog tela polaže zakletvu u kojoj svesno izjavljuje da će pri izboru srpskog patrijarha »imati u vidu samo blago naše svete pravoslavne Crkve, Kralja i Otađbinu, i da će svoj glas dati samo za onog, o kome sam uveren da će najdostojnije vršiti dužnost Srpskog Patrijarha«. Izbor Patrijarha vrši se tajnim glasanjem, listićima; smatra se da je izabran kandidat koji dobije bar jedan glas više od polovine glasova prisutnih članova. Ako nijedan od kandidata ne dobije pri glasanju potrebnu većinu, pristupa se odmah drugom krugu glasanja, odnosno užem izboru, između dvojice kandidata koji su dobili najveći broj glasova.

Po ovim demokratskim propisima izvršeni su 12. novembra 1920. izbori za prvog srpskog patrijarha. Izborni sabor sačinjavalo je 94 verifikovana člana. Od tri predložena kandidata, najviše glasova dobio je mitropolit Srbije Dimitrije – 83, mitropolit hercegovački Petar dobio je 2 glasa, dok je 9 listića bilo prazno. Sutradan 13. novembra u Sabornoj crkvi, uz prisustvo svih arhijereja, predstavnika vlade i regenta Aleksandra, uz zvonjenje zvona i topovske plotune, svečano je ustoličen po propisanom ceremonijalu, prvi srpski patrijarh ujedinjene Srpske pravoslavne crkve, Dimitrije.²⁰

¹⁸ AJ, MV, 1/1, Iz zapisnika Arhijerejskog sabora 28. IX 1920.

¹⁹ Isto, Glavni odbor Srpsko-pravoslavnog svešteničkog udruženja ministru vera 6. X 1920.

²⁰ Patrijarh Dimitrije je rođen 1846. u Požarevcu u siromašnoj porodici; školovao se služeći po kućama. Godine 1868. završio je bogosloviju, a zatim i Filozofsko-istorijski fakultet na Visokoj školi. U Francuskoj je studirao teologiju i filozofiju. God. 1905. kao episkop izabran je za arhiepiskopa beogradskog i mitropolita Srbije.

V

Uspostavljanjem srpske Patrijaršije i izborom patrijarha trebalo je dati izraz većnog trajanja Srpske pravoslavne crkve, njenog istorijskog kontinuiteta povezivanjem sa Pećkom patrijaršijom, čime se najviše iskazuje samobitnost njenog nastanka. Tu zamisao imali su na umu i nosioci ideje da se prvi srpski patrijarh svečano ustoliči u samoj Pečkoj patrijaršiji.

Iako izabran da stoluje u Beogradu, rezidencija patrijarha Dimitrija bila je »privremeno« u Sremskim Karlovcima, pošto zgrada nove Patrijaršije u Beogradu još nije bila izgrađena. U javnosti su se već pojavili prigovori da Sremski Karlovci, kao utočište, »crkvenih emigranata« Carnojevića, nisu zasluživali da u njima bude uspostavljena Patrijaršija, već da je ta velika čast trebalo da pripadne mučenici i stradalnici Pečkoj patrijaršiji.²¹ Inicijativu za ustoličenje patrijarha i u Peći imali su kralj Aleksandar i njegova vlada. Ono je trebalo da se ostvari već 26. juna 1921, ali je zbog zauzetosti oko donošenja ustava odloženo. Ustoličenje je zatim zakazano za 24. oktobar 1922, u vreme održavanja proslave godišnjice Kumanovske bitke, zatim je pomereno za leto 1923, a onda i za iduću 1924. godinu.²²

Razlozi za ova odlaganja nisu bili samo tehničke i političke prirode, nego i neslaganja koja su se javila u Sinodu i Arhijerejskom saboru. O tome se u vrhu Crkve raspravljalo nekoliko puta 1922. i 1923, i uvek je odluka bila da o ponovnom ustoličenju patrijarha ne može biti ni govora, budući da je to ustoličenje već izvršeno u Beogradu 1920. godine. Međutim, i pored toga vršene su opsežne pripreme za ustoličenje, pa je u tu svrhu vlada već 1923. godine naručila izradu jedne zlatne panagije, u Parizu, prema nacrtu koji je poslat iz Beograda. U leto 1924. patrijarh Dimitrije obavestio je ministra vera da se slaže da se svečanost ustoličenja obavi 28. avgusta 1924. u Peći. Tim povodom Sveti arhijerejski sinod ponovo je raspravljao o ovome pitanju i pozivajući se na ranije negativne odluke Arhijerejskog sabora, obavestio ministra vera da svečanosti koje se predviđaju u Peći »valja tako urediti da se nikako ne bi moglo smatrati kao ustoličenje«. ²³ Nekoliko dana pred održavanje svečanosti sazvan je Arhijerejski sabor na vanredno zasedanje u Peći. Iznenađeni telegrafskim pozivima, arhijereji su se našli u Peći kada su već izvršene sve pripreme za početak svečanosti na koju su pozvani kralj i kraljica, predsednik vlade i svi ministri, prestavnici vojske, sveštenstva. Nalazeći se pred svršenim činom, Arhijerejski sabor je doneo sledeće odluke: a) da uzme učešća u ovoj svečanosti; b) da ova svečanost ima karakter uvođenja patrijarha u sto drevnih patrijarha Pečke patrijaršije; v) da se od Svetog sinoda zatraži da pripremi detaljan izveštaj o toj stvari za sledeće zasedanje Arhijerejskog sabora.²⁴

Čitav ceremonijal ustoličenja patrijarha u Peći 28. avgusta 1924. bio je ispunjen istorijskom simbolikom uspostavljanja kontinuiteta između ustoličenja prvog patrijarha iz vremena Nemanjića i ustoličenja prvog patrijarha posle 1766. godine u vreme Karadorđevića. Svečanost je započela dolaskom kralja Aleksandra u Dečane, gde ga je starešina manastira pozdravio kao »osvetnika Kosova, oslobodioca i ujedinitelja našeg naroda i istorijski pravog nasljednika krune Nemanjića«. U manastiru je obavljen i jedan »istorijski čin«; Aleksandar je svečano

²¹ Marko Cemović u »Pravdi« 14. IX 1920.

²² AJ, MV, 2/2, Patrijaršija SPC ministru vera 26. IV i 6. VIII 1923.

²³ Isto, Sveti sinod ministru vera 30. VI 1924, Patrijarh Dimitrije ministru vera 21. VII 1924.

²⁴ Isto, Saopštenje Arhijerejskog sabora u Peći 26. VIII 1924.

upalio sveće carice Milice, koje je ona ostavila u amanet da ih upali onaj srpski kralj koji osveti Kosovo.²⁵

U ceremonijalu ustoličenja patrijarha Dimitrija u Peći najvažnije mesto pripada povelji kralja Aleksandra, istorijskom dokumentu u kojem se izražava poštovanje prema Staroj srpskoj crkvi i njihovim prvosveštenicima iz loze Nemanjića »za staru slavu i veličinu« i zahvalnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi za njihova dela kojima je očuvana »narodna svest i narodno ime za vreme dugog i teškog robovanja«. U povelji se zatim ističe značaj ujedinjenja Srpske pravoslavne crkve, uspostavljanja Patrijaršije i ustoličenja prvog srpskog patrijarha u Beogradu, i u obraćanju lično patrijarhu Dimitriju se kaže: »U dopunu svetog čina, koji smo izvršili u našoj prestonici mi danas hoćemo još da i ovim činom, koji nam je od predaka ostao, nastavimo slavna dela njihova. Uvođenje Vaše svetosti u ovaj presto naših drevnih arhiepiskopa i patrijarha tako obnavljamo staru slavu i toržestvo Pravoslavne crkve u našoj drevnoj Patrijaršiji, koja je tako dugo čekala na ovaj zbor i na ovaj sveti čin«. Kralj je zatim prišao patrijarhu i svojom rukom mu stavio oko vrata skupocenu ogrlicu-panagiju, izradenu od zlata i dragog kamenja. Pored lika Svetog Save na panagiju su ugrađeni i likovi srpskih patrijarha, svetitelja i prvih srpskih vladara.

U svom govoru patrijarh Dimitrije je razjasnio zašto je došlo do njegovog ustoličenja i u Peći, kada je već usvojeno da Beograd bude sedište srpskih patrijarha: upravo zato da se ukaže da njima pripada i presto Pečke patrijaršije, kao glavni izvor vlasti i dostojanstva Patrijaršijske crkve. Na osnovu toga mitropolit-ski presto u beogradskoj Sabornoj crkvi izdignut je na stupanj patrijarškog prestola. Zahvalio se kralju Aleksandru što je »sledejući ugledu cara Dušana«, koji je u svoje vreme odlikovao prvog patrijarha Janićija svim počastima, odlikovanjem njegove ličnosti odao priznanje Pravoslavnoj crkvi, a skupoceni dar, panagija Sv. Save, koju on kao prvi patrijarh ima da ponese, ostaće u naslede budućim srpskim patrijarcima, kao zaveštanje da očuvaju duh i svetinje pravoslavne vere.²⁶ Svečanosti ustoličenja patrijarha u Peći završene su, uz masovno prisustvo naroda i sveštenstva, litijom i revijom trupa.

VI

Srpska pravoslavna crkva, prema statistici iz 1924. godine, imala je pod svojom vlašću 5.715.178 duša, u 29 eparhija, od kojih su se 27 nalazile u Kraljevini SHS, a 2 van zemlje (budimska u Mađarskoj i američko-kanadska u Americi). Međutim, i pored postizanja duhovnog jedinstva i izborom svojih centralnih organa, SPC duže vreme nije mogla da sprovede potpunu unutrašnju organizaciju. Pojedini delovi crkve i dalje su imali svoje uprave i rukovodili u svojim oblastima prema zakonima koji su važili do njenog ujedinjenja. Prvi projekt Zakona ujedinjene pravoslavne crkve izradio je Arhijerejski sabor već 1923, ali zbog političkih kriza on nije podnet na usvajanje Skupštini. Drugi projekt zakona izraden je 1928. godine, u vreme kada je došlo do velikog političkog raskola među srpskim stranačkim vođama. Naime, obrazovan je tzv. »prečanski front« protiv Srbije u kojem je lider Srba iz Hrvatske, Svetozar Pribičević, u saradnji sa vođama Hrvata, Radićem, odnosno Mačekom, poveo političku kampanju protiv Srbije, suprot-

²⁵ AJ, Dvor, Dnevna zabeležja adutanta kralja Aleksandra 28. VIII 1924.

²⁶ AJ, MV, 2/2, Zapisnik svečanosti ustoličenja 28. VIII 1928.

stavljajući njoj sve Hrvate i Srbe »prečane«. Pribičević je sa svojom idejom o »prečanskom frontu« nasrnuo i na Srpsku pravoslavnu crkvu. Kada je 18. oktobra 1928. na sednici Arhijerejskog sabora potpisan projekt zakona o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kojim su dotadašnji pokrajinski zakoni o uredjenju te crkve stavljani van zakona, Pribičević je odmah napao srbijanske episkope zato što po njegovom mišljenju ovim zakonom uvode nasleđeni vizantijski sistem centralizma, umesto da su zadržali autonomiju pojedinih crkvenih oblasti. Nagovestio je »ljutu borbu« za autonomiju pravoslavne crkve preko Save, Drine i Dunava, ako se taj zakonski projekt ne povuče. Na Pribičevićeve napade odgovorio je jedan od »prečanskih« episkopa dr Georgije Letić ovim rečima: »Srpska patrijaršija, od koje su pojedini njezini delovi, usled političkih prilika, bili otrgnuti, ima neoborivih razloga i neotuđivih prava da te delove ponovo u sebi ujedini. Srpska patrijaršija morala je, prema tome, da bude uspostavljena sa svima pravima svojim i da obuhvati sve srpske crkvene pokrajine u ujedinjenoj državi«. ²⁷

Donošenjem zakona, a zatim i ustava Srpske pravoslavne crkve 1929, odnosno 1931. godine uklonjene su dotadašnje razlike koje su poticale iz različitih zakona i uspostavljeno puno organizaciono jedinstvo Crkve, koje se zasnivalo na načelima jednakosti i ravnopravnosti. Crkva je po svom karakteru episkopska, ali je uspostavljen narodno-demokratski sistem u upravljanju njenim materijalnim dobrima.

Patrijarh je najveći crkveni dostojanstvenik, nosi titulu arhiepiskopa pečkog, mitropolita beogradsko-karlovačkog, patrijarha srpskog; on predstavlja Srpsku pravoslavnu crkvu pred državom.

Arhijerejski sabor, kojeg sačinjavaju svi episkopi iz 29 eparhije, a predsedava mu patrijarh, ima najvišu crkvenozakonodavnu vlast, a u verskim poslovima i najvišu sudsku vlast.

Arhijerejski sinod je najviša izvršna, nadzorna, kao i sudska vlast. U najviše organe spadaju: Veliki crkveni sud, Patrijaršijski savet, Patrijaršijski upravni odbor.

Eparhijski arhijerej je neposredni poglavar svoje eparhije; njega bira Arhijerejski sabor, a potvrđuje kralj svojim ukazom.

Decentralizacija crkve je sprovedena na taj način što svaka eparhija ima svoje organe: sud, savet, upravni odbor. Niži organi su paroh, crkvene opštine, nastojitelji manastira.

U odnosu prema državi, Pravoslavna crkva je u svim svojim poslovima, u upravljanju i raspolaganju svojim dobrima i imanjima potpuno samostalna. I pored svojih samostalnih prihoda i fondova Crkva je dobijala od države stalnu pomoć, u iznosu od 50.000.000 dinara. ²⁸ Time nije dobijala privilegovan položaj, jer su i sve druge crkve u Jugoslaviji primali dotacije od države. Po ustavima 1921. i 1931, pravoslavna vera ravnopravna je pred zakonom sa ostalim priznatim veroispovestima.

²⁷ Vidi više. B. Gligorijević, *Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj*, »Jugoslavenski istorijski časopis« br. 1, 1997.

²⁸ AJ, Ministarstvo pravde, 63–39–123.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

UNIFICATION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND ESTABLISHMENT OF THE PATRIARCHATE IN YUGOSLAVIA

Summary

The forming of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1918, encompassed all Serbs into a common state and simultaneously created a basis for uniting the Serbian church, previously divided among six regions. The first step in what became rather a long process, was for the bishops of the various ecclesiastical regions to come to a decision on the necessity of unification. Following that, permission had to be procured from the Ecumenical Patriarchate in Constantinople, under whose jurisdiction came the eparchies in Old Serbia, Macedonia, Bosnia and Herzegovina and Dalmatia. On 12 September, 1920 the Serbian Patriarchate was formally established. Two months later, the first Serbian patriarch, Dimitrije, was chosen and enthroned in the Orthodox Cathedral in Belgrade. The ceremony of the Patriarch's enthronement in Pec was carried out on 28 August, 1924 in order to mark a symbolic continuity between the enthronement of the first patriarch during the time of the Nemanjic family and that of the first patriarch after 1766, of the Karadorđević reign.

King Aleksandar played an important part in the unification of the Serbian Orthodox Church, although his motives were purely political and ethnic. One of his ambitions was to make of the Orthodox faith a cohesive force to bridge the perpetual political differences rife among the Serbs. Another was to have the Serbian Church assume the role of the Russian Orthodox Church prior to its destruction by the Bolsheviks of the bulwark of the Orthodox faith.

POLITIČKA OPOZICIJA U KRALJEVINI (SHS) JUGOSLAVIJI

ABSTRACT: Na osnovu dosadašnjih historiografskih dostignuća i sopstvenih istraživanja autor ukazuje na neke od najvažnijih činilaca i problema u delovanju političke opozicije. Pažnja je koncentrisana na srpsku i hrvatsku opoziciju, koje su bile najizrazitije, ali su se međusobno razlikovale – najpre u razlozima postanka, a otuda i u metodama političke borbe.

Postojanje i delovanje opozicije u demokratskim državama sastavni je, prirodni i nužni deo njihovih parlamentarnih sistema i političkog života. Prema teoretičarima parlamentarnog prava, njena je »opšta funkcija da vladu kontroliše, u ime javnog mnjenja, zapravo u ime naroda takode, jer je i manjina od naroda birana, i ona ima takode pravo da govori u ime naroda«. U parlamentu ona ne može »da spreči... većinu da donosi zakone i odluke iz doma- na državne politike, ali ima neprikosnoveno pravo da sa govornice parlamenta kaže svoje mišljenje o valjanosti tih zakona i te politike. Time biračko telo, odnosno narod, dobija mogućnost da objektivnije ocenjuje 'da li se državom dobro upravlja ili ne'«. ¹

U velikim zapadnoevropskim državama, koje je pariski profesor prava Bar- telemi zvao »punoletnim demokratijama«, ² aktivnost opozicije legalizovana je koliko ustavnim odredbama i parlamentarnim (skupštinskim) poslovnicima, toliko tradicijom, vekovnim iskustvom i visokom političkom kulturom. Govoreći o dometima demokratije u Velikoj Britaniji, Milan Grol je, između ostalog, podsećao da se opozicija u britanskom parlamentu »naziva... još uvek opozicija Njegovog veličanstva, a položaj šefa opozicije... priznaje se kao javna služba, s platom. To sve, razume se, ne obavezuje ni opoziciju ni njenog šefa, ali to ispoljava jedno široko prosvetčeno shvatanje odnosa u javnom životu, osveštava borbu ideja kao blagotvornu i daje visoku cenu slobodi mišlje- nja. Otvorenost s kojom se na javnim skupovima i u štampi pretresaju naj- spornija pitanja, pred publikom vaspitanom da sasluša svako mišljenje,

¹ Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji, Teorijske osnove i isto- rijska praksa 1914–1926*, »Istorija 20. veka«, br. 2/1996, str. 20.

² Videti: Dragoljub Jovanović, *Čehoslovačka – tvrdava demokratije*, »Pregled«, knj. XIV, sv. 175– 176, juli–avgust 1938, str. 390.

jedinstvena je. Slobodu tu, koja nije propisana zakonom, britanski građanin odmerava sam, sa svojom svešću o odgovornosti».³

Politička scena Kraljevine (SHS) Jugoslavije bila je daleko od ovakve ili slične idilične slike. Od nekakvog željenog demokratskog ideala udaljavali su je nizak stepen političke kulture, odsustvo demokratskih tradicija u nekim njenim pokrajinama, mešanje vanparlamentarnih faktora, preplitanje različitih interesa i problema, među kojima se izdvajao nacionalno-politički, postojanje mnoštva stranaka – čak 44 na skupštinskim izborima 1925. godine, česte smene ne samo režima već i ideologija. Celovito proučavanje jugoslovenske političke opozicije uključuje zbog toga poznavanje gotovo celokupne istorije Kraljevine. Mnogi aspekti opozicionog delovanja teško su ili nikako razumljivi bez razumevanja jugoslovenskog društva u tom vremenu, njegove inteligencije, građanstva, seljaštva, radništva i drugih slojeva. Istoriografska analiza društva, odnosno društvenih slojeva, međutim, tek je u začetku, mada do sada objavljeni radovi raduju svojim dometima i pružaju pravi temelj za nastavak istraživanja u tom smeru.⁴ Na drugoj strani, ako govorimo o političkoj opoziciji, srpskoj ili hrvatskoj na primer, moramo zaći duboko u 19. vek, u vreme nastajanja srpske nacionalne države, stvaranja nacionalnih programa, formiranja prvih modernih političkih partija, ustavnih borbi, prvih koraka u parlamentarizmu. U svemu tome često su koreni mnogih docnijih dešavanja. Naš rad otuda nema ambiciju da pruži iscrpan odgovor na pitanje: šta je politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji? Na ovim stranicama pokušaćemo da ukažemo na nekoliko važnih činilaca njenog egzistiranja i angažmana, koncentrišući pažnju na srpsku i hrvatsku građansku opoziciju. Jugoslovenske opozicije kao celine nije bilo i to ni u jednom od perioda na koje se najčešće – upravo sa stanovišta postojanja ili nepostojanja parlamentarnog-demokratskog sistema, deli istorija Kraljevine u vremenu do Drugog svetskog rata: periodu »ograničenog« ili »krnjeg« parlamentarizma do 1929. godinama »otvorene« diktature do 1931. i potom pseudoparlamentarizmu u kojem je postojala skupština bez parlamentarnog obeležja. Mada su u pitanju tri sadržajno izrazito različite vremenske celine, neka uopštavanja i povlačenje linije razvoja ipak su mogući.

Po snazi i obimu delovanja srpska i hrvatska opozicija bile su najjače. Pored toga, u njihovim sudarima ili saradnji prelamali su se i nacionalno-politički zahtevi drugih opozicija – slovenačke, muslimanske, crnogorske i makedonske o kojoj najmanje znamo i koja nije bila stranački organizovana. Slovenska ljudska stranka (SLS) i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) – politički predstavnici Slovenaca i muslimana, neretko su paktirale sa vladajućim režimima i vladama, dajući im ponekog ministra i naplaćujući svoju podršku nizom povlastica i dobitaka – od ličnih do širokih pokrajinskih i verskih, o čemu je u historiografiji već pisano.⁵

³ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 10.

⁴ Videti: Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd 1996–1997; Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija, Prostor, društvo, politika, Pogled sa kraja veka*, »Istorija 20. veka«, br. 1/1997, str. 7–34.

⁵ Poredivši u jednom predavanju uticaj Slovenije i uticaj Vojvodine na državnu politiku, ekonomista i sociolog Mirko Kosić, član Glavnog odbora Narodne radikalne stranke, obrazlagao je zašto je uloga Slovenije neuporedivo veća: »Slovinci ne samo što se brinu za svoje nego odlučuju i za celu državu... To je usled toga što su Slovenci jedna zasebna narodnost s posebnom nacionalnom svešću. (Kod njih je i jugoslovenstvo bilo shvaćeno više kao partiska stvar). Oni imaju svoj poseban interes koji svi zajednički štite, pa bilo da su klerikalci ili liberali ili ma šta drugo. Oni su u jednom frontu prema drugima u borbi za svoje zajedničke interese«. »...budimo iskreni«, dodao je. »Beograd je smatrao da

U jugoslovensku državu Srbi iz Srbije ušli su sa najviše političkog i parlamentarnog iskustva i sa najrazvijenijom političkom mišlju. S obzirom na njihovu ulogu osloboditelja i ujedinitelja poneli su i najveći deo odgovornosti u organizovanju nove države. Taj teret kao da je bio pretežak za generaciju srpskih (srbijskih) političara i državnika, umornih i iscrpljenih posle jednovjekovnih nacionalnih žudnji i stremljenja. Po mišljenju prof. Branka Petranovića, »pokazalo se da Srbija, uspešni vojni i politički Pijemont, nije ispala i uspešan civilizacijski predvoničnik. Da li je ona to mogla i postati sa demografski iscedenim stanovništvom posle tri rata, sa nerazvijenom i uništenom u ratu industrijom? Školovani vojni kadar i plejada velikih naučnika i političara Srbije na početku veka neće nikada u Kraljevini doći do izraza svojim državno-političkim stvaralaštvom kao u jedinstvenoj, homogenoj Srbiji u predvečerje završnih nacionalnooslobodilačkih ratova. Umor je učinio svoje a novi problemi su prerastali stare poglede i rešenja. Kod vojnog kadra i ljudi od politike kao da možemo pratiti stalno silaznu, degenerativnu liniju. Srbija je u državnoj i političkoj sferi ostala i bez velikih ličnosti sposobnih da se ponese sa problemima nove države i s jednom kvalitativno novom istorijskom situacijom.«⁶

Kao što u stranačko-političkom, pa i u celokupnom narodnom životu nije nastala stranka koja bi odigrala onu ulogu koju je u vremenu organizovanja moderne srpske države imala Radikalna, tako ni u preostaloj grupi srpskih političara nije naden naslednik Nikole Pašića. Među onima koji su kao šefovi ili prvaci stranaka najčešće bili u opoziciji isticali su se Ljubomir Davidović (Demokratska stranka), Jovan Jovanović-Pižon (Savez zemljoradnika), Jaša Prodanović (Republikanska stranka), Aca Stanojević (Radikalna stranka), Milan Grol (Demokratska stranka), Svetozar Pribičević (Samostalna demokratska stranka), Dragoljub Jovanović (Savez zemljoradnika). Nijedan od navedenih političara nije, međutim, i pored toga što su većinu njih krasile vredne ljudske i političke osobine, imao autoritet Nikole Pašića. U drugoj deceniji postojanja Kraljevine, kada su se kao opozicione stranke jasno izdvojile Radikalna, Demokratska i Zemljoradnička, njihovi šefovi – Ljuba Davidović, Aca Stanojević i Jovan Jovanović-Pižon, bili su stranačke relikvije nespornih moralno-političkih autoriteta, ali sa malo uticaja na rešavanje mnogostrukih krize u Kraljevini. Po rečima Miloša Trifunovića, Radikalna stranka se ponosila »svojom starinom g. Acom Stanojevićem koji predstavlja lepu radikalsku prošlost«⁷ i u kome je »Hrvatski dnevnik« video zaštitni stranački znak.⁸ U tridesetim godinama Ljuba Davidović je stao na čelo

sa Slovenačkom treba da drži u šahu Hrvatsku! Samo zbog toga Slovenačka je toliko favorizirana i došla do tako velikog uticaja u državi« (*Trgovinski glasnik*, Beograd, 13. mart 1940; *Jugosloven*, Velika Kikinda, 14. mart 1940). I, u tome je, mislimo, suština slovenačkog stava prema zajedničkoj državi, kao i odnosa na relaciji Beograd-Slovenija.

⁶ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, str. 27. U nepotpisanom elaboratu pod nazivom »Privatna inicijativa u nacionalno-kulturnom radu posle oslobođenja i ujedinjenja 1918« njegov autor je, pored ostalog, napisao: »Za mlade narode kao i za mlade ljude veliki uspesi kriju u sebi velike opasnosti. Nečuvene pobede, koje (je) srpski narod izvojevao u ratovima 1912–18 sa Srbijom i Crnom Gorom na čelu udarile su nam bile u glavu. Oslanjajući se na pobedu u ratu, mi smo verovali da za nas nema nerešivog problema prilikom uređivanja novostvorene države. Zaboravljajući da se države stvaraju često puta srećno dobivenim bitkama, ali se održavaju dugim i strpljivim radom, mi smo sva pitanja uzimali površno, tako rešavali, prepuštajući slučajnosti ili sticaju prilika da nam povremeno daju direktive« (Arhiv Jugoslavije /AJ/, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–52–25).

⁷ Govor održan na zboru u Sarajevu, aprila 1940 (*Pravda*, 15. IV 1940).

⁸ *Hrvatski dnevnik*, 4. II 1940.

srpske opozicije, svemu slobodoumnom u Srbiji postajući »čika Ljuba« i »maršal demokratije«, ovaploćenje najboljih srpskih narodnih i demokratskih osobina. Smatran je političarem sa najviše dobre volje, istinskom nacionalnom veličinom u kojem ih nije mnogo ostalo. O tome možda najbolje svedoči pismo dalmatinskog episkopa Irineja, upućeno Jovanu Jovanoviću-Pižonu u martu 1939. godine. »Čujem da je g. Davidović ozbiljno bolestan«, pisao je episkop. »Oprosti mi Bože, ali ovo ne bi bio momenat za njegovu smrt. Taj stari Gospodin treba još da proživi...«⁹ Kada je u februaru naredne godine »stari Gospodin« umro, u toku nekoliko dana utihnule su političke i nacionalne strasti, održani mnogi govori poštešenih savremenika.¹⁰ Sticao se utisak da je sa njim pokopana i jedna već nepostojeća Srbija koju je najbolje predstavljao. Nekoliko decenija kasnije, Dragoljub Jovanović je napisao da je srpska opozicija bila »srećna što je na svome čelu imala tako širokogrudog šefa«.¹¹ Ali, pitanje je šta je Ljuba Davidović mogao da učini i šta je učinio, osim što je doslednim i poštenim političkim stavom spašavao čast demokratski opredeljenih Srba?

Njegov naslednik na vrhu Demokratske stranke, Milan Grol, bio je političar osobenog senzibiliteta; po rečima Desimira Tošića, »izuzetno inteligentan i imaginativan, pun političkog temperamenta i trajnog ubedenja«, odgajan pod uticajem devetnaestovekovne Francuske u kojoj je politika često »išla pod ruku sa književnošću«. Da li je otuda u njegovom razmišljanju i rasuđivanju bilo »daleko više moralizatorske politike nego političke celishodnosti«?¹² Milan Grol je, rekli bismo, bio primer srpskog opozicionog političara sa obrazovanjem, ličnim i političkim poštenjem – ako se to, čak i u politici, sme dvojiti? – dobrom voljom i lepom idejom, ali nekako teško primenjivom, nesposobnom da »prodre u mase« i ponese ih. Kada je o njegovim demokratskim uverenjima reč, primetno je dobro poznavanje demokratskih sistema u Evropi, moguće i oduševljenje njima, ali u isti mah i poštovanje jednostavnosti seljačke demokratije Kraljevine Srbije. Govoreći o uticaju koji su »dve seljačke revolucije i organizovanje države svojom glavom« imali na sazrevanje srpskog naroda i stvaranje nacionalne discipline, zaključivao je kako je ta »prirodna demokratija, ponikla iz prokušane solidarnosti, došla do izraza pre no što ju je nepismen seljak mogao učiti iz knjiga«. U iskušenjima koja su predstojala, ona je »morala... i poklecati, ali se iza svakog pokleknuća taj narod dizao s većim zamahom snage. Ono što je ta snaga ostvarila iza 29. maja 1903. pre ratova i kroz ratove 1912–13. i 1914–18. ostaće sveđočanstvo demokratskog duha i visoke svesti«.¹³

Ovakvo dvojako demokratsko vaspitanje karakterisalo je, imamo utisak, većinu srpskih opozicionih političara. Ako i nisu bili školovani u nekoj od zapadnih demokratskih zemalja, u svojoj su zemlji obrazovani pod njihovim uticajima. Teško je reći, čak i u pojedinačnim primerima, da li je strani uticaj bio jači ili slabiji od onog svakodnevnog iskustva koje je pružalo »osvajanje« parlametariz-

⁹ AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–35–709.

¹⁰ Videti: *Spomenica Ljubomira Davidovića*, Beograd 1940; *Srpski književni glasnik* (SKG), knj. LIX, br. 16, 16. III 1940, str. 471–473.

¹¹ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, II, Beograd 1975, str. 30.

¹² Desimir Tošić, »20–godišnjica smrti Milana Grola«, *Naša reč*, br. 240, London, decembar 1972, str. 5–6.

¹³ Milan Grol, *n.d.*, str. 104, 146. U godinama emigracije u Londonu, 1941–1945, Milan Grol je u pismu upućenom prof. Slobodanu Jovanoviću napisao kako u srpsko »seljačkom narodu demokratija nije samo političko osvedočenje, nego i način izživljanja« (Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, str. 746).

ma u Kraljevini Srbiji, tim pre što su gotovo svi srpski političari sa vrha politički sazrevali upravo u tom periodu. U vremenu Kraljevine (SHS) Jugoslavije uočljiva je njihova težnja da se dostigne nivo zapadnih, visoko razvijenih demokratija ili da se barem iz njihove parlamentarne prakse preuzme ono što bi moglo zaživeti u jugoslovenskoj državi. Istovremeno, međutim, oseća se i nekakav »žal« za jednostavnošću demokratskih odnosa u Kraljevini Srbiji. Taj političko-nacionalni sentiment jačao je vremenom, postajući izrazitiji produblјivanjem krize u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji. Sve više se okretalo proteklim godinama i »zlatnom dobu« Kraljevine Srbije, idealizovanom u skoro svim njegovim segmentima, a demokratskom pogotovo.

Takvom stanju političke svesti doprinosila je opšta srpska politička razbije-
nost, čiji je dobar pokazatelj bila stranačka podeljenost. Već se odmah po ujedi-
njenju pokazalo da će jedinstveni front srpskih stranaka biti teško ostvariv. Pod
uticajem regenta Aleksandra obrazovana je Jugoslovenska demokratska stranka,
nastala 1919. godine spajanjem tri stranke iz Kraljevine Srbije – Samostalne radi-
kalne, Liberalne i Naprednjačke, slovenačkih liberala, manjih političkih grupa iz
Bosne i Hercegovine i Makedonije i velike Hrvatsko-srpske koalicije sa prostora
bivše Austrougarske. »Okupljajući u svojim redovima predstavnike, pored Srba, i
jednog dela Hrvata i Slovenaca, ova stranačka formacija davala je privid da se na
jugoslovenskoj osnovi može ponajbolje konsolidovati nova država«. ¹⁴ Pored Ko-
munističke partije Jugoslavije, jedina prava jugoslovenska stranka, »bila je velika
nada prosvetljenih i naprednih ljudi iz svih krajeva nove države«. ¹⁵ Njenim je na-
stajanjem, međutim, sprečeno stranačko ujedinjenje radikala i demokrata, čija bi
udružena snaga mogla da uzroci uticaj regenta Aleksandra, a na drugoj strani
bude moćan integrativni faktor države u nastajanju. Jedinstveni radikalsko-de-
mokratski front u tom vremenu nije odgovarao ni radikalima, uvek sklonim da
čuvaju svoju stranačku tradiciju i individualnost, kao ni Hrvatsko-srpskoj koalici-
ji, koja je u takvoj sprezi videla opasnost za svoju jugoslovensku orijentaciju. Dve
stranke, sa najvećim brojem Srba, zajednički su donele prvi ustav Kraljevine
SHS, Vidovdanski (1921), a potom se razišle. ¹⁶ Radikali su i dalje – sve do 1929.
godine, obrazovali većinu vlada, a demokrati, gotovo stalno u opoziciji, postali
neka vrsta njihovog korektiva. Dve stranke ponovo su se »srele« – ne na vlasti,
već u opoziciji – po proglašenju kraljeve lične vladavine, ostajući zajedno u opo-
zicionom stavu – sa prekidom u 1935. godini, sve do rata.

Prešavši početkom dvadesetih godina u opoziciju, posle čega su retko
učestvovali u vladama, demokrati su žestoko napadali vladajuću Radikalnu
stranku, čije je drobljenje u međuvremenu nastavlјeno. U tome su imali podršku
drugih srpskih stranaka iz opozicije: Republikanske, koja nikada nije ušla u vladu,
i Saveza zemljoradnika, čiji je član dr Branko Čubrilović postao prvi zemljo-
radnički ministar u avgustu 1939. Sadržina i ton napada na radikale nisu pri tome
mnogo zaostajali iza besomućne kritike koju im je upućivala hrvatska opozicija. ¹⁷

¹⁴ Branislav Gligoriјеvić, »Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927–1941)«, *Jugoslovenski istorijski časopis* (JIČ), br. 1/1997, str. 93.

¹⁵ *Demokratija Milana Grola*, predgovor Desimira Tošića, Haro (Velika Britanija) 1990, str. 15.

¹⁶ Nikola Pašić je docijnje izjavio kako je »iskoristio Demokratsku stranku za ono za što se mogla iskoristiti, a to je bilo donošenje Ustava«, po njegovom mišljenju najvažnijeg zadatka nove države. Posle toga, više ga ništa nije vezivalo »ni prema demokratima, ni prema kralju«, koji je radikalsko-demokratsku koaliciju »postavio kao glavni uslov« za njegovu vladu (Lazar Marković, *Uspomene, neobjavlјeno*; citirano prema: Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati 1918–1923*, Beograd 1995, str. 77).

¹⁷ Videti: *isto*, str. 9–82.

Analiza osude kojoj je srpska opozicija podvrgla radikale i njihovog šefa Nikolu Pašića navodi nas na razmišljanje o jednoj, čini nam se, važnoj činjenici. U vrhovima sve tri navedene partije nalazili su se bivši članovi Radikalne stranke. U prvoj njenoj deobi, 1901. godine, izdvojili su se samostalni radikali – Ljubomir Stojanović, Ljubomir Živković, Jaša Prodanović, Ljubomir Davidović, Milan Grol, Milorad Drašković i drugi, koji su u svom »Odjeku«, pokrenutom 1902. godine, sve vladine postupke »zasuli... ljutim sarkazmom i ostrim ironijom«. ¹⁸ Deobom Samostalne radikalne stranke krajem Prvog svetskog rata nastala je Republikanska stranka Ljubomira Stojanovića i Jaše Prodanovića, demokratska i principijelna, bez mnogo uticaja na politički život, ali uvek u nepomirljivoj opoziciji i sa istom ulogom samostalske »moralne žandarmerije«. Cepanjem Demokratske stranke 1923. godine i njenim daljim osipanjem među demokratima su ostali najvećim delom bivši samostalci, odnosno bivši radikali. Prvaci Saveza zemljoradnika, Jovan Jovanović-Pižon, tadašnji, i Milan Gavrilović, budući partijski šef, takode su bili radikali. Milan Gavrilović je neko vreme bio i sekretar Nikole Pašića. Potvrđuje li njihova kritika nekadašnjih partijskih saboraca staro pravilo da u politici najviše mrze »otpadnici«? »Svi radikali koji su se trgli sa zla puta, nemilosrdno su odbačeni«, zaključivao je Jaša Prodanović. ¹⁹ A, upravo je njima »Nova Evropa« ustupila prostor u svom broju posvećenom proslavi 80-godišnjice Nikole Pašića.

Radikali su u ovom broju »Nove Evrope« optuženi za sve probleme u jugoslovenskoj državi. Urednik Milan Ćurčin prebacio im je, kao i njihovom vodi, već u prvoj svojoj rečenici, bezidejnost i beznačelnost, čineći ih potom odgovornim za privrednu krizu i »unutrašnji politički kaos iz kojega ne vidimo izlaza«. Tvrdeći da će se Radikalna stranka »ugušiti« i »rasturiti« u »crnoj reakciji« u kojoj se tada nalazila, pitao se, međutim: »Kad radikali padnu, ko će prihvatiti njihovo nasleđe?« ²⁰

U nizu objavljenih članaka sa najviše jetkosti pisao je Jaša Prodanović, istim tonom kojim je nekada uređivao »Odjek«. Po njegovim rečima, radikalima je još krajem 19. veka »dosadilo opozicionarstvo, pošto im se najpre usladila vlast«, čije je uzimanje postalo jedina njihova briga. Jer, »oni sve daju za vlast, a vlast ni za šta«. Pošto su prodali »čast za vlast«, odbacili su načela i uništili moral. »Danas od radikalizma nema ni traga ni glasa«, tvrdio je. »Ono što se tim imenom zove, to je jedna trgovačko-politička konzorcija koja slepo sluša Nikolu Pašića i snažno pomaže bogaćenje njegova sina i drugih radikalskih prvaka... To je danas najreakcionarnija politička grupa u našoj zemlji, koja nije ostala verna nijednom jedinom svom ranijem načelu«. Ogrezli u korupciji, radikali su ugušili javnu reč, na vlasti vršili »krvav šenluk«, falsifikovali izbore praćene nasiljem, pogazili zakone, uveli »obesno partizanstvo« u vojsku, škole i sudove, unizili sve pravne ustanove... »Otkako je naše zemlje«, zaključivao je Jaša Prodanović, »odvratnije političke koterije od ove nije bilo. Nijedna nije bila u isto vreme ovako krvava i ovako prljava.« ²¹

Blažim tonom, bez tako strašnih kvalifikativa, pisao je Ljuba Davidović, ističući da je glavni uzrok slabljenja Radikalne stranke bilo napuštanje programa, koji je »potpuno zaboravljen« i kojeg verovatno ne poznaje više od »stotinjak lju-

¹⁸ Jaša Prodanović, »Radikalna stranka«, *Nova Evropa*, knj. XIII, br. 12, 22. VI 1926, str. 391.

¹⁹ *Isto*, str. 394.

²⁰ Milan Ćurčin, *Jugoslavija pod radikalskim režimom*, isto, str. 381–386.

²¹ Jaša Prodanović, *n.d.*, str. 386–394.

di«. Jer, »zaboravio ga je i sam g. Pašić«. Zabrinut za razvoj političkog života, šef demokrata je primećivao da u zemlji nema velikih stranaka, dovoljno snažnih da bez koalicionih partnera obrazuju »jaku parlamentarnu vladu«, kao što je nekada mogla Radikalna stranka. Ona je iza sebe imala »većinu naroda malene Srbije. Imala je, pa je izgubila«.²²

Upravo u slabljenju Radikalne stranke Milan Grol je video najbitniji razlog nesređenosti prilika i odnosa u Parlamentu. Po njegovom mišljenju, »načelno i moralno razbijena«, ona je umesto prečišćavanja i sabiranja sopstvenih radova »veštački povećavala broj svojih predstavnika u Parlamentu«. Taj novi element, koji nije imao ni uverenja, ni tradiciju, ni odgovornost pred biračima, povećavao je »haos« u Skupštini i celom javnom životu.²³

Napuštanjem saradnje sa radikalima i okretanjem ideji revizije Ustava, Demokratska stranka, a potom i druge srpske stranke, susrele su se sa hrvatskom opozicijom na čijoj je strani već ranih dvadesetih godina isprednjačila Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića. Aktivnosti koje je ova stranka preduzimala u svom otporu vladajućim režimima, ustavnim rešenjima i jugoslovenskoj državi unele su u parlamentarnu i vanparlamentarnu praksu neke nove metode političko-nacionalne borbe, većim delom strane i neprihvatljive srpskoj opoziciji.

Jedan od često korištenih metoda bila je opstrukcija. Kao oblik suprotstavljanja vladinoj većini u skupštini srpske stranke su je koristile već u vreme vladavine Aleksandra Obrenovića. Posle deobe Radikalne stranke, najčešće i najuspešnije su je upotrebljavali samostalci. »...nikada nijedna stranka nije u upotrebi opstrukcije postigla takvu virtuoznost kao samostalci«, zabeležio je prof. Slobodan Jovanović. »Među njima je bilo nekoliko advokata koji su na polje parlamentarne borbe prenosili staru advokatsku veštinu 'odlaganje ročišta', i koji su imali načina da začas ukoče sav skupštinski rad«. Protiv opstrukcije se borilo, ali se smatralo da je ne treba potpuno onemogućiti, jer je u novom ustavnom stanju posle 1903. godine ostala kao »jedino sredstvo protiv svemoći skupštinske većine«. Kralju je bilo onemogućeno mešanje u stranački život, gornji dom nije bio predviđen u ustavu, a javno mnjenje još nije bilo dovoljno snažno. Opstrukcija je tako ostala jedino što je ograničavalo skupštinsku većinu, prisiljavajući je da se »obuzdava« i »umerava«.²⁴

U novoj državi opstrukcija je, uz poslaničku apstinenciju i često nepostojanje kvoruma, ometala već rad Privremenog narodnog predstavništva. Sazivanjem Ustavotvorne skupštine to je preneto i na njena zasedanja, a potom i u redovnu zakonodavnu Skupštinu. Delovanjem hrvatske opozicije opstrukcija je izašla iz Skupštine i prenela se na državu.

²² Ljubomir Davidović, *Ko može sa radikalima, i sa Pašićem*, isto, str. 405–409. Mađa je Ljuba Davidović u ovom članku podsećao, kao i drugi autori, na neslavno držanje Nikole Pašića u Timočkoj buni i Ivanjdanskom atentatu, deset godina kasnije izjavio je na jednom zboru u Zaječaru: »Nikola Pašić i ja, njegova i moja stranka bile su često puta i neprijateljske, ali Pašićevu vrednost ne može niko poricati. On se glavom zalagao za ovu zemlju. Bio u inostranstvu nekoliko godina i otišao van granica ali uvek je vodio borbu za narodna prava. On je donosio sudbonosne odluke za narodni život, ali u tome nije grešio nikad. Sitne greške, koje je činio pored krupnih izvršenih stvari morale su bezuslovno da se poptave. Mi to Pašiću nismo zamerali niti ćemo zamerati...« (AJ, f. Centralni presbiro, 38–348–496).

²³ Milan Grol, »Naš parlamentarizam (njegove vrline i njegove mane)«, *Nova Evropa*, knj. XIII, br. 1, 11. I 1926, str. 18.

²⁴ Slobodan Jovanović, *Radikali i samostalci, Iz istorije i književnosti, I, Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, tom 11, Beograd 1991, str. 534.

Stjepan Radić, koji je postao vođa hrvatske opozicije, samo nekoliko dana posle 1. decembra 1918. dao je izjavu »o činu nepriznavanja« jugoslovenske države i »pravu Hrvatske na nezavisnost«. Za »jugoslovensku saveznu neutralnu republiku Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara« izjasnio se prvi put 8. decembra 1920, u posebnoj rezoluciji, posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, kada se Hrvatska pučka seljačka stranka transformisala u Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Istog dana, stranka je u Zagrebu organizovala »pravu procesiju«, kojom je prilikom svirana himna Franji Josifu. Po mišljenju prof. Đorđa Stankovića, bile su to »političke manifestacije sračunato izvedene da ukažu na antidržavni i antijugoslovenski stav«. Kao prvi čovek hrvatske opozicije Stjepan Radić je punih sedam godina odbijao da dođe u Beograd i »podeli istorijsku odgovornost za unutrašnje konstituisanje prve zajedničke države jugoslovenskih naroda«. Sve do 1925. godine nije priznavao doneti Ustav i Kraljevinu SHS kao međunarodni subjekt.²⁵

Metode njegove nacionalno-političke borbe – bojkot Narodne skupštine, skupštinska apstinencija, konstituisanje Hrvatskog narodnog zastupstva obrazovanog od poslanika izabranih na teritoriji Hrvatske, odluke tog tela o nepriznavanju finansijskih i drugih obaveza nametnutih hrvatskom narodu, pristupanje HRSS Seljačkoj internacionali, a naročito obraćanje inostranstvu kao pokušaj postavljanja hrvatskog pitanja na međunarodnu scenu – zbunjivali su srpske političare i otvarali pitanje o granici dozvoljenog u jednoj opozicionoj politici. Za Nikolu Pašića pokušaj internacionalizovanja hrvatskog pitanja bio je »ravan izdaji«. ²⁶ Po mišljenju Milana Grola, pak, sredstva Stjepana Radića ostajala su demokratska i on se »u borbi s onim što se pripisivalo hegemoniji Srba... dovi-jao... na sve moguće, u suštini redovne načine«. Proširivanje propagande po celoj zemlji, stvaranje parlamentarnih blokova i prečanskog fronta, kao i traženje saveznika među nezadovoljnima u Makedoniji i Crnoj Gori, »uzbunjivalo je mnoge Srbe«, ali mu to »kao pravo, niko nije mogao osporiti«. ²⁷ Uz navođenje ovog mišljenja Milana Grola treba, međutim, reći i to da je izrečeno u godinama Drugog svetskog rata ili na njegovom kraju, u vreme u kojem se posle svih ozbiljnijih i tragičnijih događaja akcija Stjepana Radića činila bezopasnijom nego u trenutku dešavanja. Srpska opozicija je tada bila sklona da mu »oprosti« mnogo toga zato što je »isključivao frankovce i klerikalce« i što je verovala da u njegovim idejama postoji »neki magloviti, ali simpatični, slovenski osećaj«. ²⁸ Iza Stjepana Radića došao je Vlatko Maček, pod čijim je vodstvom HSS primila »sve«, nestalo je »slovenskog sentimentalizma« i sve se više sumnjalo da Hrvati »hoće jugoslovensku državu«. Vlatka Mačeka nasledio je Ante Pavelić i u tom krugu Stjepan Radić je Srbima izgledao najprihvatljiviji. Ublažavano je ili čak potiskivano sećanje na probleme koje su u svim pokušajima saradnje sa njim pravili njegov neobuzdani temperament, neodmerena demagogija, nestalnost i politička promenljivost, zbog kojih su se demokrati povremeno uzdržavali od saradnje sa njim, a radikali ga smatrali »nemogućim saradnikom«. ²⁹ Istovremeno, najnovija istraživanja pokazuju da je Stjepan Radić, barem u ranim dvadesetim godinama,

²⁵ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, str. 15, 43, 50, 57, 65.

²⁶ *Isto*, str. 71.

²⁷ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 57.

²⁸ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 482.

²⁹ Videti: Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929)*, Beograd 1935.

»pokazivao svoju stvarnu državničku i političku nezrelost, šovinizam i separatizam.«³⁰

Ako bismo parafrazirali mišljenje prof. Slobodana Jovanovića o jednom drugom vremenu, rekli bismo da se u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji nije moglo govoriti o »čednosti parlamentarnih naravi«, jer su se i vlade i opozicija »osmelile da zloupotrebljuju svoja prava.«³¹ Međutim, čak ni u tako promenjenim okolnostima srpska opozicija nije mogla da u aktivnosti protiv vladajućih režima u svemu prati Stjepana Radića i Vlatka Mačeka. Skupštinska opstrukcija bila je jedno, a opstrukcija države nešto kvalitativno drugačije. U tome je bila suštinska razlika između srpske i hrvatske opozicije. Sve srpske partije, na vlasti ili u opoziciji, ostajale su državotvorne.

Prema sećanju Milana Gavrilovića, osećaj Jovana Jovanovića-Pižona za državu bio je njegov »najjači osećaj«. Smatrao je da država nije nešto izvan i iznad naroda, već snažno i čvrsto organizovan narod »s najdubljim i najširim korenom u njegovoj najdubljoj i najširoj podlozi... u seljaštvu.«³² Sam Jovan Jovanović-Pižon pisao je o »izoštrenom osećanju« kod Srba »da je država sve i sva«, »oličenje onoga koji zemlju radi: Država sam ja i moja njiva.«³³ Po mišljenju Milana Gavrilovića, država je trebalo da svim njenim građanima bude »najjači osećaj.«³⁴ U svojim uspomename Ivan Meštrović je zabeležio njegove navodne reči, izgovorene 1924. godine, da je »država preča od svakog pojedinca« i od »svih Hrvata«, te da »krv mora pasti« da bi se videlo da li su jači Hrvati ili država.³⁵

Na liniji takvih mišljenja i ubeđenja bili su i drugi srpski političari. Poslovičnim su postale reči Ljube Davidovića, ponavljane u mnogim njegovim izjavama i govorima, da su interesi države i naroda uvek iznad interesa stranaka. Verovatno najbolju analizu njegovog stava prema režimima i državi dao je Dragoljub Jovanović. »Iako mnogo češće opozicionar nego vladin čovek«, napisao je, »Davidović nikad nije bio rušilac. Iako je više napadao nego branio, njegova kritika nikada nije prelazila u razaranje. Njegovo opozicionarstvo moglo je ići do opstrukcije, nikada do defetizma.

Domaćin i rodoljub kao naši srednji i bogatiji seljaci, kojima je bio najbliži po duhu i naravi, Davidović nije umeo da se nemilosrdno okomi na protivnika. Radikali iz protivnog tabora nisu prezali u upotrebi oružja, čak i po cenu opšteg zla. Davidović je uvek strahovao da preko suprotne strane ne pogodi zajednicu, državu. Još više pozitivan na delu nego u reči, do kraja konstruktivan, on je za režime bez srama i stida često bio idealan opozicionar. Iskorišćavali su njegov socijalni nagon i njegovo nacionalno osećanje... Ne bojeći se nikakve razorne akcije sa njegove strane, rado su ga održavali u opozicionom stavu, bezopasnom za njih i za celinu. Time bi se možda moglo objasniti, da su Davidović i njegova

³⁰ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, str. 11. O mogućnosti različitog vrednovanja opozicionih aktivnosti videti: Branko Petranović, »Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvodljivosti, relativizacije i naučne analize«, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1993, str. 217–216.

³¹ Slobodan Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, I, *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, tom 6, Beograd 1990, str. 25.

³² Milan Gavrilović, »Godišnjica smrti Predsednika Saveza zemljoradnika Jovana M. Jovanovića, *Težako pravo*, br. 7, Banja Luka, 1. VII 1940.

³³ Jovan M. Jovanović, »Britanija i diktatori«, *SKG*, knj. LV, br. 3, 1. X 1938, str. 224.

³⁴ Kao nap. 32.

³⁵ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, Zagreb 1969, str. 164.

stranka ostavljani po strani i onda kad se sa državne uprave sprovodila njihova politika«. ³⁶

Temelj ovakvom stavu, koji bi se mogao preneti i na dobar deo srpske demokratske opozicije, možemo naći u jednoj od ispovesti Ljube Davidovića, datoju na partijskom zboru u Umčarima: »Ja lično nikad neću prestati da mislim o narodu. Ja sam dužnik narodni, jer sam ponikao iz njegove sredine i od naroda sam dobio sve što jedan čovek može dobiti«. ³⁷

Srpska opozicija nastajala je posle poraza ili dobijanja nedovoljnog broja glasova na skupštinskim izborima, zbog nezadovoljstva nivoom demokratskog razvoja i socijalno-ekonomskim prilikama, potom i zbog zahteva za reviziju centralističkog Ustava, koji je po mišljenju mnogih bio prepreka rešavanju nacionalno-političkih problema. Suprotno tome, hrvatska opozicija izražavala je svoje nezadovoljstvo državom Jugoslavijom i njenim ustrojstvom, te je i težište zahteva koje je postavila bilo na rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno pitanja državnog uređenja. U toj razlici bio je i koren njihovog različitog pristupa opozicionom angažmanu. Srpska strana je godinama isticala da je puna parlamentarna demokratija preduslov rešavanju svih ostalih problema, a hrvatska kako je taj demokratski zahtev samo politički manevar da se zadovoljenje nacionalnopolitičkih potraživanja Hrvata odloži za neka druga vremena. Sve do Drugog svetskog rata, hrvatsko političko vodstvo ostalo je imuno na insistiranje srpskih stranaka na demokratiji i stavu da svi problemi mogu biti rešeni jedino u demokratskom poretku. »Hrvatima čitavo to pitanje o šestojanuarskim režimima ne kaže ništa«, zapisao je ne bez gorčine Milan Grol. »Moje pridike o demokratskoj osnovi kao jedinoj garantiji za zdrave odnose u svemu – oni slušaju kao teoriju. Ne kaže im ništa. Ništa nisu proživeli, ništa nisu dali za demokratski režim«. Kod Hrvata on je primećivao »odsustvo slobodarskih emocija«, a kod Srba da su »taj interes mnogi izdali«, ali bili svesni izdaje, jer su i u neverstvu »imali pojam o njemu«. Kod Hrvata u većini, pak, »građanin nije postojao, ni država kao ustanova toga roda«. ³⁸ Upravo zato, srpska opozicija je bila i ostala pre svega građanska, a hrvatska nacionalna.

Sve do nastanka Banovine Hrvatske u avgustu 1939. godine, odnosno početka državnog preuređenja Kraljevine na nacionalnim osnovama i otvaranja srpskog pitanja, srpske građanske stranke nisu otvarale srpski nacionalni problem i osmišljavale nacionalni program. Posle Prvog svetskog rata Srbi su, naročito iz Srbije, izvršili ono što je prof. Slobodan Jovanović nazvao »nacionalnom demobilizacijom«, dajući time – u našoj historiografiji poslednjih godina sve češće korišćenu – kratku i slikovitu, ali preciznu definiciju stanja srpske nacionalne svesti. Po rečima Milana Grola, srpski nacionalizam, odnosno nacionalizam Srbije, bio je posle Prvog svetskog rata »već zasićen«. ³⁹ Njegov savremenik i veliki pobornik saradnje sa hrvatskom opozicijom, Dragoljub Jovanović, verovao je kako »Hrvati treba da hrvatuju«, ali da Srbi ne mogu da »srbuju«, jer su izašli iz faze nacionalnog romantizma. ⁴⁰ Preovlađujuće srpsko mišljenje bilo je da je uje-

³⁶ Dragoljub Jovanović, *Ljubomir Davidović i seljaštvo*, »Nova Evropa«, knj. XXXIII, br. 8, 26. VIII 1940, str. 248.

³⁷ *Politika*, 15. IV 1936.

³⁸ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 459, 647.

³⁹ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 55.

⁴⁰ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. IV, str. 167 (rukopis pohranjen u Arhivu Jugoslavije).

dinjenjem nacionalno pitanje Srba rešeno, a potom se, s razlogom, pojavio strah da bi njegovo ponovno otvaranje pokrenulo niz drugih manjinskih, graničnih i drugih problema. Na drugoj strani, srpske demokratske stranke su sve svoje nade polagale u demokratski poredak, zagovarajući građansku, a ne nacionalnu državu. U njihovim se krugovima smatralo da garancije koje svakom pojedincu pruža sistem dosledno poštovane pune parlamentarne demokratije obezbeđuju i svaki narodni individualitet. Osvojivši demokratska prava u vremenu do 1914. godine, srpske stranke su verovalе da je građanska država viši stepen društvene organizovanosti od nacionalnog i verskog. Ljuba Davidović je jednom prilikom »priznao« da verska i nacionalna osećanja idu »dublje u dušu nego demokratski principi«, ali se nadao da »idu vremena kada će i naš narod razumeti da treba da pođe za demokratskim principima«. ⁴¹

Pokazalo se, međutim, da demokratska načela nisu bila dovoljno jaka osnova čak ni za čvršća stranačka okupljanja onih partija koje su sve svoje nade polagale u donošenje liberalnih političkih zakona, a u uspostavljanju demokratskog sistema videle primarni interes države. Labave, nehomogene koalicije nisu mogle da otklone osećanje srpske stranačke razbijenosti. Započeto osujećenjem spajanja radikala i demokrata posle ujedinjenja, rastakanje srpskih stranaka nastavljeno je i u kasnijim godinama. Radikalna stranka se osipala i delila u više frakcija – pred Drugi svetski rat tvrdilo se da ih ima devet ⁴² – od kojih se gotovo svaka pozivala na nasleđe Nikole Pašića. Izdvajanjem grupe Svetozara Pribičevića 1923. godine podeljena je i Demokratska stranka. Ova podela i nastanak Samostalne demokratske stranke bili su mnogo više i dalekosežnije od uobičajenog, u stranačkoj praksi normalnog političkog neslaganja. Tim činom srpski narod je partijski i politički podeljen na Srbe iz Srbije i Srbe iz »preka«, a SDS je, počev od 1927. godine, kada je sa HSS oformila Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), pružila dragocenu pomoć hrvatskom nacionalnom vodstvu u njegovoj borbi sa Beogradom i protiv Beograda, postajući »malj« u rukama Zagreba. Upravo zato, Desimir Tošić je smatrao da će pojava SDS u našoj političkoj istoriji »verovatno u budućnosti (biti) predmet ispitivanja psihopatologije naših društvenih pojava«. ⁴³

Ukidanje parlamentarizma – »najveće vrednosti međuratne Jugoslavije« ⁴⁴ – i zavođenje režima lične vladavine kralja Aleksandra 1929. godine još su više rastrojili front srpskih stranaka. Dobrim delom razbijene, nisu uspele da se tokom naredne decenije oporave. Posle razgovora sa srpskim intelektualcima i opozicionim političarima Siton Watson je 1936. godine napisao da kralj Aleksandar nije ostvario svoje namere. Želeo je da slomi otpor Hrvata, a oni su »postali jači i složniji nego ikada prije«. Na drugoj strani, pokušao je da u državi ojača srpski elemenat, »a rezultat je bio potpuno rasulo srpskog političkog i partijskog života do te mjere da mu se ne može naći primjer u novijoj srpskoj historiji«. ⁴⁵

Navedeno mišljenje delio je i Milan Grol, koji se verovatno najviše od svih srpskih opozicionih političara bavio problemom demokratije u Kraljevini. Po njegovim rečima, »politička korupcija kralja Aleksandra, od godine 1926. nadalje,

⁴¹ AJ, z. Milan Stojadinović, 37 – Govor održan na zboru na Banjici, u Beogradu, 29. IV 1935.

⁴² Tvrđnju je na partijskom zboru održanom u Rumi izrekao Anta Radojević (*Politika*, 20. XI 1939).

⁴³ *Demokratija Milana Grola*, str. 25. Videti: Branislav Gligorijević, *n.d.*, str. 91–115.

⁴⁴ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, str. 16.

⁴⁵ Memorandum Sitona Watsona (AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–31–322).

ubacila (je) u normalno političko previranje u zemlji otrov, koji je zaustavio zdravu fermentaciju ideja, a od 6. januara 1929. zamračio stanje potpuno. Čitave generacije mladih ljudi nisu ni ušle u javni život, osim kroz pretsoblje policijskih činovnika, sreskih načelnika«. U tridesetim godinama, naročito pred Drugi svetski rat, većina mladih ljudi između 20 i 30 godina starosti nije znala za redovan politički život. U krugu građanskih partija politiku su vodili »stariji« – Aca Stanojević, Ljuba Davidović, Jovan Jovanović-Pižon i »ljudi ne mnogo mladi od njih«, što je bio pokazatelj »iscedenosti građanskih partija«. Među mladim ljudima, oni koji su »žudno hteli« da se uključe u politiku i imali velika stremljenja »išli su u podzemnu akciju«. ⁴⁶

Kao najjača srpska opoziciona partija, Demokratska stranka nije uspevala da u opozicionoj borbi okupi veći deo inteligencije, mada je upravo u njenim redovima bilo najviše intelektualaca. Jedan deo inteligencije bio je angažovan u režimima, drugi je bio u prikrivenoj opoziciji, a ostatak – »u profesiji jednog skepticizma licemernog«, nije imao smelosti da se angažuje ni u građanskim ni u levičarskim partijama. Takvo političko ponašanje intelektualaca Milan Grol je nazvao »fatalnom izdajom znalaca«. ⁴⁷ U nemoći inteligencije video je »izvor... mnogim nedaćama u životu jednog seljačkog naroda«. ⁴⁸ Birokratizovana, neretko korumpirana, vladajućim režimima priklonjena i većim delom odnarođena inteligencija malo je šta dobrog mogla da učini. Odsustvo intelektualaca osećalo se i u stranačkom životu. Do Prvog svetskog rata, u kragujevačkom okrugu, »u srcu Šumadije«, poslanički kandidati bili su jedan za drugim Stojan Novaković, Jaša Prodanović i Jovan Skerlić. Poređenje te liste sa listom docnijih predstavnika iz istog okruga slikovito je, smatrao je Milan Grol, pokazivalo »tragediju našeg javnog života«. ⁴⁹

Erozija srpskih stranaka, kako vladajućih, tako i opozicionih, imala je za posledicu činjenicu da je o njima pisano sa sve više omaložavanja. U tom prezirnom tonu prednjačili su hrvatski političari i štampa, kojima su za takav stav dovoljno osnova davale unutarpartijske i međupartijske razmirice i sukobljavanja srpskih stranaka, praćene međusobnim ruženjem, klevetama, optužbama i nadasve nesposobnošću da se suprotnosti prevaziđu, a pred buduće birače izade sa zajedničkim političkim programom. U Zagrebu su otuda često izjednačavane sve srpske stranke – na vlasti i u opoziciji, mada su ove druge utrošile celu deceniju u pokušajima sporazumevanja sa hrvatskim političkim vodstvom.

U jednoj od svojih izjava Vlatko Maček je kazao kako mu se čini da se i kod srpske opozicije želja za sporazum sa Hrvatima svodi, kao i uvek, na želju za vladanje, »samo za vladu«. ⁵⁰ »Trebā samo pogledati današnje političke prilike u Srbiji, da se vidi kako strančarstvo može zatrovati cijeli politički život«, smatrao je Milivoj Dežman. ⁵¹ Prema pisanju »Hrvatskog dnevnika«, politika i partizanstvo ubijali su i rastrojavali Srbiju, u kojoj su svi mislili na mandate, ministarske

⁴⁶ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 517–518, 619.

⁴⁷ *Isto*, str. 529.

⁴⁸ Milan Grol, *Današnji razgovori o reformama*, Kragujevac 1940, str. 19.

⁴⁹ Milan Grol, *Iskušnja demokratije*, str. 65. O birokratizaciji inteligencije i vladavini poluintelektualaca u političkom i kulturnom životu videti: Slobodan Jovanović, O kulturnom obrascu, *Iz istorije i književnosti*, II, str. 566–573.

⁵⁰ *Novosti*, Zagreb, 26. X 1936.

⁵¹ Milivoj Dežman, »Posleratne političke prilike u Hrvatskoj i odnos Hrvatske seljačke stranke prema građanstvu«, *Nova Evropa*, br. 8, 26. VIII 1940, str. 245.

položaje i unosne službe, a malo ko na narod.⁵² Politička organizacija Srba predstavljala je zbog toga problem prvog reda među svim unutrašnjim političkim problemima. »U Srbiji postoji nekoliko frakcija, za koje se pravo i ne zna koliku snagu stvarno predstavljaju«, pisao je ovaj list.⁵³ »Obzor« je podsećao na stranačke borbe srpskih partija u vremenu Prvog svetskog rata, na Solunski proces i podršku koju je celokupna srpska opozicija pružila Jugoslovenskom odboru u njegovom sukobu sa radikalima. Pitao je zašto bi partijske raspre prestale u Kraljevini, ako nisu prestajale ni u ratu i emigraciji. Prema tvrdnji ovog lista hrvatskog građanstva, među srbijanskim strankama »gotovo nikad nije ni bilo programatskih razlika, koje bi odavale neku suprotnu ideologiju. Sve su stranke srbovale i seljakovale, sve su bile za najradikalniju demokratiju, dok su bile u opoziciji, a sve su zaboravile sve svoje programe i obećanja, kad su došle na vladu«. Razrovane do temelja, više nisu mogle da »starim frazama« i »starim metodama« održe pristalice na okupu.⁵⁴

Navedene ocene zagrebačkih političara i novina date su u periodu u kojem više nije bilo ni prividne saradnje između srpske i hrvatske opozicije, ali nisu mnogo oštrije od izjava i članaka iz ranijih godina. Pitamo se pri tome ne potvrđuju li i takva mišljenja zaključak prof. Đorđa Stankovića po kojem je »srpska opozicija pokazivala nedoraslost zadatku u ratnom i nezrelost u poratnom razdoblju«.⁵⁵

Slabost srpske opozicije bila je još vidljivija u njenom poređenju sa hrvatskom. Kao stožer okupljanja hrvatskih nacionalnih nezadovoljnika, HSS je bila najbolje organizovana seljačka stranka u Evropi. U njenim vrhovima delovala je ekipa »strukovnjaka«, koji su svojim zaduženjima pokrivali sve oblasti života Hrvata i predstavljali neku vrstu hrvatske vlade. Teritorije naseljene Hrvatima bile su obuhvaćene mrežom organizacija Seljačke i Gospodarske sloge, Hrvatske seljačke i Gradanske zaštite. Organizovani su »sudovi dobrih ljudi«, čijim su delovanjem zaobilaženi redovni sudovi državnih vlasti. Izdavano je nekoliko velikih listova, poput »Seljačkog doma« i »Hrvatskog dnevnika«, kao i mnoštvo lokalnih. Vlatko Maček je iz svog Kupinca rukovodio jednom totalitarnom strankom i moćnim nacionalnim pokretom kao neprikosnoveni vođa. Disciplina njegovih pristalica bila je vrlo visoka, a ilustruje je, pored mnogih drugih primera, i jedna izjava Juraja Šuteja, prvaka HSS. Zagrebačkom dopisniku »Pravde« on je »skrenuo... pažnju na to, kako beogradske novine pišu, da se ova ili ona stvar saznala iz krugova bliskih dr Mačeku. Takvih krugova nema... Ili kaže dr Maček ili ne kaže niko«.⁵⁶ Pripadnici hrvatskog nacionalnog pokreta bili su spremni na lično žrtvovanje za »hrvatsku stvar« i od tih je »žrtava« stvaran veliki nacionalni i politički kapital.

U odnosu na takav stepen stranačke i nacionalne organizovanosti politička snaga i uticaj srpske demokratske opozicije bili su pod velikim znakom pitanja. Partijske organizacije nestale su u periodu diktature, a članstvo se većim delom osulo, pristupajući režimskim strankama – najpre Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS), a potom Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ). Stranačke discipline gotovo da više nije bilo; nepoštovanje odluka partijskog vodstva postalo je uobičajena pojava. Demokrata Vojko Cvrkić kandidovao se 1935. godine na

⁵² *Hrvatski dnevnik*, 9. III 1940.

⁵³ *Isto*, 16. XI 1940.

⁵⁴ *Obzor*, 1. V 1940.

⁵⁵ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji*, str. 24.

⁵⁶ *AJ*, z. Milan Stojadinović, 37 – Izveštaj UGB od 8. IV 1936.

vladinoj listi u ljubičkom srezu u kojem je kandidat opozicije bio Ljuba Davidović, vodio kampanju protiv svog stranačkog šefa i pobedio ga, a potom ponovo bio primljen u stranku.⁵⁷ Nije bilo redovne partijske štampe; oduzete su partijske imovine. Sa izuzetkom Dragoljuba Jovanovića, nekolicine njegovih pristalica i manjeg broja mladih ljudi, većina članstva srpske opozicije izbegavala je da u sukobu sa režimom pređe »dozvoljenu granicu«. Po rečima Nedeljka Divca, bilo je to opozicionarstvo »do zatvorskih vrata«⁵⁸, ali i deo »građanskog« uverenja o metodama političke borbe. Vodstvo opozicije činili su mahom stariji političari, neskloni revolucionarnim potezima i otvorenim sporovima. Nespremnost većine građanskih političara da se izlože neugodnostima policijskih prisмотра, sudskih odluka i ugrožene egzistencije, preplitala se sa očekivanjem da će biti moguće doći na vlast legalnim demokratskim putem, kao i sa strahom da režim može biti i pogoršan, a suviše radikalan stav izazvati neželjene »meteže u narodu«.

Otvarajući politički zbor u Kragujevcu, 25. avgusta 1935. godine, u vreme kada je srpska opozicija verovatno bila na vrhuncu moći, prvak demokrata Dragoljub Milovanović-Bena pozvao je prisutne da održe red i disciplinu, kako bi »merodavnim faktorima pokazali da su sposobni da prime vlast«.⁵⁹

Prema viđenju Dragoljuba Jovanovića, Milan Grol i Božidar Vlajić su, kao oprezni političari, »zahtevali da se ostane u šancu, da se čuva stečeno, sve dok velike demokratije ne povedu borbu na glavnim frontovima... Grol se čak bojao da ne uplašimo buržoaziju i ne oteramo je u reakciju i fašizam, i da ne damo povoda Musoliniju i Hitleru da zagaze u našu zemlju. Ko ide suviše levo, govorio je, naročito sa demagoškim parolama u narodu, taj radi za desnicu, domaću i stranu. Nikakvo levičarstvo, a naročito ne 'demagogija'«.⁶⁰ U toku nekoliko godina razmišljao je o primeru Španije, strahujući da bi slična sudbina mogla zadesiti i Jugoslaviju.⁶¹

Vodstvo demokrata insistiralo je na »disciplinovanosti« i umerenosti u svemu, a postupnosti reformi i promena pogotovo. Sa vodstvom radikala i zemljoradnika obraćalo se memorandumima i pismima knezu Pavlu, upozoravajući ga na ozbiljnost višestruke krize u zemlji i opasnost od skretanja masa »u levo«. U svim tim obraćanjima izlazi je tražen u poretku pune parlamentarne demokratije i vladi stranaka koje imaju »koren u narodu«.⁶²

Zbog takvih stavova srpska opozicija se uglavnom opredeljivala za »legalne«, uobičajene metode političke borbe. Mada je nivo političke kulture bio relativno nizak, opoziciona vodstva sačuvala su svest o »parlamentarnom formalizmu« i »pravilnostima igre«.⁶³ U njima je, međutim, jedna od novina postala

⁵⁷ *Politika*, 7. V 1935; Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II, Beograd 1948, str. 180.

⁵⁸ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, str. 22.

⁵⁹ *Jadranski dnevnik*, 26. VIII 1935.

⁶⁰ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. V, str. 41.

⁶¹ Videti: Milan Grol, »Prosvećivanje i oslobođenje«, *Naša stvarnost*, br. 5–6, januar–februar 1937, str. 7–14.

⁶² AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–31–431; Isto, z. Ljubomir Davidović (građa iz Arhiva CK SKJ), dok. br. 99, 100. Srpska opozicija, izuzev Republikanske stranke, nikada nije išla protiv monarhije, što ne znači da joj je potpuno bila odana i da nije bilo posrednih zamerki. Kao takav vid političke opomene i prekora shvatili smo članak Jovana Jovanovića-Pižona o engleskoj monarhiji u kome su pobrojane njene dobre strane, a posebno sve ono što engleski kralj »ne može da čini«, posle čega je zaključeno kako je Engleska »danas najslobodnija zemlja na svetu«. Neizvedeno poređenje sa pravima monarha u Kraljevini Jugoslaviji dalo bi poraznu sliku. Videti: Jovan M. Jovanović, »Englezi i monarhija«, *SKG*, knj. LI, br. 3, 1. juni 1937, str. 212–215.

⁶³ Videti: Slobodan Jovanović, *Radikali i samostalci*, str. 535–536.

skupštinska apstinencija, usvojena dobrim delom pod uticajem hrvatske opozicije. Najpre je na skupštinskim izborima 1931. usvojena izborna, a posle izbora 1935. godine i skupštinska apstinencija. Na ovim izborima demokrati i zemljoradnici istakli su svoje kandidate na zajedničkoj opozicionoj listi Vlatka Mačeka, na kojoj su još bili SDK i JMO. Prema izjavi Miroslava Krleže, datoj »pod diskreacijom« jednom članu KPJ, HSS se za bojkotovanje Skupštine opredelila i pre izbora, bez obzira na njihov ishod, rešena da sazove Hrvatsko narodno zastupstvo.⁶⁴ Dragoljub Jovanović svedoči da je Vlatko Maček bio odlučno protiv učešća u radu Skupštine, odbijajući predloge da to učine, sa njegovom »privolom«, samo srpski poslanici ili barem sam vođa zemljoradničke levice, koji je dobio poslanički mandat. »Rekao sam«, napisao je Dragoljub Jovanović, »da ću se pokoriti toj odluci, ali da je smatram pogrešnom. Srpske mase nam nikad neće oprostiti taj postupak posle onako oštre borbe. Maček je smao slegao ramenima. Time je razgovor bio završen.«⁶⁵ Prihvatajući zahtev SDK da se ne traži verifikacija mandata i ne ulazi u Skupštinu, vodstva demokrata i zemljoradnika odlučila su se za nešto što je do tada bilo strano političkim partijama u Srbiji. Prevagnula je, međutim, želja da se ne remete odnosi sa SDK i činjenica da bi u protivnom u skupštinskom radu učestvovali sa svega 10 poslanika, koliko su na izborima dobili.

Neslaganje sa SDK ispoljilo se, ipak, pri pokušaju da se razlozi skupštinske apstinencije saopštenjem objasne biračima. Demokrati i zemljoradnici su hteli da se istakne kako bojkotovanje Skupštine ne znači »apstinenciju prema državi« i da se postavi zahtev za uspostavljanje demokratskog sistema. Iz tog neslaganja nastale su dve rezolucije – zajednička od 30. maja i posebna rezolucija SDK od 2. juna 1935. godine.⁶⁶

Odluka o apstinenciji naišla je na nerazumevanje pristalica srpske opozicije, a sumnje u njenu opravdanost povećalo je odbijanje vlade Milana Stojadinovića da sprovede nove skupštinske izbore. Posle duže rasprave početkom 1937. godine, četvorica poslanika odlučila su, bez odobrenja stranačkih vodstava, da predaju svoja punomoćja i zatraže njihovu verifikaciju.⁶⁷

Posle decembarskih skupštinskih izbora 1938. godine SDK se ponovo opredelila za apstinenciju, a srpska opozicija – ponovo njen izborni koalicioni partner, za učestvovanje u radu Skupštine. Izvori nam, međutim, ne daju dovoljno podataka za analizu ove odluke.⁶⁸

Na decembarskim izborima srpska opozicija je napravila još jedan neočekivani politički potez. Odbijajući saradnju Jugoslovenske republikanske stranke, vodstva radikala, demokrata i zemljoradnika (Udružena opozicija) primila su u svoje redove JNS, zapamćenu kao nosioca šestojanuarskog režima i beskrupuloznog protivnika opozicije na petomajskim skupštinskim izborima 1935. godine. Godinama gotovo da nije bilo skupa, konferencije ili zbora na kojima prvaci opozicije nisu najtežim rečima govorili o JNS. Smatrali su je utemeljivačem »šestojanuarskog zla«, zbog čega je oštrina kritike koju su joj upućivali ponekad bila veća

⁶⁴ AJ, f. Komunistička internacionala, 1935/159.

⁶⁵ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 132–134.

⁶⁶ AJ, z. Ljubomir Davidović, dok. br. 96; *Politika*, 5. jun 1935; Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, str. 328–329; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987, str. 345–346; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969, str. 315–316.

⁶⁷ Videti: Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1994, str. 91–92.

⁶⁸ *Isto*.

od one kojoj su podvrgavali u to vreme vladajuću JRZ. Demokratski »Odjek« pitao je u jednom svom uvodniku »Ko je JNS?« i odgovarao: »Brllog koji je ona olujina od pre nekoliko godina nanela u naše političke vode, zagadila ih i zamutila. Goru skupinu zemlja nije zapamtila, ni alapljivije krdo državno solilo videlo... Ta družina nema načela koja ne bi izneverila, ni gospodara koga ne bi služila. Sve za vlast, pa i čast...« Po mišljenju »Odjeka«, JNS je zemlju dovela u težak položaj, naravi i običaje iskvarila, a tekovine naroda kompromitovala.⁶⁹ Članove njenog vodstva Dragomir Ikonić je zvao »grobarima naših sloboda« i poručivao im: »Bukagije vam ne ginu.«⁷⁰

Sa takvom JNS, posle tako teških optužbi i višegodišnjeg neprijateljstva, opozicija je paktirala na izborima. Postignuti sporazum pravdan je pristajanjem JNS na postavljene uslove i potrebom dobijanja što većeg broja glasova, ali je i dalje nailazio na neodobranje. Njegovi kritičari u srpskim redovima posebno su isticali moralnu stranu pitanja. Pred »ovom čudovišnom, beznačelnom i politički nemoralnom spregom« Jaša Prodanović je – veran sebi, doviknuo: »Čudne bruke, grдне mješavine!... združio se Turčin s Crnogorcem,... ujedno su ovce i kurjaci.«⁷¹ Prema mišljenju Dragoljuba Jovanovića, ako je Vlatku Mačeku bilo svejedno kakvi će mu Srbi davati glasove, trebalo je da bude važno srpskoj opoziciji, jer se u srpskim masama takvim sporazumima gubila »vera u politiku, političare, politički moral.«⁷² Slično je reagovala i leвица u Demokratskoj stranci, zaključujući da niko, pa ni Vlatko Maček, sa kojim se saradivalo još od 6. januara 1929, ne može od srpske opozicije zahtevati da ubija »svaki politički moral i svaki kriterijum kod Srba.«⁷³

Nije li on, međutim, u izvesnom smislu već bio »ubijen«? Dve decenije srpskih stranačkih podela, niza pogrešnih poteza, političkog slepila, nezrelosti i istorijske neodgovornosti nisu mogli pružati svetliju sliku. Primeri pojedinačne visoke demokratske, nacionalne i državne svesti, dobre volje i plemenitih napora, nisu uspevali da mnogo toga promene. Opšti utisak bio je da srpske političke stranke nisu imale dovoljno mudrosti i snage za situaciju u kojoj su se nalazile. Pitanje je, međutim, u kolikoj su je meri same stvarale. U poređenju sa srpskim strankama, hrvatska opozicija oko HSS pokazala je – sa manje političkog iskustva, daleko više političke veštine, čiji izvor možemo tražiti u postavljenom nacionalnom cilju i upornom traženju sredstava za njegovo ostvarenje.

⁶⁹ *Odjek*, br. 2, 9. VII 1936.

⁷⁰ *Isto*, br. 16, 15. X 1936.

⁷¹ Citirano prema: Ivan Ribar, *n.d.*, knj. IV, str. 25.

⁷² Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. V, str. 43.

⁷³ Članci: 5. maj i 11. decembar, JNS i UO, *Socijalni vesnik*, br. 1. Više: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, str. 52; Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1929–1941*, I, Zagreb 1974, str. 362.

MIRA RADOJEVIĆ

POLITICAL OPPOSITION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (SHS)

Summary

Political opposition is an integral part of any regime, democratic or not. In the Kingdom of Yugoslavia (SHS),* the Opposition reflected the ethnic makeup of the country and was consequently divided into the Croatian, Serbian, Slovenian and other groups. The various groups forming the Opposition were clearly made according to the ethnic principle, yet the reasons for the constitution of the Serbian and the Croat Opposition groups, for instance, were quite different. The Serbian Opposition grew around the Serbs' discontent with the regime, political rights restrictions, the constitution, socio-economic problems and other similar issues. The origin of the Croatian Opposition, on the other hand, lay in general national and political dissatisfaction with the existing form of government, developing with time into resistance to the Yugoslav state as such. An illustrative example of this is the fact that the major Croatian party did not acknowledge the Yugoslav kingdom for a full seven years.

The Serbian Opposition concentrated on general civic issues, whereas the Croatians concerned themselves far more with ethnic and national questions. This affected the methods of their political struggle, making them essentially different. Serbian parties of the Opposition, contrary to their Croatian counterpart, never took their activity as far as obstructing the functioning of the state. In the course of the Second World War, however, it became clear that the Croatian Opposition was far better organized and both nationally and politically more accomplished.

* Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) – Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

NEDOUMICE O STALJINOVOJ POLITICI
UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA

ABSTRACT: Analiza dela svetske i ruske historiografije o događajima pred Drugi svetski rat, sa naglaskom na Staljinovu politiku. I dalje postoji emocionalni odnos prema Staljinu, ali sada ne u smislu njegovog glorifikovanja, već jetke kritike. Uzroci Staljinovog nepoverenja prema Engleskoj i Francuskoj, strah od koalicije kapitalističkih država protiv SSSR; cilj Staljinove nagodbe sa Hitlerom 1939. godine kada su i potpisana dva tajna protokola, o kojima se do nedavno vrlo malo znalo.

Drugi svetski rat neodoljivo privlači pažnju istoričara i radoznalih duhova širom sveta, što pokazuje veliki broj naučnih radova i žurnalističkih (često senzacionalističkih) napisa. Razumljivo je da otvaranje arhiva i dugotrajni heuristički rad naučnika daju plodove, kao što i podstiču kritička vrednovanja i preispitivanja. Prirodno je da historiografije velikih sila učesnica rata (Antihitlerovska koalicija: Sile osovine), prednjače u tome. Po podacima britanske nacionalne bibliografije u svetu se izdaje i prešampava do 10 knjiga na engleskom jeziku – nedeljno.

Međutim, jedno je naučna, faktografski utemeljena historiografija s jakim težnjama ka objektivnoj interpretaciji i zaključivanju, a drugo je »naučna« produkcija u čisto političke svrhe. U ovim napisima takode postoji razlika: lako se uočava šta je u funkciji dnevne politike, a šta ima ciljeve strateškog karaktera. Tako, na primer, jedna struja u nemačkoj historiografiji nastanak nacizma u Nemačkoj objašnjava boljševizmom u Rusiji, tj. smatra da je nacizam samo reakcija na boljševizam. Prema tom tumačenju da nije bilo boljševizma, ne bi bilo ni nacizma i, shodno tome, ni nemačkog zločina u Drugom svetskom ratu.¹

¹ Naša šira čitalačka publika nedavno je (»Naša borba« – nedeljna 9–10. avgust 1997) mogla da sazna zanimljiva mišljenja o odnosu Nemaca prema zločinu u Drugom svetskom ratu. Prof. Gezine Švan sa slobodnog univerziteta u Berlinu obaveštava nas (intervju Draganu Biseniću) o knjizi Danijela Goldhagena *Hitlerovi dobrovoljni izvršioци* (prodana u 100.000 primeraka), koja je izazvala burne reakcije u Nemačkoj. Prof. G. Švan kaže da je Goldhagenova optužba »jedna od najtežih, koje su se pojavile, a ona [knjiga] upozorava da su Nemci bili zločinci i da su pri tome znali kakve se kriminalne akcije preduzimaju«. Posebno »alergičan« na Goldhagenovu knjigu, navodi dalje G. Švan, bio je Hans Momzen, koji »u analizi fašizma prednost daje posledicama koje proističu od političkih, privrednih i društvenih struktura, a ne od ponašanja i shvatanja ljudi, dakle od ideologije«. Kod Ernesta Noltea, kaže, u »pozadini uvek postoji pokušaj apologetike i umanjivanja nemačke krivice. To je sasvim pogrešan put. Mi našu prošlost ne možemo odseći i onda krenuti u budućnost«.

Politicizacija istorije Drugog svetskog rata stara je koliko i sam taj događaj. Nastankom hladnog rata (nastanak NATO-pakta) pojavile su se i prve knjige o nemačko-sovjetskim odnosima, u kojima se opravdavala politika nacističke Nemačke u Drugom svetskom ratu.²

U sovjetskoj historiografiji Drugog svetskog rata sve do 1985. godine vladao je jednostavan kliše: politika i svi postupci sovjetske vlade (i SKP-b) opravdavaju se i objašnjavaju u pozitivnoj konotaciji, a Staljin i SKP(b) hvaljeni i glorifikovani. Sovjetska historiografija je zaista obelodanila ogromnu količinu istorijskih činjenica, u čiju verodostojnost se uglavnom ne sumnja. Međutim, pri pisanju i objavljivanju dokumenata vršen je izbor, te su tako prećutkivani i skrivani dokumenti i fakti koji bi o određenim pitanjima omogućili interpretaciju nepoželjnu po vladu i ideologiju. To je vršeno, svakako, svesno pod pretnjom i udarom zvanične cenzure, koja je uspela da odneguje i oblikuje vid jake autocenzure, zahvaljujući kojoj se tačno znalo šta »prolazi«.

Od 1985. godine, od dolaska M. S. Gorbačova na čelo KPSS, a potom i SSSR-a, primetne su promene u sovjetskoj historiografiji, pre svega, o istoriji samog Sovjetskog Saveza, uzroka i toka Drugog svetskog rata. Perestrojka, glasnost i novo političko mišljenje stvorili su povoljnu klimu za preispitivanje celokupnog sovjetskog predenog puta. Uz liberalizaciju korišćenja arhivske građe to je podstaklo i pojedinačni i kolektivni naučni rad. Stara, a suštinska pitanja iz sovjetske prošlosti, ponovo su stavljena na sto. Međutim, ona nisu ostala samo predmet rada naučnika, nego i specijalnih (ekspertskih) državnih komisija pa i samog Kongresa narodnih deputata SSSR-a decembra 1989. godine.

Posle propasti Sovjetskog Saveza pojačano je preispitivanje ruske istorije, a sa stanovišta naše teme, posebno sovjetske politike od Minhenskog ugovora (29–30. septembra 1938) do napada Nemačke na SSSR (22. juna 1941). Radoznalost istoričara i šire javnosti usmerena je na Staljina. To je razumljivo ako se zna priroda režima u SSSR-u, Staljinov ogroman autoritet i koncentracija vlasti u vlastitim rukama. Stoga su odluke ne samo od životne važnosti, nego i u bilo kojoj sferi života države bile njegove, te otuda proizlazi i lična odgovornost. S obzirom na to, formulisan je i naslov ovog napisa.

Neki savremeni ruski istoričari – kritičari Staljina i njegove politike (1939–1941) postavljaju pitanje alternative, pa u svemu tome, čini se, idu u drugu krajnost, osporavajući mu i one postupke i odluke koje su bile (a i vreme je pokazalo) opravdane i korisne. Sada, nije zgodno reći, u Staljinovu »zaštitu« javljaju se strani istoričari (na primer Jan Zamojski, Gabrijel Gorodecki), koji bez političke i ideološke ostrašćenosti prosuđuju Staljinovu politiku i izriču ocene sa velikom dozom uverljivosti i objektivnosti. U vezi sa svim rečenim, vredno je istaći da naučnici sada imaju mogućnosti da pročitaju izveštaje sovjetskih obaveštajaca iz Nemačke 1941. godine, koji su bili i na Staljinovom stolu.³ Ova izuzetna povlastica, ranije nezamisliva, omogućava još objektivnije prosuđivanje Staljinove politike uoči i na početku Drugog svetskog rata.

² Na primer: H. Seraphin, *Die Deutsch-Russischen Beziehungen 1939–1941*. Hamburg 1949.

³ Секреты Гитлера на столе у Сталина. Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР, март–июнь 1941. г. Документы из Центрального архива ФСБ России. Москва 1995.

Tema ovog napisa može se raščlaniti na sledeća pitanja:

- Minhenski sporazum (29–30. septembar 1938),
- Sovjetsko-nemački pakt 23. avgust 1939. sa tajnim protokolima,
- Finski rat septembar 1939. – mart 1940,
- Sovjetsko zauzimanje Pribaltika, Besarabije i Bukovine,
- Pregovori Molotova u Berlinu novembra 1940,
- Nemački plan »Barbarosa« od 18. decembra 1940,
- Napad Nemačke na SSSR 22. juna 1941.

Ovako nanizani, jedan za drugim, tekli su i događaji. Uzročno posledična sprega svakako ih objedinjuje te i čine celinu, čiju unutrašnju logiku bi trebalo istoričari da otkriju.

Raspravu o ovim pitanjima vodila je veća grupa sovjetskih istoričara na tri okrugla stola u Institutu slavjanovedenija i balkanistiki AN SSSR (sada Ruske akademije nauka). Prvi okrugli sto održan je 15. februara 1988, drugi – krajem 1989. godine, treći – decembra 1990. Materijali u formi saopštenja, ukupno 37, objavljeni su u tri zbornika.⁴

Institut opšte istorije AN SSSR objavio je 1990. specijalnu monografiju pod naslovom »1939. godina – Lekcije istorije«, koju je napisalo 13 istoričara – specijalista.⁵ Na kraju knjige, koja deluje kao konzistentna studijska celina, objavljeno je šest priloga.⁶

Navedene priloge napisali su istoričari – specijalisti na bazi obimnog faktografskog materijala, sa težnjama ka objektivnosti, te su, stoga, i za nas zanimljivi. Cinjenica da je njihovo tumačenje prihvatio i II kongres narodnih deputata SSSR jeste političko pitanje, koje izlazi iz okvira ovog napisa.

Institut za rusku istoriju RAN objavio je obimnu knjigu pod naslovom »Rusija u 20. veku«,⁷ u kojoj je temama Drugog svetskog rata posvećeno 16 pri-

⁴ I Политический кризис 1939. г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. Moskva 1989, str. 155. (Dalje: Политический кризис).

II Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939–август 1940). Moskva 1990, str. 211. (Dalje: Международные I).

III Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940–июнь 1941). Moskva 1992, str. 166. (Dalje: Международные II.)

⁵ 1939. год. – Уроки истории. Moskva 1990, str. 509. (Dalje: Уроки).

⁶ 1. К истории заключения советско-германского договора о ненападении 23. августа 1939. г. (Документальный обзор).

2. Канун и начало Второй мировой войны. Тезисы, подготовленные Комиссией ученых СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами.

3. От Комиссии Съезда народных депутатов СССР по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939. года (Пояснительная записка от 14. декабря 1989. г. Съезду народных депутатов СССР).

4. Сообщение Комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939. года. (Доклад председателя комиссии А. Н. Яковлева 23. декабря 1989. года на II Съезде народных депутатов СССР).

5. Выступление А. Н. Яковлева 24. декабря 1989. года на Съезде народных депутатов СССР.

6. О политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939. года. (Постановление Съезда народных депутатов Союза Советских Социалистических Республик 24. декабря 1989. г.

⁷ Россия в XX веке. Историки мира спорят. Moskva 1994, str. 751.

loga. Sa stanovišta naše teme, osobito su zanimljivi radovi I. A. Čeliševa,⁸ J. Zamojskog (Poljska),⁹ G. Gorodeckog (Izrael).¹⁰

Vreme od septembra 1939. do juna 1941. godine u politici SSSR J. Zamojski označava kao »crnu rupu« obrazlažući to činjenicom da je poznata određena delatnost Sovjetskog Saveza, ali se sve to ne uklapa u logičku celinu. Nije dovoljno, veli, saglasiti se da u politici SSSR (Staljina) nije bilo nikakve logične celine, već da su postojale samo određene reakcije na događaje prouzrokovane strahom i nastojanjem da se izbegne konfrontacija. Sve to, nastavlja Zamojski, imalo je primese težnji da se iskoristi situacija za probudena ili oslobođena imperijalna stremljenja... »A rezultat – iznenađenje 22. juna 1941. g. pojačano rečima Molotova F. fon Sulenburgu (ambasador Nemačke u SSSR): 'Mi to nismo zaslužili'...« Ovako postavljeno pitanje, Zamojski smatra »savršeno pogrešnim« (422).

Zamojski smatra da se malo zna o tome kako je sovjetsko rukovodstvo stvarno ocenjivalo svetski rat do njegovog izbijanja, a i posle. Kakva je bila strateška ocena o odnosima među silama, kako su ocenjivana glavna zbivanja i koji su zadaci iz toga proizlazili za sovjetsku spoljnu politiku, armiju. Mi zaboravljamo, kaže, da su postojale sheme, analize, ocene ideološkog, pseudomarksističkog porekla, koje su primenjivane, koje su bile određena intelektualna norma, bez čijeg »dešifrovanja« je teško osmisлити unutrašnju logiku sovjetske spoljne, ali ne samo spoljne politike toga vremena.

Radi razumevanja Staljinove politike, odnosa sa zapadnoevropskim silama, a posebno sa Nemačkom, smatram da treba poći od predminhenskih dana, kada je i sam SSSR doveden u objektivno novi položaj. Taj novi položaj, sa novim saznanjima, odredio je Staljinovu politiku.

Staljinu su, svakako, bili poznati Hitlerovi ciljevi. Od 1935. godine primetno je da u sovjetskoj javnosti počinje da se afirmišu ruski nacionalizam i patriotizam sa svojom istorijskom antigermanskom oštricom.¹¹

Realizovanje svojih zamisli Hitler je počeo tamo gde je bilo najlakše (Austrija). Velike sile se tome nisu protivile. Britanski premijer N. Čemberlen je 22. februara 1938. rekao u parlamentu: »Mi nismo dužni da obmanjujemo, a tim pre nismo dužni ni da ulivamo nadu malim, slabim državama, obećavajući im zaštitu od strane Lige nacija i odgovarajuće korake s naše strane, pošto znamo, da ništa slično neće biti preduzeto.«¹²

Anšlus Austrije, prva nemačka agresija, desio se 12. marta 1938. Jedina protestna reakcija došla je 17. marta od SSSR-a. U izjavi sovjetske vlade rečeno je da nasilje izvršeno u centru Evrope stvara nesumnjivu opasnost »za sve evropske države, i ne samo evropske«. Najugroženija, kaže se, jeste Čehoslovačka. Predlagano je da se preduzmu kolektivne mere radi sprečavanja agresije i jačanja opasnosti od novog svetskog rata. Zapadne sile odbacile su taj predlog. V. K.

⁸ И. А. Чельшев, Международное положение СССР накануне Великой Отечественной войны (1939–июнь 1941. г.).

U: Россия в XX веке. Moskva 1994, str. 410–420.

⁹ Ян Замойски, «Черная дыра», сентябрь 1939–июнь 1941. г. (К вопросу о политике СССР в начальном периоде конфликта). U: Россия в XX веке. Moskva 1994, str. 421–428.

¹⁰ Г. Городецкий, Пакт Риббентропа–Молотова и операция «Барбаросса». U: Россия в XX веке. Moskva 1994, str. 429–436.

¹¹ Н. Попович, Советская политика по укреплению русского патриотизма и самосознания. U: Россия в XX веке. Moskva 1994, str. 468–474.

¹² Уроки, str. 110. Autor glave 4 (str. 108–145) jeste poznati ruski istoričar V. K. Volkov, direktor Instituta slavjanovedenija i balkanistiki RAN.

Volkov se pita zašto je odbijen sovjetski predlog? Ovim činom, veli, spoljnopolitička izolacija SSSR došla je do crte preko koje počinje otvoreni otrakizam. Prvi bitni razlog za sve ovo, navedeni autor vidi u tome što je serija staljinskih monstr-procesa protiv istaknutih partijskih radnika, visokih oficira, diplomata, naučnika i umetnika katastrofalno delovala na međunarodni položaj države. On podseća da su smrtne kazne N. I. Buharinu, A. I. Rikovu, N. N. Krestinskom i dr., bile izrečene 13. marta, tj. dan posle anšlusa Austrije. Staljinski procesi, o kojima su detaljno izveštavali strani novinari i obaveštajci, stvorili su ubedenje da SSSR prolazi kroz duboku unutrašnjepolitičku krizu, da je vojska u dezorganizaciji, da je država nesposobna da učestvuje u krupnim spoljnopolitičkim događajima.¹³ Dakle, moglo bi se reći da SSSR, u očima zapadnih sila, nije imao osobine solidnog partnera.

Gradanski rat u Španiji, ocenjuje isti autor, bio je drugi faktor koji je nepovoljno uticao na međunarodni položaj SSSR-a. Bilo kakva podrška SSSR-a republikanskoj Španiji na Zapadu je doživljavana kao težnja da se formira španska sovjetska država. Španija da je bila poligon gde je trebalo da se sukobe zapadne države sa fašističkim zemljama, što bi pojačalo revolucionarne procese. Sve to samo je jačalo podozrenje Zapada prema Sovjetskom Savezu.

Otvaranju »čehoslovačke krize« Hitler je pristupio žurno: 18. marta 1938. u Rajhstagu je rekao da se ne može dopustiti da se na vratima nemačkog Rajha ugnjetavaju milionske mase Nemaca.¹⁴ Odmah posle toga, stavljena je u pogon Sudetsko-nemačka partija, koja će postati glavno oruđe razbijanja Čehoslovačke.

Zapadne sile vrlo rano su dale do znanja čehoslovačkoj vladi da je neće spasavati putem rata. Britansku poziciju formulisao je lord Halifaks, ministar inostranih poslova, 18. marta ovako: što tešnje se Engleska veže sa Francuskom i Rusijom, te će teže postići stvarni sporazum s Nemačkom. Izlaz je video u kompromisu Nemačke i Čehoslovačke.¹⁵ Ministar inostranih poslova Francuske Ž. Bone rekao je čehoslovačkom poslaniku u Parizu da Francuska neće ratovati za Sudete.¹⁶

Britanska i francuska politika žrtvovanja Čehoslovačke nije sporna u istoriografiji. Vreme lamenta je odavno prošlo, kao i doba podsmeha na račun britanske i francuske minihenske politike. Ostaje pitanje o ponašanju Čehoslovačke. Istoričari ukazuju na jačinu (broj, opremljenost) njene armije i rešenost naroda da brani otadžbinu. U savezu s kim? Predsednik Čehoslovačke E. Beneš je 17. maja 1938. rekao britanskom poslaniku u Pragu: »Odnosi Čehoslovačke s Rusijom, uvek su bili i biće drugostepeni i zavisice od pozicije Francuske i Velike Britanije. Sadašnje veze Čehoslovačke s Rusijom u celini proističu iz franko-ruskog sporazuma i ako Zapadna Evropa izgubi interes za Rusiju, izgubiće ga i Čehoslovačka.«¹⁷ Nastavio je rekavši da će Čehoslovačka »uvek slediti Zapadnu Evropu, da će uvek biti povezana s njom i da nikada neće biti svezana s Istočnom Evropom. Svaka veza s Rusijom održavaće se samo preko Zapadne Evrope, a Čeho-

¹³ *Isto*, str. 111. Vid. i: В. К. Волков, Некоторые аспекты предвоенного политического кризиса 1939. г. в Европе. У: Политический кризис, стр. 3–14.

¹⁴ Уроки, 115.

¹⁵ *Isto*, str. 436 – К истории заключения советско-германского договора о ненападении 23. августа 1939. г. (Документальный обзор).

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Уроки, стр. 122.

slovačka će se usprotiviti svemu što bi je moglo pretvoriti u instrument ruske politike«. ¹⁸

Izgleda da je Hitler više respektovao Čehoslovačku i Sovjetski Savez nego što su te države to zasluživale. Bar tako proizlazi iz njegovih procena 30. maja 1938. kada je potpisivao plan razbijanja Čehoslovačke. Tada je bio uveren da se Britanija i Francuska neće mešati, da joj SSSR može ukazati pomoć, ali pošto ne postoji suvozemna granica, a Poljska i Rumunija neće propustiti sovjetsku vojsku preko svoje teritorije, ta pomoć biće ogranična na dejstva sovjetske avijacije.¹⁹ Direktiva za rat protiv Čehoslovačke ovako je počinjala: »Moja nepokolebljiva odluka jeste razbiti Čehoslovačku u bliskoj budućnosti putem izvođenja vojne kampanje«. Početak je označio »ne kasnije 1. novembra 1938. godine«. ²⁰

Nemoguće je da zapadnoevropske sile i SSSR nisu znali za taj Hitlerov plan.²¹ Ako to nije sporno, ostaje sporna njihova procena (uverenje) o daljim Hitlerovim namerama. Pitanje se grubo, ali neminovno postavljalo u formi: šta s Hitlerom?

I starija i najnovija sovjetska, a i savremena ruska historiografija, navode dokaze da je politika Velike Britanije i Francuske bila u tome da se »bomba« Hitler baci na SSSR.²²

Nesporna je istina da je tvorcima versajskog sistema od sredine 30-ih godina (kada i Staljinu) bilo jasno da se njihove države nalaze pred opasnošću od fašističke agresije. Iz tog ubedenja proistekao je francusko-sovjetski sporazum o uzajamnoj pomoći. U Britaniji su prosuđivali dve mogućnosti: stvaranje moćnog sistema kolektivne bezbednosti s osloncem na »veliku alijansu« – Britanija, Francuska, SSSR (predlog V. Čerčila), ili saradnja sa Nemačkom na račun drugih država, s tim da se udar Nemačke usmeri na Istok (politika »mirotvorstva«).²³ Britanski premijer S. Boldvin (prethodnik N. Čemberlena) rekao je na sednici vlade da bi Britanija »mogla uništiti Nemačku uz pomoć Rusije, ali to, po svemu sudeći, rezultiralo bi boljševizacijom Nemačke«. Premijer se odlučio za drugu varijantu: »Nama svima izvesna je želja Nemačke, izložena u Hitlerovoj knjizi, baciti se na Istok. Ako bi se on bacio na Istok, moje srce ne bi puklo. Ako bi u Evropi došlo do bitke, ja bih želeo da ona bude između boljševika i nacista«. ²⁴

I. A. Čelišev piše da je posle Minhena postalo očevidno »da su vladajući krugovi Engleske i Francuske uzeli kurs na 'regulisanje' celog kompleksa odnosa s nacističkom Nemačkom na račun ostavljanja 'slobodnih ruku' fašističkom rajhu na Istoku. Upravo u to vreme u publicistici Zapadne Evrope, diplomatskim dokumentima Pariza i Londona pojavile su se poznate parole 'Drang nach Osten'. Poznati francuski istoričar Ž. B. Dirozel priznao je da u 'Francuskoj postoji san o

¹⁸ Isto. U članku navedenom u nap. 13, Volkov kaže da je »po svim parametrima sposobnost za sklapanje saveza naše zemlje krajem 30-ih godina bila blizu nule« (str. 6).

¹⁹ Kao nap. 15, str. 435.

²⁰ Уроки, str. 125.

²¹ Уроки, str. 433 – Na ovom mestu, govori se o Hitlerovim ratnim planovima i objektima agresije.

²² Vuk Vinaver, Neuspeh tajnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora 1934–1938. godine. U: *Zbornik za istoriju*, Novi Sad 1971, 3, str. 28–84. Ladislav Deak, O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR-u u godinama 1933–1937. U: *Istorija XX veka*, Beograd 1968, IX, str. 245–291.

²³ Уроки, str. 434.

²⁴ Isto, str. 435.

čudesnom izbijanju blagoslovenog rata između nacista i Sovjeta'. O sličnim, takvim nadama u Engleskoj je pisao engleski historičar A. Tejlor.²⁵

U sovjetskoj historiografiji se čvrsto stajalo na stanovištu da je SSSR imao razvijen plan protivdejstva fašističkoj agresiji. Početkom septembra 1938. taj plan imao je sledeće tačke: sazivanje konferencije tri države (SSSR, Britanija, Francuska), radi dogovora da se u slučaju napada Nemačke na Čehoslovačku ovoj drugoj ukaže pomoć; obraćanju Ligi nacija s upozorenjem o nemačkom ugrožavanju Čehoslovačke, sazivanje savetovanja generalštaba Francuske, SSSR i Čehoslovačke. Posebno se naglašava da se u istorijskoj literaturi (pa i sovjetskoj) nedovoljno uzima u obzir činjenica da je u vreme zaoštavanja »čehoslovačke krize«, u septembru 1938. sovjetski narodni komesar za inostrane poslove M. M. Litvinov skoro tri nedelje bio u Ženevi spreman da odmah stupi u kontakt sa vladama Britanije i Francuske u slučaju njihove spremnosti da preduzmu zajednička dejstva u cilju sprečavanja agresije. Zapadnoevropske sile ignorisale su sovjetski predlog. Litvinov je 21. septembra u Ligi nacija upozoravao da je ponašanje agresora dobilo »nečuvene forme« i da će to imati »savršeno nepredvidljive katastrofalne posledice«.²⁶

Posledice Minhenskog sporazuma bile su štetne po interese SSSR-a: Nemačka je znatno ojačala svoju poziciju, ideji kolektivne bezbednosti nanesen je smrtni udarac, agresiji je bio otvoren put u opšteevropskim razmerama, Hitleru je omogućeno da preispita raspored agresivnih koraka i da početak rata sa 1943. prebaci na 1939. godinu, Liga nacija je kompromitovana, ugovori Čehoslovačke sa Francuskom i SSSR su postali bezvredni, a međunarodno pravo izvrgnuto je ruglu. Sovjetska historiografija čvrsto stoji na stanovištu da Minhenski sporazum nije bio brzopleta improvizacija, nego produženje politike označene Lokarnskim ugovorom (1925) i »paktom četvorice« (1933), da su Engleska i Francuska računale da time odbacuju opasnost od sebe, upravljaju je na Istok i u konačnom ishodu na SSSR.²⁷ Izuzetno važan zaključak jeste da se posle Minhena SSSR našao u međunarodnoj izolaciji,²⁸ da su Minhenski sporazum podržali SAD i Japan, da su u njemu učestvovali Poljska i Madarska, što je sve govorilo sovjetskom rukovodstvu o stvaranju jedinstvene antisovjetske koalicije.

Rumunski poslanik u Moskvi pred rat bio je G. Gafenku. Njegovo zapažanje o posledicama Minhenskog sporazuma zanimljivo je samo po sebi, ali i s obzirom na to da on nije bio ni levičar ni simpatizer boljševika. Godine 1944. on piše: »Nepoverenje Zapada prema SSSR porodilo je minhenski kompromis, a nepoverenje SSSR k Zapadu – moskovski kompromis (sovjetsko-nemački ugovor 23. avgusta 1939). Staljin više nije verovao u mogućnost da se Nemačka sputa kolektivnim naporima. On je podozrevao da su zapadne države u Minhenu konačno odustale od principa kolektivne bezbednosti i da su Nemačkoj prepustili ceo istočni deo kontinenta. Za to da ne bi prvi primio udar nemačke vojske, nužno je bilo što pre suprotstaviti egoističkoj politici zapadnih država 'realističku

²⁵ И. А. Чельшев, n. d., str. 411. Poziva se na: J. B. Duroselle, *Les relations franco-britaniques de 1935 à 1938*. Paris 1975, str. 230.

²⁶ Уроки, str. 138.

²⁷ Исто, str. 437.

²⁸ Исто. I. A. Čelišev (n. d., str. 411) pretpostavlja da se u Moskvi posle Minhena pojavila ideja o mogućem zbliženju sa Nemačkom, iako je fašistički Rajh smatran najopasnijim i najverovatnijim protivnikom.

istočnu politiku'. Staljin se više nije borio da spreči rat, već da ga odgurne od svojih granica.«²⁹

Dakle, položaj u koji je Minhenskim sporazumom doveden SSSR neminovno je nalagao pronalaženje spasonosnog izlaza. Pretnja ratom, koji bi zapodenule zapadnoevropske sile, zajedno s Nemačkom, u cilju likvidiranja prve zemlje socijalizma, a s obzirom na ideološke nazore i kompleks, Staljinu je izgledala verovatna. Vreme je zaoštravalo dilemu: mir ili rat, život ili smrt. Ali, ko je prvi na potezu?

U već citiranom historiografskom pregledu,³⁰ kaže se da su se pred sovjetskom spoljnom politikom početkom 1939. godine ocrtavale sledeće osnovne mogućnosti: »a) pošto se nije uspeo stvoriti sveobuhvatni sistem kolektivne bezbednosti zaključenjem saveza SSSR, Engleska, Francuska, koji bi postao prepreka agresoru; b) uspostaviti uzajamno razumevanje sa susednim državama, koje je takode ugrožavala agresija; v) pokušati izbeći rat na dva fronta – na Zapadu i na Dalekom Istoku.«³¹

Sledstveno iznetom i došlo je do poseta zamenika narodnog komesara za inostrane poslove SSSR V. P. Potemkina Turskoj i Poljskoj (april–maj 1939), a vladama Letonije i Estonije (mart 1939) dato je do znanja da je SSSR zainteresovan da se spreči gospodstvo agresora na Pribaltiku. Sa stanovišta naše teme vredan osobite pažnje je nalaz da u diplomatskoj dokumentaciji SSSR iz 1937–1938. godine nisu pronađena svedočanstva koja bi govorila o sovjetskim namerama ili planovima normalizovanja odnosa sa Nemačkom. Takvi dokumenti pojavije se 1939. godine posle diplomatske sondaže sa strane Nemačke.³²

Sovjetska istoričarka T. A. Pokivajlova otkriva da je Minhenski sporazum izazvao spor u sovjetskom NKID (Narodni komesarijat inostranih dela) o spoljno-političkoj orijentaciji: M. M. Litvinov je i dalje bio za kurs saradnje sa zapadnim demokratijama, a njegov zamenik V. P. Potemkin se zalagao za obraćanje Berlinu direktno ili posredstvom Italije. Politbiro nije stao na stranu Potemkina, na šta je on predlagao da se s Nemačkom normalizuju ekonomski odnosi.³³

Period posle Minhena, po mišljenju J. Zamojskog, jeste period udaljavanja SSSR od strategije »kolektivne bezbednosti«, demokratskog bloka, »narodnih frontova« i shodno tome povratak »lenjinskim principima« spoljne politike SSSR, po kojima Sovjetski Savez, pre svega, ne treba da ulazi u buržoaske koalicije, već treba da radi tako da se ne stvori blok imperijalističkih država protiv SSSR, a u slučaju konflikta unutar buržoaskog lagera da se drži po strani i poslednji stupi u konflikt.³⁴

I tako, dok je u zapadnom svetu trajalo jalovo diplomatisanje i jačalo uzajamno nepoverenje između zapadnoevropskih sila s jedne i SSSR-a s druge strane, Hitler je sledio svoj cilj – postepeno ovladavanje srednjom Evropom i delovima Istočne Evrope. Prošlo je samo jedanaest dana od Minhenskog sporazuma kada je Hitler naložio Ribentropu da pripremi plan političke izolacije Čehoslo-

²⁹ Т. А. Покивайлова, После Минхена. Литвинов, Потемкин, Молотов. У: Политический кризис, стр. 30. Poziva se na: G. Gafenco, Preliminaires de la guerre a l'Est. Paris 1944, str. 7.

³⁰ Уроки, стр. 438.

³¹ Исто, стр. 438–479.

³² Исто, стр. 438.

³³ Т. А. Покивайлова, н. д., стр. 27.

³⁴ Я. Замойски, н. д., стр. 422.

vačke, a deset dana kasnije potpisao je naređenje u kome je na početku stajalo: »U bilo kom trenutku mi smo dužni da budemo spremni da likvidiramo ostatak Čehoslovačke (Rest-Tschechei)«. Na savetovanju kod Hitlera 1. februara 1939. bio je razrađen konačni plan okupacije čeških zemalja i odvajanja Slovačke. Čehoslovačka kontraobaveštajna služba već 3. februara saznala je za plan i datum (15. mart) napada na Čehoslovačku i o tome obavestila politički i vojni vrh zemlje.³⁵ Sve što su Česi znali, znali su i u Parizu i Londonu, ali do odluke da se sa oružjem u ruci stane na put Hitleru, nije došlo. U zakazani dan, 15. marta 1939. u Čehoslovačku je bez otpora ušlo 350.000 nemačkih vojnika i oficira, zatekavši pod oružjem (k nozi) samo 70.000 čehoslovačkih vojnika. Hitlerovci su zadobili ogroman plen, praktično svo naoružanje čehoslovačke armije.³⁶ U Hitlerove ruke pala je i izuzetno jaka čehoslovačka vojna industrija, kao i češko zlato koje su mu predali Britanci.³⁷

Reakcije vlada Britanije, Francuske i Sovjetskog Saveza bile su slične: osuđivao se čin agresije – suprotan Minhenskom sporazumu, međunarodnom pravu, kojim je naneo težak udar opštem miru i bezbednosti naroda. Stvarno, likvidiranjem Čehoslovačke narušena je ravnoteža u Evropi u korist Nemačke. Novostvorena vojnopolitička situacija, ipak, nije ujedinila zapadnoevropske sile i SSSR. Između njih bilo je stalno diplomatskih kontakata, pa zatim političkih i vojnih pregovora, ali sve to proticalo je u atmosferi nepoverenja, podozrenja i skrivenih ciljeva. Nemačka diplomatija znala je za tok ovih pregovora, te se trudila da ih oteža i spreči postizanje sporazuma.³⁸

I. A. Čelišev tvrdi da su svi učesnici anglo-franko-sovjetskih pregovora sedeli na dve stolice, vodeći paralelne pregovore sa Nemačkom. On smatra da se sa 15. martom završila diplomatska izolacija Sovjetskog Saveza.³⁹ Čeliševljevo mišljenje jeste da »sovjetsko rukovodstvo nije dovoljno shvatalo dubinu i oštrinu anglo-nemačkih i franko-nemačkih međuperijalističkih protivrečnosti«. S druge strane, isti autor ističe da Moskva nije ocenjivala Englesku i Francusku kao perspektivne partnere, jer su njihove efektivne vojne snage bile ograničene: Engleska nije imala kopnenu armiju, a Francuska se držala odbrambene pasivne strategije polazući velike nade na neosvojivost fortifikacijske linije Mažino. Glavna sumnja sovjetskog rukovodstva bila je u tome, naglašava Čelišev, da Pariz i London mogu postići sporazum sa Nemačkom na račun Istočne Evrope, ostavivši SSSR da sam vodi rat sa osnovnim snagama Vermahta, a da Engleska i Francuska budu u formalnom savezu sa Sovjetskim Savezom.⁴⁰

Da je SSSR vodio dvojne pregovore (i sa Nemačkom i sa zapadnoevropskim silama) nije sporno. Nije sporno ni da je vreme od marta do septembra 1939. poseban period u spoljnoj politici Sovjetskog Saveza, ali jeste sporna generalna ocena te politike, kao i pojedini važni postupci. »Često sovjetski, ali i ne samo sovjetski istoričari ocenjuju tadašnju staljinsku spoljnu politiku kao seriju grešaka. S tim autor nije saglasan – to je bila serija (od marta do septembra

³⁵ Е. Ворачек, 15. марта 1939. года. У: Политический кризис, стр. 15–22.

³⁶ У Рајхстагу 28. априла 1939. Хитлер је изјавио да је у Чехословачкој заробљено 1.582 авиона, 2.175 тежких и лаких топова, 469 тенкова, 1.090.000 пушака, 3 милијарде артиљеријских граната, 62.000 авиобомби и др. У нападу на СССР чехословачки тенкови били су у 7, 8, 12, 19. и 20. немачкој дивизији. – Е. Ворачек, n. d., стр. 19–20.

³⁷ Као нар. 35, стр. 22.

³⁸ Уроки, стр. 440. И. А. Чельшев, n. d., стр. 412.

³⁹ И. А. Чельшев, n. d., стр. 412.

⁴⁰ Исто, стр. 413.

1939) »doslednih, promišljenih odluka, svesnih postupaka«, kaže J. Zamojski u citiranom članku.

Razmimoilaženja među istoričarima postoje i oko početka sovjetsko-nemačkih diplomatskih kontakata posvećenih normalizovanju odnosa. U nekim tekstovima oseća se politička tendencija kada se insistira na identifikovanju inicijatora pregovaranja, čime bi onda njegova »krivica« bila veća. Sovjetski istoričari L. J. Gibianski i S. Z. Sluč početak vide u Staljinovom govoru na 18. kongresu SKP(b) 10. marta 1939. S. Z. Sluč bezrezervno piše: »Staljin, odavno [sic!] stremeći k sporazumu s nacističkim Rajhom, prvi je otvoreno otkrio svoje namere u izveštaju CK SKP(b) na 18. kongresu. Ovu činjenicu ne treba dokazivati pošto je Molotov na 4. vanrednom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR [31. avgust 1939] s gordošću o tome rekao: 'Drug Staljin... još tada je postavio pitanje o mogućnosti drugih neprijateljskih, dobrosusedskih odnosa između Nemačke i SSSR. Sada se vidi da su u Nemačkoj pravilno razumeli ovu izjavu druga Staljina i izvukli iz toga praktične zaključke'«. ⁴¹

L. J. Gibianski opširnije interpretira višeslojni Staljinov govor, navodeći između ostalog da je »saopštenja engleske, francuske i američke štampe o mogućnosti hitlerovskog upada u Ukrajinu, Staljin nazvao 'sumnjivom larmom' čiji je cilj da podstakne jarost Sovjetskog Saveza protiv Nemačke, zaturje atmosferu i isprovocira konflikt s Nemačkom bez vidnog osnova«. Iz ovoga, reklo bi se, zaključuje L. J. Gibianski, za Staljina glavna opasnost po SSSR predstavlja ne agresivna politika Nemačke, već spletke Engleske, Francuske i SAD, koje pokušavaju da usmere agresiju hitlerovaca na Sovjetski Savez ili ga gurnu protiv Nemačke. No, i pored svega, Staljinov govor Gibianski oprezno svodi na »signal«, pošto se Staljin nije žurio da povede jednoznačnu politiku i liši se mogućnosti sporazumevanja i sa zapadnim državama. ⁴² U tome se dakle i Gibianski slaže sa istoričarima koji govore o Staljinovoj dvojnoj politici, tj. istovremenim pregovorima i sa Nemačkom, Britanijom i Francuskom.

U zapadnoj literaturi »ishodnim punktom« budućih pregovora između SSSR i Nemačke smatra se razgovor E. Vajczekera, državnog sekretara Ministarstva inostranih poslova, sa sovjetskim političkim predstavnikom A. Merekalovim u Berlinu 17. aprila 1939. Po nemačkom izvoru (belešci Vajczekera), vodio se razgovor o privrednim temama, ali je Merekalov postavio pitanje sovjetsko-nemačkih odnosa, te, pošto je dobio predušretljiv odgovor, rekao je da za poboljšanje odnosa nema »ideoloških prepreka« i da »iz normalnih odnosa mogu izrasti u dobre«. ⁴³ Po sovjetskom izvoru (telegramu Merekalova), nema reči o poboljšanju odnosa. ⁴⁴

Koji su bili razlozi da sovjetsko rukovodstvo inicira, ili prihvati, pregovore sa Nemačkom, uspešno ih okonča 23. avgusta i potkrepi sa dva tajna ugovora? Iz već rečenog, ima elemenata za odgovor; državni i ideološki razlozi, onako kako ih je Staljin poimao, podgrejavali su osećanje usamljenosti (više autora insistira na – izolovanosti) naspram kapitalističkog sveta, koji bi mogao da se i ujedini protiv prve zemlje socijalizma. Preduzimati korake radi izlaska iz ove situacije (bez obzira na svest o svojoj snazi) bilo je razumljivo, pogotovo za pragmatičnog

⁴¹ С. З. Случ, Внешнеполитическое обеспечение польской кампании и Советский Союз У: Международные I, str. 13–14. (Dalje: Внешнеполитическое).

⁴² Л. Я. Гибианский, Поворот в советско-германских отношениях в 1939. г. и восточноевропейские проблемы (некоторые аспекты). У: Политический кризис, str. 75–78.

⁴³ Уроки, str. 442.

⁴⁴ Isto.

Staljina. Stoga je on i vodio dvojnu politiku – pa gde uspe. Nema dokaza da je Staljin favorizovao sporazumevanje sa Nemačkom, iako nije imao laskavo mišljenje o vojnoj snazi Francuske i Engleske.

I. A. Čelišev navodi sledeće argumente (sa opaskom verovatno), koji su govorili u prilog politike zblizavanja sa Nemačkom: »SSSR nije spreman za veliki rat, treba dobiti u vremenu i u tom periodu ostati van oružanog sukoba u Evropi; Poljska je slaba država, ona neće izdržati udar Vermahta; Engleska i Francuska kao saveznici nisu perspektivni, u slučaju rata između SSSR i Nemačke na Crvenu armiju pašće osnovni udar nemačkih oružanih snaga; Nemačka je spremna da učini velike ustupke. SSSR-u će pogodovati ekonomske veze sa Rajhom. Priznavajući »sferu interesa« SSSR u Istočnoj Evropi, Nemačka neće praviti prepreke dugoročnim planovima Sovjetskog Saveza u tom regionu«. ⁴⁵ Autor takođe navodi kao vrlo važnu i verovatnu pretpostavku o mogućnosti iskorišćavanja protivrečnosti u imperijalističkom lageru: »Rat između dve imperijalističke grupacije može se pokazati kao koristan za zemlju socijalizma, ukoliko dovede do slabljenja kako Nemačke, tako i Engleske i Francuske«. ⁴⁶

U sagledavanju motiva Staljinovog pregovaranja sa Nemačkom ne sme se gubiti iz vida odnos SSSR sa Japanom. Japan je uistinu tada bio respektabilna vojna sila, potpisnik Antikominternog pakta, jednostavno rečeno prijatelj Nemačke, potencijalni neprijatelj Sovjetskog Saveza. Stoga, Čelišev s razlogom podseća da se u periodu maj–avgust 1939. u rejonu Halhin-Hola (Mongolija) izvodi velika vojna operacija upravo protiv Japana. Sovjetsko-japanski rat, kaže, smatrao se sasvim moguć. Tvrditi danas da je Staljin sa svojim okruženjem precenjivao japansku opasnost je neosnovano. Čelišev ne zauzima ovako tvrd stav, nego kaže »da nije bilo moguće isključiti takvu [japansku] opasnost, tim pre ako bi došlo do rata s Nemačkom«. ⁴⁷

Na izloženi način Čelišev završava svoju analizu motiva koji su prouzrokovali Staljinovo opredeljenje za »pronemački« kurs spoljne politike SSSR. Kaže: »To je bio pragmatični, cinični i neprincipijelni metod u analizi međunarodne situacije, skretanje od lenjinskih principa sovjetske spoljne politike, što je dovelo do sporazuma na račun Poljske«. ⁴⁸

Čudno! Ocena je prihvatljiva (zasnovana je na uverljivoj analizi i argumentaciji), ali otkuda ono »cinični i neprincipijelni«. Istoričar može, kao i svaki čovek, negovati visoke etičke principe, ali recite ime političara, državnika – Staljinovog partnera (da ne idemo u prošlost ili savremenost) koji, takođe, nije bio manje-više ciničan i neprincipijelan u formulisanju i sprovođenju državne, nacionalne politike.

Šta je navelo Hitlera, okorelog antiboljševika, antislovena, rasistu par excellence da pruži (ili prihvati) ruku Staljina? Lako je reći: podudarnost interesa. Ta podudarnost, naravno, proizvodiće moćniju energiju ukoliko su u pitanju kratkoročni i dugoročni interesi, onako kako ih poimaju vlade, vladajući krugovi, diktatori kakvi su bili Hitler i Staljin. Nema dokaza da su Staljin ili Hitler avgusta 1939. računali na dugu stazu; biće da je to bio manevar, s obe strane. ⁴⁹ Da li je

⁴⁵ И. А. ЧЕЛЫШЕВ, n. d., str. 413.

⁴⁶ Isto, str. 414.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ »Po svedočenju Hruščova, Staljin je ovako rasuđivao: 'Ovde se vodi igra – igra ko će koga nadmudriti, ko će koga obmanuti'. I dodao je: 'Ja sam ih obmanuo'«. – Уроки, str. 487.

bilo u interesu, kako ga god shvatali, SSSR-a da agresivna Nemačka okupacijom cele Poljske stekne prednost? O tome će kasnije biti reči.

S. Z. Sluč se posebno pozabavio međunarodnim položajem Nemačke sredinom 1939. godine. Počinje konstatacijom da je Hitler 11. aprila 1939. izdao direktivu u čijoj osnovi je bio plan razbijanja Poljske putem lokalnog rata. U navednoj direktivi u opštim crtama, kaže, bilo je reči o mogućim saveznicima Nemačke. Na osnovu ovog nemačkog dokumenta, isti autor zaključuje: »Na taj način, bez preterivanja, u proleće 1939. godine, kada je doneo odluku o napadu na Poljsku, Hitler praktično nije imao saveznika«. ⁵⁰ Analizirajući dalje odnose Nemačke sa Italijom, Japanom i Madarskom, zaključuje da je krajem jula 1939. Hitleru bilo jasno da ga početak rata u Evropi može zadesiti »neosigurane pozadine i bez ijednog realnog saveznika«. Izlaz iz takvog položaja morao se tražiti. S. Z. Sluč iznosi da je između 24. i 26. jula Hitler doneo odluku da se uhvati za »poslednju slamku« – sporazum sa Sovjetskim Savezom. ⁵¹

Sovjetsko-nemački diplomatski kontakti prilikom kojih se govorilo o poboljšanju odnosa bili su slabi sve do 26. jula 1939. Tog dana, nemački diplomata J. Snure rekao je Astahovu, savetniku sovjetske ambasade u Berlinu: »Neka u Moskvi razmisle šta joj može predložiti Engleska. U boljem slučaju, učešće u evropskom ratu i neprijateljstvo s Nemačkom, što jedva može biti cilj Rusije. A šta možemo predložiti mi? Neutralnost i neučestvovanje u mogućem evropskom konfliktu, i ako Moskva želi nemačko-sovjetski sporazum o uzajamnim interesima«. ⁵² Odmah zatim i Ribentrop je pred Astahovom izrazio spremnost da se razgraniče sovjetsko-nemački interesi »od Baltičkog do Crnog mora«. Nemačka se odricala pretenzija na Pribaltik, od ekspanzije u Istočnu i Jugoistočnu Evropu. U momentu prijema svih tih informacija, Staljin je bio obavešten i o mogućnosti napada Nemačke na Poljsku. Sedmog avgusta Staljinu je javljeno da je Nemačka spremna da započne vojne operacije u bilo koji dan posle 25. avgusta. U isto vreme, Staljin je bio obavešten o instrukcijama koje su imale engleska i francuska delegacija na vojnim pregovorima sa sovjetskom delegacijom, kao i o zakulisanim diplomatskim kontaktima između Londona i Berlina. ⁵³ Dana 11. avgusta Politburo CK SKP(b) odlučio je da se stupi u pregovore s Nemačkom; 15. avgusta počeli su razgovori ⁵⁴ Molotova i Šulenburga u Moskvi. ⁵⁵

Zanimljivo je da je A. N. Jakovljevič u citiranom izveštaju na II kongresu narodnih deputata SSSR rekao da je teško rekonstruisati »finalni stadijum sov-

⁵⁰ С. З. Случ, *n. d.*, str. 9.

⁵¹ *Isto*, str. 11.

⁵² Уроки, str. 485.

⁵³ U izveštaju Komisije o političkoj i pravnoj vrednosti sovjetsko-nemačkog ugovora o nenapadanju od 23. avgusta 1939, koji je podnet II kongresu narodnih deputata SSSR kaže se da se iz »opširne britanske i francuske dokumentacije za maj–avgust 1939. vidi da je kabinet Čemberlena partnerstvo sa SSSR smatrao nepoželjnim, a vojnu saradnju – nemogućom. Kako su britanski rukovodioci znali od Kana, šefa nacističke obaveštajne službe, da je napad na Poljsku predviđen za poslednju nedelju avgusta, engleskoj delegaciji na moskovskim vojnim pregovorima naloženo je da diskutuje 'po mogućnosti' do oktobra«. – Уроки, str. 481.

⁵⁴ С. З. Случ, (*n. d.*, str. 14) osporava da se radilo o pregovorima, s obzirom na to da »činovnici« nisu imali punomoćja.

⁵⁵ Уроки, str. 485–19. avgusta bio je zaključen sovjetsko-nemački trgovinsko kreditni sporazum, koji je „Правда“ (21. avgust 1939) propratila rečima da taj sporazum može »postati ozbiljan korak u cilju daljeg poboljšanja ne samo ekonomskih, već i političkih odnosa između SSSR i Nemačke«. – Л. Я. Гибианский, *n. d.*, str. 79.

jetsko-nemačkih pregovora« pošto se stenogrami nisu vodili, a u sovjetskim arhivima nisu pronađeni nikakvi »pripremni materijali«.

Onoliko koliko je do danas obelodanjeno, vidi se da nije bilo teškoća u razgovorima Molotova sa Šulenburgom, a ni nerazumevanja između Molotova i Ribentropa, koji su u noći 23. na 24. avgust potpisali sovjetsko-nemački ugovor o nenapadanju, čiji je sastavni deo bio i tajni protokol. Vrhovni sovjet SSSR ratifikovao je ugovor, koji je bio objavljen već 24. avgusta. Razmena ratifikacionih pisama obavljena je 24. septembra 1939. Uz ugovor od 23. avgusta, potpisan je 28. septembra i tajni protokol o »prijateljstvu i granicama«. ⁵⁶ Za postojanje tajnih protokola nisu znali ni javnost, ni Vrhovni sovjet SSSR, pa čak ni Politbiro CK SKP(b). ⁵⁷ Do danas, originali tajnih protokola nisu pronađeni ni u nemačkim, ni u sovjetskim arhivima. ⁵⁸ Iznoseći to na II kongresu narodnih deputata SSSR, A. N. Jakovljevič je rekao da su »uzroci ćutanja razumljivi: suština tajnog protokola svodila se na to da su Staljin i Hitler podelili 'sfere interesa', gde su ušle susedne države«.

O nastanku, značaju i posledicama ugovora o nenapadanju od 23. avgusta (u literaturi se često navodi kao pakt Ribentrop–Molotov), tajnog protokola i tajnog protokola o »prijateljstvu i granicama« od 28. septembra 1939. izrečeno je mnogo protivrečnih ocena, a polemika se vodi i do danas.

U sovjetskoj historiografiji, sve do nedavno, postojala je samo jedna interpretacija, koja se s malim nijansama samo ponavljala. Počivala je na Vorošilovljevom intervjuu listu »Известия« 27. avgusta 1939. i »istorijskoj informaciji«, koju je objavio Sovinformbiro pod naslovom »Falsifikatori istorije« februara 1948. Suština ocene bila je u obrazloženju da je SSSR bio prinuđen da zaključi ugovor s Nemačkom, pošto se na moskovskim pregovorima s Engleskom i Francuskom zašlo u ćorsokak, krivicom ovih zapadnih država. One su okrivljivane za neiskrenost, zato što nisu želele da postignu sporazum sa Sovjetskim Savezom. Stoga nisu uticale na Poljsku da obeća da će, u slučaju rata, propustiti preko svoje teritorije sovjetsku vojsku. U takvoj situaciji, sledeći svoje interese, SSSR je pristupio potpisivanju ugovora o nenapadanju sa Nemačkom. Ovaj čin je u uslovima date situacije bio jedini pravilni postupak. ⁵⁹

Kako je uopšte mogao doći do sklapanja pakta Ribentrop–Molotov? Po mišljenju S. Z. Sluča »odlučujuća okolnost, koja je predodredila mogućnost sovjetsko-nacističkog pakta, bila je totalitarna forma političkog režima, koja je uslovlila samovoljni i potpuno nekontrolisani karakter donetih odluka«. ⁶⁰

⁵⁶ С. З. Случ каже да код неких совјетских историчара постоји тенденција да се уговор од 23. августа и уговор о пријатељству и граници од 28. септембра супротставе. Први да је био »добар«, а други да »није био добар«. Случ то сматра неозбиљним, јер да није било првог не би било ни другог. – С. З. Случ, О некоторых проблемах дипломатической борьбы в канун Второй мировой войны. У: Политический кризис, стр. 101.

⁵⁷ Уроки, стр. 475.

⁵⁸ Да је постојао тајни протокол уз уговор од 23. августа, први пут се чуло на Нирнбершком процесу 1946. године. Први пут је објављен у листу »Saint-Louis post dispatch« 23. маја 1946.

⁵⁹ Л. Я. Гибианский, н. д., стр. 80.

⁶⁰ С. З. Случ, Внешнеполитическое, стр. 15. Немачки дипломата Ј. Шнуре говорио је совјетским дипломатима Астahову и Бабарину да без обзира на разлике у идеологијама Немачка, Италија и Совјетски Савез имају и заједнички – противстав капиталистичким демократијама, те да га чуди да СССР као социјалистичка држава хоће искључиво да ступи на страну западних демократија. – Т. Ю. Гричорьянц, Гитлеровские планы в отношении Польши и советско-германские переговоры летом 1939. г. У: Политический кризис, стр. 64.

Pakt Ribentrop–Molotov u literaturi se često, ne bez osnova, karakteriše kao »Minhen 2«. ⁶¹ Oblik političkog režima nije bio prepreka ni zapadnim demokracijama da naprave »Minhen 1«, te stoga ne vidim razloga da su totalitarni režimi Hitlera i Staljina, kao takvi, bili važni za njihovo sporazumevanje. To što je N. Čemberlen posle Minhenskog sporazuma bio kritikovan u parlamentu i javnosti, nema značaja. (Njegov pad je druga priča). Ako je oblik političkog režima pogodio paktu Ribentrop–Molotov, kako onda taj pakt nije imao dug život i omogućio dalje i dublje sovjetsko-nemačko sporazumevanje i kooperaciju?

G. Gorodecki smatra da je proteklih pedeset godina dovoljno dug period koji omogućava da se pakt Ribentrop–Molotov oslobodi emocionalnog i ideološkog sadržaja, a da istoričari i na istoku i na Zapadu još uvek posledice Drugog svetskog rata vezuju za ovaj pakt. Njima, veli, upravlja ozlojeđenost, koja je preovladavala u Zapadnoj Evropi posle zaključenja pakta. »Stoga je diletantska, nekritična ocena«, smatra Gorodecki, »da su Rusi delili svoju sudbinu s Nemačkom. Često pretpostavljaju, da je Staljin sledio svoj ideološki 'program' ekspanzije u Istočnu Evropu, za čije ostvarenje je pakt Ribentrop–Molotov bio očigledni putokaz«. Takvo razumevanje, kaže dalje, temelji se gotovo sasvim na anegdotalama – zdravica Molotova za uspehe Vermahta posle okupacije Pariza, zajedničke parade Crvene armije i Vermahta u Brest-Litovsku posle podele Poljske, predaja poljskih komunista Nemačkoj, poslednji voz natovaren industrijskom robom koji je žurio u Nemačku u noći 22. juna 1941. »Sve to, a takođe Molotovljevi komplimenti paktu kao prekretnici u istoriji Evrope i ne samo Evrope, ne treba uzimati za čistu monetu« – navodi Gorodecki. Zaključuje ovako: »Autoru ovog članka čini se da su Rusi prišli k potpisivanju pakta s Nemačkom upravo posle neuspešnih pokušaja da se zaključi sporazum o uzajamnoj pomoći sa Zapadom«. ⁶²

Pada u oči činjenica, primećuje Gorodecki, da nastojanja Nemačke da obezbedi političku podršku Rusije i iskoristi odredbe pakta o prijateljstvu nisu imala uspeha, a da to nije našlo mesta u savremenoj istoriografiji.

Kakve su bile reakcije Zapada na sovjetsko-nemački ugovor od 23. avgusta? Gorodecki iznosi da je manjina u britanskom kabinetu videla u ugovoru odbrambeni karakter i da je predvidela »verovatnost neprijateljstva između Nemačke i Rusije«. Drugi su se držali, kao i načelnici štabova, tradicionalne pozicije da je Sovjetski Savez u svakom slučaju »neprijateljska država«. Na kraju, Gorodecki zaključuje da britanska vlada nije prozrela smisao menjanja međunarodne situacije, da je tendenciozno interpretirala pakt Ribentrop–Molotov, da je podstakla fatalističku koncepciju, pedantno izgrađivanu u Forin ofisu, koja je isključivala mogućnost saradnje s Rusijom u dugačkom ratu. Predubedenje da staljinski pakt o neutralnosti s Nemačkom može prerasti u savez, pratila je potajna nada da bi rat mogao doneti mogućnost da se Britanija oslobodi oba omrzuta režima.

»Brižljivo ponovno razmatranje sovjetske spoljne politike 1939–1941. potkrepljuje ono mišljenje da je uzrok potpisivanja pakta bio u slabosti Sovjetskog Saveza, a Staljin da je sve vreme znao, da će Sovjetski Savez, na kraju krajeva, biti prinuđen da se sudari sa Nemačkom na bojnopolju« – zaključuje Gorodecki. ⁶³

⁶¹ V. K. Volkov (n. d., str. 7) ne deli mišljenje da je sovjetsko-nemački pakt »Minhen N° 2«, ali imajući u vidu uzročno-posledičnu vezu kaže da »bez Minhena ne bi moglo biti ni pakta«.

⁶² Г. Городецкий, n. d., str. 429.

⁶³ Isto, str. 433.

I. A. Čelišev ocenjuje da je »sovjetsko-nemački ugovor od 23. avgusta na korenit način izmenio međunarodni položaj SSSR. Glavno se svodilo na to da se Sovjetski Savez našao van svetskog rata, kada je on počeo 1. septembra i da je u uslovima oficijelne neutralnosti i saradnje sa fašističkom Nemačkom rešavao krupna vojno-politička pitanja obezbeđenja bezopasnosti zemlje i širenja njenog uticaja u Istočnoj Evropi«. ⁶⁴

Razmatranje i vrednovanje pakta Ribentrop–Molotov ima i svoju drugu stranu – nemačku. Primetna je tendencija u tumačenjima da sve što je proisteklo iz pakta, a bilo dobro za Hitlera, Staljinu se stavlja na dušu kao – zlo.

T. J. Grigorjanc piše: »Potpisujući pakt o nenapadanju i tajni protokol, razgraničivši sferu interesa dva diktatora u Istočnoj Evropi i određivši liniju razgraničenja njihovih interesa (Poljska, Pribaltik, Finska, Besarabija – sfera sovjetskih interesa), Hitler je rešio dva važna spoljnopolitička zadatka – sebi je obezbedio blagonakloni neutralitet, ekonomsku i vojnu podršku Sovjetskog Saveza i istovremeno ga izolovao na međunarodnoj areni, s tim da se kasnije obračuna s njim nasamo«. ⁶⁵ I u daljem tekstu, Grigorjanc insistira na izolovanosti SSSR kao posledici pakta, ali više od toga, događaji avgusta–septembra 1939 (potpisivanje ugovora o nenapadanju od 23. avgusta, tajnog protokola, a zatim ugovora o »priateljstvu i granici« od 28. septembra) učinili su Sovjetski Savez krivcem i saučesnikom hitlerovske agresije u očima svetske javnosti. No, kako mi vidimo, nastavlja Grigorjanc, u datom slučaju, za Staljina i Molotova važnije su bile perspektive teritorijalnih dobitaka, nego moralni obziri. ⁶⁶ Dovedeno do krajnjih konsekvenci, Grigorjanc zaključuje: »Dogadaji avgusta–septembra 1939. g. utvrdili su samouverenu rešenost Hitlera i otvorili mu put za provalu u SSSR u junu 1941. g.« ⁶⁷

Za V. K. Volkova Staljinova politika izašla je daleko iz okvira označenih ugovorima, pošto je SSSR razbio ekonomsku blokadu zapadnih država oko Nemačke. Govoreći da je uspostavljena i saradnja službi bezbednosti, Volkov ističe da je došlo do »čudovišnih postupaka: predaje u ruke Gestapoa nemačkih anti-fašista i komunista uhapšenih u godinama staljinskog terora«. ⁶⁸

Nije sporno da je pakt Ribentrop–Molotov bio veoma koristan za Nemačku, a sam Hitler ovako ga je prokomentarisao: »[...] ja sam iz ruku zapadne gospode izbio oružje. Poljsku smo doveli u nama najudobniji položaj za postizanje vojnog uspeha«. ⁶⁹

L. J. Gibianski i I. A. Čelišev smatraju da nije osnovana ocena ranije sovjetske historiografije da je i posle sklapanja sovjetsko-nemačkog ugovora 23. avgusta sovjetska vlada bila spremna da produži pregovore sa Engleskom i Francuskom u cilju zaključenja pakta o uzajamnoj pomoći. Mogućnost nastavljanja pregovora, za Čeliševa, bila je ravna nuli. On i Gibianski vraćaju problem na postojanje

⁶⁴ И. А. Чельшев, n. d., str. 415.

⁶⁵ Т. Ю. Григорьянц, Советско-германские переговоры в сентябре 1939. г. и сталинские планы в отношении Польши. У: Международные I, str. 38.

⁶⁶ Isto, str. 39.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ В. К. Волков, n. d., str. 11.

⁶⁹ С. З. Случ, Проблема борьбы на два фронта в политике и стратегии "третьего рейха" в начальный период второй мировой войны У: Международные II, str. 23.

tajnog protokola, koji je apsolutno protivrećio bilo kakvoj mogućnosti nastavka pregovora sa zapadnoevropskim silama.

L. J. Gibianski je analizirao i tajni govor o »prijateljstvu i granici« od 28. septembra, kojim je Poljska podeljena između Nemačke i SSSR i obostrano priznate sfere interesa. On se pita koji je to bio stvarni interes, osim nastojanja da se izbegne rat, koji je neposredno nagnao sovjetsku stranu da zaključi oba ugovora. Kaže da je »savršeno očigledno« da je »pitanje uticaja na sudbinu Istočne Evrope, na žalost, igralo prvostepenu ulogu«. Da li je bilo potrebno, pita se Gibianski, s tačke interesa SSSR, kao socijalističke države, da stupa u opisane odnose sa Nemačkom. Odgovor vidi u tome što je SSSR izgubio socijalni orijentir, koji je po njegovom mišljenju bio izgubljen i u unutrašnjem razvoju zemlje, kao i u spoljnoj politici. Glavno, po mišljenju Gibianskog, bilo je pitanje teritorija, uticaja na određene regione Evrope, a pre svega na istočnoevropski (tada su ovom regionu pripadali i Pribaltik i Finska).⁷⁰

A. N. Jakovljević takođe smatra da je »tajni protokol od 23. avgusta 1939. godine tačno odrazio unutrašnju suštinu staljinizma«. ⁷¹ I navedena komisija II kongresa narodnih deputata ocenila je da je tajni protokol kako po metodu sastavljanja, tako i po sadržaju predstavljao odstupanje od lenjinskih principa sovjetske spoljne politike, a razgraničenje sfera interesa SSSR i Nemačke bilo je, s pravne tačke, u protivrečnosti sa suverenitetom i nezavisnošću trećih zemalja. S obzirom na to, ističe Komisija, da su pregovore o tajnom protokolu vodili Staljin i Molotov – tajno od sovjetskog naroda, CK SKP(b) i cele partije, Vrhovnog sovjeta i vlade SSSR, njegovo potpisivanje po suštini i formi jeste akt lične vlasti i nikako nije održavalo volju sovjetskog naroda, koji stoga ne snosi za njega nikakvu odgovornost.

Opširno i dokumentovano opisujući nastanak sovjetsko-nemačkog ugovora od 23. avgusta, Jakovljević ocenjuje da je »u konkretnim uslovima onoga vremena ugovor bio politički ispravan. Politika Nemačke i Japana, pozicija zapadnih demokratija nije ostavljala drugu mogućnost. Rukovodstvo SSSR bilo je dužno da preduzme mere obezbeđenja bezbednosti zemlje, težeći da početak rata odgodi, a vreme iskoristi za jačanje ekonomike i odbrane. I drugo – Staljin je prišao zaključenju ugovora o nenapadanju iz drugih uzroka. Glavnim njegovim motivom bio je ne ugovor, a stvarno ono što je postalo predmet tajnih protokola: to jeste mogućnost ulaska vojske u pribaltičke republike, u Poljsku i Besarabiju, s perspektivom i u Finsku. To jest centralni motiv bile su imperijalne ambicije«. ⁷² I. A. Čelišev smatra da su Staljin i njegovo okruženje procenili da se »stvorila povoljna situacija za širenje uticaja SSSR u Istočnu Evropu, te da su se Staljinovi planovi, u kojima su počeli preovladavati imperijalni motivi, rasprostirali i na Balkan«. ⁷³

Da li su postojali uslovi za drugačiji razvoj događaja, za drugi pravac sovjetske spoljne politike? Ako odbacimo istorijski determinizam – da sve što se zbilo moralo se tako zbiti – ulazimo u sferu pretpostavki koje mogu biti manje-više uverljive, ali nikada dokazane. Ipak, S. Z. Sluč je progovorio o problemu »alternative«. On odmah ističe da se slaže s mišljenjem da ukoliko je reč o staljinskom rukovodstvu, tada alternative sovjetsko-nemačkom ugovoru o nenapadanju nije

⁷⁰ Л. Я. Гибианский, n. d., str. 94.

⁷¹ Уроки, str. 490.

⁷² Исто, str. 488.

⁷³ И. А. Чельшев, n. d., str. 416.

bilo. Ali, ako se objektivno sagledaju nacionalno-državni interesi Sovjetskog Saveza, u tom slučaju po njegovom mišljenju alternativa je svakako postojala. Ona je mogla da bude, kaže, povezana sa postizanjem sporazuma sa zapadnim državama ili čuvanjem »slobodnih ruku« do određenog perioda. Ovu svoju pretpostavku Sluč vezuje za poziciju Engleske koja se, veli, u proleće–leto 1939. menjala pod uticajem međunarodne situacije i jačanja javnog mnjenja unutar zemlje; ona (pozicija Londona), da bi se izmenila u toku poljske kampanje, o čemu svedoči objava rata Nemačkoj 3. septembra, a da i ne govorimo o savršeno drugoj situaciji, koja bi nastala za Nemačku, a sledstveno tome, i za SSSR, u toku zapadne kampanje pri nepostojanju ugovora između Nemačke i Sovjetskog Saveza.⁷⁴

OVAKO projektovana alternativna politika SSSR otvara pitanje na drugoj strani: koliko je sovjetsko-nemački ugovor od 23. avgusta u očima britanske i francuske vlade bio delotvoran, iskren, sračunat na dužu (ili kraću) stazu, koliko je pomerao za budućnost (blisku ili daleku) njihov oružani sukob? Da li su zaista računali sa sovjetsko-nemačkim konfliktom? Drugo pitanje: da li je pakt Ribentrop–Molotov ugasio nadu zapadnoevropskih sila da će Hitler napasti Sovjetski Savez.

Neodlučnost i nepoverenje na obe strane (englesko-francuskoj i sovjetskoj) nisu mogli da urode plodom, koji bi se zvao ugovor o uzajamnoj pomoći. Pri projekciji Staljinove alternativne politike mora se znati (a zna se) da su diplomatski i obaveštajni izveštaji o politici zapadnih sila i njihovim kontaktima sa Nemačkom samo podgrejavali Staljinovo nepoverenje i podozrivost prema Zapadu. Igrati, uporno, na kartu Britanije i Francuske 1938–1939. godine izgledalo je rizično, a s druge strane, Hitler je nudio nagodbu, čiji su uslovi odgovarali strateškim, odbrambenim, nacionalnim interesima SSSR. Hitler je nudio trgovinu i mirno vreme.⁷⁵

Svoje razmatranje Sluč završava tako što kaže da »naučna razrada [sic!] alternativnog razvika sovjetske spoljne politike 1939–1940. godine zahtevala bi da se jasno razgraniče nacionalno-državni interesi Sovjetskog Saveza i interesi staljinskog rukovodstva«. ⁷⁶ Da li to onda znači da Staljinova spoljna politika 1939–1940. godine nije bila u interesu države i naroda SSSR-a?

Sovjetsko-nemački ugovor od 23. avgusta, ulazak sovjetske vojske u Poljsku 17. septembra (u sovjetskoj historiografiji to se predstavljalo kao »oslobođenje Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije«), »zimski rat« protiv Finske (septembar 1939–mart 1940) veoma nepovoljno su se odrazili na međunarodni položaj SSSR. Brza pobeda Nemačke nad Francuskom (jun 1940) pogoršala je situaciju. Sovjetski Savez bio je bez saveznika i prijatelja.

Po mišljenju I. A. Čeliševa »oslobođenje Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije, sovjetsko-finski rat i zaključenje ugovora o uzajamnoj pomoći između SSSR i tri pribaltičke države, po pravilu, u sovjetskoj historiografiji objašnjavalo se neophodnošću preduzimanja odlučujućih mera u cilju jačanja zapadnih granica Sovjetskog Saveza. Bezuslovno, pred sovjetskim rukovodstvom bio je zadatak obezbeđenja bezopasnosti SSSR i jačanja svojih zapadnih granica. No, objasniti i

⁷⁴ С. З. Случ, О некоторых проблемах дипломатической борьбы в канун Второй мировой войны. У: Политический кризис, стр. 104. (Далше: О некоторых).

⁷⁵ В. К. Волков сматра да су »државни интереси СССР заhtевали да се држи по страни од конфликта. Ю. С. Новопашин »не сматра да су стварни национално-државни интереси Совјетског Савеза заhtевали у том периоду да се 'остане по страни од конфликта'«. – Ю. С. Новопашин, К вопросу о национально-государственных интересах У: Политический кризис, стр. 197.

⁷⁶ С. З. Случ, О некоторых, стр. 104.

opravdati sve spoljnopolitičke akcije SSSR 1939–1940. godine samo tim motivima bilo bi pojednostavljivanje. Postojali su i dublji uzroci. Treba uzeti u obzir da su se u politici Kremlja pojavili imperijalni elementi, nastojanje da se sporazum s Nemačkom iskoristi za teritorijalna proširenja socijalističke države.⁷⁷

T. J. Grigorjanc piše: »Grube diplomatske greške Staljina, njegova politička kratkovidost, patološka mržnja prema 'zapadnim demokratijama' nisu mu dozvolili da objektivno oceni strategijske i taktičke planove svog partnera – Fire-ra nacističke Nemačke. Staljin je sve više vezivao svoju politiku za planove 'Trećeg Rajha', a sve manje je ostavljao mesta za postizanje bilo kakvog sporazuma sa zapadnim državama.«⁷⁸

I po sudu J. Zamojskog »period do pada Francuske bio je period opasnog zanosa sovjetskog rukovodstva 'stilom' politike Trećeg rajha. Dovoljno opasni period u kome je bio finski rat, zauzimanje Pribaltika, Moldavije i Bukovine. U ovom periodu takođe desila se i saradnja NKVD i nemačkih specijalnih službi za borbu s poljskim ilegalnim patriotskim pokretom (konferencija NKVD – Gestapo (Sonderdienst) u Zakopanima mart 1940): tri masovne deportacije poljskih građana iz Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije (februar, april i jun 1940) i takođe Katin. To nije bila 'greška' (Merkulov, Berija) i ne lična osveta Staljina već deo realizacije određene koncepcije u odnosu prema poljskom narodu i poljskom pitanju.«⁷⁹

Da li su Staljin i njegovo okruženje zaista imali »koncepciju«, ili su suočeni sa sprovođenjem Hitlerove koncepcije vukli iznuđene poteze, Čelišev veli, s uverenjem, da je Staljin bio »u vlasti straha pred fašističkom Nemačkom«, a da je jedini izlaz video u odgađanju rata? »Samo time mogu se objasniti savršeno neloogični postupci Staljina; on se tvrdoglavo suprotstavljao ostvarenju mera u cilju povećanja bojeve spremnosti vojske, strahujući da bi te mere mogle biti povod napada Rajha na SSSR. Stvarno, Staljin je predao sudbinu zemlje u ruke nemačkom fireru« – zaključuje Čelišev.⁸⁰

Ako je to tako zaista bilo, nije jasno zašto nije došlo do daljeg i sadržajnijeg sporazuma dva diktatora. Jer, čini se, Čelišev upada u protivrečnost kada kaže da je za »pakt četvorice« (Trojni pakt + SSSR), Staljin »zatražio visoku cenu: stvaranje sovjetskih vojnih baza u rejonu Bosfora i Dardanela, priznavanje interesa SSSR u regionu južno od Batumija i Bakua, saradnju Nemačke pri zaključivanju sovjetsko-bugarskog ugovora o uzajamnoj pomoći i odlazak nemačke vojske iz Finske.«⁸¹ Meni se čini da je »uplašeni« (a tada i zainteresovaniji) Staljin, želeći da odgodi (izbegne) rat, mogao da ispostavi nižu cenu.

V. K. Volkov takođe smatra da je period jun 1940 – jun 1941. pun protivrečnosti i da do danas mi ne znamo pokretačke motive i stimule tadašnje politike. Pokušaji, kaže, da se odrede strategijski ciljevi i taktički zadaci navode na dvojnost, prisutnu u staljinskim zamislima uopšte, te otuda je argumentacija jed-

⁷⁷ И. А. Чельшев, н. д., стр. 418.

⁷⁸ Т. Ю. Григорьянц, Проблема сфер интересов СССР и Германии накануне и во время визита В. М. Молотова в Берлин в ноябре 1940. г. У: Международные II, стр. 32–33. (Dalje: Проблема).

⁷⁹ Я. Замойски, н. д., стр. 423.

⁸⁰ И. А. Чельшев, н. д., стр. 418.

⁸¹ Isto.

na, postupci drugi, a njihove posledice nepredvidljive. Stoga – nalet iracionalnosti u radu sovjetske diplomatije.⁸²

J. Zamojski na drugačiji način rekonstruiše, opisuje i shvata Staljinovu politiku (jun 1940–jun 1941), služeći se serijom golih činjenica, između kojih postoji logička veza. Za njega je period od pada Francuske do novembarske (1940) posete Molotova Berlinu – period izvesnog otrežnjenja i preispitivanja Moskve. Ako bi uzeli, veli, poljsku politiku SSSR, kao lakmusov papir, onda se vidi da je sovjetsko rukovodstvo zaključilo sledeće: »a) rat će se neizbežno okrenuti u stranu, koja će naterati SSSR da zarati; b) 'poljsko pitanje' neizbežno će se pojaviti u jedino mogućem – antinemačkom kontekstu, jer Poljska – to je put u Nemačku; v) treba imati nekakvu 'poljsku kartu', otuda i određeno, otkravljanje sovjetskih vlasti prema Poljacima; raznovrsna delatnost Vande Vasiljevske; obeležavanje godišnjice Adama Mickijeviča (novembar 1940); kurs 'poljsko-sovjetskog patriotizma', žurnala »Nove vidnokrengi« (Novi horizonti); pregovori sa poljskim oficirima uhapšenim u Lavovu u duhu saradnje protiv Nemaca. A, takođe pregovori sa profesorom Bartelom, bivšim premijerom Reči Pospolite, dva-put pozvanim u Moskvu, čiji sadržaj nam je neizvestan, osim toga, da je tema bila mogućnost stvaranja prosovjetske poljske vlade. To je bilo moguće samo u uslovima konflikta s Nemačkom«.⁸³ »Sve to zajedno uzeto«, nastavlja Zamojski, »(na primer, pregovori s poljskim oficirima, koji nisu streljani u 'katinskoj' operaciji NKVD u aprilu–maju 1940. godine, a prevedeni iz Pribaltika u logor u Grjazovce, s ciljem stvaranja poljskih delova Sovjetske armije), pokazuje da je u sovjetskoj politici sazrevao neizbežni sudar sa Nemačkom. Samo u takvoj situaciji, poljsko pitanje moglo je poprimiti za politiku SSSR u to vreme određenu strategijsku važnost«.⁸⁴

Poseta Molotova Berlinu novembra 1940. godine je važan momenat u sovjetsko-nemačkim odnosima. Tada su Staljin i Molotov pokušali da sa Hitlerom nastave, prošire i obogate saradnju u duhu prošlogodišnjih tajnih protokola. Po povratku u Moskvu, sovjetsko rukovodstvo je izvuklo zaključke, a Hitler je 18. decembra potpisao direktivu № 1 za napad na SSSR sredinom maja 1941.

U sovjetskoj istoriografiji sve do nedavno nije analizirana Molotovljeva poseta Berlinu. Kako kaže Grigorjanc,⁸⁵ nisu bili objavljeni zapisi o razgovorima Molotova sa Hitlerom i Ribentropom. Sovjetski istoričari ocenjivali su pregovore po ustaljenoj shemi; Molotov se držao odbojno, razotkrivao je Hitlerove pokvarene planove o kojima nije hteo ni da razgovara. Međutim, analiza razgovora Molotova sa Ribentropom i Hitlerom, koju je izvršila Tatjana Grigorjanc, bila je sasvim drukčija; Molotov je bio raspoložen, govornjiv, postavio je dosta pitanja i nije krio sovjetski interes. Grigorjanc zaključuje da je nemačko rukovodstvo na pregovorima zauzelo tvrdnu poziciju i Hitler nije napravio ustupak ni u jednom pitanju koje je pokrenuo Molotov. »Sudeći po svemu, za Hitlera su pregovori bili pokušaj da razjasni namere Staljina, umiri njegovu uznemirenost, koja se pojavila u vezi sa

⁸² В. К. Волков, Советско-германские отношения и советская политика на Балканах накануне гитлеровского нападения на СССР (осень 1940–первая половина 1941. г.) У: Международные II, стр. 6.

⁸³ Я. Замойски, n. d., str. 423–424.

⁸⁴ Isto, str. 424.

⁸⁵ Т. Ю. Григорьянц, Проблема, str. 41.

širenjem nemačkih vojnih priprema u Finskoj i na Balkanu, da bi se ubrzanim tempom pripremio za napad na SSSR«. ⁸⁶

Za Zamojskog je jesen, osobito novembar 1940, bilo vreme suštinskih, kvalitetnih preispitivanja i odluka Moskve. Boravak Molotova u Berlinu, smatra Zamojski, jeste »prekretnica političke, strategijske reorganizacije sovjetskog rukovodstva«.

Molotovljeva poseta Berlinu, navodi Zamojski, pokazala je:

- a) period partnerske saradnje, zajedničke realizacije svojih ciljeva završio se;
- b) SSSR se nalazi pred izborom: ući u orbitu Rajha ili ići na konflikt;
- v) državni interesi SSSR i Rajha su nespojivi;
- g) svetski rat dobio je dugotrajan karakter, Engleska nije pobedena (znamenita fraza Molotova u skloništu Auswärtiges Amt: 'Ako je Engleska pobedena, šta mi radimo u ovom skloništu i čije su to bombe koje padaju?', perspektive Nemačke u tom ratu daleko su od sjajnih. Pri tom postoji još američki faktor – SAD ukidaju početkom 1941. embargo na isporuke roba SSSR – zašto?);

d) treba računati s neminovnošću rata s Nemačkom (međutim, mi nismo u stanju da kažemo kako su Staljin i Molotov zamišljali odnose s Engleskom i SAD u toj pretpostavljenoj situaciji...)» ⁸⁷

Osobito je važno, smatra Zamojski, kako je sve izneto primljeno u vojsci, kako je državni vrh zamišljao konflikt: u defanzivnoj ili ofanzivnoj varijanti. Podseća na veliku vojnopolitičku konferenciju decembra 1940 – januara 1941, zatim strategijsku vojnu igru u Generalštabu RKKA, u kojoj se izučavao konflikt s Nemačkom, uz učešće članova Politbiroa i Staljina. Sve to daje predstavu o dubini zaokreta koji je nastupio u strategijskim odlukama sovjetskog rukovodstva, iako to nije našlo velikog odjeka u sferi politike i propagande.

Zamojski dalje kaže da smo umnogome i dalje prinudeni na pretpostavke o istinskim ocenama i odlukama sovjetskog rukovodstva. Ova izvesna rezervisanost, ipak, ne sprečava ga da napiše: »Pri svoj opreznosti i sumnjičavosti sovjetskog rukovodstva, tačnije, Staljina te odluke išle su po putu priprema za aktivno stupanje SSSR u svetski konflikt, no ako je moguće što kasnije«.

U prilog iznetog, navodi sledeće:

»1. Postavljanje Zukova na mesto načelnika Generalštaba, kao pobednika na Halhin-Holu, koji se odlično (iako ne bez kritike) pokazao u vreme januarske štabne vežbe.

2. Povećanje vojnih jedinica u zapadnim okruzima, ali još ne do mobilizacijske norme.

3. Ogroman program vojne proizvodnje i rekonstrukcije naoružanja RKKA, čiji bi rezultati bili gotovi u 1942. godini.

4. Prebacivanje pet armija (16, 19, 21, 22, 25) iz unutrašnjosti zemlje na zapad, ali ne u pograničnu zonu, što je važno s operativne tačke.

5. Stvaranje u Ukrajini silnog operativnog udarnog jezgra od 60 divizija s tendencijom njegovog jačanja.

6. Reorganizacija četiri streljačke divizije Ukrajinskog okruga u brdske divizije; Ukrajina je uglavnom ravničarska, a pred njom su planine na pravcu pre-

⁸⁶ Isto, str. 52. G. Gorodecki (n. d., str. 431) smatra da je Molotov novembra 1940. u Berlinu tvrdoglavo sprovodio sovjetski kratkoročni strategijski zadatak, a da su pregovori stvarno prekinuti zbog pretenzija Nemačke na Finsku, Rumuniju i Bugarsku.

⁸⁷ Я. Замойски, n. d., str. 424.

ma Čehoslovačkoj, Austriji s izlazom k centralnim, životnim regionima Nemačke – pravac poznat iz Prvog svetskog rata. U Ukrajinskom okrugu formirao se takođe vazdušno-desantni korpus, instrument nedefanzivne namene.

7. Razoružanje utvrđenih rejona na staroj granici i uopšte приметно omalovažavanje ovih krajeva, koji kao da su gubili značaj.

8. Obimna izgradnja aerodroma blizu zapadne granice i masovno doturanje aviobombi, što bi moglo značiti pripremu za napad.

9. Prebacivanje vojnih magacina, po ličnom naređenju Staljina, na zapad, što se kasnije pokazalo kao krupna greška, no što je sasvim razumljivo i pravilno pri ofanzivnoj varijanti planiranih operacija.

10. Govor Staljina pred polaznicima vojnih akademija o tome da je rat s Nemačkom neminovna, te zato treba biti spreman u 1942. godini, a moguć je ne samo odbrambeni, već i preventivni udar.

11. 6. maja Staljin je postao predsednik vlade što bi moglo imati veliko značenje, kao i odlučni zaokret na stranu ustupaka pred Nemačkom, no pre svega značilo je da SSSR ulazi u period krupnih, opasnih odluka, odluka *sračunatih na uspeh*.⁸⁸

U skladu sa ovih jedanaest tačaka Zamojski navodi nemački izvor o radu sovjetske vazdušne obaveštajne službe. Konstatuje da su registrovali veliki broj izviđačkih avio-poleta. Karakteristično je, primećuje dalje, da se u radovima sovjetskih istoričara, kao i memoarista, opisuje gotovo isključivo ta delatnost Nemačaka, a ne sovjetske avijacije. Pita se zašto se o tome ćutalo? Verovatno zato, kaže, što bi to narušilo stvoreni kliše o »iznenadnom napadu«, a takođe otvorila bi se neugodna pitanja o ciljevima i rezultatima te aviošpijunaže.

Sa stanovišta naše teme, veoma je zanimljivo mišljenje Zamojskog o sovjetskoj historiografiji ovog kratkog perioda predratne prošlosti. On kaže da se ta historiografija do nedavno zasnivala na tri teze:

»a) tezi o nespornoj pravilnosti ugovora od 23. avgusta 1939. godine;

b) tezi o 'miroljubivoj politici' SSSR;

v) tezi o 'iznenadnom, verolomnom napadu' na apsolutno miroljubivi i nepomišljajući na rat Sovjetski Savez».

Za prvu tezu kaže da je prestala biti dogma, druga, ne može izdržati kritiku, a treća, kako se čini, ostaje da »pliva«. I to, veli, da je po njegovom mišljenju ogromna greška i nepravda. »Greška, zato što ona pogada ne Nemce, već sovjetsko rukovodstvo, predstavljajući ga naivnim. Nepravda, zato, kako je rečeno više, što je sovjetsko rukovodstvo pripremalo armiju za rat. Staljin, po nekim materijalima, ismejavao je pred polaznicima akademije propagandne parole o jedinstvenoj miroljubivoj politici Sovjetskog Saveza. Znači, on je trezveno video budućnost... No, upravo budućnost kakvu je on zamišljao. I to samo on.«⁸⁹

Na ovom mestu potrebno je da se vratimo na tačku 10. u kojoj se spominje preventivni udar. Istoričar J. Nežnikov piše da je u maju 1941. CK SKP(b) razmatrao pitanje »o nanošenju preventivnog udara po razvijenim grupacijama nemačke vojske«. No, posle toga, piše dalje, obaveštajna služba izvestila je o prebegu Hesa, o namerama Engleske, te se odustalo od udara. Procena sovjetskog rukovodstva bila je da bi preventivni udar sačuvao živote hiljade vojnika i spasio mnogo tehničkih sredstava, ali bi se SSSR našao usamljen pred koalicijom evrop-

⁸⁸ Isto, str. 425.

⁸⁹ Isto, str. 426.

skih država.⁹⁰ Takve posledice, navodi Nežnikov sovjetsko rukovodstvo očekivalo je i od provokacija bilo sa engleske, bilo sa nemačke strane, u kojim slučajevima bi se Sovjetski Savez mogao označiti kao inicijator rata. Proizlazilo je da je bolje dočekati nemački udar, nego ga sam naneti ili nasesti na provokaciju. Na osnovu špijunskih izveštaja, Nežnikov piše da je Staljinu bila dobro poznata tendencija engleske politike: zblížiti se sa Nemačkom i gurnuti je na SSSR. Stoga se Staljin bojao engleskih provokacija te je stalno tražio da se provere obaveštajni izveštaji o nemačkoj vojsci, pokretima, namerama, jer je pomišljao da bi to mogle biti i engleske dezinformacije. Zaključuje: »U Kremlju su strahovali od nemačke provokacije i engleske dezinformacije sračunate na izbijanje sukoba između Nemačke i SSSR.«⁹¹

Da li je Staljin 22. juna 1941. zaista bio iznenađen i obmanut? Ako je odgovor pozitivan, onda se kvalifikacija o »iznenadnom verolomnom« napadu ne može dovoditi u pitanje. O ovome, Zamojski nudi produbljenu analizu koja pokazuje drugačijeg Staljina, koji je zapravo težio (i radio) da upravlja događajima. Hitler mu je 22. juna istrgnuo tu inicijativu, što je po mišljenju ovog istoričara bio uzrok njegovog šoka.

Zamojski piše da iz mnogobrojnih memoara sovjetskih oficira probija »porazna nesrazmernost« između informacija o opasnosti od Nemačke, koje je dobijalo sovjetsko rukovodstvo, i njihovoj ograničenoj reakciji koju je Staljin sputavao. On nudi tri sledeće pretpostavke:

»1. Staljin je hteo da odgodi kritični momenat raskida sa Nemačkom, što je moguće kasnije, i bio je spreman da za to plati veoma visoku cenu i platio ju je – isporukama, ponižavajućim ustupcima u odnosu prema diplomatima porobljenih zemalja i predusretljivošću prema nemačkim satelitima (Viši, vlada Rašida Ali u Iraku i dr.), demoralizatorskim saopštenjem od 14. juna i dr. Platio je da bi dobio uslove za sopstvene odluke, da bi zadržao svoju poziciju bar do jeseni 1941. godine. 22. jun razbio je tu svu igru, svu njegovu genijalnu stretegijsku koncepciju... Može biti da se time može objasniti duboki ošamućujući šok, kakav je bio za njega udar Nemaca, koji mu je oduzeo inicijativu.

2. Po nekim znacima kod sovjetskog rukovodstva još je postojala dovoljna dogmatska uobrazilja o daljem toku rata. Od jeseni 1940. godine posredstvom Kominterne bilo je započeto prebacivanje komunista, uglavnom iz interbrigada u Španiji, iz logora u Francuskoj u Nemačkoj i okupirane zemlje s generalnom orijentacijom na 'opšteevropski oktobar', tj. na ponavljanje revolucionarne situacije 1918. godine. Operaciju je trebalo završiti do proleća 1942. godine. [...]

3. U sovjetskoj vojnopolitičkoj doktrini postojale su neke dogme, koje nisu bile puste fraze, već su igrale nemalu ulogu 22. juna 1941. godine:

a) već spomenuta dogma – o pretvaranju imperijalističkog rata u socijalnu revoluciju; [...]

⁹⁰ Sovjetska obaveštajna služba obavestila je Staljina o razgovoru predsednika SAD F. Ruzvelta i specijalnog izaslanika britanske vlade V. Rensimena februara 1937. Govorilo se o mogućnosti izbijanja rata u Evropi. Ruzvelt je rekao da će SAD u slučaju izbijanja rata između demokratija i fašizma ispuniti svoj dug. Ako dođe do rata, koji bi izazvala Nemačka ili SSSR, Amerika će zauzeti drugi stav, a on da će se zalagati za neutralnost. Ako se SSSR nađe pred opasnošću nemačkih čisto imperijalističkih, tj. teritorijalnih zahteva, tada su evropske države dužne da se umešaju, a Amerika će stati na njihovu stranu. – Юрий Нежников, Кремль боялся провокации и не верил разведке. У: Литературная газета, 21. VI 1995.

⁹¹ Ю. Нежников, *н. д.*

b) sovjetska vojna doktrina imala je stav o prenošenju rata na teritoriju protivnika. Ta gotovo dogma prouzrokovala je konkretne vojne odluke, a takođe stvarala određenu atmosferu u kojoj je bilo mnogo mesta za samouverenost a ne za razboritost, opreznost, obazrivost.

Obrazlažući svoje pretpostavke i shvatanja Zamojski kaže da je iznenađenje 22. juna bilo, kako pokazuju izvori, samo delimično, u čisto vojnom smislu, ali da je bilo ogromno u opštepolićkom, strategijskom pogledu, zato što je bila razbijena sopstvena koncepcija, a možda i planovi sovjetskog rukovodstva.

Iako se ograđuje da nema nameru da se udubljuje u Staljinovu psihologiju, ipak kaže da je za sovjetskog vođu sve to bilo daleko od »verolomnog napada«. Jer, navodi dalje, imajući u vidu njegovu čvrstinu i mnoštvo opominjućih informacija, sama vest o nemačkom udaru ne bi ga mogla tako pogoditi kako se desilo. »Hitler ga nije obmanuo, već nadigrao, odgonetnuo... Staljin je još u vreme Minhena preduzeo ogromnu, opasnu, dugoročnu igru, sračunatu na to, da SSSR, tj. on u predstojećem konfliktu kaže poslednju reč, da su u njegovim rukama i karte i inicijativa, da tok događaja potvrđuje njegova predviđanja i da će on znati da tu igru uspešno okonča. No potom on se ubedio da se njegov plan strategijske igre raspao, da je iščezla njegova sloboda dejstva.«⁹²

J. Nežnikov u citiranom članku govori da je obilje obaveštajnih, kontraobaveštajnih izveštaja političke i vojne prirode bilo na Staljinovom stolu krajem maja i početkom juna 1941. Na osnovu ovih izveštaja, kaže, slika je bila sledeća:

- »– ako SSSR isprovocira rat, SAD će ostati neutralne;
- ako SAD ostanu neutralne, Engleska će razmotriti nemačke uslove za sklapanje separatnog mira, koje je saopštio Hes;
- tendencija engleske politike sastoji se u podstrekavanju Nemačke na sudar sa SSSR;
- Nemačka završava razmeštanje ogromne udarne grupacije na sovjetskoj granici;
- Nemačka namerava Sovjetskom Savezu postaviti težak ultimatum, koji SSSR ne može prihvatiti«.

Pokušali smo da na jednom segmentu obimne svetske istoriografije o presudnim događajima uoči Drugog svetskog rata, sa naglaskom na Staljinovoj politici, ukažemo na deo savremenih tumačenja perioda 1938–1941. godine u Evropi. Primetan je napredak ruske istoriografije, što je razumljivo s obzirom na to kakva je politika savremene Rusije. No kako istoričar ne može iz svog vremena, kao ni čovek iz svoje kože, i dalje je primetan uticaj političkog mišljenja, opšteg političkog trenda, pod firmom novog svetskog poretka na – istoriografiju. Emocionalni odnos prema Staljinu i dalje postoji, ali sada ne u smislu njegovog glorifikovanja nego jetke kritike. Novi demokrati u Rusiji, prozapadnjački nastrojeni, oni kojima ne smeta širenje NATO-pakta na evropski Istok, očigledno imaju privrženike i među istoričarima. Njihov oštar kritičarski kurs Staljinove politike postaje uočljiviji u poređenju sa produbljenom analizom i hladnim jezikom nekih stranih (neruskih) istoričara. Cilj ovoga napisa nije da reši nedoumice o Staljinovoj politici uoči Drugog svetskog rata. Namera je daleko skromnija. Iz svega izloženog, ipak, vide se konstante Staljinove politike, koje će teško biti osporene bez senzacionalnih arhivskih nalaza, u što sumnjam. Prvo, jasno su protumačeni uzroci Staljinovog nepoverenja prema Engleskoj i Francuskoj, naročito posle

⁹² Я. Замойски, *н. д.*, стр. 427.

Minhenskog sporazuma. To je bila ozbiljna prepreka uzajamnom sporazumevanju. Ni Engleska ni Francuska, nisu ulagale napore da se nepoverenje umanji, a i sami merodavni ljudi u Londonu i Parizu gajili su sopstvenu podozrivost prema Staljinu. Drugo, jasan je i nije bio neosnovan Staljinov strah od saveza evropskih kapitalističkih država protiv SSSR-a. Treće, nagodba sa Hitlerom bio je jedan, u datom momentu možda najbezbolniji izlaz iz nepovoljne situacije. Moćni Hitler nudio je razgraničenje u Istočnoj Evropi i mir. Kako to ne prihvatiti kada je vlastita zemlja nespremna za rat i kada ne postoje pouzdani saveznici? Četvrto, da je Staljin pomišljao na rat svedoče razmatranja o preventivnom udaru SSSR-a na Nemačku, ali znalo se, da to ne bi odobrio a kamoli pomogao Zapad. Ostajalo je čekanje – priprema za eventualni obračun. Vrlo je verovatno da je Staljin imao svoj scenario razvoja događaja. Da bi ga ostvario trebalo mu je vreme do 1942. godine. Nedostajala mu je godina dana. Hitler ga je preduhitrio i dobio bitku u leto i jesen 1941.

ПРИЛОЗИ

I

СПОРАЗУМ О НЕНАПАДАЊУ ИЗМЕНУ НЕМАЧКЕ И СССР закључен 23. августа 1939. године у Москви

1. Обе До̀говарива̀ющие Стороны обя̀зуются возде́рживаться от всякого наси́лия, от всякого а́грессивно́го дейст́вия и всякого на́падения в от́ношении друѓ друга́, как от́дельно, так и совме́стно с други́ми держа́вами..

2. В случае, если одна из До̀говарива̀ющих Сторон ока́жется объеќтом военны́х дейст́вий со ст́ороны и́ррейшей держа́вы, други́я До̀говарива̀ющая Сторона не бу́дет подде́рживать ни в какой форме э́ту держа́ву.

3. Прави́тельство обе́их До̀говарива̀ющих Сторон оста́нутся в бу́дущем в конта́кте друѓ с други́м для консу́льтации, что́бы информи́ровать друѓ друга́ о во́йросах, зат́рагива́ющих их обще́е инт́ересы.

4. Ни одна из До̀говарива̀ющих Сторон не бу́дет уча́ствовать в какой-ли́бо гру́пировке держа́в, ко́торая и́рямо или косвенно на́правлена прот́ив други́й держа́вы.

5. В случае возникнове́ния споро́в или кон́фликтво́в между До̀говарива̀ющимися Сторо́нами по во́йросам то́го или ино́го рода обе ст́ороны бу́дут разреша́ть э́ти споро́ры или кон́фликты́ исклю́чительно мирны́ми пу́тьями в по́рядке друже́ственной обмена́ мнения́ми или в нужны́х случаях пу́тем создани́я комисси́й по уре́гулированию кон́фликт́а⁹³.

⁹³ 1939. год – Уроки истории. Москва 1990, стр. 343.

II
ТАЈНИ ПРОТОКОЛ
Дополнительный протокол
имел следующее содержание:

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских Государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарва, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого Государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае оба Правительствa будут решать этой вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической независимости в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

По уполномочию
Правительства СССР
Подписи: В. Молотов

Москва, 23 августа 1939 года
За Правительство Германии
И. Риббентроп⁹⁴

⁹⁴ 1939. год. — Уроки истории. Москва 1990. стр. 344.

NIKOLA B. POPOVIC

STALIN'S AMBIGUOUS POLICY ON THE EVE OF WORLD WAR TWO

Summary

The author examines Russian historiography regarding the politics of major European countries before the Second World War, with particular attention to Stalin's policy. The analysis starts with the Munich Agreement which, according to many historians, deepened Stalin's distrust of England and France. Stalin's policy is shown to have been directed towards achieving collective security in Europe, an idea which west-European powers rejected, deciding instead to drive Hitler to the east of Europe. Stalin did not think a great deal of the military power of either France or Great Britain but he feared a possible coalition of capitalist countries turning against the USSR. Driven by the knowledge that his country was vulnerable and unprepared for war, Stalin accepted the pact with Hitler in August 1939. However, this move was also prompted by his wish to gain time and get ready for the war, which according to some historians was obviously imminent.

The idea of a preventive war against Germany was considered by Moscow but soon abandoned, as a result of the conviction that the West would not accept it. The pact with Hitler and the dividing of interest spheres in East Europe were defined in two secret protocols. In resorting to this solution, Stalin had adopted Hitler's methods, renouncing Leninist principles of foreign policy, an action severely criticized by Soviet historians in the early nineties. According to the Polish historian, J. Zamoiski, Stalin's plan was to postpone the war until 1942 but Hitler deceived him, grasping the initiative and directing events to suit his own designs.

Supplements to this work are the Nonaggression Treaty signed between Germany and the USSR on 23 August, 1939 and the Amendment to this treaty the secret protocol signed on the same day.

PROIZVODNA OSNOVA SRPSKE PRIVREDE
POSLE OKUPACIJE 1941. GODINE

PROIZVODNI KAPACITETI I USLOVI ZA FUNKCIONISANJE PRIVREDE

ABSTRACT: Tema rada je srpska privreda *izdvojena* iz ekonomskog organizma Kraljevine Jugoslavije posle okupacije aprila 1941. godine. Analiziraju se proizvodni kapaciteti u vitalnim granama privrede, utvrđuje se njena proizvodna sposobnost i ocenjuje mogućnost da zadovolji osnovne domaće potrebe. Prikazani su i dodatni neekonomski faktori koji su u novonastalim uslovima rada i okupacije umanjivali proizvodnu sposobnost srpske privrede.

Nemačka je u Aprilskom ratu 1941. razbila Kraljevinu Jugoslaviju i na njenom prostoru stvorila novo stanje. Iz vojnog i političkog sloma te države na teritoriji Srbije proistekla je zasebna administrativno-politička celina pod nemačkom okupacionom upravom. Razbijanjem jedinstvenog privrednog prostora Jugoslavije, koji je i pored svih slabosti predstavljao samostalan proizvodni organizam, srpska privreda, koja je činila njegov sastavni deo, u mnogim oblastima onesposobljena je za uspešno funkcionisanje. Stoga je obnavljanje privredne aktivnosti na novostvorenom srpskom području predstavljalo složen i spor proces. Osim direktnog uticaja rata na slabljenje proizvodne osnove u svim oblastima privrede – zbog razaranja infrastrukture, gubitka radne snage, uništavanja inventara i odošenja zaliha sirovina – još nekoliko dodatnih faktora otežavalo je privredni oporavak Srbije. Smanjenje proizvodne sposobnosti izazvale su i strukturalne promene u srpskoj privredi nastale kao posledica izdvajanja ovog područja u zasebnu političku i ekonomsku jedinicu. Zbog neravnomernog regionalnog razmeštaja industrije u Kraljevini Jugoslaviji, na suženom privrednom prostoru Srbije nastala je nehomogena privreda. Novonastaloj ekonomskoj celini nedostajale su gotovo čitave privredne grane koje su pre rata bile favorizovane u drugim krajevima, a zapostavljane u Srbiji.

Ovim radom učinjen je pokušaj da se sagleda proizvodna sposobnost privrede u novim ekonomskim i političkim uslovima i njena mogućnost da zadovolji osnovne domaće potrebe, posebno u oblastima u kojima je elastičnost potrošnje bila ograničena. Koliko je srpska privreda posle izdvajanja iz ekonomskog organizma Kraljevine Jugoslavije, izložena razornim dejstvima rata i okupacije, mogla da odgovori ovom zadatku može se utvrditi analizom svake privredne grane posebno. Pregledom će biti obuhvaćena samo sfera materijalne proizvodnje i to u granama koje su za srpsku privredu bile najznačajnije.

POLJOPRIVREDA

Novi privredni organizam Srbije nasledio je sve ekonomske i socijalne odlike Kraljevine Jugoslavije. Prema popisu iz 1931. godine, preko 76% stanovništva Jugoslavije živelo je od obrade zemlje, stočarstva, šumarstva i ribolova, što ju je svrstavalo u najagrarnije zemlje Evrope.¹ U čitavom međuratnom periodu oko 50% bruto nacionalnog dohotka davla je poljoprivreda. Posle okupacije, kada su ostale privredne delatnosti znatno redukovale svoju proizvodnju, njen značaj u privredi Srbije je još više porastao. Svi negativni faktori – mali seoski posed, agrarna prenaseljenost, slaba tehnička opremljenost i ograničeni fond obradivog zemljišta, koji onemogućavaju racionalnu eksploataciju zemljišta, kapitala i rada i pojačavaju naturalni karakter poljoprivredne proizvodnje, bili su u Srbiji zastupljeniji u većoj meri nego u Kraljevini Jugoslaviji.

Iako je Srbija zbog dobrih klimatskih i hidrografskih karakteristika imala povoljne uslove za gajenje velikog broja poljoprivrednih kultura, zbog nepovoljnih pedoloških i geomorfoloških odlika njeni proizvodni kapaciteti nisu bili veliki. Najvažniji razlog malog obima poljoprivredne proizvodnje bila je ograničena površina obradivog zemljišta, kao osnovni preduslov proizvodnje ove privredne grane. U reljefu Srbije preovlađuje planinska oblast. Veće obradive površine nalaze se na obodu Panonske nizije, južno od Save i Dunava, u ravninama – Posavni, Mačvi, Tamnavi i u istočnom delu Podunavlja, severnog Pomoravlja, Stigu, Braničevu. Ravnice se još nalaze u rečnim dolinama i kotlinama od kojih su najznačajnije doline Južne i Zapadne Morave i Nišave. Obradiva površina Srbije, na području vojnoupravnog komandanta, iznosila je prema statističkim podacima iz tog vremena 2.958.547 hektara ili 65% od ukupne površine zemlje. Pod oranica- ma je bilo 1.715.367 hektara, livadama 382.000, vrtovima 158.591, voćnjacima 31.704, vinogradima 53.655 hektara. U Banatu je bilo 850.753 hektara obradive površine ili 92% od ukupne teritorije.²

Kako u geomorfološkom karakteru Srbije planine preovlađuju nad ravnica- ma, za poljoprivredu je bio iskorišćen maksimum obradivih površina. Poljopri- vrednim kulturama bili su zahvaćeni i tereni na kojima je zbog strmog položaja, nadmorske visine i slabog kvaliteta zemljišta rentabilnost poljoprivredne proiz- vodnje bila veoma mala. Imajući u vidu reljef Srbije i visok procenat poljopri- vrednog zemljišta prema ukupnoj površini teritorije, nove obradive površine go- tovo da se nisu mogle dobiti. Povećanje poljoprivredne proizvodnje moglo se ostvariti jedino primenom agrotehničkih mera, boljom obradom zemljišta i ga- jenjem intezivnijih kultura.³

U posedovnoj strukturi obradivog zemljišta u Srbiji preovladavao je sitan seoski posed. Usitnjavanje seoskih imanja nije bilo rezultat agrarne reforme, ko- je u ovoj pokrajini Kraljevine Jugoslavije nije ni bilo, već posledica politike države prema selu. U 19. veku, u vreme raspadanja seoske zadruge u Srbiji, nisu

¹ Više o tome Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, str. 304–307. Od istog autora, *Socijalna i ekonomska uslovljenost naše ekonomske politike a naročito spoljnotrgovinske po- litike*, Socijalni arhiv br. 5–6, 1939, str. 134, Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1929–1934*, Beograd 1968, str. 58. Od istog autora, *Privredna struktura Jugoslavije*, Beograd 1962, str. 4.

² Podatke o obradivim površinama u Srbiji posle 1941. nalazimo isključivo u kvislinškoj štampi. Oni nisu identični, ali su približni. Kako zvanična statistika nije vođena i u toku rata nije obavljen nijedan zvaničan popis, moramo se oslanjati isključivo na podatke iz štampe. Navedeni podaci su objavljeni u listovima: *Novo vreme*, 20. 11. 1941; *Obnova* 03. 03. 1942; *Srpski narod*, 24. 07. 1942.

³ Bogoljub Kujundžić, *Poljoprivreda Srbije*, »Srpski narod«, 24. 07. 1942.

postojali zakonski propisi koji bi sprečili deobu gazdinstva i obezbedili minimum zemlje za rentabilnu obradu, što je pojačalo siromašenje i pauperizaciju sela.⁴

Zbog ovakvog razvoja poljoprivrednih odnosa srpska poljoprivreda je pred Drugi svetski rat imala izrazito sitnoposedničku strukturu seoskog poseda. Na području Srbije koje je posle okupacije ostalo pod nemačkom upravom, bez Banata, prema podacima srpske kvislinške uprave bilo je 470.138 seoskih gazdinstava. Posede do 2 hektara veličine imalo je 113.379 seoskih gazdinstava ili 24,1%; od 2–5 hektara 176.670 ili 37,6% i preko 5 hektara 180.089 ili 38,3%.⁵

Prema podacima koje je Bogoljub Kujundžić, ministar poljoprivrede i ishrane u srpskoj vladi izneo sredinom 1942. godine, poljoprivredom se na tom području bavilo 3.043.672 stanovnika.⁶ Budući da je Srbija raspolagala sa 2.958.547 hektara obradivih površina, od kojih je bilo 1.715.367 hektara oranica, na jedno seosko gazdinstvo dolazilo je prosečno 6,29 hektara obradive zemlje, a ako se uzmu u obzir samo oranice, taj prosek iznosio je 3,64 hektara. Na 100 hektara ukupne obadive površine dolazilo je prosečno 103 stanovnika koji su živeli od poljoprivrede, a na 100 hektara oranica čak 177. Ukoliko se pode od podatka da je u Srbiji u toku okupacije živelo 3.561.917 ljudi, na 100 hektara obradive površine dolazilo je 121, a na 100 hektara oranica preko 200 stanovnika. Pošto poljoprivredna površina nije bila podjednako zastupljena u svim krajevima Srbije, 65% stanovništva živelo je u srezovima sa gustinom seoskog stanovništva većom od 100 stanovnika na 100 hektara. Najplodnije oblasti – Pomoravlje, Stig i Mačva, bile su dobro kultivisane, ali i veoma gusto naseljene: na 100 hektara ukupnih poljoprivrednih površina dolazilo je 120–150 stanovnika sela.⁷

Posledica velike gustine poljoprivrednog stanovništva bilo je usitnjavanje poseda i smanjivanje proizvodnog kapitala u poljoprivredi, naročito stočnog inventara.⁸ Sitno seljaštvo, koje je preovladavalo u posedovnoj strukturi srpske poljoprivrede, nije bilo u mogućnosti da posed opremi savremenim poljoprivrednim alatima i radnom stokom. Već postojeća oruda na gazdinstvu bila su velikim delom, s obzirom na tehnički napredak u svetu, zaostala. Analiza tehničke opremljenosti srpske poljoprivrede, napravljena na početku rata na osnovu statistike iz 1936. godine, pokazala je da je na hiljadu gazdinstava na teritoriji Srbije dolazilo 438 plugova i 182 ralice, a da 380 gazdinstava uopšte nije imalo nikakve sprave za oranje zemlje. Drljaču je imalo 361 gazdinstvo, sejalicu 44, a valjak 35 gazdinstava.

⁴ O posledicama ove politike u Srbiji Mijo Mirković piše: »U Moravskoj banovini (centralnom delu Srbije – D. A.) bilo je 1931. godine 227.106 gazdinstava koja su po veličini bila tako raspoređena da je većina gazdinstava (145.000) imala manje od 5 hektara. Pri tome nikakvi osobito značajni tereni ne otpadaju na velike posede, jer od 1,1 milion hektara celokupne poljoprivredne površine na gazdinstva iznad 20 hektara otpada svega 138.000 hektara. Prema tome ovaj kraj, gde nije bilo nikakve agrarne reforme, je samim ekonomskim razvojem dobio strukturu pretežno seljačku i to pretežno malog i siromašnog seljaka« (M. Mirković, *Socijalna i ekonomska uslovljenost naše ekonomske politike...*, str. 134.)

⁵ Podatak o broju i veličini seoskih gazdinstava u Srbiji preuzet je iz *Srpski narod*, 30. 4. 1944. O broju gazdinstava u Srbiji u kvislinškoj štampi je ponavljan podatak od 600.000 (*Novo vreme*, 31. 5. 1941. i 5. 7. 1941). Međutim, kako se radi o zaokruženom broju, koji je objavljen ubrzo po okupaciji zemlje, kada razgraničenje nemačkog okupacionog područja Srbije sa susednim zemljama još nije bilo obavljeno, verovatno je reč o površnoj proceni.

⁶ B. Kujundžić, *Poljoprivreda Srbije*, »Srpski narod«, 24. 07. 1942.

⁷ Isto; Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Beograd 1956, str. 70.

⁸ O ovom procesu u poljoprivredi M. Mirković je pisao: »Deoba poseda izaziva troškove oko podizanja novih kuća, umanjuje se i obrtni kapital, gazdinstvu nedostaje sve više sredstava za razvijanje ekonomske delatnosti«, (M. Mirković, *Medunarodni ekonomski položaj evropskog seljačkog jugoistoka...*, str. 158.)

va.⁹ Već postojeća mehanizacija bila je u upotrebi na krupnim i srednjim gazdinstvima dok mala, koja nisu mogla da ostvare novčane viškove, nisu imala mogućnosti da se opreme ni osnovnim oruđima.

Osim odsustva mehanizacije, srpsku poljoprivredu karakterisala je i nedovoljna snabdevenost zaprežnom, radnom stokom. Prema broju krupne stoke, Kraljevina Jugoslavija je u poređenju sa ostalim evropskim zemljama bila na sredini tabele. Međutim, posle okupacije, broj stoke u Srbiji, naročito krupne, smanjio se tako da su gazdinstva u njenom odnosu na poljoprivredne površine stajala nepovoljnije nego pre rata. Prema statistici iz 1936. godine, 58% gazdinstava u Jugoslaviji nije imalo stoku za obradu zemlje. U Srbiji, posle okupacije, preko 60% seoskih gazdinstava nije imalo potrebnu vučnu stoku za poljoprivredne radove.¹⁰ Prema podacima koje navodi »Novo vreme«, pred rat je na teritoriji Srbije bilo 1,1 milion goveda i 140.000 konja.¹¹ Rekviriranjem za vojsku u Aprilskom ratu, zbog ratnih gubitaka i povećanog klanja, ovaj broj se u narednom periodu smanjio. Prema popisu koji je Ministarstvo poljoprivrede i ishrane srpske kvislinške vlade sprovelo na početku 1943. godine, broj goveda u Srbiji iznosio je 827.734, a broj konja 119.947.¹²

Prema ovim podacima, na hektar obradive površine u Srbiji dolazilo je 0,33 radnih grla, a na hektar oranica 0,58. Pred rat, jedan je konj dolazio na 21 hektar obradive površine ili na 12 hektara oranica, dok je jedno goveče dolazilo na 2,7 hektara obradive površine ili na 1,56 hektara oranica. Dve godine kasnije, odnos radne stoke prema obradivoj površini postao je nepovoljniji. Jedan je konj dolazio na 24,6 hektara obradive površine ili na 2 hektara oranice.¹³ Pod uslovom da se sva krupna stoka u Srbiji koristila za obradu zemlje, na početku rata jedna stočna zaprega dolazila je na 4,77 hektara oranice, a 1943. na gotovo 5,9 hektara.

Nedostatak mehanizacije i radne stoke u srpskoj poljoprivredi nadoknađivan je angažovanjem ljudske radne snage u poljoprivrednim radovima. Za vreme poljskih radova na gazdinstvu su bili zaposleni svi članovi domaćinstva i pomoćna radna snaga koja se obezbeđivala putem mobe ili pozajmice. Zahvaljujući tome srpska poljoprivreda je pre rata, i pored niske tehničke opremljenosti i nedovoljne primene agrotehničkih mera, bila proizvodno intenzivna, zadovoljavala domaće potrebe za hranom i jednim delom industrijskih sirovina agrarnog porekla i obezbeđivala viškove za izvoz. Posle okupacije, međutim, srpsko selo je zbog odvođenja muškaraca u zarobljeništvo i angažovanja u raznim oružanim formacijama, ostalo bez velikog dela ljudske radne snage, tako da je intenzivnost obrade zemlje izostala, a s njom i produktivnost poljoprivrede.

Svi navedeni faktori u procesu poljoprivredne proizvodnje – odsustvo mehanizacije, nedovoljna snabdevenost poseda poljoprivrednim inventarom i radnom stokom, neprimenjivanje agrotehničkih mera, usloveli su da srpska poljoprivreda bude niskoproduktivna. Prinosi najvažnijih poljoprivrednih kultura bili su znatno manji od proseka u Kraljevini Jugoslaviji. Prema Poljoprivrednoj godišnjoj statistici, u Jugoslaviji je 1939. godine prinos pšenice po hektaru iznosio 1.290 kg, a kukuruza 1.663 kg. Prema podacima iz 1941. godine, žetveni prinosi u

⁹ *Novo vreme*, 31. 5. 1941.

¹⁰ *Isto*.

¹¹ *Isto*; *Novo vreme*, 5. 7. 1941.

¹² Izveštaj o stanju stočarstva u Srbiji od 19. 2. 1943. Ministarstvo poljoprivrede i ishrane srpske vlade (u daljem tekstu: MPI), AS, neregistrovano.

¹³ Analiza je napravljena prema napred utvrđenim podacima da je u Srbiji bilo 2.958.547 hektara obradive površine i 1.715.367 hektara oranica.

Srbiji pred rat iznosili su, prosečno, 1.170 kg pšenice i 1.240 kg kukuruza po hektaru. Prinos krompira iznosio je u Srbiji 1.270 kg prema 6.400 kg po hektaru u Jugoslaviji. Prema procenama nemačkih okupacionih vlasti, u 1941/42. godini očekivani su znatno manji prinosi – pšenice 800, a kukuruza 1.000 kg po hektaru.¹⁴

U uslovima okupacije, u Srbiji nije bilo moguće povećati proizvodnju. Zemljišni fond je zbog hiperpopulacije sela bio već u potpunosti iskorišćen i u tom pravcu se značajnija proširenja nisu mogla postići. Veća produktivnost poljoprivrede mogla se ostvariti jedino povećanjem prinosa i gajenjem intenzivnijih kultura. Veći prinosi po jedinici površine, međutim, nisu mogli da se ostvare, jer je za to bila neophodna bolja obrada zemlje, upotreba kvalitetnijeg semena i veštačkog đubriva. Taj proces zahtevao je velika ulaganja u poljoprivredu, a novčana sredstva za to nisu postojala ni u mirnodopskim uslovima.

Kako nisu postojale realne mogućnosti da se postignu značajniji rezultati na unapređenju agrara i ostvari veća poljoprivredna proizvodnja, osnovne biljne kulture, neophodne za ishranu stanovništva, morale su i u postojećim uslovima da se gaje na istim zemljišnim površinama. U suprotnom, svaka promena u proizvodnoj strukturi zemljoradnje dovela bi do nestašica pojedinih prehrambenih proizvoda.

Struktura poljoprivredne proizvodnje

Specifičnosti u strukturi poljoprivredne proizvodnje u Srbiji nastale su kao posledica prodora robnonovčanih odnosa na selo između dva svetska rata. Do početka 20. veka srpska poljoprivreda je bila pretežno naturalna. Seosko domaćinstvo je na svom posedu zadovoljavalo najveći deo životnih potreba. Prodiranjem novca kao sredstva razmene i merila vrednosti nastale su promene u privrednim odnosima na selu. Novac je doprineo napuštanju domaće radinosti, koja je zamenjivana proizvodima fabričke izrade. Pod uticajem novog načina života koji je sve više prodirao iz grada, pojavile su se i potrebe seljaka čije je zadovoljavanje zahtevalo veći novčani dohodak.¹⁵ Seljak je stoga pokušavao da na svom posedu gaji kulture koje su se mogle unovčiti na tržištu, a to su između dva svetska rata, uz meso, bili pšenica i kukuruz. Iako je na svom posedu i dalje održavao mešovitu, svaštarsku proizvodnju, da bi zadovoljio najnužnije potrebe domaćinstva nastojao je da ove biljne kulture, za koje je mogao da dobije gotov novac, gaji na što većim površinama. Otuda je žito, pored upotrebe za ljudsku ishranu, uz stočarstvo postalo glavni izvor prihoda poljoprivrednika kojim je mogla da se održi egzistencija domaćinstva i ostvari reprodukcija u poljoprivredi. Otuda i njegova velika zastupljenost u strukturi poljoprivredne proizvodnje u Srbiji.

Ovo je bio jedan od faktora koji su uticali da i u okviru srpske poljoprivrede najzastupljenija bude zemljoradnja. U strukturi setvenih površina dominirala

¹⁴ Izveštaj generalnog poverenika za privredu u Srbiji od jula 1942., *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom pokretu naroda Jugoslavije*, XII-2, prilog 2 (dalje u tekstu *Zbornik NOR*), str. 1137, *Novo vreme*, 30. 1. 1942; S. Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije...*, str. 60.

¹⁵ Pišući o uzrocima kvalitativnih promena koje su nastale u strukturi seoskog stanovništva pred Drugi svetski rat M. Mirković je naveo: »Sa napredovanjem prosvetčenosti i znanja putem škola, novina, radija, saobraćajnih sredstava, knjiga, dolaze u široke narodne slojeve nove misli, pogledi i shvatanja. Sve to utiče na stvaranje novih želja, potreba i navika«. (M. Mirković, *Socijalna i ekonomska uslovljenost naše ekonomske politike...*, str. 135.)

je proizvodnja žita, od kojih su najviše gajeni pšenica i kukuruz. Prema podacima iz štampe, u Srbiji je pred rat pod žitaricama bilo prosečno 1,58 miliona hektara, što je iznosilo 92% oranica. Od toga je pod pšenicom bilo prosečno 600.000, a pod kukuruzom 800.000 hektara ili ukupno 81,6% oranica.¹⁶

Ječam, ovas i raž sejani su na oko 150.000 hektara. Ostale biljne kulture su se manje koristile u ishrani i nisu predstavljale značajne izvozne artikle, tako da su se u Srbiji gajile na znatno manjim površinama. Krompir, koji nije bio značajnije zastupljen u ishrani stanovništva, gajen je do rata na oko 20.000 hektara a šećerna repa na oko 4.000 hektara, što je moglo da zadovolji oko 1/4 domaćih potreba za šećerom. Soja, premda važna industrijska biljka, sejana je na oko 3.000 hektara. Pasulj, vrlo važan u ishrani, u Srbiji gotovo da se nije gajio u čistoj kulturi, već kao međuusev u njivama kukuruza. Konoplja, kao važna tekstilna biljka, gajila se na oko 10.000 hektara, tako da je u mirnodopskim uslovima, uz normalan uvoz ostalih tekstilnih sirovina, mogla da zadovolji domaće potrebe. Lan se, međutim, gajio na samo 2.000 hektara. Proizvodnja suncokretovog semena, koje se koristilo isključivo za dobijanje ulja, u Srbiji bila je pre rata neznatna. U sklopu jugoslovenskog privrednog prostora Srbija se uljem snabdevala iz krajeva u kojima je proizvodnja uljarica i industrija ulja bila razvijena.¹⁷ Od ostalih obradivih površina pod voćnjacima bilo je 31.700 hektara, a pod vinogradima 53.600 hektara.¹⁸

Drugu po važnosti granu srpske poljoprivrede, odmah iza zemljoradnje, predstavljalo je stočarstvo. Iako nije bilo izrazito intenzivno kao u razvijenim zemljama, bilo je u uskoj međuzavisnosti s biljnom, naročito ratarskom proizvodnjom. Ratarski proizvodi predstavljali su najznačajniju osnovu stočarske proizvodnje.

Po ekonomskom značaju, govedarstvo je zauzimalo vodeće mesto u stočarstvu. U uslovima zaostale poljoprivrede, koju karakterišu nedovoljna mehanizovanost u oblasti zemljoradnje i nizak stepen robnosti proizvodnje, govedarstvo je bilo značajnije za dobijanje vučne snage pri obradi zemlje, nego kao izvor novčanih prihoda seoskog stanovništva. Od početka rata broj goveda u Srbiji beležio je pad. Prema prvom popisu, koji je napravljen zbog potreba evidencije govedih koža u zemlji, u Srbiji je septembra 1941. bilo 950.000 goveda i 66.500 teladi.¹⁹ Dve godine kasnije, statistika pokazuje smanjenje goveda.²⁰ Goveda su se koristila pretežno za vuču tako da je, uz slabu ishranu, proizvodnja mesa i mleka bila mala.

Konjarstvo je u Srbiji bilo razvijenije jedino u ravninama. U planinskim predelima konj je korišćen isključivo kao tovarna životinja.²¹

Svinjarstvo je po ekonomskom značaju u srpskom stočarstvu dolazilo na drugo mesto. Rasprostranjenost svinja bila je vezana za gajenje kukuruza – ravnice i rečne doline. Prema popisu iz 1943. godine, u Srbiji je bilo 809.881 svinja.²²

¹⁶ *Novo vreme*, 15. 11. 1941; *Obnova*, 3. 3. 1942.

¹⁷ Plan poljoprivredne proizvodnje u toku 1942. godine, *Obnova*, 18. 2. 1942; 20. 2. 1942; 21. 2. 1942; 18. 7 1942; *Novo vreme*, 30. 1. 1942; 4. 3. 1942.

¹⁸ *Novo vreme*, 20. 11. 1941.

¹⁹ Zapisnik sa sednice Odbora za kožu Ministarstva narodne privrede održane 16. septembra 1941. po pitanju plana za goveđu kožu. AS, MPI, f. 2.

²⁰ Stanje stočarstva, AS, MPI, f. 1.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*.

Sve rase svinja koje su se gajile bile su primitivne, sa malom plodnošću i malom telesnom težinom, i pretežno su se gajile za dobijanje slanine i masti.

Od ostale stoke u Srbiji je bilo 2.944.684 ovce, 292.947 koza i 5.230.194 ko-mada živine.

Mogućnosti proizvodnje hrane

Prva i najvažnija funkcija poljoprivrede, kojoj je bio namenjen najveći deo poljoprivredne proizvodnje, bila je ishrana stanovništva.

Dosadašnja analiza materijalno-proizvodne osnove srpske poljoprivrede i strukture njene proizvodnje treba da posluži jednoj svrsi: da pokaže da li je Srbija sopstvenom proizvodnjom mogla da zadovolji najosnovnije potrebe stanovništva u osnovnim životnim namirnicama. Ovo pitanje dobija na značaju ako se uzme u obzir da je uvoz poljoprivrednih proizvoda, naročito žitarica i mesa, bio potpuno onemo-gućen i da su se od domaće poljoprivredne proizvodnje morali ishraniti, pored stanovništva Srbije, i znatan broj izbeglica i nemačke okupacione jedinice.

Ukoliko se pode od napred utvrđenih podataka, biljna proizvodnja u Srbiji u mirnodopskim uslovima iznosila je:

Artikal	Ukupna proizvodnja (tona)	Po stanovniku (kilograma)
Pšenica	770.000	182
Kukuruz	990.000	278
Ječam	62.900	14
Raž	30.700	6,7
Ovas	64.800	14,3
Krompir	90.200	25,3
Šljiva	589.000	165
Jabuka	82.000	23

Količine žita (pšenice, ječma, raži i ovasa) po stanovniku dobijene su tako što je od ukupne proizvodnje odbijeno 200 kg po hektaru koliko je, uz 30% otpada, bilo neophodno da se ostavi za narednu setvu.

Prema proceni prinosa žetve za 1941–1942. godinu, koju su dale nemačke okupacione vlasti u Srbiji, količina žitarica za ishranu po stanovniku svela bi se na 67 kg pšenice, 168 kg kukuruza i 33,6 kg ječma, raži i ovasa. Količina mesa koja se mogla dobiti godišnje uz redovno klanje iznosila je:

Artikal	Ukupna količina (tona)	Po stanovniku (kilograma)
Goveđe meso	12.756	3,6
Ovčije meso	7.833	2,2
Svinjsko meso	10.633	3,0
Svinjska mast	15.105	4,2

Ovome treba dodati još meso živine i drugih životinja koje su se koristile u ishrani.²³

Ishrana stanovništva u Srbiji nije ni u mirnodopskim uslovima bila ujednačena ni po količini ni po kvalitetu. Prema podacima Direkcije za poljoprivredu i ishranu pri Ministarstvu poljoprivrede, u oblastima koje su bile samodovoljne u proizvodnji žita trošilo se oko 350 kg žitarica po stanovniku i još oko 150 kg za ishranu svinja za dobijanje masti. U siromašnijim krajevima, »hranom deficitarnim srezovima«, trošilo se oko 200 kg žita po stanovniku i još oko 75 kg za ishranu svinja. U Beogradu je godišnje po stanovniku trošeno oko 280 do 350 kg žita i 900 grama masti mesečno.²⁴ U ishrani građana korišćena je isključivo pšenica, dok su u selima upotrebljavani kukuruz i raž, čak ječam i ovas. Zbog izdvajanja najkurentnijih poljoprivrednih proizvoda za prodaju i prehranjivanje stoke, ishrana seoskog stanovništva bila je nedovoljna i po količini i po kvalitetu. Potrošnja hrane u gradovima zavisila je od kupovne moći građana i od cena poljoprivrednih proizvoda na tržištu.

Ukoliko bi se u Srbiji po stanovniku godišnje trošilo 350 kg žita samo za dobijanje hleba i testenina, bilo bi potrebno 1.246.700 tona, a za dobijanje mesa i masti, samo za ličnu ishranu stanovništva, još 534.000 tona. Ovde se ne uzima u obzir prehranjivanje priplodne i radne stoke. Čak i uz restriktivnu ishranu (od 200 kg za ličnu potrošnju i 75 kg za stoku) bilo je potrebno 712.000 tona žitarica i 267.150 tona krmne hrane godišnje.

Ratom stvorene prilike uveliko su izmenile strukturu kako poljoprivredne proizvodnje, tako i ishrane. Navedeni faktori su ograničili proizvodnju hrane, koje je u Srbiji i u mirnodopskim uslovima bilo jedva dovoljno. Svesna da se domaće potrebe moraju zadovoljiti isključivo sopstvenom proizvodnjom, srpska kvislinška vlast je u svim planovima raspodele poljoprivrednih proizvoda predviđala znatno manje količine žita za ishranu stanovništva. Već u prvoj ratnoj godini, za dobijanje hleba predviđeno je 570.000 tona žita, što je po stanovniku iznosilo 160 kg godišnje, a za ishranu stoke za klanje još 120.000 ili 33,6 kg po stanovniku.²⁵ Čak i ukoliko bi celokupno stanovništvo Srbije moglo da priušti »najostvarljiviji i najzdraviji« zimski jelovnik, koji je preporučivan u štampi, količine namirnica koje su bile na raspolaganju nisu ni približno mogle da zadovolje sve potrebe stanovništva. Prema jelovniku koji obezbeđuje prosečno 3.000 kalorija dnevno, godišnje je bilo potrebno.²⁶

Artikal	Po stanovniku (kilograma)	Ukupno (tona)
Brašno	126	488.800
Krompir	90	320.580
Meso	24	85.488

²³ Analiza je napravljena pod pretpostavkom da je stanovništvo Srbije brojalo 3.562.000. Podaci o količini biljne proizvodnje pred rat i u prvoj ratnoj godini preuzeti su iz: lista *Novo vreme* 20. 11. 1942; i izveštaja generalnog poverenika za privredu u Srbiji od jula 1942..., str. 1137; a mesa iz: elaborata *Stanje stočarstva*, AS MPI, f. 1.

²⁴ S. Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije...*, str. 63.

²⁵ *Novo vreme*, 26. 12. 1941; *Naša borba*, 28. 12. 1941.

²⁶ Tabela je napravljena prema podacima iz jelovnika koji je objavio *Srpski narod*, 13. 5. 1944. i pretpostavke da je u Srbiji bilo 3.562.000 stanovnika.

Artikal	Po stanovniku (kilograma)	Ukupno (tona)
Sir	12	42.744
Mast	6	21.372
Ulje	3	10.686
Šećer	9	32.058
Povrće (pasulj, grašak, sočivo ili geršla)	72	256.464
Suve šljive	36	128.232
Jaja kom.	120	427 miliona
Biter	3	10.686
Zeleno povrće	12	42.744

Obim i kvalitet ishrane morali su stoga biti znatno promenjeni. Kako je elastičnost potrošnje prehrambenih proizvoda bila ograničena, vreme okupacije karakterisala je nezadovoljavajuća ishrana u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu. Nesklad između potrebnog i ostvarenog tempa proizvodnje hrane rezultirao je nedovoljnom ishranjenosti stanovništva.

Navedene činjenice ukazuju da poljoprivreda nije mogla da ostvari svoju osnovnu funkciju – da obezbedi neophodne uslove za uspešnu prehranu stanovništva. Opterećena nizom faktora, u ratnim uslovima ova najvažnija grana srpske privrede nije omogućavala samodovoljnost Srbije u ishrani. Kako je uvoz hrane bio potpuno onemogućen, rat je u još većoj meri istakao značaj poljoprivredne proizvodnje za život stanovništva.

Rudarstvo

Značaj rudarstva, kao ključne delatnosti koja mineralnim sirovinama snabdeva sve oblasti i grane privrede, naglašen je posle okupacije zato što je usled onemogućenog uvoza zemlja ostala upućena samo na sopstvenu rudarsku proizvodnju. Iako je rudno bogatstvo Srbije bilo značajno i po količini i po raznovrsnosti, a rudarska proizvodnja relativno visoka, snabdevanje privrede mineralnim sirovinama bilo je neujednačeno. Sve grane rudarske delatnosti nisu bile podjednako zastupljene u Srbiji. Neke su svojom proizvodnjom višestruko prevazilazile potrebe domaćeg tržišta, a druge nisu uspevale da ga zadovolje.

U Srbiji je posle okupacije ostalo 38 rudnika uglja sa 69 jama i kopova i 20 rudnika metala i nemetalnih minerala sa 45 jama i pogona za preradu rude.²⁷ U njima je, bez Borskog rudnika, 1940. godine bilo zaposleno 25.360 radnika.²⁸

²⁷ U dokumentima i štampi navodi se različit broj rudnika u Srbiji za vreme okupacije. Neslaganje proizlazi iz činjenice da se ponekad navode rudarska preduzeća sa svim svojim pogonima, a ponekad svi kopovi i jame posebno. Broj rudnika naveden je prema zavaničnim podacima Odeljenja za rudarstvo, Ministarstva narodne privrede, AS, MNP, f. 14.

²⁸ Ekspozice Ministarstva narodne privrede, novembar 1941, AS, MNP, neregistrovano.

Na teritoriji okupirane Srbije postojale su velike rezerve uglja koje, međutim, po kvalitetu nisu mogle da zadovolje domaće potrebe. Prema podacima iz kvislinške štampe, rezerve kamenog uglja iznosile su oko 40 miliona tona, mrkog 380 miliona, a lignita preko 4,5 milijardi.²⁹

Broj rudnika, radne snage i proizvodnje uglja u Srbiji 1940. godine³⁰

	Broj rudnika	Zaposlenih radnika	Ukupna količina
Kameni ugalj	8	3.875	380.977
Mrki ugalj	13	5.800	820.052
Lignit	17	2.092	570.402
Ukupno	38	11.776	1.771.421

Rudnici uglja bili su uglavnom malog kapaciteta. Najznačajniji rudnici kamenog uglja bili su: Vrška čuka, Tresibaba–Podvis, Ibar–Jarando, Dobra sreća; mrkog: Senjski rudnik, Resava, Bogovina, Aleksinac; lignita: Kostolac, Klenovik, Karbo–Makiš, Kolubara, Velika Ivanča.³¹ Srpski rudnici su prosečnom predratnom proizvodnjom mogli da podmire potrebe domaće prerađivačke industrije i saobraćaja, pa čak i ličnu potrošnju građana. Ostale bi nepokrivene samo grane industrije koje su zahtevale specijalan kvalitet uglja, ali su njihove potrebe bile relativno male. Prema podacima koje je u drugoj polovini 1941. godine pripremio Odeljenje za rudarstvo Ministarstva narodne privrede, mesečne potrebe pojedinih privrednih grana za ugljem u Srbiji iznosile su:

	Tona
železnica	50.400
rečna plovidba	7.500
električne centrale	23.370
metalna industrija	14.133
industrija šećera	17.050
mlinovi	5.333
industrija životnih namirnica	4.943
tekstilna industrija	5.225
hemijska industrija	3.889
ostale industrije	12.690
Ukupno:	149.484

²⁹ Šume i nalazišta uglja u Srbiji, *Obnova*, 14. 10. 1943.

³⁰ Tabela je napravljena prema podacima koje je objavilo Ministarstvo narodne privrede u ekspoziciji od novembra 1941 – o broju rudnika i proizvodnji u 1940. Broj radnika u rudnicima nismo našli u ovom dokumentu, ali je *Novo vreme* od 8. 6. 1941. objavilo broj rudara u rudnicima Srbije.

³¹ Navedeno prema spisku koji je objavilo Odeljenje za rudarstvo Ministarstva narodne privrede od 13. 7. 1943. AS, MNP, f. 13.

Preko ove količine bilo je potrebno još oko 20.000 tona mesečno za grejanje javnih ustanova i privatnih stanova.³²

Od 20 rudnika metala sa 45 jama i kopova, koliko je ostalo na teritoriji Srbije posle okupacije, najvažniji su bili:³³

Rudnik	Vrsta rude	Broj radnika	Proizvodnja 1940. u tonama
Majdanpek	Gvozdena ruda	700	36.065
Sv. Đorđe – Bor	Bakarna ruda	9.301	929.176
Trepča	Olovo, cink, pirit	2.045	688.941
Lisa	Antimon	468	23.806
Kostajnik, Brsina	Antimon	1.408	
Zajača	Antimon	/	
Podrinjski rudnici	Antimon	650	
Ralja, fabrika cementa	Cement	260	32.808
Sv. Đorđe – Popovac	Cement	282	
Rudna glava	Gvozdena ruda	103	9.246
Jelica, Zakup raških terena	Hrom	/	1.239

Proizvodnja metala iz ovih količina rude iznosila je: sirovog gvožđa 4.093 tone, sirovog bakra 41.952 tone (od toga je jedan deo preradivan u elektrolit bakar), antimona regulisa 1.753 tona, sirovog olova 16.009 tona, rafinisanog olova 14.158 tona, zlata 1.118 kg, srebra 5.182 kg.³⁴ Osim u gvožđu i cementu, ova rudarska proizvodnja mogla je da pokrije sve potrebe srpske industrije.

Jedan od najvećih problema srpske industrije predstavljao je nedostatak sirovog gvožđa, koje je pre rata dobijano iz Bosne. Pored nedovoljnih količina gvozdene rude, u zemlji je ostala samo jedna visoka peć za njeno topljenje, u Majdanpeku, kapaciteta 3.000 tona praradenog metala godišnje. Jedina valjaonica gvožđa – »Sartid« u Smederevu, mogla je da preradi oko 9.000 tona tog najvažnijeg metala u industriji. Svi ovi pogoni za dobijanje i preradu rude gvožđa u Srbiji, čak i ukoliko bi radili punim kapacitetom, mogli su da zadovolje samo manji deo potreba domaće metaloprerađivačke industrije.³⁵

³² Industrija Srbije i njene perspektive (Elaborat Ministarstva narodne privrede srpske vlade o stanju industrije u Srbiji). AS, MNP, neregistrovano.

³³ Tabela je napravljena prema podacima iz: Rudnici metala u Srbiji – AS, MNP, f. 22; Ekspoze Ministarstva narodne privrede, AS, MNP, neregistrovano; *Novo vreme*, 11.6.1941.

³⁴ Rudnici metala u Srbiji, AS, MNP, f. 22.

³⁵ Ekspoze Ministarstva narodne privrede – AS, MNP, neregistrovano; Industrija Srbije i njene perspektive – AS, MNP, neregistrovano.

Potrošnja obojenih metala bila je pre rata u Kraljevini Jugoslaviji mala i vezana gotovo isključivo za potrebe vojske. U ratnim uslovima, te potrebe na području Srbije gotovo da nisu ni postojale. Stoga je celokupna produkcija ovih metala – naročito bakra, olova, cinka i antimona – za čije su dobijanje bili osposobljeni kako rudnici, tako i pogoni za preradu ruda u Srbiji, ostajala kao izvozni višak.³⁶ Proizvodnja cementa u Srbiji nije bila dovoljna da podmiri sve domaće potrebe. Kako je 1940. godine fabrika u Ralji prestala sa radom, proizvodnja ovog vezivnog materijala još više je smanjena, te je u optimalnim uslovima mogla da podmiri samo 30% domaćih potreba.³⁷

Svi rudnici u Srbiji, osim Borskog rudnika koji je razoren u Aprilskom ratu, mogli su ubrzo posle okupacije da nastave rad. Međutim, navedena rudarska proizvodnja nije mogla da bude ostvarena, jer se pojavilo nekoliko problema koje ni vlasnici rudnika ni vlasti nisu mogli da reše. Ne uzimajući u obzir posledice ustanka koje su se najviše osećale u rudarstvu, jer su rudnici bili najizloženiji akcijama ustanika, rudarsku proizvodnju su usporavali nedostatak jamskog drveta i kvalifikovane radne snage.

Već avgusta 1941, generalni poverenik za privredu u Srbiji zatražio je od vlasnika rudnika uglja da povećaju proizvodnju i podignu je na predratni nivo. Predstavnici 18 rudnika izjavili su da zbog teškoća oko nabavke jamskog drveta nisu u mogućnosti da povećaju proizvodnju i da će uskoro prestati sa radom ukoliko se ovaj materijal ne obezbedi.³⁸ Kako na teritoriji Srbije nije bilo većih kompleksa četinarskih i hrastovih šuma čije se drvo koristilo u jamama za potporne stubove, snabdevanje rudnika odgovarajućom drvenom gradom bilo je otežano. Pre rata on je dovožen iz bosanskih i slavonskih šuma. U Srbiji je bilo dovoljno bukovog drveta koje, međutim, nije bilo pogodno za upotrebu u rudnicima.³⁹

Drugi problem u rudarstvu Srbije koji vlasti u toku okupacije nisu mogle uspešno da reše bio je nedostatak kvalifikovane radne snage, naročito u rudnicima uglja. Kako su ovi rudnici bili uglavnom mali i sa primitivnim metodama rada – kopanje uglja se odvijalo uglavnom ručno – u njima je srazmerno proizvodnji bio zaposlen veliki broj radnika. Kvalifikovani rudari radili su u jamama na iskopavanju rude, dok je za ostale poslove upotrebljavana nekvalifikovana radna snaga, uglavnom iz okolnih sela. Posle okupacije, kvalifikovani radnici koji nisu bili Srbi otišli su iz zemlje, jedan deo Srba odveden je u zarobljeništvo, a veliki broj rudara je napustio posao zbog loših uslova rada.⁴⁰ U ekspozeu Ministarstva narodne privrede, u analizi rudarske proizvodnje, navodi se »da će rudnici moći da održe ili povećaju proizvodnju ako se ispune uslovi za dobar rad, kao i dovoljno tehničkog osoblja i radnika...«⁴¹ Izveštavajući o stanju rudarstva u tom periodu, generalni poverenik za privredu Srbije naglasio je da je uslov povećanja rudarske proizvodnje dovođenje potrebnih rudara.⁴²

Krajem 1941. godine, nemačke okupacione vlasti i srpska kvislinška uprava preduzeli su mere u tom pravcu. Ministar unutrašnjih poslova propisao je nared-

³⁶ Isto.

³⁷ *Novo vreme*, 11.6.1941.

³⁸ Projekat Uredbe o prinudnoj prodaji jamskog drveta, AVII, Arhiva neprijateljskih jedinica, k. 164, reg. br. 2/2, f. 1.

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Novo vreme*, 8., 9. i 10.6. 1941; Drugi sumarni izveštaj generalnog poverenika za privredu u Srbiji..., str. 1145.

⁴¹ Ekspoze Ministarstva narodne privrede...

⁴² Drugi sumarni izveštaj generalnog poverenika za privredu u Srbiji... str. 1145.

bu o ograničenju slobode upošljavanja fizičkih lica u rudnicima uglja, prema kojoj radnici koji su radili u ovim rudnicima nisu mogli biti otpušteni bez prethodnog odobrenja nadležne rudarske vlasti.⁴³ U naredbi dalje stoji da se radnici koji su u poslednje tri godine najmanje četiri meseca radili u rudnicima uglja ne mogu zaposliti u drugim preduzećima, osim u rudnicima. Istovremeno, svi ovi radnici bili su obavezni da se prijave najbližoj bratimskoj blagajni radi evidencije.⁴⁴

Posle ovih intervencija vlasti proizvodnja uglja je povećana, ali nije dostigla predratni nivo, tako da su već u narednoj godini usledile nove administrativne mere okupacione uprave.

Stanje industrije

Posle okupacije Srbije, industrija se našla u nepovoljnijim uslovima od ostalih privrednih grana. U nizu faktora koji su u novonastalim okolnostima onemogućavali uspešno funkcionisanje industrije, mogu se izdvojiti tri primarna: velika zavisnost srpskih preduzeća od industrije ostalih krajeva Jugoslavije s kojom je ova u zajedničkoj državi bila organski povezana; nedovoljna proizvodnost preduzeća usled malog kapaciteta pogona; i nemogućnost snabdevanja velikog broja industrijskih grana sirovinama zbog ograničenog uvoza. Svi ovi činioci, uz delovanje neekonomskih okolnosti, doprineli su skoro potpunom prekidu kontinuiteta rada mnogih preduzeća već u prvim mesecima okupacije, dok su ostala morala da znatno redukuju svoju proizvodnju.

Da bi se utvrdila proizvodna sposobnost srpske industrije neophodno je sagledati strukturu njene proizvodnje i uslove u kojima je funkcionisala.

U samostalnom proizvodnom organizmu jugoslovenske industrije između dva svetska rata njen srpski deo predstavljalo je samo dopunu onoj koja je bila raspoređena u zapadnim krajevima Jugoslavije. Dok su se u Sloveniji i Hrvatskoj pripremale sirovine i polufabrikati i iz njih izrađivali gotovi proizvodi, u Srbiji su se uglavnom proizvodili finalni proizvodi iz primarnih sirovina uvoženih iz zapadnih krajeva zemlje. Osim u industriji obojenih metala i životnih namirnica, Srbija nije imala pogone za preradu primarnih sirovina u ostalim industrijskim granama.

Cepanjem dotadašnjeg jedinstvenog privrednog područja Jugoslavije ova dopunska industrija odvojena je od delova s kojima je do tada bila u organskoj vezi i time kod nekih grana više, a kod nekih manje, onesposobljena za produženje kontinuiranog rada.⁴⁵

⁴³ *Službene novine*, 6.1.1942.

⁴⁴ *Isto; Novo vreme*, 11 – 1. 1942.

⁴⁵ O analizi srpske industrije posle Aprilskog rata postoji nekoliko dokumenata nastalih iz pera stručnjaka u Komitetu za normalizaciju osnovanom pri Ministarstvu narodne privrede. Ovi akti su nastali iz potrebe da se sagleda faktografsko stanje celokupne industrije u Srbiji posle okupacije. Početkom 1942., nemačke okupacione vlasti su pristupile uvodenju planske privrede u Srbiji. Kako bez preglednosti proizvodnog aparata nadležne ustanove nisu mogle da obavljaju funkciju upravljanja i sprovode mere dirigovanja, otvorila se potreba prikupljanja činjenica o stanju industrijskih kapaciteta. Ti dokumenti su: Izveštaj dr Miloša Nedeljkovića, načelnika Odeljenja za industriju i zanatstvo Ministarstva narodne privrede, od 25.11.1941, AS, MNP, neregistrovano; Elaborat podnet istom Ministarstvu pod naslovom: Industrija Srbije i njene perspektive, isti fond, neregistrovano. (dokument je objavljen u *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1990, str. 201–212, priredio D. Aleksić) i elaborat Industrija Srbije i prve mere industrijske politike, isti fond, neregistrovano.

Industrija Srbije u poređenju sa industrijskom strukturom Jugoslavije posle okupacije 1941. godine⁴⁶

R. b.		Srbija	Banat	Srbija sa Banatom	Jugoslavija
1.	Industrija ekstraktivnog i vezivnog materijala	22	1	23	96
2.	Metallurška industrija	6	1	7	43
3.	Prerada metala	68	15	83	283
4.	Industrija keramike i stakla	39	24	63	234
5.	Drvena industrija	57	5	62	622
6.	Ind. hartije sa štamparijama	36	/	36	139
7.	Hemijska industrija	35	21	56	241
8.	Prehrambena i poljoprivredna industrija	21	162	379	1.374
9.	Tekstilna industrija	66	49	115	491
10.	Industrija kože i krzna	16	5	21	109
11.	Električne centrale	101	33	134	607
12.	Ostalo	4	/	4	18
	Sve ga :	667	316	983	4.257

Radi shvatanja karaktera srpske industrije neophodno je uporediti industrijsku strukturu Srbije sa ostalim oblastima Jugoslavije. Od 2.940 preduzeća u Kraljevini Jugoslaviji, u Srbiji je ostalo 555 ili 18,8%, odnosno 718 ili 16% fabrika od 4.257 koliko je bilo u Jugoslaviji. Ovde su obuhvaćena samo preduzeća o kojima je evidenciju vodilo Ministarstvo šuma i rudnika, kao i neka preduzeća iz nadležnosti Ministarstva vojske i mornarice. U najvažnija izostavljena preduzeća spadaju: Borski rudnici, Trepča i Vojnotehnički zavod u Kragujevcu. Od 12.253 miliona dinara investiranog kapitala u industriji Jugoslavije, u Srbiji je ostalo 2.853 miliona ili 23,2%; od 300.613 radnih mesta – 55.025 ili 18,3% i od 871.155 konjskih snaga pogona – 146.506 ili 16%.⁴⁷

Poređenje upućuje na nekoliko zaključaka: Srbiji je pripadao veći procenat preduzeća od procenta fabrika, što ukazuje da je njena industrija bila sastavljena od sitnih preduzeća, kod kojih je jedna fabrika raspolagala sa jedva nešto više od

⁴⁶ Industrija Srbije i njene perspektive...; Broj fabrika u ovoj tabeli manji je za 51 od broja iskazanog u uporednom pregledu jugoslovenske industrije po pokrajinama, zbog toga što za te firme, u vreme izrade dokumenta, nije moglo tačno da se utvrdi s koje strane granice se nalaze.

⁴⁷ Industrija Srbije i njene perspektive... AS, MNP, neregistrovano.

jednog proizvodnog pogona. Relativno veliki procenat investiranog kapitala pokazuje da je karakter srpske industrije bio takav da je kapital kod preduzeća igrao dominantniju ulogu od rada. Najveći deo fabrika pripadao je kapitalom intenzivnim proizvodnim delatnostima – uglavnom mlinskoj industriji i električnim centralama (videti prethodnu tabelu).

Struktura srpske industrije

Od 11 industrijskih grana, koliko je pred rat bilo obuhvaćeno statistikom, biće razmatrane samo one koje su u Srbiji bile najzastupljenije i najznačajnije po ukupnom učešću u industrijskoj proizvodnji.

Tekstilna industrija je predstavljala jednu od najvažnijih proizvodnih grana u Kraljevini Jugoslaviji, koja je u ukupnoj vrednosti industrijske proizvodnje bila zastupljena sa čitavih 16%. Sva proizvodna postrojenja ove grane industrije bila su raspoređena u dve oblasti: na krajnjem severozapadu, u Sloveniji, gde je već bila potpuno razvijena, i na jugoistoku zemlje, u Leskovcu i okolini, gde je bila tek u prvoj fazi razvoja.

Povlačenjem nove političke granice na prostoru okupirane Jugoslavije 1941. godine te dve oblasti tekstilne industrije, koje su bile u proizvodnoj zavisnosti, razdvojene su. Nedostaci njenog srpskog dela, koji su se ubrzo pokazali, nisu proizilazili iz njene brojnosti, nego iz proizvodne nesposobnosti. Dok su u tekstilnoj industriji na teritoriji Slovenije i Hrvatske bile zastupljene sve vrste delatnosti, od predionica do najsitnije konfekcije, srpski deo te industrije činile su uglavnom fabrike konfekcije i trikotaže. Postrojenja za preradu tekstilnih sirovina i poluproizvoda – predionice i tkačnice, koje su bile osnova ove industrije – ostale su najvećim delom izvan granica Srbije. Najveći deo srpskih fabrika, koji je predstavljao industriju prerade i dorade tekstila, snabdevao se pre rata poluproizvodima (predivom i tkaninama) iz zapadnih krajeva Jugoslavije ili iz inostranstva.⁴⁸

Analiza srpske tekstilne industrije pred Drugi svetski rat, pokazuje njenu zavisnost od inostranstva. U popisu industrije, obavljenom 1938. godine, može se uočiti da su se novoizgrađene tekstilne fabrike u Srbiji u potpunosti snabdevale poluproizvodima iz inostranstva ili iz zapadnih krajeva Jugoslavije.⁴⁹ Jedna od najstarijih fabrika u Srbiji, Prva kraljevska srpska fabrika za tekstilnu industriju »Mita Ristić i sinovi« iz Niša, osnovana još 1908, koja je 1937. godine prerađivala 3.600 tona prediva godišnje i zapošljavala 460 radnika u potpunosti je zavisila od uvoza prediva. Iako su već 1936. njena postrojenja modernizovana sa 414 razboja i novom električnom centralom, tek početkom 1941. godine u fabrici je otpočeta gradnja sopstvene predionice pamuka.⁵⁰

Brojni odnos između pojedinih vrsta ove industrije u Jugoslaviji i Srbiji onesposobio je njen srpski deo za samostalnu proizvodnju. Posle okupacije, od preko 60 jugoslovenskih kudeljara u Srbiji nije ostala nijedna većeg obima; od 16 predionica pamuka ostale su 2; od 25 predionica vune 2 velike i 4 male; od 98

⁴⁸ Industrija Srbije i njene perspektive...

⁴⁹ Jedna od najmodernijih tekstilnih fabrika u Beogradu, tkačnica »Čukarica« – Ivanović i Co, predivo je u potpunosti uvozila iz Nemačke, Italije i Čehoslovačke. AJ, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (MTI KJ), 65, f. 579, j. 1299.

⁵⁰ AJ, MTI KJ, f. 576, j. 1296.

tkačnica pamuka 7 i od 22 tkačnice vune 5.⁵¹ U preradivačkoj i doradivačkoj industriji, – naročito konfekciji, u Srbiji je bilo dovoljno fabrika, ali su zbog isključivo dopunskog karaktera izgubile važnost. Zbog ovakvog proizvodnog sastava srpska tekstilna industrija je u odnosu na jugoslovensku u još većoj meri ostala zavisna od inostranstva.

Problem snabdevanja postojeće industrije potrebnim sirovinama bio je mnogo teži i akutniji od problema proširenja i povećanja proizvodnje. Ni jugoslovenska tekstilna industrija nije nikada predstavljala proizvodnu granu dovoljno osamostaljenu od inostranstva. Njena najslabija strana bila je upućenost na uvoz velikog dela sirovina, naročito pamuka, vune i svile, što je došlo do izražaja i u Srbiji. Pored toga, tekstilna industrija bila je upućena na inostranstvo i u pogledu lana, konoplje i svih hemikalija koje služe kao pomoćne sirovine. Zavisnost od uvoza pamuka iznosila je 100%, a domaćom proizvodnjom vune moglo je da se podmiri samo 20% potreba. Na osnovu procene koju je izvršilo nemačko privredno vodstvo, u Srbiji se krajem 1941. godine moglo prikupiti samo 500 tona vune. Tom količinom, po istoj proceni, jedva da su se mogle podmiriti potrebe Srpske državne straže i ostalih državnih organa.⁵² Slična situacija bila je i sa »domaćim tekstilnim sirovinama« – kudeljom i lanom. Proizvodnja ovih kultura u Srbiji nije u potpunosti zadovoljavala potrebe domaće preradivačke industrije. Pored toga, seljaci su jedan deo ovih biljaka zadržavali za preradu u domaćoj radinosti, što je znatno pogoršalo snabdevanje industrije ovim artiklima. Stoga je septembra 1941. Ministarstvo narodne privrede propisalo Uredbu o cenama i isporuci kudelje na području Srbije kojom je propisana obavezna prerada i predaža kudelje na otkup ovlašćenim firmama po maksimiranim cenama.⁵³

Metalna industrija je bila na drugom mestu po značaju u industriji Jugoslavije, obuhvatajući u poslednjim godinama pred rat preko 14% industrijske proizvodnje (ovde se računa proizvodnja metala i mašina). U granicama okupirane Srbije njen značaj je znatno opao zbog slabe proizvodne sposobnosti i specifične osobine preduzeća koja su ostala na ovom području.

Preduzeća metalne industrije mogla su se svrstati u dve grupe: preduzeća proizvodnje finalnih proizvoda namenjenih direktnoj potrošnji stanovništva (metaloprerađivačka industrija) i preduzeća koja proizvode primarne sirovine ili poluproizvode namenjene izvozu ili domaćoj preradivačkoj industriji (metalurgija).

Prerađivačka gvozdена industrija raspolagala je sa 60 industrijskih preduzeća i imala dovoljno kapaciteta da podmiri unutrašnje potrebe, ukoliko bi joj se stavile na raspolaganje dovoljne količine sirovina i poluproizvoda.⁵⁴ Unutrašnje tržište obojenih metala, koji su se najvećim delom proizvodili na području Srbije, bilo je malo.

Snabdevanje metalne industrije sirovinama bilo je, kao i u tekstilnoj industriji, najveći problem za nastavlanje proizvodne delatnosti. Zbog nedovoljnih količina gvozdene rude i postrojenja za njenu preradu, najviše je bila pogodena industrija proizvodnje gvožđa, kao najvažnije sirovine ove grane. Ovaj je metal bio jedna od osnovnih sirovina na čiji je uvoz iz prekomorskih zemalja bio upućen evropski kontinent, jer se potrebe Evrope ni u doba mira nisu mogle podmiriti sopstvenom proizvodnjom. Rat je povećao potrošnju gvožđa i metala

⁵¹ Industrija Srbije i njene perspektive...

⁵² Industrija Srbije i prve mere industrijske politike...

⁵³ *Službene novine*, 26.9.1941; *Novo vreme*, 27.9.1941.

⁵⁴ Industrija Srbije i prve mere industrijske politike...

do maksimuma, a s druge strane, usled prekida snabdevanja iz prekomorskih zemalja, izvor ove najvažnije ratne sirovine sveden je na rezerve na evropskom kontinentu. U takvoj situaciji, Srbiji je u potpunosti bio onemogućen uvoz gvožđa zbog čega se njena industrija morala oslanjati na domaće rezerve, postojeće zalihe i preradu starog gvožđa. Količine sirovog, topioničkog gvožđa koje su se proizvodile u Majdanpeku bile su manje, jer je ova visoka peć često obustavljala rad zbog nedostatka uglja i drugih problema.⁵⁵

Druga grana metalurgije, proizvodnja obojenih metala, koja je proizvodila sirovine i poluproizvode – bakar, olovo i cink – bila je po svojim kapacitetima dovoljna za podmirenje unutrašnjih potreba. Njen značaj je, međutim, opao zbog svog dopunskog karaktera prerađivačkoj industriji koja je ostala van granica Srbije. Osim toga, proizvodna delatnost ovih preduzeća je i pre rata najvećim delom bila upućena na izvoz, jer je prerađivačka delatnost te industrije u zemlji bila nerazvijena, a njeni kapaciteti nedovoljni da apsorbuju veliku produkciju ovih metala.

U industriji nemetalnih minerala proizvodnja stakla mogla je da podmiri domaće potrebe i dâ viškove za izvoz ukoliko bi se domaći kapaciteti iskoristili u potpunosti. Proizvodnja gipsa, birkrede, talka i kaolina nije postojala u Srbiji. Jedino je industrija cigle i crepa bila u stanju da podmiri unutrašnje potrebe.⁵⁶

Hemijska industrija u Kraljevini Jugoslaviji najvećim delom se nalazila izvan Srbije. U Srbiji su postojale uglavnom zanatske radionice, a veća preduzeća su pripadala vojnotehničkim zavodima (Obilićevo, Lazarevac, Kraljevo i Kragujevac).

Jedino značajno preduzeće koje je proizvodilo za potrebe civilnog tržišta bila je Fabrika sumporne kiseline i plavog kamena »Zorka« u Šapcu. U Srbiji je ostao i jedan broj pogona malog kapaciteta za proizvodnju sapuna, sirćetne kiseline, masti, voskova i farmaceutskih proizvoda, koji je u potpunosti zavisio od inostranstva.⁵⁷ Izvan granica Srbije ostale su sve važne oblasti hemijske industrije, od kojih je zavisila gotovo svaka industrijska i zanatska proizvodna delatnost. Među najznačajnijim su bile: proizvodnja svih vrsta sode od kojih zavisi industrija sapuna, tekstila i stakla; proizvodnja karbida i raznih destilata drva od kojih su zavisila mnoga prerađivačka preduzeća hemijske industrije; prerada derivata nafte; proizvodnja tehničke sirćetne kiseline potrebne tekstilnoj i hemijskoj industriji; proizvodnja sone kiseline, tehničkih masnoća i veštačkog đubriva.⁵⁸

Zbog ovakvog svog sastava hemijska industrija u Srbiji bila je u većoj proizvodnoj zavisnosti od tekstilne i metalne. Sva preduzeća koja su ostala u Srbiji morala su da poluproizvode za industrijsku doradu uvoze sa prostora Slovenije i Hrvatske. Jedan od najakutnijih problema bilo je dobijanje tehničkih masnoća za proizvodnju tehničkih ulja, neophodnih u produkciji firnajza, boja i lakova.⁵⁹

Pored dobijanja poluproizvoda, problem hemijskoj industriji predstavljalo je i snabdevanje osnovnim sirovinama. Isključivo pravo sakupljanja svih tehničkih masnoća u Srbiji imala je Centrala za hemijske proizvode, jer su one predstavljale strateške sirovine. Nemačke okupacione vlasti izdale su naredbu svim klanicama, kafilerijama, strvinarnicama i drugim preduzećima i fizičkim licima

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Industrija Srbije i njene perspektive...

⁵⁸ Industrija Srbije i prve mere industrijske politike...

⁵⁹ Ekspoze Ministarstva narodne privrede...

da sve tehničke masnoće predaju Centrali.⁶⁰ Za dobijanje manje kvalitetnih masnoća, korišćenih u proizvodnji sapuna i sapunskih proizvoda, na inicijativu Centrale za hemijske proizvode vršeni su eksperimenti sa semenjem grožđa, duvana, paradajza, bresaka, bukovim žirom i kukuruzom, koji su prema tvrđenju nadležnih vlasti dali pozitivne rezultate.⁶¹

Industrija kože je u Kraljevini Jugoslaviji najvećim delom bila raspoređena u severozapadnim krajevima zemlje. Od 70 fabrika za preradu sirove kože, kapaciteta oko 80.000 tona, 4/5 je bilo u Sloveniji. Na području Srbije nalazilo se svega 8 fabrika, kapaciteta 8.000 tona, koje nisu mogle da podmiru unutrašnje potrebe.⁶² Najveći deo srpskih fabrika za preradu sirove kože bio je malog kapaciteta i primitivne tehnologije. Prema popisu industrije koji je obavljen pred rat, postojale su samo dve značajnije fabrike ove delatnosti: fabrika kože »Beli orao« a.d. u Beogradu, vlasništvo Državne hipotekarne banke, a od 1938. firme »Bata«, koja je zapošljavala 119 radnika. Njena postrojenja mogla su da godišnje prerade 3.600 tona govedih i 960 tona telećih koža.⁶³ Druga veća firma koja je prerađivala kožu, »Fabrika kože« a.d. u Nišu, zapošljavala je 1939. godine 135 radnika.⁶⁴

Industrija za izradu obuće u Srbiji raspolagala je sa 4 veće fabrike kožne i 2 fabrike gumene obuće. Ova industrija je, zajedno sa zanatskim radionicama koje su u Srbiji bile brojne, mogla da pokrije domaće potrebe.⁶⁵ Među najvećim fabrikama za izradu kožne obuće bila je »Fabrika obuće« a.d. u Nišu, koja je pri neprekidnom radu od 24 časa zapošljavala 240 radnika. Mogla je da proizvede, pri radu punim kapacitetom, 500.000 pari cipele godišnje. Sem civilne, proizvodila je i vojnu obuću.⁶⁶ Fabrika gume »Balkan« prerađivala je kaučuk, veštačku i prirodnu gumu i proizvodila obuću. Bila je jedno od prvih preduzeća ove vrste u Srbiji, jer je ta industrija bila tek u začetku. Godišnje je izrađivala, pri radu od 24 časa dnevno, 700.000 pari gumenih opanaka i 87.000 pari čizama.⁶⁷

Celokupna domaća potrošnja kože posle okupacije bila je upućena na domaću proizvodnju, budući da se s uvozom ovog artikla nije moglo računati. Ona, međutim, nije mogla da zadovolji potrebe ove industrije. Prema analizi koju je napravilo Ministarstvo narodne privrede krajem 1941. godine, proizvodnja kože u Srbiji je znatno opala. Glavni stočarski krajevi, južna Srbija i okolina Pirota, ostali su van područja vojnog zapovednika. Broj stoke je usled rata i povećane potrošnje mesa znatno opao. Na smanjenje broja koža u zemlji uticalo je njihovo krijumčarenje u Bugarsku, Hrvatsku i Albaniju, gde su cene bile znatno više nego u Srbiji.⁶⁸

Prema navedenoj analizi kožarske proizvodnje, kod pojedinih vrsta sitne stoke očekivao se prinos od oko 250.000 kg ili 300.000 komada sirovih jagnječih koža. Domaće potrebe iznosile su oko 150.000 kg, tako da je proizvodnja zadovoljavala domaće potrebe. Proizvodnja ovčijih koža planirana je na 50–60.000 kg.

⁶⁰ *Novo vreme*, 29.11.1941; 13.2.1942.

⁶¹ *Isto*.

⁶² Industrija Srbije i prve mere industrijske politike...

⁶³ AJ, MTI, KJ, 65, f. 590, J. 1310

⁶⁴ AJ, MTI, KJ, 65, f. 592, J. 1312

⁶⁵ *Novo vreme*, 4.7.1941.

⁶⁶ AJ, MTI, KJ, 65, f. 593, J. 1313

⁶⁷ AJ, MTI, KJ, 65, f. 596, J. 1316

⁶⁸ Nacrt plana za sirovu kožu od sitne stoke, AS, MNP, f. 9.

Kako su potrebe zemlje iznosile 100–120.000 kg proizvodnja je mogla da zadovolji samo 50% domaćih potreba. Jarećih koža, koje su bile najpogodnije da zamene teleći boks, očekivalo se 50.000–60.000 komada, što ni približno nije moglo da pokrije domaće potrebe. Od 150.000 zećijih koža, koliko je Srbiji bilo godišnje potrebno, moglo se dobiti oko 80.000 komada.⁶⁹

Mogućnosti snabdevanja domaće industrije govedim kožama bile su manje nego kod koža sitne stoke. Srpskoj industriji kože godišnje je bilo potrebno ukupno 8.522.400 govedih i telećih sirovih koža.⁷⁰ Prema sprovedenoj statistici, u Srbiji se, međutim, moglo dobiti samo 2.640.000 govedih i 2.928.000 telećih koža, tako da su godišnje potrebe zemlje ostale nepokrivene sa 2.954.400 komada ili više od dve trećine.⁷¹ Drugi problem kožarske industrije u Srbiji, osim nedovoljnih količina sirove kože, bio je nedostatak sredstava za štavljenje, koja se nisu proizvodila u zemlji.⁷²

Obuća spada, uz ishranu i odeću, u najneelastičniju potrošnju stanovništva. Prema statističkim podacima o popisu stanovništva, u Srbiji i Banatu je oko 60% stanovništva nosilo opanke, a 40% cipele. Stoga je ovom području godišnje bilo neophodno 6.768.000 pari opanaka i 1.504.000 pari cipela.⁷³

U industriji hartije Jugoslavija je raspolagala sa 18 fabrika za proizvodnju hartije i kartona, kod kojih su u Srbiji ostale svega 4 – 2 srednje veličine i 2 male. Kapacitet ove jugoslovenske industrije iznosio je 65.000 tona, a srpske 8.000 tona. Kao dopunu industriji hartije, Jugoslavija je imala 2 fabrike celuloze i 1 fabriku drvovine, ukupnog kapaciteta od 31.000 tona, koje su posle okupacije ostale izvan granica Srbije.⁷⁴

Problemi srpske industrije hartije u snabdevanju sirovinama bili su veći i složeniji od problema jugoslovenske. Dok je ova industrija u Kraljevini Jugoslaviji bila upućena da 50% potreba nabavlja u inostranstvu, srpska industrija hartije je u pogledu celuloze, drvovine i svih hemikalija bila 100% zavisna od uvoza. Pored toga, kapacitet srpskih fabrika nije bio mnogo manji od veličine unutrašnjih potreba, ali su izgledi za njihovo snabdevanje u ratnim uslovima bili minimalni.⁷⁵

Drvena industrija u Jugoslaviji bila je raspoređena u dve zone – u Sloveniji i Bosni. Posle okupacije, u Srbiji je od 365 jugoslovenskih ostalo samo 16 fabrika ove industrije. Iako je među njima bilo najviše strugara, koje su po proizvodnom značaju najvažnija vrsta ove proizvodne grane, njihov kapacitet je iznosio svega 220.000 m³ rezane grade, prema 4.000.000 m³ koliko je iznosio kapacitet jugoslovenskih. Budući da su glavne šumske oblasti Jugoslavije bile van Srbije, u drvenoj industriji se takođe osetio nedostatak osnovne sirovine.⁷⁶

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Referat o goveđoj i telećoj koži u zemlji, AS, MNP, f. 8.

⁷¹ Isto.

⁷² Nacrt plana za sirovu kožu od sitne stoke...

⁷³ Podaci o potrebi za obućom dobijeni su: za opanke pod pretpostavkom da svi stanovnici sela potroše godišnje prosečno 3 para. Za cipele je procena napravljena prema prodaji 6 velikih srpskih prodavnica koje su 1939/40. prodale 752.000 pari cipela, a 3.750 obućara je, u istom periodu, proizvelo 750.000 pari cipela. Isto.

⁷⁴ Industrija Srbije i njene perspektive...

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

Od 607 električnih centrala, koliko je postojalo u Jugoslaviji, na području Srbije ostala je 101.⁷⁷ Prema popisu industrije iz 1938. godine, većina centrala bila je internog karaktera i služila za pogon u fabrikama i rudnicima. Pored centrala u Senjskom rudniku, jačine 2.000 kw, i u Fabrici šećera u Čupriji, jačine 750 kw, sve ostale su bile malog kapaciteta i nisu prelazile 200 kw.⁷⁸

Glavno preduzeće koje je električnom energijom snabdevalo industrijske pogone u Beogradu, Kragujevcu i Kraljevu bilo je Elektro-Makiš – Beograd sa centralama u Vreocima i Makišu. Ukupna instalirana snaga njihovih agregata iznosila je preko 15 miliona kilovat časova godišnje, uz potrošnju od 26.000 tona lignita.⁷⁹ Sredinom 1938. godine modernizovana je električna mreža u jednom delu Srbije, puštanjem u rad dalekovoda Vreoci – Kragujevac – Kraljevo.⁸⁰

Druga velika termoelektrana koja je snabdevala Beograd električnom energijom, bila je »Snaga i svetlost a.d.« u Beogradu. Imala je agregate ukupne snage od 30.500 kwh dnevno, a trošila je 5.000 tona mazuta godišnje.⁸¹ Javna električna centrala »Braničevo a.d.« u Požarevcu, snage 730 kw, godišnje je proizvodila 1.200.000 kwh električne energije. Služila je za pogon lokalne industrije i potrebe stanovništva. Godišnje je trošila 6.550 tona uglja iz rudnika Klenovik.⁸²

Hidroelektrane su bile malog kapaciteta i u ukupnom elektro-energetskom sistemu Srbije imale zanemarljivo učešće. Ukupna instalirana snaga svih električnih centrala u Srbiji bila je dovoljna za potrebe industrije i individualnih potrošača, pod uslovom da na raspolaganju imaju dovoljne količine uglja.

Zanatstvo se u Kraljevini Jugoslaviji razvilo u svim granama tamo gde je postojalo dobro lokalno potrošačko tržište s kojeg zanatski proizvodi nisu mogli da budu istisnuti konkurentskom industrijom. U Srbiji i Banatu je bilo oko 4.500 zanatskih radionica koje su, udaljene od zapadnih industrijskih krajeva i sa dugom tradicijom, uspešno poslovale. Posle okupacije, zanatstvo je u Srbiji, bar što se tiče potrošačkog tržišta, imalo povoljnije uslove za razvoj nego u Kraljevini Jugoslaviji. Industrija, koja je u ovoj pokrajini bila mahom prerađivačkog karaktera, nije više bila konkurent zanatstvu, već njegova dopuna. Osnovni problem zanatstva, međutim, bio je isti kao kod industrije – zbog nedostatka primarnih sirovina u zemlji bilo je upućeno na snabdevanje iz inostranstva.⁸³

Iz prethodnog razmatranja proizvodne sposobnosti srpske industrije može se zaključiti da ona ni u jednoj grani nije mogla da pokrije potrebe stanovništva svojim proizvodima. U novim ekonomskim i političkim okolnostima izdvajaju se dva problema koji su srpsku industriju paralisali, a koje privredno vodstvo zemlje nije moglo da reši.

Mali proizvodni kapaciteti i njen dopunski karakter u industriji Jugoslavije stvorili su veliku zavisnost od severozapadnih krajeva zajedničke države. Kako po broju preduzeća i fabrika koje su ostale na njenom području Srbija nije znatno zaostajala za industrijski razvijenijim oblastima – Slovenijom i Hrvatskom,

⁷⁷ Industrija Srbije i njene perspektive...

⁷⁸ AJ, MTI KJ, 65, f. 610, j. 1330; f. 609, j. 1329

⁷⁹ AJ, MTI KJ, 65, f. 599, j. 1319

⁸⁰ Isto.

⁸¹ AJ, MTI KJ, 65, f. 600, j. 1320

⁸² AJ, MTI KJ, 65, f. 597, j. 1317

⁸³ Ekspozice Ministarstva narodne privrede...

podela zemlje i razbijanje jedinstvenog industrijskog organizma onemogućili su samostalno delovanje srpske industrije, u nekim granama manje a u nekim više.

Snabdevanje postojeće industrije i zanatstva potrebnim sirovinama i potrošnim materijalom bio je mnogo teži i akutniji problem od proširenja i povećanja proizvodnih kapaciteta. U zemlji ni pre rata nisu postojale velike zalihe sirovina, naročito one koje su uvožene iz inostranstva. Jedan deo zaliha je uništen u Aprilskom ratu, a Nemci su na samom početku okupacije odneli sve rezerve strateških sirovina. Izgledi za uvoz novih količina iz inostranstva bili su minimalni, a u najvećem broju artikala potpuno isključeni. Privredni subjekti u zemlji nisu mogli da raspolažu ni sirovinama domaćeg porekla, jer su okupacione vlasti zavele strogu kontrolu njihove raspodele.

DRAGAN ALEKSIĆ

THE PRODUCTIVE BASIS OF SERBIAN ECONOMY AFTER THE OCCUPATION IN 1941.

Summary

Many of the essential economic problems in the Kingdom of Yugoslavia, which had not been resolved in peacetime, became even more acute in Serbia when this part of the country was occupied. The solution of these problems was made all the more difficult by the economic and political hardships brought on by war and the country's occupation.

Serbia's economy, cut off from the rest of the kingdom, was unable to function successfully, especially in the sphere of industry. Its agriculture could barely fulfill its basic objective of producing food. The mining in Serbia, mostly dealing with non-ferrous metals, a vital and scarce raw material during the war, was in the hands of the enemy, leaving Serbia bereft of its benefits.

SRBIJA U NACIONALNOJ POLITICI KPJ NA KRAJU RATA

ABSTRACT: Rad je pokušaj da se ustanove koreni odnosa KPJ prema Srbiji i instrumentalizacija tih polazišta i političke prakse u revolucionarnom preuređivanju Jugoslavije posle dolaska komunista na vlast. Srbija je bila sinonim za ugnjetavanje drugih naroda i narodnosnih grupacija, koje je trebalo "osloboditi od velikosrpskog ugnjetavanja". Ostvarivanje tog "oslobodenja" ugrožavalo je srpske nacionalne interese, ali u izmenjenim okolnostima zastupnika tih interesa na političkoj pozornici nije bilo. Srpski komunisti su bili realizatori nacionalne politike KPJ, beskompromisno se zalažući i boreći protiv "velikosrpskog hegemonizma".

Pitanje Srbije u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata opredeljivalo je više faktora, kako unutrašnjih tako i međunarodnih. Ali ako se imaju na umu predratna zalaganja KPJ i artikulisani zahtevi za oslobađanjem svih naroda od velikosrpskog hegemonizma i ugnjetavanja, što je često ponavljano u brojnim aktima KPJ i politička praksa koja je uspostavljena posle dolaska komunista na vlast u zemlji, onda se može pokazati kako su predratna zalaganja, ideološke pretpostavke i politički stereotipi bili jedan, ako ne i najvažniji faktor za uspostavljanje novih međunacionalnih odnosa u zemlji i radikalno tj. revolucionarno preuređenje jugoslovenske državne zajednice.

Za revolucionarno preuređenu Jugoslaviju zalagali su se i srpski komunisti, koji su bespogovorno prihvatili hipoteku ugnjetačkog naroda, radikalno se boreći protiv velikosrpske hegemonije, ideološkog stereotipa na kome je preuređena Jugoslavija. Nova država pravljena je na principu pomirenja, zaborava prošlosti i ravnoteže što je u praksi predstavljano kao oslobodenje svih naroda od tzv. velikosrpskog ugnjetavanja, kao i akcionoj paroli bratstva i jedinstva.¹

¹ "Oslobađanje" svih ugnjetenih naroda i narodnosti u koje su poimenice ubrajani svi narodi na prostoru Jugoslavije sem srpskog, osnovni je stav u mnogobrojnim partijskim rezolucijama i proglasima, pre i u toku rata. Tito je u organu CK KPJ "Proleter" 1942. pisao: "Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se rešiti na opšte zadovoljstvo svih samo na taj način što će ga rešavati sam narod". (Proleter, br. 16, decembar 1942, str. 1-3). Dakle, pobrojane su sve kasnije federalne jedinice i buduća autonomna oblast Kosovo i Metohija, ali nije pomenuta Srbija. Kardelj je na Osnivačkom kongresu KP Srbije, maja 1945. objašnjavajući zašto se tek tada stvara KP Srbije rekao da je pre rata bilo potrebno da se naša partija u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji okrene licem prema ugnjetenim narodima Jugoslavije. Na samom Osnivačkom kongresu KP Srbije, i srpski komunisti su govorili o ugnjetačkoj naciji, a u Rezoluciji između ostalog stoji da se pred KP Srbije postavlja, kao osnovni zadatak, borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih, borba za bratski odnos među svim nacionalnim grupama koje žive u Srbiji i Vojvodini, Kosovu i Metohiji. (Vid.: Osnivaški kongres KP Srbije, zbornik radova, Beograd 1985)

IDEOLOŠKE PRETPOSTAVKE I POLITIČKI STEREOTIPI

Nacionalna politika jugoslovenskih komunista pre rata bila je u funkciji ostvarenja revolucionarnih ciljeva i osvajanja vlasti, i uobličavana je zavisno od sopstvene ili procene situacije koju je davala Kominternu. Generalno gledano u periodu 1925-1935. KPJ vodi "razbijačko-secesionističku" politiku prema sopstvenoj državi - Jugoslaviji, smatrajući je veštačkom i versajskom tvorevinom, bastionom antisovjetizma i sl., zalažući se za stvaranje nezavisnih država - Hrvatske, Slovenije, Makedonije, ali i "oslobađanje" i predavanje Kosova i Metohije Albaniji a severne Bačke Mađarskoj. Pored toga, svojom politikom, propagandom i praktičnim akcijama (terorističkim napadima na političke ličnosti i saradnjom sa ekstremnim terorističkim grupama sa Kosova, iz Hrvatske i Makedonije) razvijana je mržnja protiv velikosrpske buržoazije kao ugnjetačke. U raznim dokumentima kao i u Rezoluciji sa IV kongresa u Drezdenu oktobra 1928. stoji, između ostalog, da KPJ u Srbiji treba da se bori protiv nacionalnog ugnjetavanja, jer je u Srbiji "baza hegemonističkog režima, priznavajući otvoreno pravo na oružani ustanak protiv nacionalnog ugnjetavanja".

Napuštanjem politike razbijanja zemlje 1935, nije napuštena svest i sintagma o srpskoj prevlasti koju je trebalo uništiti i osloboditi sve druge narode od velikosrpske hegemonije. Ova akciona parola o velikosrpskoj hegemoniji i njenom razbijanju nije napuštena u čitavom periodu vladavine KPJ odnosno do raspada Jugoslavije, što se može zaključiti iz teorije i posebno političke prakse nacionalne politike KPJ u daljem periodu.²

INSTRUMENTALIZOVANJE NACIONALNE POLITIKE KPJ

Partizanska federacija (AVNOJSKA Jugoslavija)

Shodno ovakvom stavu i imperativu o oslobađanju drugih naroda uspostavljena je i tzv. partizanska federacija tokom rata (1942. Bihać i 1943. Jajce na zasedanjima antifashiističkog veća narodnog oslobođenja (AVNOJ-a), čijim će odlukama kasniji događaji i politika dati karakter tekovina NOB-e od kojih se

² Prema četničkoj štampi, komunisti su imali dve (antisrpske) teze o srpskom narodu, koje su činile osnovu njihove politike. Prva o srpskoj hegemoniji, a druga o srpskim narodima. "U svojoj borbi protiv Jugoslavije KP je usvojila tezu hrvatskih separatista o srbijanskoj hegemoniji i težnji prevlasti beogradske buržoazije... Po komunistima Srbi su bili krivi za sve: za nepodnošljivo stanje u Bosni, za glad u Crnoj Gori, za neredu na albanskoj granici....I danas za komuniste nije reakcionarstvo ono što su radili i rade ustaše po Bosni i ostalim srpskim krajevima koji su pod njihovom upravom, ali je rad boraca Rave gore na zaštiti nevinog srpskog stanovništva po njima reakcionar. Druga antisrpska teza komunista je postojanje drugih naroda koje treba osloboditi od srpskog hegemonizma. Tako je došlo do toga da komunisti tvrde da postoji srpski, crnogorski, bosanski i makedonski narod; a u nekim njihovim štampanim stvarima i narod Sandžaka, kao i narod Kosova i Metohije. Suština je u razbijanju srpskog jedinstva, unazađivanju i onemogućavanju progressa. Po istoj logici, čak i sa više prava, trebalo bi da komunisti tvrde da u nemačkoj postoji pruski, bavorski, saksonski i hanoverski narod, ali oni to ne čine. Postoji zaista nenadmašiv paradoks: od cele Evrope komunisti su digli ustanak jedino u Srbiji, a jedini kome komunisti ne priznaju nacionalno jedinstvo jeste srpski narod. Zato je komunističko gledanje na Srpstvo isto toliko protivnarodno kao i nemačko gledanje na Jugoslaviju. Dok su Hitlerovi nacisti podelili Jugoslaviju na 4 do 5 okupatora, dotle komunisti dele srpski narod na 4 do 5 naroda". (Sve za srpstvo, br.4 15. februar 1944. Up. Milan Vesović, Kosta Nikolić, Ujedinjene srpske zemlje - ravnogorski nacionalni program, Beograd 1996,220).

nije ni htelo ni smelo odstupati, zatim karakter ustavnih principa i definitivnog rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, koje je u propagandi tretirano kao najpravednije. U usvojenoj Deklaraciji na II zasjedanju AVNOJ-a kaže se, između ostalog, da su za dve i po godine borbe srušeni ostaci velikosrpske hegemonističke politike, razbijeni su pokušaji unošenja mržnje i razdora među narode Jugoslavije i poraženi su ostaci reakcionarnog separatizma. U zajedničkoj oružanoj borbi narodi Jugoslavije priznavali su jedan drugom punu ravnopravnost. Oni su osigurali sebi pravo na samoodređenje, uključujući pravo na otcepljenje ili ujedinjenje s drugim narodima. Iz svega toga proistekli su uslovi za stvaranje buduće bratske, demokratske, federativne zajednice naroda Jugoslavije.³

U Odluci o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu podvlači se kako narodi Jugoslavije nisu priznali njeno raskomadanje i da su u borbi dokazali svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava.⁴

Predratna ideološka platforma o rešavanju nacionalnog pitanja, oslobođenjem od velikosrpskog hegemonizma, dobila je svoju potvrdu na drugom zasjedanju AVNOJ-a i u kasnijoj nacionalnoj politici KPJ. Odlukama AVNOJ-a ubrzo je dat oreol neprikosnovenih tekovina NOB-e u koje se nije smelo dirati niti o njima diskutovati. Na kraju, u Srbiji nije bilo osnovano ni Zemaljsko anti-fašističko veće kao najviše zakonodavno i predstavničko telo koje bi raspravljalo o ovim pitanjima, dok su slovenačka i hrvatska delegacija, napr. neposredno posle II AVNOJ-a raspravljale sa Titom pitanje buduće uredenje zemlje. Slovenci su tražili svoju vojsku i komandovanje na slovenačkom jeziku. (Inače jedino slovenački partizani nisu vodili borbe izvan okvira svoje federalne jedinice).

Prema prvim formulacijama u aktima I i II AVNOJA (u Bihacu i Jajcu 1942-1943.) buduća federacija trebalo je da predstavlja "istinsku domovinu svih naroda i da nikada više ne postane domen bilo koje hegemonističke klike". Federacija je priznavala pravo svim narodima na samoopredeljenje uključujući i otcepljenje i pripajanje drugim državama.

Federacija proklamovana u neregularnim uslovima, bez srpskih delegata na način kako su bile predstavljene Slovenija ili Hrvatska, a samim tim i bez adekvatnog zastupanja srpskih interesa, zamišljena je kao nacionalna federacija, po principu koliko nacija toliko federalnih jedinica, sa izuzetkom Bosne i Hercegovine. Pojedini narodi dobili su nacionalne države, dok je srpski narod ostao u tri federalne jedinice, (Hrvatski u dve, ali u manjem broju). Problem

³ U Deklaraciji se još "s pravom zahteva da organi narodne vlasti iznikli iz dotadašnje borbe, budu u inostranstvu priznati i poštovani, da se izbegličkoj vladi u inostranstvu zbog njenog izdajničkog rada protiv naroda i NOP-a i formalno oduzme pravo da govori u ime naših naroda". Pored ove Deklaracije, doneto je i nekoliko odluka: Odluka o Vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom telu Jugoslavije i NKOJ kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme NOB-e, Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karadorđeviću zbog izdajničkog rada i pomaganja svih domaćih izdajnika i saradnika okupatora. U ovoj odluci još je rečeno da će pitanje kralja i monarhije rešiti sam narod sopstvenom voljom posle oslobođanja čitave zemlje. (*Informativni priručnik o Jugoslaviji*, Beograd 1948. str. 20. B. Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, Beograd 1976.)

⁴ Isto.

Srba rešen je tako što je njima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, najvišim aktima Zemaljskih veća ovih jedinica bio zagarantovan status naroda i Srbi su činili konstitutive narode ovih jedinica.

U Deklaraciji o osnovnim pravima nacija i gradana DFJ, od 11. aprila 1944. stoji da je "DFJ savezna demokratska država, demokratska federacija u kojoj su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci i koja je sastavljena od 6 demokratskih federalnih država: Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Narod u Vojvodini i Sandžaku imaće punu slobodu da sam odluči o odnosu i položaju u federaciji". Pada u oči konstatacija da je samo za narod u Vojvodini i Sandžaku bilo rezervisano pravo da slobodno odluči o odnosu i položaju u federaciji. (Kosovo se ni u ovom aktu ne spominje.)

Pored toga u Deklaraciji je još stajalo da je isključena svaka mogućnost prevlasti ili privilegija ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, ili jedne federalne države na račun druge, kao i to da svaki narod ima prava da istupi iz federacije ako se ne slaže sa oblikom vladavine. Ovaj princip prava naroda na samoopredeljenje i otcepljenje uključujući i pravo ujedinjenja sa drugim narodima biće sadržan i u prvom posleratnom Ustavu iz 1946.⁵

Međutim, problem nije bio samo u tome. Jedino Srbija na Drugom zasedanju AVNOJ-a nije teritorijalno uobličena, (to će se učiniti kasnije), niti je došlo do formiranja autonomnih jedinica u drugim federalnim jedinicama iako su za to postojali istovetni, istorijski, politički, nacionalni i drugi razlozi (Dalmacija, koja je u odnosu na Hrvatsku imala poseban status i u vreme Austougarske monarhije kada je bila administrativno i politički direktno vezana za centralnu vladu u Beču, a ne preko Zagreba ili Budimpešte, i u ratu je imala posebno partijsko rukovodstvo Pokrajinski komitet za Dalmaciju; ili Istra, u kojoj je živela i italijanska manjina, a koja nije bila u sastavu Hrvatske odnosno Jugoslavije i sl.). U debati oko donošenja prvog ustava govorilo se o tome kako su se pojavili predlozi da Dalmacija bude autonomna oblast u okviru Hrvatske ili posebna republika u jugoslovenskoj federaciji. Protiv ovakvih predloga ustali su M. Đilas, koji je govorio kao zastupnik ministra za Konstituantu E. Kardelja, (nalazio se u Parizu na Mirovnoj konferenciji), i Vicko Krstulović, poslanik iz Dalmacije. Đilas je predloge da Dalmacija bude posebna oblast ili republika ocenio prema današnjim uslovima reakcionarnim i suprotnim pravnim odnosima. "Mi ne postavljamo federaciju, objašnjavao je on, ni na kakvim drugim osnovama nego na osnovi nacionaliteta. Može li neko kazati za Dalmatince da su nešto drugo nego ostali Hrvati? Nesumnjivo da posebnih razlika ima u svim našim zemljama, da se Užičani na pr. razlikuju od Nišlija u mnogim stvarima, ali u pogledu nacionaliteta nesumnjivo je da su oni Srbi, kao što su Dalmatinci Hrvati kao i ostali Hrvati? Ako bi smo Dalmaciji dali autonomiju mi bi cijepali Hrvatsku naciju kao cjelinu, mi bi onemogućavali njen nesmetani razvitak...

Ovo shvatanje nema nekog dubljeg korijena u samoj Dalmaciji, kao što se vidi iz primjedaba. Ono je posljedica stare autonomnaške politike u prošlosti, koja

⁵ AJ, fond CK SKJ, -AVNOJ, 84; Ustav FNRJ od 31. januara 1946. Beograd, 1946. Ovu Deklaraciju potpisali su slovenski Narodnoosvobodilni svet, ZAVNO Crne Gore i Boke, Glavni narodnoosvobodilački odbor Srbije, ZAVNO Hrvatske, ZAVNO Bosne i Hercegovine, ZAVNO Makedonije, Glavni NOO Vojvodine i ZAVNO Sandžaka. Neki autori smatraju da su tvorci ove Deklaracije imali uzora u Deklaraciji sa Prvog kongresa Sovjeta 1922. Suština te koncepcije je u sporazumu nacija o stvaranju zajedničke države. (B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1963, str 257; D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, str. 59).

je postojala u samoj Dalmaciji i o čijoj bi smo progresivnosti u izvesnim momentima mogli diskutovati, ali koja apsolutno ne odgovara današnjim uslovima", zaključio je Đilas. Slično je govorio i V. Krstulović, ističući da su ti "prijedlozi naišli na osudu i u samom narodu u Dalmaciji...Neosporna je činjenica da je Dalmacija najčvršća i nacionalno najčišća (najčistija) okosnica Hrvatske, odnosno današnje Narodne republike Hrvatske"...⁶

Princip nacionaliteta, o kome je Đilas govorio, nije svuda dosledno poštovan. Dobar deo Crnogoraca osećao se Srbima. Srbi u Hrvatskoj nisu hrvatski nacionalitet, pa ipak o njihovoj teritorijalnoj posebnosti nije bilo govora. Baranja, kao istorijska oblast u sastavu Vojvodine sa mešovitim stanovništvom, izdvojena je iz sastava Vojvodine i priključena Hrvatskoj, bez pitanja naroda, koji je inače u više navrata preko svojih delegacija tražio da Baranja ostane u sastavu Vojvodine.⁷ Mnogo je principa (a ne samo princip nacionaliteta) prema kojima je uobličena jugoslovenska federacija. Međutim, svima njima treba dodati još jedan, ideološki, koji je opredeljujući za ukupnu nacionalnu politiku vodstva jugoslovenskih komunista.

Četnici i srpska politička emigracija ocenili su da je preuređivanje Jugoslavije cepanje srpskog naroda i prostora, stvaranje velike Hrvatske i njene hegemonije od strane tri Hrvata - Tita, Šubašića i Ribara i delo ustaško-komunističke manjine, koja je prisvojila pravo da menja ustavni poredak Jugoslavije, da odluke nemaju nikakve vrednosti, da AVNOJ nije nikakva narodna vlada već jednostavna tvorevina KPJ.⁸

Političke stranke koje su se u Srbiji pojavile na posleratnoj pozornici takođe su imale određene primedbe na nacionalnu politiku KPJ. Tako je odani saveznik komunista, republikanac Jaša Prodanović, iako je lojalno saradivao u NF imao niz kritičkih primedbi na politiku i praksu KPJ. Posebno se nije slagao sa stvaranjem novih nacija na štetu srpske nacije i države. Na sednicama Fronta Prodanović se protivio rešenjima po kojima su Crnogorci priznati kao poseban narod, ne osporavajući postojanje crnogorske federalne jedinice. "Cela istorija, književnost i nauka ne pominje crnogorsku narodnost. Čak se i crnogorska skupština zvala Srpska narodna skupština". Ovakve stavove Prodanovića podržali su i predstavnici drugih stranaka i pojedinci koji su saradivali u NF (Milorad Belić, dr Milivoje Marković, Veljko Kovačević i dr Vaso Čubrilović, koji je izjavljivao da su "Crnogorci isto tako Srbi, kao na pr. Bosanci ili drugi"). Za Skoplje i Kumanovo, Prodanović je tvrdio da su srpski gradovi za koje je Srbija ratovala. On je izražavao bojazan da se Makedonija ne osamostali ili prikljči Bugarskoj. Pored toga, Prodanović se protivio proklamovanom principu prava naroda na samoopredeljenje uključujući i otepljenje, što se po njemu kosilo sa garancijom granica od strane velikih saveznika. Dalje on je isticao da nigde, uključujući i Rusiju, nije apsolutno ostvareno pravo na samopredeljenje. Niko se silom neće zadržavati da ostane u Jugoslaviji, isticao je Prodanović, ali da ne treba ni nuditi nikome da izade iz federacije.⁹

⁶ Stenografske beleške Zasedanja Ustavotvorne skupštine (29. novembar 1945-1. februar 1946), (bez godine izdanja); A. Petković, *Političke borbe za novu Jugoslaviju*, str. 361.

⁷ Vidi deo o konstituisanju Srbije kao složene federalne jedinice.

⁸ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, IV, Kragujevac 1995, str.1318.; up. M. Vesović, K. Nikolić, *n.d.* str.62.

⁹ Zapisnici JNOFa i NF Srbije 1944-1948. B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, II, Beograd 1987, str. 201-202.

Iako je veći broj republikanaca bio za saradnju sa komunistima u NF bilo je ljudi koji su bili protiv te saradnje. Najpre je član Glavnog odbora ove stranke Antonije Todorović istupio protiv saradnje sa komunistima, a potom napustio i stranku sa obrazloženjem da je komunistički režim "diktatorski, fašistički, amoralan i skroz antisrpski". Kao dokaze za to navodio je "da režim ne dozvoljava slobodu reči, slobodu zbora i dogovora, osuđuje ljude na smrt na do sada nepoznat način u kulturnom svetu, konfiskuje imovinu političkih i nacionalnih mučenika". Todorović je naročito zamerao što "KP srpski prostor cepa na nekoliko delova bez da o tome pita srpski narod, a hrvatski i slovenački prostor ostavlja nedirnut... što u društvu najgorih neprijatelja srpskog naroda - Arnauta, Bugara i Mađara - rešava o budućnosti jadnog srpskog naroda van granica predkumanovske Srbije...što formirajući federalnu jedinicu Srbije, bez nekih klasičnih krajeva Raške, Kosova, Prizrena, Skoplja, Metohije, Prilepa, Zete i Bosne, hoće da dokaže da su celokupna borba i ratovi srpskog naroda u prošlosti bili imperijalistički a ne ratovi za ujedinjenje, što štampom i javnom reči svojih najzvaničnijih faktora na svakom koraku nemilice udara po srpskom obrazu, govoreći o velikosrpskoj hegemoniji i ne dozvoljavajući srpskom narodu da se od toga brani".¹⁰

Demokrati Milana Grola, jedina prava organizovana opoziciona grupacija u posleratnoj Jugoslaviji, imali su poseban pogled i na nacionalno pitanje, tj. na federaciju, koju su u načelu prihvatili, i Jugoslaviju, u čemu su se bitno razlikovali od komunističke. "Danas, pisao je Grol, u principu nemamo ništa protiv šest federalnih jedinica i više od tog broja. Ono što nas interesuje to su merila po kojima se one kroje, objektivna, koja odgovaraju i raspoloženju i potrebama naroda jednog kraja s jedne strane, a s druge obezbeđuju zdrav odnos federalnih jedinica i celine, kao jednog prirodnog organizma. Ako je narod u Crnoj Gori zadovoljan granicama svoje federalne jedinice i životnim uslovima koje mu ona obezbeđuje, neka mu bude. Ali je izvesno da argumenti za jedno ne samo samoupravno nego i federalno izdvajanje Crne Gore, ne mogu biti ni ekonomski ni nacionalni izraženi u zamišljenoj narodnosti. Diskusija o narodnosti uopšte besciljna je: svaki deo naroda biće ono što oseća da je".

Crnogorcima je osporavan nacionalitet, a list *Demokratija* je kritikovala rešenja AVNOJ-a o kojima narod nije imao priliku nikad da se izjasni ocenjujući Đilasove argumente o posebnosti crnogorske nacije kao maglovit i neodređen pristup. Prema *Demokratiji* "Crnogorci se u istoriji nikada nisu drugačije osećali nego kao Srbi. Navodeno je, pri tom, da Crnogorac za Srbina iz Srbije nikad neće reći Srbin, već Srbijanac, jer je Srbin širi nacionalni pojam za razliku od onog Srbijanac, koji je uži, provincijski i koji odgovara pojmu Crnogorac".¹¹

"Kad je reč o Makedoniji", pisao je Grol, "za Srbe je ispred sentimenta ostalo pitanje pluća. I to je ono što se na našoj strani pre svega ima na umu kad se podvlači nedeljivost linije Morave i Vardara. I federalan položaj Makedonije mi prosuđujemo samo tim životnim interesom privrede, kulture, živog optičaja vrednosti materijalnih i moralnih, i utoliko nacionalnih u širem smislu. Ako se danas javljaju rezerve, one su izazvane tendencijama isključivosti, sužavanja federalnog okvira Makedonije na jednu kulturnu autarhiju neprirodnu, nesavremenu, koja narodu Povardarja ne obezbeđuje uslove životnog napretka, dok na-

¹⁰ Isto.

¹¹ *Demokratija*, 11.X 1945.

rod na ovoj drugoj strani, u Pomoravlju uznemiruje kao tendencija nove brane prirodnom razvoju ne nacionalnog nego opšteg života".¹²

Iznoseći tvrdnju da svaka federacija ima nečeg partikularističkog i separatističkog, što vuče od centra i predstavlja glavni uzrok nedovoljne čvrstine i snage federalne države, demokrati su tražili "da se federalna država zasniva na trezvenoj i realnoj oceni prilika i odnosa, da svaka nacionalna grupa, pored razvitka u užoj zajednici, dobije mogućnosti učešća u vodenju zajedničkih državnih poslova, da se izvrši povezivanje naroda u celoj federaciji preko političkih partija i da se vodi računa o pojedinim nacionalnim grupama koje su svojom snagom, brojnom i ekonomskom, ili pak svojim geografskim položajem glavni stub federacije".¹³

Na federativno ustrojstvo Jugoslavije, omeđivanje federalnih jedinica i uspostavljanje pokrajina samo u Srbiji srpski komunisti ne samo što nisu imali primedbi nego su se aktivno borili za takva rešenja. Njihov nacionalni stav potvrđuju i sledeće činjenice: Dok su sve ostale federalne jedinice znale svoje granice, unutrašnji izgled i sastav dotle je trebalo da prode skoro godinu dana od oslobođenja dok Srbija nije konstituisana u obliku koji je potvrđen i Ustavom iz 1946 (kao složena federalna jedinica). Dalje, iako je komunisti bilo najviše među Srbima, posebno Srba izvan granica Srbije, osnivački kongres KP Srbije održan je tek maja 1945. i to konspirativno. Pa i kad je održan u tački 2. Rezolucije stajalo je da se pred KP Srbije kao osnovni zadatak postavlja borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih. Tako je slogan o velikosrpskoj hegemoniji koga je KPJ toliko upotrebljavala pretvoren u trajnu hipoteku za srpske komuniste. Sva rešenja koja je KPJ donosila, a od kojih su se neka ticala isključivo srpskog naroda ili njegovog interesa, mogu stvoriti utisak kao da srpski komunisti nisu ni učestvovali u stvaranju tih odluka i uopšte jugoslovenske federacije. Komunisti Srbije prepoznavali su se po borbi protiv velikosrpskog hegemonizma i šovinizma i za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji. Kao da šovinizma nije bilo kod drugih naroda i kao da je položaj Srba u drugim federalnim jedinicama bio idealan. Velikosrpsvo je bila najteža optužba koja je mogla snaći jednog komunistu i najveće zlo (za) u Jugoslaviji. Plašeći se te optužbe srpski komunisti nisu ni smeli da pomišljaju na isticanje nekakvog srpskog interesa i pored očiglednih nepravdi i nedoslednosti koje su najviše ugrožavale srpski interes: (stvaranje autonomija samo u Srbiji, zabrana povratka kolonista na Kosovo i Metohiju i u Makedoniji ali ne i anuliranje rezultata ustaške kolonizacije u Sremu, (ne)isticanje srpskog pitanja u Hrvatskoj, položaj Srba u Makedoniji i sl.)

Konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice

Srbija je konstituisana kao posebna federalna jedinica nove federalne jugoslovenske države na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije održanoj u Beogradu 9-12. novembra 1944. u prisustvu 883 delegata. Formalnu inicijativu za održavanje skupštine dao je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije (GNOOS), koji je osnovan novembra 1941. ali sve do sredine 1944. nije razvio posebnu aktivnost. Na zasedanju ova skupština konstituisana je kao "vrhovno zakonodavno i izvršno telo državne vlasti demokratske Srbije". U vre-

¹² *Demokratija*, 27. IX 1945.

¹³ *Isto*.

me zasedanja Velike antifašističke skupštine, Srbija još nije bila teritorijalno uobličena niti je postala složena federalna jedinica zato što nije bilo rešeno pitanje Vojvodine, Kosova i Sandžaka, tj. kakav će status ove oblasti dobiti u odnosu na Srbiju. U tom trenutku Srbija se sastojala od 16 okruga, koji su bili podeljeni na srezove, iako ni sreske ni okružne skupštine nisu bile izabrane. Tek godinu dana kasnije (1945) Srbija će dobiti svoje teritorijano uobličavanje, pripajanjem nekoliko srezova podeljenog Sandžaka i uključivanjem Vojvodine i Kosova i Metohije u svoj sastav, sa posebnim statusima.¹⁴

Kao razlozi za činjenicu da Srbija nije konstituisana kad i druge federalne jedinice, u historiografiji se navode sledeći: Komunistička partija Srbije još nije bila konstituisana iako je o tome postojao zaključak Politbiroa CK KPJ još iz 1943; na Kosovu je decembra 1944. izbila masovna oružana pobuna koja je ugušena a na tom prostoru zavedena Vojna uprava kao i za Banat, Bačku i Baranju, zatim pitanje Sandžaka još uvek nije bilo rešeno. Ima autora koji smatraju da se Srbija nije mogla organizovati kao složena federalna jedinica sve dok se ne održi Osnivaški kongres KP Srbije koji je trebalo da objedini u jedinstvenu partijsku organizaciju do tada posebne partijske organizacije Srbije, Vojvodine i Kosmeta. Međutim, ovoj činjenici ne treba pridavati takav značaj. Razlozi za neorganizovanje Srbije su više u teškoćama koje je nova vlast imala na područjima koja će kasnije pripasti Srbiji, nego u tome što nije održan Osnivački kongres KPJ.¹⁵

Pored toga, pitanje autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti još uvek nije bilo definisano niti konačno uobličeno. U odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a nema pomena o autonomnim jedinicama u sastavu Srbije, što pojedini istoričari tumače postojanjem kalkulacija o pripajnju Kosova Albaniji koja bi prišla jugoslovenskoj federaciji, a pitanje Vojvodine je zaobideno, navodno, zbog pretenzija hrvatskih komunista (A. Hebrang) na dobar deo Vojvodine tj. ceo Srem, uključujući i Zemun. Pored ovoga, pitanje Vojvodine nije pokretano i zbog straha da se ne preseku izgledi za masovnije pristupanje Hrvata NOP-u.¹⁶

Činjenicu da su samo u Srbiji stvorene autonomne jedinice deo naučnika tumači kao drastičnu tendenciju slabljenja Srbije po principu slaba Srbija - jaka Jugoslavija, da je time Srbija bila degradirana, dovedena u neravnopravni položaj sa drugim republikama, a srpski narod onemogućen da Republiku Srbiju konstituiše kao jedinstvenu republiku i državu i time ostvari elementarna nacionalna prava i interese koje su ostvarili drugi jugoslovenski narodi.¹⁷

¹⁴ Skupština je donela i odluku o odobrenju rada Glavnog NOO Srbije i odobrila i rad predstavnika Srbije na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Pored ovih Velika antifašistička skupština donela je i odluku o ustanovljenju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, o osnivanju Privredne banke Srbije itd. Velika skupština je ujedno pretvorena u Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (ASNOS) od 261 predstavnika, a ova je izabrala Predsedništvo od 40 članova, (predsednik je bio dr Siniša Stanković). (*Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije 9-12. novembar 1944.* (Stenografske beleške) Beograd 1945, str 196-212)

¹⁵ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, str 691.

¹⁶ *Isto.* Ovaj autor govori o srpsko-hrvatskom sukobu oko Srema, str.546-551.

¹⁷ S. Vučetić smatra "da sve što je urađeno sa autonomnim pokrajinama, urađeno je na osnovu teze "Slaba Srbija - jaka Jugoslavija". (Slobodan Vučetić, "Četvrta Jugoslavija - kakva?", *NIN*, 11.III 1990); Tezu "Slaba Srbija - jaka Jugoslavija", M. Jovičić tumači navodnim strahom od jake Srbije u državo-partijskim vrhovima Jugoslavije. "Ja sam i tada mislio i govorio da ova deviza ne odgovara stvarnosti. Jer, ako se činilo sve da Srbija bude slaba, time se nikako nije želelo da Jugoslavija bude jaka. S obzirom da Jugoslavija ni tada nije bila na srcu ne-Srba, stvarnosti bi daleko više odgovarala deviza Slaba Srbija - slaba Jugoslavija." (*Tvorci i tumači*, priredivač Miloš Knežević, Beograd 1994, str. 239).

Konačni oblik Srbija je dobila sredinom 1945. kada je Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije i AVNOJ prihvatila odluke Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine o priključenju ove oblasti Srbiji jula 1945. kao i prihvatanjem Rezolucije Oblasne narodne skupštine Kosova i Metohije o priključenju Srbiji iz jula 1945. Vojvodina će u Srbiji postati autonomna pokrajina a Kosovo će dobiti niži stepen autonomije (tzv. oblasnu autonomiju koja, za razliku od Vojvodine, nije imala uspostavljeni Vrhovni sud i neke druge organe). Interesantno je napomenuti da termin pripajanja Kosova i Metohije Srbiji nije najsrećnije odabran. Jer, ako KPJ nije priznala komadanje Jugoslavije izvršeno od strane fašističkih sila, ako Kosovo nikada nije bilo posebna oblast u Srbiji, zašto je onda ono moralo da se posebnom Rezolucijom priključuje Srbiji? Nije li to možda decidan odgovor i anuliranje odluka Bujanske konferencije kojom su ove oblasti određene da se pripoje Albaniji, odnosno kalkulacije da ova oblast pripadne Albaniji?

Uporedo sa organizovanjem Srbije, kao složene jedinice u budućoj jugoslovenskoj federaciji, tekao je i proces organizovanja partijske i državne strukture u Srbiji. Osnivački kongres KP za Srbiju sredinom 1945. trebalo je da predstavlja avangardu i stvarnog nosioca nove politike u Srbiji, a antifašistička skupština formalno da dâ pokriće za partijske odluke u organizovanju Srbije.

Pitanje Vojvodine

Područje Vojvodine je još od početka rata u aktima KPJ odnosno Pokrajinskog komiteta (PK) koji je rukovodio borbenim partizanskim akcijama, tretirano kao posebno područje, izvan Srbije, čiji će narodi pod vodstvom KP moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li i sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici.¹⁸ Vojvodina je u koncepciji KPJ obuhvatala jugoslovenski deo Banata, (postoji i rumunski), Bačku, Baranju i Srem.¹⁹ Proglasi partijskih i organa partizanske vlasti (Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine) još u toku rata pozivali su rodoljube i antifašiste Vojvodine na borbu za novu demokratsku federativnu Jugoslaviju u kojoj će naša Vojvodina dobiti svoju autonomiju.²⁰ Otprilike sve do vremena obrazovanja Velike antifašističke skupštine Srbije u proglasima se obično isticala autonomija Vojvodine u federativnoj demokratskoj Jugoslaviji, i nije se govorilo o potrebi uključivanja ove pokrajine u okvire jedne federalne jedinice.²¹ Međutim, pažljivom analizom dokumenata i izjava mogu se uočiti izvesne blage težnje ove pokrajine prema susjednoj Srbiji, o čemu je pisao i Žarko Zrenjanin, jedan od vodećih vojvodanskih komunista. Raspoloženje srpskog naroda koji je činio okosnicu partizanskih jedinica bilo je, razumljivo, vezano za Srbiju. Tito je takode u jednom

¹⁸ AJ,CK SKJ -Srbija, II/495. Proglas Pokrajinskog komiteta Vojvodine, jun 1941.

¹⁹ Za ova područja bio je nadležan PK za Vojvodinu preko okružnih komiteta. Jedino je Srem povremeno bio i u nadležnosti CK KP Hrvatske, neposredno ili preko PK poverenstva za Slavoniju, ili direktno bio vezan, zbog ratnih okolnosti za CK KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ., ali direktivnim pismom CK KPJ od 3. jula 1943. naloženo je da pod nadležnošću PK KPJ i Glavnog štaba za Vojvodinu ude čitav Srem sa Zemunom na istoku a na zapadu do linije Vukovar-Vinkovci-Županja. Maja 1944. Županski srez vraćen je pod nadležnost CK KP Hrvatske a vukovarski srez je ostao u sastavu PK Vojvodine do sredine 1945. (AJ,CK KPJ,1943/241. Pismo CK-PK-u za Vojvodinu od 3.VII 1943).

²⁰ *Glavni NOO Vojvodine 1943-1945.* (izbor i objašnjenja Jelena Popov), Novi Sad,1977. str. 100-103.

²¹ D. Petrović, n.d. str. 67

članku, ne sporeći autonomiju, apostrofirao Vojvodinu, ostavljajući pitanje rešavanja njenog statusa za posleratno doba.²²

Naredbom vrhovnog komandanta NOV i POJ 17. oktobra 1944. uvedena je Vojna uprava u tek oslobođenim područjima Banata, Bačke i Baranje (BBB) u cilju što hitnije normalizacije prilika i stvaranja uslova za redovno funkcionisanje narodne demokratske državne vlasti i mobilisanja svih privrednih snaga u cilju uspešnog okončanja rata. Stvarni razlog za uvođenje vojne uprave bio je u postojanju manjinskih grupa, posebno nemačke i mađarske, koje su većim delom učestvovala u ratu na strani okupatora ovih prostora. (To potvrđuje i naredba br. 2 komandanta Vojne oblasti NOVJ za Banat od 18. oktobra 1944). Pošto naponi vojnih i organa vlasti nailaze, navodno, na teškoće i pružanje otpora kod dela stanovništva, pre svega nemačkog, koje pokušava da ispoljava germansku oholost, ovom naredbom se zavodi vanredan poluvojni režim. Nemcima je ograničena sloboda kretanja, a predviđene su stroge kazne pripadnicima nemačke manjine za koje se predviđa poslednja mera - streljanje, zatim kazne za druge neprijatelje i fašističke elemente. Odlukom AVNOJ-a od 21. novembra 1944. pripadnicima nemačke narodnosti oduzeta su "državljska prava" zbog njegove masovne podrške nacional-socijalističkoj Nemačkoj, a najveći deo je deportovan u Nemačku. Vojna uprava Naredbom ukinita je 15. februara 1945.²³

Međutim, to nije imalo uticaja na rešavanje statusa Vojvodine, mada je odlagalo konačno rešenje. Na Velikoj antifašističkoj skupštini Srbije novembra 1944. Jovan Veselinov je u ime vojvodanske delegacije izjavio da se narod u Vojvodini na mnogim skupovima izjasnio za autonomiju u okviru jedne federalne jedinice. "Ali naš slovenski narod, naročito Srbi u Vojvodini, koji su čvrsto povezani sa svojom braćom s ove strane Save i Dunava, žele da budu u što boljim odnosima sa braćom Srbijancima, sa slobodnom demokratskom Srbijom". Istom prilikom Aleksandar Ranković je isticao da Vojvodina ima izvesne posebne istorijske i druge osobenosti. "No istovremeno moramo naglasiti da u Vojvodini živi većina Srba i da su oni i krvlju i tradicijama povezani sa Srbima. Pitanje Vojvodine će rešiti sam narod Vojvodine i to na takav način da će istovremeno učvrstiti svoju vezu sa Srbijom i obezbediti sebi ona posebna specifična prava koja proizilaze iz posebnog specifičnog položaja Vojvodine".²⁴ Ove i druge izjave nedvosmisleno su govorile da će Vojvodina biti priključena Srbiji.

U to vreme Vojvodina još uvek nije bila teritorijalno omeđena. Pored pokušaja uspostavljanja jugoslovenske vlasti u Pečuju (grad u Mađarskoj) gde je doprla jedna divizija NOVJ, i prijema kod Tita delegacije Bunjevaca iz Bajskog Trougla, koja je tražila pripajanje ovog područja Jugoslaviji, ali kojoj je Tito sa-

²² J. B. Tito, *Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice*, "Nova Jugoslavija", 1. mart 1944. "Iz nekih krajeva, piše Tito, kao na pr. iz Vojvodine i drugih, stižu nam često pitanja šta će biti sa dotičnom pokrajinom. Hoće li ona imati svoju autonomiju ili će pripadati nekoj drugoj federalnoj jedinici... Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rešavalo o definitivnom uredenju". (Žarko Zrenjanin, *Nacionalno pitanje, Autonomija Vojvodine*, (bez godine izdanja) str 240.)

²³ J. Popov, *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*, Novi Sad 1986, str.38-55

²⁴ Velika antifašistička skupština (stenografske beleške), str. 42 i 108. Decembra 1944. J. Veselinov je na jednom skupu ponovo izjavio da po svemu izgleda da većina našeg naroda u Vojvodini želi da bude u boljim odnosima sa našom braćom u Srbiji, (J. Popov, *Pitanje autonomije u dokumentima PK KPJ i Glavnog NOO Vojvodine 1941-1945, Osnivački kongres KP Srbije*, str. 166-167)

mo garantovao kulturnu autonomiju u okviru Mađarske,²⁵ najizrazitiji problem bio je vezan za Baranju. Poseban oblasni komitet za Bačku i Baranju funkcionisao je početkom 1945, a bilo je i otvorenih nastojanja da Baranja ostane u sastavu Vojvodine. U tom smislu održana je Konferencija baranjskih optanata i Branjaca 16. januara 1945. u Beogradu, na kojoj je traženo da Baranja ostane u sastavu Vojvodine jer se pojam Vojvodine bio odomaćio u Baranji. Ubrzo posle toga 25. januara 1945. napravljen je jedan memorandum o pitanju Baranje u kome se istorijskim činjenicama dokazivalo da Baranja treba da deli sudbinu Vojvodine čijoj celini i ona pripada.²⁶ Stav o Baranji zauzeće aprila 1945. GNOO Vojvodine, ostavljajući to pitanje otvorenim dok tamošnji narodi sami ne reše o svojoj pripadnosti. Međutim većina članova GNOV-a je bila mišljenja da će Baranja biti u sastavu federalne Hrvatske. Konačno, to se i obistinilo 16. maja 1945. kada je odlukom Predsedništva GNOOV Baranja izuzeta iz sastava Vojvodine i pripojena Hrvatskoj.²⁷

Aprila 1945. na VII partijskoj konferenciji doneta je Rezolucija u kojoj se kaže da se Konferencija jednoglasno izjasnila za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju. "To znači da će od sada i naša partijska organizacija biti u sklopu KP Srbije". Drugog dana rada ove konferencije zasedao je i Glavni NOO Vojvodine koji je zaključio da nacionalni, geografski i politički momenti ukazuju na prirodan put ulaska Vojvodine kao autonomne pokrajine u sastav federalne Srbije. Na sednici ASNOS-a u Beogradu 7. aprila 1945. delegacija GNOOV je ovlašćeno dala izjavu da narodi Vojvodine izražavaju želju da ova bude u sastavu Srbije. ASNOS je povodom ovoga donela Rezoluciju (koja je obuhvatala i odluke organa sa Kosova i Metohije i Sandžaka) kojom toplo pozdravlja jednodušnu odluku GNOO Vojvodine da Vojvodina, kao autonomna pokrajina, treba da bude sastavni deo federalne jedinice Srbije i da će biti sazvana pokrajinska narodna skupština Vojvodine koja će o tome doneti i formalnu merodavnu odluku i izabrati poslanike Vojvodine za Narodnu skupštinu Srbije i dopuniti broj svojih poslanika u AVNOJ. Skupština priznaje potrebu da Vojvodina u okviru demokratske Srbije ima položaj autonomne pokrajine. Skupština u potpunosti stoji na stanovištu GNOO u pogledu ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovaka i Rusina, kao i na stanovištu priznanja prava nacionalnim manjinama. Mađarsko stanovništvo uživaće kao starosedelačko stanovništvo sva građanska prava, a biće kažnjeni samo zločinci i sluge Hortijevog okupatorskog režima. Skupština isto tako odobrava stav GNOOV u odnosu na nemačko stanovništvo koje je u svojoj celini bilo u službi nemačkog fašizma i kome više nema mesta u našoj zemlji. Ali, građanska

²⁵ Šef delegacije koja je bila kod Tita, Ante Karagić izjavio je: "Naša delegacija, mi rodoljubivi Jugosloveni, došli smo Vama da Vam iznesemo želju našeg naroda Bajskog Trokuta, koji hoće da živi u slobodnoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji. Naš kraj, Bajski Trokut bio je uvek slovenski, bio je slovenski i pre dolaska Mađara. Mađarski reacionari svojom silom nastojali su da nas odvoje, da nas pomadare, da nas unište. Ranije se čak nismo smeli zvati svojim lepim plemenskim imenom Bunjevačkih Hrvata, nego su teroristički zahtevali od nas da se svi zovemo Madarima.... Mi Vas molimo u ime celog našeg naroda u Bajskom Trokutu, da nam pružite pomoć da se ta naša stara slovenska zemlja, celi Bajski Trokut, koji ima u svakom pogledu nadmoćnu slovensku većinu, prisajedini slobodnoj nezavisnoj Jugoslaviji. U srdačnom odgovoru Tito je izrazio stav o kulturnoj autonomiji Bunjevaca u Mađarskoj koja bi bila zajemčena". (*Borba*, 14.I 1945).

²⁶ Arhiv Srbije (AS), Fond skupštine SR Srbije, nesredena građa. Citirano prema D. Petrović. n. d., str. 112.

²⁷ *Glavni NOO Vojvodine*, n. d. str.295; Up. B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme priremene vlade DFJ*, Beograd 1964, str. 115-116.

prava uživaće oni Nemci koji su se borili u partizanskim odredima i Jugoslovenskoj armiji ili su na drugi način pomagali NOB.²⁸

Tridesetog jula 1945. otvoreno je Prvo zasedanje Skupštine izaslanika naroda Vojvodine na kome su učestvovali prethodno izabrani članovi okružnih odbora sa teritorije pokrajine, članovi GNOO i predstavnici III jugoslovenske armije, stacionirane na tom prostoru. Sledećeg dana konstituisana je Skupština od 150 izabраниh članova (75 Srba, 24 Hrvata, 33 Mađara, 10 Slovaka i 8 ostalih), koja je AVNOJ-u uputila pismo u kome izaslanici ove skupštine mole AVNOJ da izađe u susret željama naroda Vojvodine i da donese odluku o priključenju Autonomne pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji. Avgusta AVNOJ je jednoglasno prihvatio molbu o priključenju Vojvodine Srbiji. Uбудućе, kako je rečeno na sednici Predsedništva GNOO Vojvodina ne treba da radi preko saveznih ministarstava već preko vlade federalne Srbije. Predsedništvo Narodne skupštine Srbije je na sednici 28. avgusta 1945. potvrdilo priključenje autonomne Vojvodine Federalnoj Srbiji, a tek 26. jula 1946. narodna skupština Srbije je konstatovala činove "uklapanja Vojvodine i Kosovsko-metohijske oblasti u okvir Srbije".²⁹

Pitanje Sandžaka

Ova oblast između Crne Gore i Srbije koja se nazivala Starom Raškom, ili jednostavno Raškom, zadržala je tursko ime Sandžak koje je označavalo upravnu oblast kakvih je u Turskoj imperiji, i na području Jugoslavije, bilo mnogo. Pod tim imenom je prepoznatljivo ovo područje, premda nema istorijskih, etničkih ili drugih razloga, kao na pr. fiksirane granice, koje su, inače, menjane tokom turske vladavine, i u radu će biti tako označavano.

U ratu je ova oblast bila podeljena između Italijana i Nemaca. Od jeseni 1941. KPJ je osnovala samostalnu partijsku organizaciju za Sandžak (Oblasni komitet KPJ za Sandžak) pod direktnom organizacionom nadležnošću CK KPJ. Shodno ome partizanska vojska na tom području bila je pod komandom Glavnog štaba partizanskih odreda za Sandžak. Uobličavanje Sandžaka kao jedinstvene političke, vojne i ekonomske oblasti, izvršeno je stvaranjem Zamaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS) uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a, u Pljevljima, kao najvišeg zakonodavnog, izvršnog i političkog tela naroda Sandžaka. (Tokom 1944. u dokumentima se spominje i kao Zemaljsko i kao Antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka AVNO-OS). Ovim je narod Sandžaka trebalo da stane uz bok ostalim narodima Jugoslavije. ZAVNOS je postao najveća civilna vlast u Sandžaku, ali nije kao ostala antifašistička veća postao i zakonodavni organ. Njegov izvršni odbor nazivao se ratnom vladom. Time su stvorene istovetne pretpostavke za autonomiju ove oblasti, ili poseban federalni status, kakav su dobile druge oblasti u Jugoslaviji. Međutim, iako je ta ideja živa u ratnom periodu, posebno kod rukovodstava NOP-a, ona nikada nije jasno iskazana i operacionalizovana. Postoje autori koji smatraju da ideja o autonomiji ili posebnom federalnom statusu Sandžaka nije operacionalizovana zato što je takav status dobila Bosna i Hercegovina, a da bi

²⁸ Zasedanja ASNOS-a (Stenografske beleške), str. 20; Up. J. Popov, *Pitanje autonomije u dokumentima PK KPJ i Glavnog NOO Vojvodine*, str. 167-169.

²⁹ *Službeni list Vojvodine*, 1.IX 1945.; *Glavni NOO Vojvodine*, str. 562, 574-575; Zasedanja ASNOS-a (stenogr. beleške), str 172.

autonomno rešenje za Sandžak bilo "izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske celine, kao i Jugoslavije uopšte", na tri autonomne oblasti.³⁰

Sandžak je sve do februara ipak funkcionisao kao zasebna oblast, sa partizanskim vojnim i civilnim organima vlasti. Rukovodstvo Oblasnog komiteta KPJ pisalo je CK KPJ da prema raspoloženju koje se ispoljava kod muslimana, oni bi bili veoma pogodeni ako bi Sandžak bio pocepan, a oni podvojeni. O tome se zaista mora voditi računa, pogotovu ako se ima u vidu njihov sadašnji stav i dobro držanje. Čak ni Srbi ne bi rado primili cepanje Sandžaka.³¹

Predsedništvo AVNOJ-a je 21. februara 1945. posle rasprave na kojoj je bilo i stavova da Sandžak pripadne Crnoj Gori (Marko Vujačić) i da se ne deli, nego da kao celina pripadne Srbiji ili Crnoj Gori (Sreten Vukosavljević),³² poslalo direktivu Izvršnom odboru AVNOS-a u kojoj stoji da je NKOJ detaljno proučio ovo pitanje, u prvom redu sa aspekta celovitosti Sandžaka i preporučio Izvršnom odboru ove oblasti da najdalje do 15. marta 1945. sazove zasedanje AVNOS-a u cilju da odredi status Sandžaka u federativnoj Jugoslaviji na sledeći način: uzimajući za osnovu granicu između Srbije i Crne Gore kako je ona bila utvrđena posle Balkanskog rata u 1912. godini, AVNO Sandžaka doneće odluku da se povrti stanje od 1912. te da se delovi Sandžaka vrte Srbiji odnosno Crnoj Gori, što znači prema granici od 1912. da Srbiji pripadaju sezovi pribojski, zlatarski, mileševski, sjenički, deževski i štavički, a Crnoj Gori srezovi pljevaljski sa bivšim boljaničkim, bjelopoljski sa bivšim lozanskim i beranski sa bivšim rožajskim. Za formiranje Sandžaka kao autonomne pokrajine koja bi se kao takva priključila jednoj federalnoj jedinici, ne govore nikakvi ni politički ni ekonomski razlozi. Sandžak je srpski i crnogorski pa je najprirodnije da se povrti stanje od 1912. na granici između Srbije i Crne Gore posle rata sa Turskom. Sam Sandžak kao autonomna jedinica bio bi ekonomski nesposoban i pravljenje takvih malih jedinica bez ikakve nacionalne podloge za to bilo bi samo potpuno izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske celine kao i Jugoslavije uopšte. Što se tiče muslimana Sandžaka, nema nikakva razloga da se Sandžak ostavi kao autonomna celina zato da bi muslimani bili u jednoj zajednici. Oni će uživati ista prava u Crnoj Gori kao i u Srbiji. Za same muslimane biće to korisnije i oni će tako manje moći biti plen reacionara i nazadnjaka koji su ih toliko otuđivali od NOB-e (misli se na masovno učešće muslimana u kvistlinškim formacijama protiv NOP-a).³³

³⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, str. 704.

³¹ AJ, Fond CK KPJ, br.41 i 50/1945.

³² Marko Vujačić, predstavnik Crne Gore u AVNOJ-u, predlagao je da se Sandžak pripoji Crnoj Gori, obrazlažući da su Crna Gora i Sandžak najbliži jedno drugom i da su vjekovima djelili zlo i dobro i zajednički se borili protiv sultana i njegovih izmečara i protiv česara i protiv fašista. Dalje, on je smatrao da "nije ni politički opravdano cijepati Sandžak, jer to neće, čini mi se, ni tamošnji narod prihvatiti". Sreten Vukosavljević, predsednik AVNO Sandžaka, učitelj iz Prijepolja, član Samostalne demokratske stranke, poslanik i ministar za kolonizaciju, smatrao je da Sandžak kao samostalna jedinica više na treba da postoji, ali ne treba žuriti sa konačnim rešenjem, izražavajući mišljenje da Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. "To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. Zato sam ja za rešenje da se ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori..." (Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine - stenografske beleške, str. 54.).

³³ Odluku AVNO Sandžaka sprovede u delo Predsedništvo AVNOJ-a posle zasedanja Vašeg veća u sporazumu sa ASNO Srbije i ASNO Crne Gore kao i sa Vašim Izvršnim odborom, koji će posle toga prestati da funkcionise. Sa donošenjem pomenute odluke pretaće postojati AVNO Sandžaka, a Izvršni odbor pomagaće Predsedništvu AVNOJ-a kod sprovođenja odluke iz čega i ono prestaje funkcionisati. Čim se ta odluka sprovede održaće se u svim srezovima izbori poslanika kako za ASNOS tako i za ASNO Crne Gore ... (Zakonodavni rad predsedništva AVNOJ-a; Predsedništva Privremene narodne skupštine DFI, 19.XI 1944-27.X 1945. (Stenografske beleške), str. 54-56). Na sednicama Pred-

Iako je planirana za polovinu marta skupština ZAVNO Sandžaka održana je 29. marta 1945. Njoj je prethodila (26-27. marta) Konferencija oblasnog komiteta KPJ za Sandžak na kojoj je odlučeno da ovaj komitet više neće postojati i da se u delu Sandžaka koji će pripasti Srbiji formira okružni komitet KPJ za novopazarski okrug. Posebnom Rezolucijom ASNO Srbije je na zasedanju 7-9. aprila 1945. pozdravila ovu odluku. Skupština je izrazila uverenje da se i muslimanski deo stanovništva Sandžaka neće osetiti pocepanim, pošto će imati mogućnosti održavanja svoje verske i kulturne zajednice. Posebnom rezolucijom sa III zasedanja AVNOJ-a 7. avgusta 1945. definitivno je regulisan statusni položaj Sandžaka.³⁴

Pitanje Kosova

Oblast Kosova koja zajedno sa Metohijom zahvata površinu od 10.887 km² što čini 12,3% površine Srbije sve do 1945. nije bila posebna ni administrativna ni teritorijalna celina (npr. provincija, oblast, sandžak, banovina pokrajina i dr.). U ratu najveći deo ove oblasti ulazio je u sastav Velike Albanije kao Nova Albanija pod protektoratom Italijana a kasnije Nemaca (Bugari su držali nekoliko srezova). Na osnivačkoj skupštini Druge prizrenske lige septembra 1943. proglašeno je ujedinjenje Kosova i Metohije, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzije sa Albanijom, i istaknute želje da u sastav Velike Albanije uđu još i delovi Srbije do Niša i Kruševca, Novi Pazar i severozapadni delovi Grčke.³⁵ Ova ideja o Velikoj Albaniji nije bila strana ni KPJ koja je od Drezdenskog kongresa 1928. isticala oslobođenje albanskog naroda i pripajanje Kosova Albaniji, (premda KPJ nije imala gotovo nikakvog uporišta među Albancima na Kosovu i Metohiji). Iako je od sredine tridesetih godina takva politika KPJ napuštena, posle dolaska komunista na vlast ova ideja će se ponovo oživeti u izmenjenim okolnostima koje su stvarale pretpostavke za federativno zbližavanje Albanije i Jugoslavije.³⁶

U ratu KPJ stoji na stanovištu celovitosti Jugoslavije a pokretanje pitanja Kosova ostavlja za rešavanje posle oslobođenja. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a Kosovo se uopšte ne spominje kao ni njegova autonomija ili pripajanje Albaniji,

sedništva AVNOJ-a izraženo je mišljenje da je osnivanje ZAVNO Sandžaka bilo neophodno u datom vremenu, krajem 1943. iz posebnih političkih i vojnih razloga. Međutim, početkom 1945. sazrela je situacija konačnog i celishodnog rešenja pitanja statusa ove oblasti. U obrazloženju direktive stoji, između ostalog, da je Odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a predvidela stvaranje šest federalnih jedinica u DFJ. S obzirom na to da su u ono vreme Srbija, Crna Gora i Sandžak bili još velikim delom pod okupacijom, nije tada bilo vremena da se ulazi u pitanje određivanja granica pojedinih federalnih jedinica koje je tek trebalo osloboditi. Zbog toga je u Sandžaku ostalo i dalje AVNO Sandžaka sa svojim izvršnim odborom kao vrhovni organ narodne vlasti, mada se smatralo da nije bilo pravilno što je u Sandžaku obrazovano Zemaljsko veće, kao što je to slučaj u federalnim jedinicama umesto oblasnog veća... (Isto.)

³⁴ Na skupštini konstatovano je isto ono što je stajalo u direktivnom pismu Predsedništva AVNOJ-a i doneta odluka da srezovi pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavički pripanu federalnoj Srbiji, a srezovi pljevaljski (sa bivšim boljanićskim) i bjelopoljski (sa bivšim lozanskim) Crnoj Gori; da se AVNO Sandžaka odmah raspusti; da dosadašnji većnici srezova odmah održe skupštinu i izaberu privremeni okružni izvršni narodnooslobodilački odbor. (Zasedanje ASNOS-a 7-9. april 1945. (stenografske beleške), str.20; Treće zasedanje AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine 7-26. avgust 1945. (Stenografske beleške) str.41. Up. Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945*, Beograd, Nikšić, Bijelo Polje, 1992).

³⁵ B. Božović, M. Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991, str. 275-277.

³⁶ D. Pešić, *KPJ i nacionalno pitanje Albanaca između dva svetska rata*, Zbornik *Kosovo - prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, str. 87-94.

niti su politički i vojni predstavnici sa ovog područja učestvovali u radu AVNOJ-a. U usvojenim dokumentima na zasedanju AVNOJ-a odlučeno je samo da se svim manjinama u Jugoslaviji garantuju sva prava.

U ratu na prostoru Kosova i Metohije, partizanske jedinice i uopšte NOP, sačinjavali su pretežno Srbi i Crnogorci, uz malobrojne Albance, uglavnom komuniste, sa Kosova ili iz Albanije. Pored Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju, formiranog 1943, postojao je i Pokrajinski komitet od jeseni 1943, koji je obuhvatao Oblasni komitet za Kosovo i poseban Oblasni komitet za Metohiju, koji je ubrzo preimenovan u Oblasni komitet za Dugačin (albanski termin za šire područje Metohije). Međutim sve to je direktivom CK KPJ od 28. marta 1944. vraćeno u prvobitno stanje, tj naloženo je da Pokrajinski komitet i dalje ostane kao Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju, dok bi, posebni oblasni komiteti za Kosovo i Dugačin mogli da budu samo okružni. U dokumentima CK KPJ, AVNOJ-a i drugih vrhovnih organa partizanskog pokreta vrlo malo se spominje Kosovo i ne ističe se poseban stav oko pitanja Kosova, odnosno njegovog posebnog statusa.

Međutim, CK KP Albanije bio je drugačijeg mišljenja. U pismu CK KPJ upućenog CK KP Albanije 2. decembra 1943. stoji, između ostalog, da je deplasirano pitanje prisajedinjenja Kosova Albaniji u vreme kada je potrebno mobilisati čitav narod u zajedničkoj borbi protiv fašizma, što je ponovljeno i u pismu od 28. marta 1944.³⁷ Na osnivačkoj tj. prvoj konferenciji Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Dugačin, u Bujanu 31. decembra 1943. i 1-2. januara 1944. uz prisustvo delegata sa Kosova od kojih je dobar deo bilo Srba a najviše Crnogoraca, kao i iz Albanije, usvojena je Rezolucija i Proglas, u kojima je stajalo da je Kosovo i Metohija "kraj koji je naseljen najvećim delom šiptarskim narodom, a koji kao i uvek tako i danas, želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome, osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe albanski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Albanci Kosova i Dugačina ujedine sa Albanijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu".³⁸

Na ovu Rezoluciju CK KPJ je blago i konfuzno reagovao, i to tek u proleće 1944. ostavljajući za posleratno doba rešavanje statusa Kosova, i osporavajući samoinicijativnom NOO za Kosovo i Dugačin karakter organa vlasti.³⁹ Do pred kraj rata regionalne karakteristike Kosova i Metohije bile su manje izražene i

³⁷ AJ, Fond CK KPJ, 1943/174 i 1944/117.

³⁸ U Rezoluciji, pored ostalog, stoji i "da se prvi imperijalistički rat završio Versajskim ugovorom, koji je pored drugih nepravdi stvorio i Jugoslaviju da bi zadovoljio velikosrpsku hegemonističku kliku na čelu sa kraljem Aleksandrom... u takvoj Jugoslaviji albanski narod je bio politički, nacionalno, i ekonomski ugneten, čak izložen, fizičkom istrebljenju. Njegov kulturni, politički i ekonomski razvoj je sprečavan, a vrhunac ugnjetavanja bila je agrarna reforma u režiji jugoslovenskih vlasti, a koja je imala za cilj zaoštavanje mržnje između Albanaca, Srba i Crnogoraca, da osiromaši Albance do tog stepena da budu prinudeni da se iseljavaju... Kad se izvojuje sloboda, svi će narodi, pa i Albanci, biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otepljenja. Garancija za ovo jeste NOVJ, kao i NOV Albanije sa kojom je usko povezana"... (Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943-1953. (osnovni materijali sa zasedanja), Priština, 1955. str. 7-8; Na konferenciji je bilo prisutno 49 delegata, 43 Albanci, od kojih 1/3 iz Albanije, a ostali sa Kosova i Metohije. U NOO Kosova i Dugačina izabrano je 42 člana od kojih 5 Srba i Crnogoraca, 1 musliman (koji je tretiran kao Albanac) i 36 Albanaca, od kojih 15 iz Albanije. U Predsedništvo ovog organa izabrano je 9 članova, od kojih 7 Albanaca, 1 Srbin i 1 Crnogorac. (D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, str. 77.)

³⁹ Pored toga kritikuje se i naziv Dugačin koji obuhvata predele i van granica Jugoslavije, te se predlaže vraćanje imena Metohija. (D. Petrović, *n. d.* 79.)

afirmisane kako u odnosu na Vojvodinu tako i u odnosu na Sandžak. Suština je u slabosti partizanskog pokreta i masovnoj albanskoj kolaboraciji sa okupatorima.

Nema sumnje da je većina albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji bila naklonjena rešenju po kome bi Kosovo ulazilo u sastav tzv. Velike Albanije. To potvrđuju i događaji krajem 1944. i početkom 1945. kada su u Srbiji prestala ratna dejstva, u saradnji sa Nemcima, na Kosovu je organizovana široka pobuna protiv nove vlasti. U jednom izveštaju stoji da su centri otpora na Kosovu od decembra 1944. do marta 1945. držali pod oružjem oko 16.000 Šiptara. Naročito masovan otpor bio je u Drenici, u Uroševcu, gde su vođene ulučne borbe dva dana, u Gnjilanu, koje je bilo zauzeto od pobunjenika jedan sat i u srezu Kosovska Mitrovica, gde su pobunjenici došli do samog predgrađa Mitrovice. To je bio i neposredni povod uvođenja Vojne uprave za ovo područje 8. februara 1945. kojoj je bio podređen čitav sistem vlasti. Posle tri meseca krvavih borbi slomljen je otpor Albanaca i Kosovo je pacifikovano. Gušeci otpor, naše jedinice ubile su na Kosmetu oko 3.000 pobunjenika. Vojna uprava zadržana je sve do sredine 1945.⁴⁰

U tim danima poverenik unutrašnjih poslova NKOJ-a Vlada Zečević, među prvim svojim propisima donosi Rešenje o privremenoj zabrani povratka kolonista na Kosmetu (i Makedoniji) u njihova ranija mesta življenja a koje su Albanci proterali sa Kosova tokom rata. Na imanja srpskih kolonista i ostalih Srba koji su postradali na Kosovu tokom okupacije naseljeni su Albanci iz Albanije čime je znatno izmenjena etnička struktura ove oblasti. Broj Albanaca koji se tokom rata naselio iz Albanije nije tačno utvrđen, a procene se kreću od 20.000 do 300.000. Ono što je u ovom slučaju važno jeste činjenica da su rezultati predratne jugoslovenske kolonizacije poništavani, shodno zaključcima sa V zemaljske konferencije KPJ 1940. a da su pri tom ignorisane demografske promene koje su se u neredovnim prilikama desile u toku rata, tj. planska i stihijna naseljavanja Albanaca na Kosovu ili Bugara u Makedoniju. To se isto desilo i u Hrvatskoj u kojoj nisu anulirani rezultati ustaške kolonizacije u Slavoniju i druga područja.⁴¹

Na Velikoj Antifašističkoj skupštini Srbije pitanje Kosova se ne pominje ni ti delegati iz ove oblasti učestvuju u njenom radu. Tek na zasedanju ASNOS-a 7. aprila 1945. data je izjava da narodi Kosova i Metohije žele da se prisajedine federalnoj bratskoj Srbiji. Skupština je jednoglasno prihvatila ovu izjavu i izglasavanjem Rezolucije povodom odluke AVNO Sandžaka, izjave delegata GNOO Vojvodine i delegata Oblasnog NOO Kosova i Metohije. Treća tačka ove Rezolucije odnosi se na Kosovo i Metohiju. U njoj stoji da Skupština toplo pozdravlja odluku Oblasnog NOO Kosova i Metohije i izjave njegovih delegata o tome da se Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delom federalne Srbije. Usled progona kojima je bilo izloženo od protivnarodnih i ugnjetačkih režima bivše Jugoslavije šiptarsko⁴² stanovništvo ovih oblasti, koje u njima sačinjavaju veliku većinu, nije u NOB-i uzelo vidnog učešća, a jednim delom poslužilo je okupatoru i šiptarskim

⁴⁰ AJ, Fond XVIII Komisija za nacionalne manjine, kutija 4/1.referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini od 31.XII 1952. Up. S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1986. str.201-225.

⁴¹ Na V Zemaljskoj konferenciji kao jedan od zadataka Partije istaknuta je "borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima (Kosovu, Metohiji, i Sandžaku) i protjerivanje svih onih koloniziranih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode". (D. Pešić, n.d. str.93; Up. Nikola Gaćeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svet-skog rata i agrarna reforma*, u Zborniku Kosovo - prošlost i sadašnjost, Beograd 1989, str.99-106; Isti, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad 1995, str.247-258;)

⁴² Termin Šiptar je isto što i Albanac. U međusobnoj komunikaciji Albanci sebe nazivaju Šiptarima, a Albaniju Šćipnijom. U radu se koriste termini Šiptar i Albanac saobrazno vremenu o kome se govori i izvornim nazivima iz dokumentacije. Oba pojma treba razumeti kao sinonime.

reakcionarima kao oruđe protiv NOB Srbije, Crne Gore i Albanije. Ali danas Šiptari Kosova i Metohije imaju sve mogućnosti da uvide da su DFJ i demokratska Srbija, kao njen sastavni deo, nešto sasvim drugo od nekadašnje Jugoslavije i da će Šiptari Kosova i Metohije u punoj meri uživati svoja nacionalna prava i imati sve mogućnosti za svoj politički, ekonomski i kulturni razvitak.⁴³

Posle smirivanja stanja na Kosovu, ukidanja vojne uprave i sve veće saradnje sa Albanijom, Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije (bilo je to Prvo redovno zasedanje Oblasnog NOO kosovsko-metohijske oblasti) usvojila je u Prizrenu 9-10 jula 1945. Rezoluciju kojom je izražena želja delegata o priključivanju ove oblasti federalnoj Srbiji kao njenom sastavnom delu. Narod ove oblasti uveren je da će u narodnoj vladi Srbije naći punu zaštitu, te da će od narodne vlasti cele Jugoslavije biti svesrdno pomognut u svom političkom, nacionalnom, ekonomskom i kulturnom podizanju, a predstavnici oblasti u Narodnoj skupštini Srbije i u AVNOJ-u doprineće svim svojim silama izgradnji demokratske Srbije i DFJ.⁴⁴ Na skupu je pored izbora članova Oblasnog NOO izabrano i 32 poslanika za Narodnu skupštinu Srbije.

Na sednici Predsedništva AVNOJ-a 23. jula 1945. primljena je k znanju Rezolucija Oblasnog NOO o priključenju Kosova i Metohije Srbiji da bi na III zasedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. odobrena Rezolucija Oblasnog NOO o rešavanju položaja kosovsko-metohijske oblasti.⁴⁵

U srdačnim jugoslovensko-albanskim odnosima pitanje Kosova posle rata nije zvanično pokretano, a uvek kad je doticano odlagano je za neka druga i bolja vremena. Pri tom Jugosloveni su imali u vidu stvaranje federacije sa Albanijom u kom slučaju bi Kosovo njoj bilo pripojeno, dok su Albanci isticali pravo na samoopredeljenje naroda i pravilno marksističko - lenjinističko rešenje tog problema. Međutim, van toga nisu činjeni krupni koraci ni s jedne ni s druge strane. Na Kosovu srpski komunisti izveštavali su da su mase bile zainteresovane za problem Kosova, da je reakcija govorila kako su Makedonci i Crnogorci sada slobodni a Šiptari nisu, te da će se nastaviti isto stanje kao za vreme stare Jugoslavije i da su komunisti izbegavali da o tome diskutuju. Takvo neodređeno i nedefinisano stanje i držanje i albanske i jugoslovenske vlade prema tom pitanju čudilo je generala Hodgsona, šefa britanske vojne misije u Albaniji, koji se pitao zašto albanska vlada već nije izdala nikakvu izjavu o svom stavu prema Kosovu i Metohiji. Iz razgovora sa albanskim predstavnicima vlasti i naroda stekao je utisak da ni vlada ni nadležni činovnici nisu znali u čijim je rukama Kosovo niti im je bilo jasno kako će se to značajno pitanje rešiti, konstatujući pri tom da "Jugoslavija Kosovo drži na čisto imperijalistički način".⁴⁶

⁴³ Ovu izjavu dali su Dušan Mugoša i Mehmed Hodža, predstavnici Oblasnog NOO ističući da "Mi nismo još doneli ovu odluku, drugovi, na našoj skupštini radi toga što se na Kosovu i Metohiji nalazi još Vojna uprava. Prvom prilikom, čim se ukine Vojna uprava Kosova i Metohije, mi ćemo na našoj skupštini odlučiti da se priključimo federalnoj Srbiji". (Zasedanja ASNOS-a i NSS (stenografske beleške str. 12.) U Rezoluciji ASNOS-a još stoji i to da odnosi borbenog ratnog drugarstva i tesnog prijateljstva između naroda DFJ i demokratske Albanije snažno doprinose pravilnom rešenju odnosa Srba i Šiptara na Kosovu i Metohiji i konačnoj likvidaciji politike međusobnog istrebljivanja. Rešenje agrarnog pitanja, koje priprema vlada Maršala Tita u korist mesnog šiptarskog i srpskog stanovništva i kolonista na Kosovu i Metohiji, još više će doprinostiti konačnoj likvidaciji starih nesuglasica i netrpeljivosti. (Isto, str.20-21).

⁴⁴ Zapisnik sa Prvog redovnog zasedanja prvog saziva Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-metohijske oblasti, Narodni odbor AKMO, Priština 1945, str. 19-32.

⁴⁵ Treće zasedanje AVNOJ-a i zasedanje PNS (stenografske beleške), str.41

⁴⁶ B. Hrabak, "Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945-1947." *Istorija 20. veka, 1-2/1990.* str. 89-92.

Josip Đerđa, jugoslovenski poslanik u Tirani, pisao je da i "najdelekovidiji rukovodioci ovdje boluju u izvjesnoj mjeri od velikoalbanske bolesti, to jest od uverenja da bi im trebalo dati Kosmet". Istovetne stavove izražavala je i malobrojna albanska opozicija u Narodnom frontu Albanije i van njega.⁴⁷

Ako je verovati Enveru Hodži i njegovim sećanjima pod nazivom "Titoisti", Tito mu je navodno krajem juna 1946. prilikom njegove posete Beogradu obećao da će Kosovo i druge krajeve Jugoslavije nastanjene Albancima ustupiti Albaniji, ali "je to bilo nemoguće odmah rešiti jer nas Srbi neće shvatiti, ali da bi ujedinjenje Kosova i Metohije sa Albanijom u okviru balkanske federacije bilo mnogo lakše". Verovatno je na tom sastanku razgovarano i o Kosovu ali samo u sklopu velikih planova o federaciji između Jugoslavije, Bugarske i Albanije. O tome da je Kosovo trebalo predati Albaniji kao ideji u vrhu jugoslovenskih komunista potvrđuje i izjava Edvarda Kardelja Staljinu aprila 1947. u Moskvi: "Kod nas na teritoriji Kosova i Metohije ima i dan danas više Albanaca nego Srba. Mi mislimo kasnije, kad se još bolje povežemo s Albancima da im ustupimo te teritorije", našta je Staljin odgovorio da je to pravilno rešenje. Međutim, ubrzo posle toga došlo je do zahlađenja odnosa s Albanijom zbog sukoba sa IB. Iako nisu bili članovi IB, albanski komunisti podržali su stavove iz Rezolucije i povelili otvorenu neprijateljsku politiku prema Jugoslaviji. U jednoj rezoluciji KP Albanije kojom odgovaraju na napade makedonskih komunista da pospešuju pobunu Siptara u Makedoniji i na Kosmetu iznosi se kako je neposredno pre izbivanja sukoba sa IB "CK KPJ preko svog delegata Save Zlatića obećao CK KP Albanije da je došlo vreme da se reši pitanje Kosmeta", ali KP Albanije na taj "antimarksistički i antisovjetski put nije htela da krene", a navodna ponuda Kosova Albaniji je ocenjena kao nečasna igra koja nema nikakve veze sa pravim marksističko-lenjinstičkim stavom. Ako je tačna, bila je to poslednja izjava jugoslovenskih komunista o pripajanju Kosova Albaniji. Posle sukoba i otvorenih neprijateljstava dve zemlje prestali su svaki razgovori pa i kontakti u vezi sa Kosovom.⁴⁸

Srpski komunisti i unutrašnje granice

Jedno od najkrupnijih pitanja koje će na kraju rata biti rešavano krajnje improvizovano i bez jasnih, unapred postavljenih i ujednačenih kriterijuma bilo je pitanje unutrašnjih razgraničavanja federalnih jedinica na koje srpski komunisti, barem u pristupačnoj dokumentaciji, nisu stavljali nikakve primedbe. Kako su krojene i po kojim kriterijumima unutrašnje granice najbolje je pokazao Mile Peruničić, sekretar Predsedništva AVNOJ-a: Slovenija je uzeta u granicama bivše Dravske banovine; Hrvatska u granicama bivše Savske banovine sa 13 srezova bivše Primorske banovine i dubrovačkim srezom iz bivše Zetske banovine; Bosna i Hercegovina u granicama određenim berlinskim ugovorom (1878); Srbija u granicama pre Balkanskog rata sa srezovima uzetim od Bugarske Versajskim mirom (caribrodski i bosiljgradski); Makedonija - jugoslovenska teritorija južno

⁴⁷ M. Pavlović, *Albanija između Tita i Staljina*, "Balkan posle II svetskog rata", Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd 1995, str. 306-314.

⁴⁸ M. Pavlović, Dokument koji ne odseca glavu: Istina o Kardeljevom obećanju Staljinu da će Jugoslavija pokloniti Kosovo Albaniji, *Borba*, 12-13. avgust 1989; *Kosovo između Jugoslavije i Albanije*, "Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini", 1992.

od Kačanika i Ristovca; Crna Gora u granicama pre Balkanskog rata sa beranskim i kotorskim srezom i Plavom i Gusinjem.⁴⁹

Pitanje unutrašnjih, administrativnih, granica otvoreno je tek sa raspadom Jugoslavije kad su privremene i administrativne granice postale državnim.

Privremeno razgraničenje Srbije (Vojvodine) i Hrvatske

Pitanje granica je aktuelizovano kad je predsedništvo Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine odlučilo da se u Vojvodini raspišu izbori za narodne odbore za 16. maj 1945. kako bi se pokazalo da su i lokalni komunistički organi demokratski izabrani. Ministarstvo za Hrvatsku vlade DFJ podnelo je predlog vladi da se izbori odlože, dok se ne odrede konačne granice Vojvodine.

U predlogu vladi hrvatsko partijsko rukovodstvo isticalo je i problem Bunjevaca, koje je smatralo Hrvatima, na severu Bačke i samog grada Subotice, smatrajući da ta područja treba da pripadnu Hrvatskoj. S druge strane kako su srezove Vukovar (sa većinskim srpskim) i Vinkovci (sa većinskim hrvatskim življem) oslobodile partizanske jedinice iz Srema i u njima bila uspostavljena vlast iz srpskog (vojvođanskog) centra, pripadali Hrvatskoj po shvatanju hrvatskih komunističkih sporni krajevi treba da pripadnu onim federalnim jedinicama u kojima su bili pre aprila 1941. (tj. da se priznaju predratne administrativne granice u konkretnom slučaju granice Banovine Hrvatske), što je za CK KPJ bilo neprihvatljivo jer bi se na to načelo mogli pozvati i drugi, odlučeno je da se spor "demokratski reši". U cilju razrešenja spora Predsedništvo AVNOJ-a formiralo je 19. juna 1945. Komisiju za utvrđivanje granice između Hrvatske i Vojvodine u koju su ušli M. Đilas, ministar za Crnu Goru kao predsednik, V Krstulović, ministar unutrašnjih poslova Hrvatske, M. Popović, ministar unutrašnjih poslova Srbije, J. Veselinov Žarko, sekretar Narodnog fronta Vojvodine i J. Zlatarić, potpredsednik Okružnog narodnog odbora Sombor.⁵⁰

Čim je formirana, Komisija je odmah obišla teren, obavila razgovore sa ljudima, verovatno lokalnim partijskim poverenicima, i za svega 6 dana rada izveštaj je bio gotov i u njemu predlog za razgraničenje.

Stanje i nacionalni sastav stanovništva na području tri sreza (šidskog, vukovarskog i vinkovačkog) prema podacima koje je Okružni komitet KPJ za Srem dostavio maja 1945. Pokrajinskom komitetu KPS za Vojvodinu izgledalo je:

Tabela 1. Podaci o brojnom stanju stanovnika u nekim selima sreza Vinkovci⁵¹

Mesto	Srba	Hrvata	Mađara	Nemaca	ostalih	ukupno
Ivankovo	14	3070	130	50	36	3300
Đeletovci	21	651	4	8	21	708

⁴⁹ Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944-27. oktobra 1945), Beograd, bez godine izdanja, str.58.

⁵⁰ M. Zečević, B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd, 1991; B. Lekić, *Administrativne granice u Jugoslaviji posle II svetskog rata*, "Istorija 20. veka", 1-2/1992. (tematski broj o granicama), str.145-161; Lj. Đimić, *Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske*, "Istorija 20. veka", 1-2/1992. str.231-246.

⁵¹ Isto, str 125. Podaci se odnose samo na neka sela u pomenutim srezovima, te ne daju dati zbir u tabelama, koji se odnosi na sva naselja.

Mirkovci	1280	81	27	13	63	1464
Nemci	12	2576	29	374	26	3017
Komletinci	19	2113	38	78	174	2422
Laze	925	60	7			992
Vinkovci	700	10414	547	4972	391	17024
Ukupno (27 naselja)	4166	42388	2307	5952	1123	55948

Tabela 2. Podaci o brojnom stanju u nekim selima sreza Vukovar

Mesto	Srba	Hrvata	Mađara	Nemaca	Ostalih	Ukupno
Lovas	2	1083	12	21		1318
Negoslavci	1423	7	15			1445
Vukovar	2051	5446	830	469	482	10268
Ukupno	23186	16200	4158	2230	2492	48266

U ovom dokumentu, pored ostalog, stoji i to da je u selima Laze, Mirkovci i Oriolik naseljeno u toku okupacije oko 200 hrvatskog življa. U gradu Vukovaru naseljeno je u toku okupacije oko 1.000 Hrvata, a na pustarama vukovarskog sreza Ada, Palača i Silaš gde su za vreme stare Jugoslavije bili naseljeni Srbi dobrovoljci, NDH je ove iselila u Srbiju, a na njihova mesta naselila Hrvate iz Zagorja. Na sve tri ove pustare naseljeno je oko 1.000 Hrvata.

To znači da je na vukovarskom srezu zajedno sa gradom Vukovarom naseljeno u toku okupacije oko 2.000 Hrvata, dok je s druge strane iz nekoliko srpskih sela (Bobota, Vera, Trpinja, Bršadin, Markušica, Ostrovo, Negoslavci i grad Vukovar) pobijeno za vreme okupacije preko hiljadu Srba.

Naseljeni Hrvati za vreme okupacije u vinkovačkom i vukovarskom srezu su uglavnom ustaške porodice iz raznih krajeva Hrvatske. Na kraju kao posebno ističe se da su fašisti u Šidskom srezu pobili najmanje 4.000 Srba i oko 200 Hrvata i druge narodnosti.⁵²

(Za sela Vera, Trpinja, Bobota, Borovo, Bršadin, Marinci, Nuštar, Ostrovo, Antin, Gaboš, Markušica, Tordinci, Cerić, Bogdanovci, Pačetin i Petrovci Komisija je imala podatke da je u njima živelo 18.915 Srba, 7.655 Hrvata, 1.015 Rusina, 2.363 Mađara, 190 Nemaca, što je ukupno iznosilo 30.135.)

Kao što se vidi, kolonizacija hrvatskog življa za vreme ustaške države (od 7-10.000 porodica) nije anulirana na način na koji je to urađeno na Kosovu i Metohiji ili u Makedoniji, gde je zemlja oduzimana predratnim kolonistima.⁵³

Na sednici Politbiroa, koji je prvi raspravljao o izveštaju Komisije za razgraničenje, 26. juna 1945. na kojoj su pored Tita prisustvovali i drugi članovi Po-

⁵² M. Zečević, B. Lekić, *n. d.* str. 122

⁵³ U toku 1941. ustaška vlast je zakonskim odredbama oduzela u korist NDH svu zemlju predratnim kolonistima (ratnim dobrovoljcima) uglavnom Srba, - 8.581 porodica, od čega 4.964 u Slavoniji i 3.617 u Sremu. Više o tome, M. Matička, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, Zagreb 1990, str.21-23.

litbiroa, odobren "je izveštaj druga Đida i predlog Komisije da se izvrši PRIVREMENO razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine".

Prvog jula Komisija je dostavila pomenuti izveštaj i Predsedništvu AVNOJ-a sa predlogom privremenog razgraničenja, koji je, između ostalog, predviđao da:

"1) Privremena granica između Vojvodine i Hrvatske treba da ide: od mađarske granice, rijekom Dunavom do međe između sela Bačko, Novo Selo i Bukin (bačko-palanački srez); odatle preko Dunava između atara sela: Opatovac - Mohovo, Lovas - Bapska, Tovarnik - varoš Šid, Podgrade - Ilinci, Adaševci - Mala Vašica, Lipovac - Batrovci, Strošinci - Morović. Na taj bi način sela sadašnjeg šidskog sreza: Opatovac, Lovas, Tovarnik, Podgrade, Adaševci, Lipovac, Strošinci (i Jamena) - zajedno sa svojim atarima - pripala Hrvatskoj, a sela Mohovo, Bapska, varoš Šid, Ilinci, Mala Vašica, Batrovci, Morović - zajedno sa svojim atarima - Vojvodini. Samo se po sebi razumije da i sve teritorije zapadno, odnosno istočno od ovih sela treba da pripadnu Hrvatskoj, odnosno Vojvodini.

2) Ovo razgraničenje se može, po mišljenju Komisije, smatrati samo privremenim, do rešenja kompetentnih tela, koja će biti nadležna za definitivno razgraničenje između federalnih jedinica. Sada je ono, u svakom slučaju potrebno radi olakšanja političke situacije na tom prostoru, obezbeđenja lakšeg funkcionisanja vlasti i bržeg i povoljnijeg razvitka ekonomskog života".⁵⁴

U obrazloženju se kaže da su sporne teritorije između Hrvatske i Vojvodine:

"a) srezovi: Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci - severno i severoistočno od reke Dunava (Bačka);

b) srezovi: Batina Darda, u slivu između reka Drava i Dunav (Baranja);

v) srezovi: Vukovar, Šid i Ilok - jugozapadno i južno od reke Dunav (Srem).

Što se tiče teritorije pod a), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Srez Subotica naseljen je u ogromnoj većini Hrvatima. Srez Sombor od slovenskih manjina ima relativnu (neznatnu) većinu Srba i to raspoređenu tako - da Srbi imaju većinu u gradu Somboru, a Hrvati na selima. Relativnu većinu od svih nacionalnosti danas imaju Mađari, a ranije su imali Nemci. U apatinskom srezu relativnu većinu od slovenskog življa imaju Hrvati, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti danas Mađari a ranije Nemci. U srezu Odžaci relativnu većinu imaju Slovaci, zatim Srbi, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti Mađari, a ranije Nemci.

Iako je srez Subotica u apsolutnoj većini naseljen kompaktnim hrvatskim stanovništvom, komisija nije mogla doći do zaključka da bi sjeverno od grada Sombora mogao da se uspostavi jedan pojas koji bi zajedno sa gradom Suboticom pripadao Hrvatskoj. Taj pojas bi bio jedna neprirodna tvorevina koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cjelovito povezana, a Suboticu, kao krupni privredni i kulturni centar, pretvorila bi u periferijski grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad. Uključenje svih pomenutih srezova u Hrvatsku ne dolazi u obzir iz prostog razloga, što u nekim od tih srezova Srbi imaju relativnu (od slovenskog življa) većinu. Zato je komisija smatrala da čitava teritorija treba da ostane Vojvodini. Razumije se, ako bi se ova teritorija proširila na sjever preko stare jugoslovensko-mađarske granice i uključila u sebe i Hrvate u prostoru Baje, koji se sada nalaze u Mađarskoj pitanje bi se moglo ponovo uzeti u pretres. Prema tome je pitanje razgraničenja na tom prostoru,

⁵⁴ Isto, str.129

sem ostalog, usko povezano sa pitanjem definitivnog utvrđenja granica Jugoslavije na mirovnim i drugim konferencijama.

Što se tiče teritorije pod b), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Srezovi Batina i Darda, uzeti zajedno, imaju, od slovenskih manjina, relativnu većinu Hrvata. Oba ova sreza, ekonomski i privredno, naginju ka zapadu. Prema tome i ekonomski i nacionalni razlozi, zahtevaju da oba ova sreza uđu u sastav federalne Hrvatske i izidu iz Vojvodine, u kojoj se sada nalaze.

Što se tiče teritorije pod v), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Ranija teritorija vukovarskog sreza, od slovenskog stanovništva, imala je većinu Srba. U toku rata, sa razvitkom samog ustanka, ovaj srez je razdvojen u dva dijela i to tako, da je sjeverni dio, neposredno na sjever i zapad od Vukovara, zajedno sa selima Bogdanovci, Marinci, Petrovci, Cerić i fabričkim naseljem i selom Borovo pripada Hrvatskoj; južni deo sreza zajedno sa selima iz vinkovačkog sreza - Mirkovci, Novi Jankovci, Slakovci, Oriolik, Komletinci, Nijemci, Donje Novo Selo, Podgrade, pripao je Vojvodini. Karakteristično je da danas postoje dva vukovarska sreza (kotara) - jedan (sjeverni dio) u Hrvatskoj, a drugi (južni dio) u Vojvodini, od kojih je onaj u Hrvatskoj sa relativnom većinom Srba, a onaj u Vojvodini sa relativnom većinom Hrvata. Važno je istaći da je predratni vukovarski srez, očevitno jedna veštačka tvorevina, namjerno načinjena, da bi se dobila relativna većina Srba, ne vodeći računa ni o nacionalnim, ni privrednim, ni geografskim uslovima. Ako se pogleda čitav prostor od Vinkovaca i Vukovara do Sida, onda on predstavlja jedan pojas hrvatskog stanovništva, sa relativno malim brojem Srba, tako da je sjeverni dio vukovarskog sreza (današnji vukovarski kotar u osiječkom okrugu) izolovana srpska oaza u Hrvatskoj. Zato je komisija smatrala, da na ovom prostoru i granica treba da bude istočno od pomenutog hrvatskog pojasa, tj. između Sida i Vukovara, selima koja su već pomenuta. Što se tiče iločkog sreza, iako zapadna sela Sarengrad i Ljuba, kao i grad Ilok, imaju ogromnu većinu Hrvata a istočna sela Peštin, Susek, Bonoštar i dr. ogromnu srpsku većinu, komisija je smatrala da zasada ne bi ovaj srez trebalo cjepati na dva dijela, nego ga ostaviti u sadašnjem sastavu, s tim što bi pripao Vojvodini. Srez inače, uzet u celini, ima relativnu većinu Srba. Ilok je grad i pristanište na Dunavu i njegovo pripojenje Hrvatskoj, zasada bi, zbog daljine administrativnih veza, otežalo njegov razvitak. Poslije sređivanja vlasti, s jedne i s druge strane granice, koju predlaže komisija, moglo bi se postaviti pitanje priključenja Hrvatskoj zapadnih sela iz iločkog sreza, kao i grada Ilok. Sada bi to moglo izazvati izjesne teškoće, to utoliko pre što prilike tamo nisu sredene. Uzimajući u obzir sve te razloge, a naročito ekonomske, komisija smatra, da kao privremeno rešenje treba uzeti da iločki srez u svom dosadašnjem sastavu, koji odgovara predratnom, ostane u sastavu Vojvodine.⁵⁵ Dakle Ilok i iločki srez, prema predlozima Komisije, trebao je da ostane u Vojvodini. O tome kad je i kako ovo područje pripalo Hrvatskoj nema relevantnih istorijskih izvora.

Sa tako predviđenim i uspostavljenim privremenim granicama Vojvodina je 30/31. jula 1945. priključena Srbiji. Ta privremena granica nikada docnije nije ponovo razmatrana a u najnovije doba proglašena je državnom granicom nove nezavisne Hrvatske.

Postoji još jedno razgraničenje između Vojvodine i Hrvatske u 1947. godini. Naime, prema sporazumu između Hrvatske i AP Vojvodine Mesni narodni odbor Babska Nova pripojen je Hrvatskoj a MNO Jamena Vojvodini. Na osnovu

⁵⁵ *Isto*, str. 129-130

tog sporazuma ministarstva šume Hrvatske i Srbije trebala su da izvrše primopredaju šuma ovih odbora. Međutim Ministarstvo šuma Hrvatske zaposelo je šume odbora Babske Nova ali nije predalo šume MNO Jamena Vojvodini.⁵⁶

Administrativno razgraničenje Srbije i Makedonije

U skladu sa predratnom politikom KPJ o oslobađanju svih naroda od velikosrpske hegemonije, federalna jedinica Makedonija obrazovana je još na Druhom zasjedanju AVNOJ-a na području nekadašnje južne Srbije, oslobođenom od Turaka u balkanskim ratovima, koja je od 1929. bila označena kao Vardarska Banovina. Iako nije nigde zvanično zapisano i odlučivano granice Makedonije uspostavljene su manje-više na liniji pretkumanovske Srbije, (tj. granica sa Turskom iz 1878). Razvijajući državnost i nacionalnu individualnost Makedonaca komunisti su najpre marta 1945. zabranili povratak predratnim kolonistima u Makedoniju koji su izbegli pred bugarskim terorom, ispravljajući na taj način navodne nepravde koje im je učinio predratni velikosrpski režim. U takvim akcijama nije vođeno računa o Srbima starosedeocima u Makedoniji, posebno na području Skopske Crne Gore (područje severno od Skoplja). Upravo će ti Srbi pokrenuti neka sporna granična pitanja između Srbije i Makedonije, ali bez uspeha.

Prvo pokretanje pitanja razgraničenja datira od 10. jula 1945. kada su stanovnici opštine vratničke, sreza tetovskog, iz sela Vratnice, Belovište, Staro Selo i Rogaćevo u kojima su živeli samo Srbi, i sela Odri i Ježince gde su živeli između Srbi i Arnauti podneli zvaničan zahtev makedonskim vlastima da se ova sela pripoje Srbiji. Kad su krenuli za Beograd da tu molbu uruče saveznom organima pohapšeni su u Skoplju, sem jednog koji se nekako probio do Beograda.⁵⁷

U molbi koja je upućena Jaši Prodanoviću, ministru za Srbiju u Saveznoj vladi, radi oslobodenja pohapšenih govori se o stradanju Srba na tom području tokom rata (41 je streljan, masa njih je internirana a nije bilo Srbina između 15 i 66 godina starosti koji nije batinan i zlostavljan). "Zlo koje je dolazilo na naš narod dolazilo je od Makedonaca koji se nisu osećali Srbima, koje su okupacione vlasti postavljale za opštinske česnike". Kao primer navođen je izvesni "Andra Kristov iz Tetova, koji je kao Andra Ristić pre rata bio pisar tetovskog okružnog suda, koji je od Bugara postavljen za prvog kmeta u opštini Vratnica, a posle oslobodenja postao neki funkcioner narodne vlasti u Skoplju". "Da nije bilo Makedonaca koji su sa Bugarima saradivali mi ne bi toliko stradali", kaže se u molbi. U molbi se, dalje, kaže da su vlast u opštini i dalje zadržala lica koja su bila saradnici okupatora, lica koja su oduševljeno dočekala nemačku vojsku, kitili domove bugarskim i nemačkim fašističkim zastavama i u Skoplju oduševljeno dočekivali cara Borisa. "Ta lica nas prosto mrze u duši, žale što je rat završen slomom Nemačke i fašističke Bugarske".⁵⁸

Zbog svih ovih razloga stanovnici opštine vratničke i Srbi i Arnauti jednodušno su želeli da se teritorijalno pripoje Srbiji donevši takvu odluku na zboru građana.

U propratnom pismu ministra Jaše Prodanovića, ministru unutrašnjih poslova DFJ Vladi Zečeviću traži se da on ispita navode iz molbe i zašto su

⁵⁶ Isto, str, 117

⁵⁷ AJ, Fond Vlade FNRJ - Predsedništvo Vlade, fasc. 33, arhivska jedinica 65. Molba stanovnika opštine vratničke ministru za Srbiju savezne vlade DFJ od 10. jula 1945.

⁵⁸ Isto.

uhapšeni njeni nosioci za Beograd. "Vi znate i sami kako pitanje Makedonije izaziva kod Srba izvesnu uznemirenost kao i nepoverenje u dobru nameru pojedinih ljudi koji u Makedoniji danas imaju velikog uticaja... Ovi ljudi koji su pod bugarskom okupacijom teško stradali kao Srbi moraju sigurno imati isto toliko pravo na samoopredeljenje, slobodu i poštovanje njihove nacionalnosti, koliko bar i oni iz čije su sredine proizašli mnogobrojni saradnici okupatora. Tako na pr. još nije izađeno u susret srpskom življu u pogledu otvaranja srpskih škola, dok su škole turske i arnautske davno već otvorene", zaključio je Prodanović.⁵⁹

Ovo pismo nije imalo velikog uticaja na pozitivno rešavanje molbe Srba iz vratničke opštine. Pohapšeni su oslobođeni, a sela su ostala u Makedoniji.

Drugo sporno granično pitanje između Srbije i Makedonije bila je cementara u Đeneral Jankoviću, srezu kačaničkom (Srbija), čiju je kontrolu nad radom i prihodima vršila makedonska vlast. Pitanje se dugo vuklo po raznim saveznim ministarstvima da bi tek krajem 1947. Savezna kontrolna komisija formirala komisiju koja je trebalo da ispita stanje i predloži rešenje. Komisija je za tri dana izradila izveštaj i predlog za razgraničenje između Srbije i Makedonije u kome je stajalo: 1) da se područje Mesnog narodnog odbora Đeneral Janković sa selima Đeneral Janković, Gorance, Pustenik, Rožance, Krivenik, Sečište, Pali Vodenica, Drobňak, Dimce, Nećavce i Vrtomice priključe Makedoniji i 2) da fabrika cementa "Šar" koja se nalazi u centru spornog područja i dalje ostane pod upravom Vlade Makedonije".⁶⁰

U obrazloženju ovakvog predloga stajalo je da celokupno područje Đeneral Janković geografski i ekonomski gravitira Skoplju i ima bolje komunikacije prema tom pravcu. Za cementaru "Šar" rečeno je da 80% njene proizvodnje ide u Makedoniju. Dakle, ekonomski razlozi su navodili da se ovo područje pripoji Makedoniji. Međutim u obrazloženju je stajalo još da "ako bi se pitalo stanovništvo spornog mesnog područja ono bi se izjasnilo za prisajedinjenje ove teritorije Kosovo-metohijskoj oblasti", s obzirom na to da su većinu na tom prostoru činili Šiptari. Konačno cementara je pripala Kosovu, odnosno Srbiji.⁶¹

Treće sporno pitanje između Srbije i Makedonije bila su sela u srezu Kriva Palanka: Margance, German, Nerav, Meteževo i Ogut. Inicijativu su dali stanovnici sela (Srbi) Nerav 15. januara 1948. koji su tražili da se pomenuto selo pripoji opštini Trgovište u Srbiji.

Po pribavljenim informacijama Savezna kontrolna komisija 10. marta 1948. formira Komisiju za razgraničenje između Srbije i Makedonije za sela Margance, German, Nerav, Meteževo i Ogut u srezu Kriva Palanka i sela Maglenci u srezu Kumanovo.

Komisija je za svega nekoliko dana obavila posao i dostavila izveštaj sa predlogom za razgraničavanje. Najpre je konstatovano da u selima German i Nerav većinu stanovnika čine Srbi, izuzev srednje mahale sela Đerman, a u selima Ogut i Meteževo seljaci su se izjasnili kao Makedonci. Komisija je takođe konstatovala da se na stanovništvo sela German i Nerav vršio pritisak da se izjasne kao Makedonci. Na osnovu svega Komisija je predložila 1) da se selo German, izuzimajući Srednju mahalalu i selo Nerav pripoje srezu Pčinjskom (Trgovište) tj. Srbiji, i 2) da se selo Ogut i Meteževo ostave krivopalanačkom srezu tj. Makedoniji, s tim što

⁵⁹ Isto, pismo ministra za Srbiju Jaše Prodanovića Ministarstvu unutrašnjih poslova DFJ Vladi Zečeviću, 14. juna 1945.

⁶⁰ M. Zečević, B. Lekić, *n. d.* str.136-140

⁶¹ Isto, str.140

mahalu Pržaje sela Oguta treba još jednom pitati da li želi ostati u srezu Kriva Palanka. Komisija je uočila još veliki broj spornih teritorija i sela u srezovima krivopalanačkom i kumanovskom i predlagala da bi trebalo formirati mešovitu komisiju vlada Srbije i Makedonije koja bi izvršila definitivno razgraničenje. Do ovoga međutim nikada nije došlo.⁶²

Privremene granice kao državne granice

Zamišljene i privremene linije uskoro će postati trajne objavljivanjem Zakona o teritorijalnom ustrojstvu Srbije i sličnih akata ostalih federalnih jedinica, tokom 1946-1947. Međutim, nisu poznata izvorna dokumenta o pitanjima granica, kao da se o ovim pitanjima nije raspravljalo ni u AVNOJ-u, niti NKOJ-u, Privremenoj vladi i skupštini, Ustavotvornoj skupštini ili Politbirou. Kao da su prečutno prihvatane granice koje su date ili određene odozgo. Zašto je to tako odgovor se može tražiti u opštoj atmosferi i ideološkom zanosu internacionalizma i partijskog stava ili propagande o nevažnosti granica unutar Jugoslavije. Za srpske komuniste nacionalna pripadnost nije bila toliko važna koliko novi socijalistički odnosi među bratskim narodima. Gotovo da nema značajnijeg partijskog funkcionera koji nije isticao nevažnost granica u novim odnosima među narodima Jugoslavije i Balkana. Sam Tito je u više navrata isticao da se tu ne radi o stvarnim državnim granicama već o administrativnim linijama koje više spajaju nego što razdvajaju, zamišljenim i privremenim linijama. Na zboru u Beloj Crkvi 7. jula 1945. Tito je izjavio da su "komunisti našli jedini pravi put stvaranja jugoslovenske federacije, u kojoj bi svi narodi bili zadovoljni i gospodari na svome. To neće štetiti nijednom Srbinu, ako su Hrvati gospodari na svome. Neće štetiti nijednom Hrvatu ako će Srbi biti potpuni gospodari tamo gde oni žive tj. na svome. Nikome neće ništa štetiti jer mi ne stvaramo granice u Jugoslaviji koje bi razdvajale i stvarale nove države, nego smo izvršili ovakvu podjelu samo zato da bi se riješilo nacionalno pitanje koje nije bilo riješeno u staroj Jugoslaviji... Neka si izbije iz svoje glave ko misli da će biti nekog parčetaanja... Vi znate mi smo kazali nekoliko puta: ne granice razdvajanja već granice spajanja. Tamo gdje su tobožnje granice to treba da budu karike koje vežu ta dva lanca naroda".⁶³

U debati prilikom donošenja Ustava Srbije 1947. M. Pijade, jedan od kreatora jugoslovenske federacije i član najviših partijskih foruma, govorio je da republičke i pokrajinske granice nemaju u strogom smislu reči državnopravni značaj i da se ne može tvrditi da su Hrvati povukli definitivne i krajnje granice svog nacionalnog teritorija niti da je to uradio srpski ili makedonski narod. I Hrvata i Srba i Makedonaca ima u drugim narodnim republikama u Jugoslaviji i svuda su ravnopravni... Za Srbe van Srbije, Pijade je govorio da se oni osećaju kao deo nacionalne celine bez obzira na granice pojedinih republika. "Ni srpski na hrvatski narod nisu izgubili time što se kaže da srpska država te i te granice, Hrvatska ima te i te granice, jer se time ravnopravnost Srba van Srbije i Hrvata van Hrvatske nije ni za dlačicu okrnjila".⁶⁴

Međutim, iako je u govorima isticana privremenost i nevažnost granica u stvarnosti te granice su predstavljale linije do kojih se protezala administrativna i

⁶² Isto, str. 145-148

⁶³ Borba, 8. juli 1945.

⁶⁴ M. Pijade, *Izabrana dela*, knj.4. Beograd 1964.

druga nadležnost federalnih jedinica tj. republika. Ovo je bilo u suprotnosti sa ustavnim načelom o pravu naroda na samoopredeljenje uključujući i pravo na otcepljenje i pripajanje drugim državama, i opštim stavom o tretiranju federalnih jedinica kao suverenih država. To naročito važi za period do 1948. godine.

Nema doslednosti ni ujednačenih kriterijuma po kojima su krojene ove granice, nego je to mešavina različitih kriterijuma i to od slučaja do slučaja (nacionalni, ekonomski itd).

Granice koje su uspostavljene posle rata najviše su pogađale srpski narod, ostavljajući van granica Srbije ubedljivo najviše Srba: u Bosni i Hercegovini 1.136.116, u Hrvatskoj 543.795, u Makedoniji 29.721, Sloveniji 7.048, itd. Sem u nekim nagoveštajima o zalaganju M. Pijade za autonomiju Srba u Hrvatskoj, ovom pitanju nije poklanjana nikakva pažnja.⁶⁵

Vremenom unutrašnje i privremene granice postaće državne granice novonastalih država na razvalinama Jugoslavije, kojima će međunarodni forumi dati oreol nepromenljivosti, potvrđujući ih i tretirajući kao državne granice, koje se ne mogu menjati silom bez obzira na to što su upravo silom promenjene granice Jugoslavije. Uopšte pitanje granica postaće još jedno konfliktno pitanje u međunacionalnim sukobima na ovim prostorima.

Prvi ustav nove države

Dva meseca posle izbora donet je i prvi ustav FNRJ 31. januara 1946. koji je u stvari predstavljao prilagođeni sovjetski ustav na jugoslovenske prilike. Ustav je ozakonio sve tekovine NOR-a, uređujući Jugoslaviju kao federativnu zajednicu ravnopravnih naroda koji su slobodno izrazili volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji poimenično nabrajajući sve narode i republike. Ustav je imenovao 5 nacija i 6 republika u jugoslovenskoj federaciji, predvidevši i mogućnost stvaranja novih republika ili pokrajina i njihovo priključivanje jugoslovenskoj federaciji. Time su se stvarale i ustavne pretpostavke za organizovanje šire federacije u koju bi ušle Albanija i Bugarska. Međutim, federalizam uspostavljen ustavom iz 1946. bio je samo prividan jer je zemljom vladala strogo centralizovana KPJ na čelu sa Politbiroom ili bolje reći jednim čovekom - Titom.

⁶⁵ *Jugoslavija 1918-1988*. "Statistički godišnjak", Beograd, 1989. str.45-47. Istovremeno Hrvata je van granica federalne Hrvatske ostalo u Srbiji 169.864, u Bosni i Hercegovini 614.123, Sloveniji 16.069, Crnoj Gori 6.808 i Makedoniji 2.090; I. Banac piše "da osim područja koja su nekada bila pod talijanskom vlašću, a sada su uključena u Sloveniju i Hrvatsku, te osim diobe Sandžaka između Srbije i Crne Gore te posebnog položaja Vojvodine i Kosmeta u okviru Srbije, granice federalnih jedinica uređene su na sljedeći način:1)Hrvatska je izgubila kotare Šid i veći dio kotara Ilok, u Srijemu, koji su pripali Vojvodini, ali je od potonje dobila kotare Darda i Batina, u jugoslovenskom delu Baranje (autor ne kaže celu Baranju);2) Hrvatska je također dobila kotar Dvor, koji nije bio u Savskoj banovini, ali koji također nije bio uključen u Bosnu i Hercegovinu na temelju odluka Berlinskog kongresa 1878. 3) Okruzi Pančevo i Zemun su ukinuti, a veći dio njihovih područja pripojen je užoj Srbiji.4) Bosna i Hercegovina izgubila je izbočinu kod Sutorine, a time i izlaz na Bokokotorki zaljev, što je pripalo Crnoj Gori, 5) Makedonija je izgubila kotare Preševo i Trgovište, koji su pripali Srbiji, kao i manastir Prohor Pčinjski, u kojemu je bilo održano Prvo zasjedanje ASNOM-a. Očito, spor oko granica u vodstvu KPJ imao je svoje dobitnike i gubitnike, kao i neke koji su stajali između njih". (I.Banac, *Staljinom protiv Tita*, str.108.). Interesantna su polazišta tj.poređenja ovog autora šta je ko dobio i izgubio unutrašnjim razgraničenjem u Jugoslaviji. Kad je u pitanju Hrvatska autor uzima stanje stvoreno uspostavljanjem banovine Hrvatske 1939, ali kad je u pitanju Srbija polazište mu je 19. vek ili pretkumanovska Srbija.Međutim, ako bi uporedio šta je Srbija dobila odnosno izgubila u odnosu na 1939. onda bi morao pomenuti i gubljenje Južne Srbije (Makedonije), Crne Gore i sl.

Ustav je posebno garantovao lične slobode, prava i dužnosti građanina ali nigde nije spominjao vodeću snagu u društvu KPJ. Ona deluje kamuflirano kroz druge organizacije i bez ikakve potrebe konspirativnost zadržava sve do 1948. za šta su je inače optužili Staljin i Molotov 1948.

Proklamovana federativnost zemlje, posebno suverenost republika koje su ipak smatrane za nekakve države, sa pravom otepljenja i udruživanja sa drugim zemljama, bar na papiru (o tome svedoči i razmišljanje E. Kardelja o imenu buduće države kao na pr. Savez jugoslovenskih narodnih republika, Savez narodnih republika Jugoslavije, Ujedinjene narodne republike Jugoslavije i sl.)⁶⁶ kosila se sa tzv. demokratskim centralizmom i strogom hijerarhijom rada i odlučivanja KPJ. Od volje vodstva KPJ zavisile su sve odluke pojedinih republika. Tako je uspostavljena praksa da država ne počiva na ustavu nego na Partiji, njenoj volji i njenoj organizaciji. To će navesti neke autore da o Jugoslaviji u tom periodu govore kao o partijskoj državi. Iako je pravna i politikološka poratna teorija objašnjavala da je jugoslovenska federacija stvorena u ratu sastavljena od 6 ravnopravnih suverenih država - narodnih republika i za to navodili zakonodavnu nadležnost republika, ipak u praksi republike nisu tretirane kao suverene države niti su se tako ponašale. Male su i neznatne razlike oko važnih pitanja izgrađivanja zemlje, ili posebnog zakonodavstva republika. Centar, tj. Politbiro, odnosno jedan čovek bio je iznad republika i od tog centra je zavisio stepen suverenosti federalnih jedinica. U tim trenucima jugoslovenstvo je doživljavalo svetle trenutke a mogućnost stvaranja jugoslovenske nacije bila realnost. Međutim, stvari nisu krenule u tom smeru. U narednom periodu, a posebno pred raspad Jugoslavije republike su se zaista ponašale kao suverene države. No to su drugi istorijski uslovi, jer je nestao ideološki, politički i personalni centar.

Ustav je u pogledu rešavanja nacionalnog pitanja konačno ozakonio još pred rat formulisanoj politici KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Ta politika je u neregularnim ratnim uslovima institucionalizovana preko AVNOJ-a i njegovih odluka, kojima je dat autoritet tekovina od kojih se nije moglo odstupiti. Nova Jugoslavija zamišljena je kao dinamična federacija kojoj bi se priključile i druge države, tj. republike i stvarale nove autonomne oblasti. Ustav je predvideo mogućnost osnivanja novih autonomnih jedinica.⁶⁷

Posebna glava u Prvom Ustavu bila je posvećena organima vlasti u autonomnim jedinicama, propisujući da se prava i delokrug autonomije autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti određuju Ustavom Republike. Najviši akt autonomne jedinice bio je Statut kojeg je donosio najviši organ vlasti autonomne jedinice (Narodna skupština pokrajine Vojvodine i Oblasni narodni odbor Kosova i Metohije) uz potvrdu Narodne skupštine Narodne Republike Srbije. Razume se da je Statut morao biti u saglasnosti sa saveznim i republičkim ustavom.⁶⁸

Posle izbora za Ustavotvornu skupštinu NR Srbije novembra 1946. sazvana je Ustavotvorna skupština a 17. januara 1947. proglašen je Ustav NR Srbije. Po

⁶⁶ Beležka o problemima formulisanja pojedinih odredbi nacrtu ustava, decembar 1945. Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja "Edvard Kardelj", dosije A, arhivska jedinica 716. (Celokupna dokumentacija centra preuzeta je od Arhiva Jugoslavije)

⁶⁷ Primanje novih narodnih republika u Federaciju, kao i "odobranje osnivanja novih autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti" stavljeno je u nadležnost Federacije članom 44. Ustava FNRJ.V. Ustav FNRJ od 31. januara 1946. Beograd 1946.

⁶⁸ Čl. 103 i 104 Ustava FNRJ od 31. januara 1946. Član 54 Ustava određivao je zastupljenost autonomnih jedinica u Veću naroda Narodne skupštine FNRJ na taj način što je AP Vojvodina davala 15, a Kosovsko-metohijska oblast 10 narodnih poslanika.

istom principu i ostale republike donele su svoje ustave, koji se samo neznatno razlikuju. Ustav NR Srbije podeljen je u tri dela, sa 14 glava razrađenih u 160 članova. U prvom delu, pored ostalog regulisana su osnovna prava naroda NR Srbije. U drugom delu, koji je regulisao državno uređenje, iskazana je osobenost Srbije koja je u svom sastavu imala, za razliku od drugih republika, dve autonomne jedinice.⁶⁹

MOMČILO PAVLOVIĆ

SERBIA IN THE NATIONAL POLICY OF KPJ* AT THE END OF THE WAR

Summary

The national policy of KPJ was based on its prewar concepts of Yugoslavia as an artificial creation, which must be broken up in order to free its various ethnic groups from Serbian oppression and hegemony. In the altered circumstances of war, these theories acquired some institutional forms but at the end of the war and in the period to follow, KPJ would definitely reorganized Yugoslavia according to the revolutionary premises it had defined long before. The outcome of this policy was that only Serbia was given a federal structure, which included a province and an autonomous region, later also to become a province. This was not done in any of the other Yugoslav federal units despite the fact that in several of them similar historical and other conditions would have justified the formation of provinces and autonomous regions.

Furthermore, a great deal was made, in Serbia, of the issue of minorities and their recognition, regardless of the open animosity towards Yugoslavia, and Serbia especially, demonstrated by the minority groups during the war. Ironically, the results of colonization (both planned and otherwise) conducted by the fascists in Kosovo, Macedonia and Slavonia, were not annulled, while those of the agrarian reform and colonization carried out in prewar Yugoslavia in the regions of Macedonia and Kosovo were.

The borders between the federal units were drawn subjects to much improvisation, without definite or uniform criteria and were qualified as being administrative and temporary. It is also true that country was governed by a strictly centralized system. Still, Yugoslavia was reorganized into a controversial federation with some elements of a confederation and there is no doubt that its federal units were in fact viewed as states of some sort, especially at the time the country's first constitution was drawn up.

⁶⁹ *Ustav NR Srbije od 31. januara 1947*, Beograd 1947.

* KPJ, Komunistička partija Jugoslavije – Communist Party of Yugoslavia.

JUGOSLOVENSKO-BRITANSKI RAZGOVORI U
BEOGRADU 1952. I LONDONU 1953. GODINE

ABSTRACT: Ovim člankom nastojimo da, u mjeri raspoložive arhivske građe, izvršimo moguću rekonstrukciju razgovora o najvažnijim pitanjima iz razgovora vođenih u septembru 1952. tokom posjete Entoni Idna (Anthony Eden) Jugoslaviji i razmjeni mišljenja u martu 1953. za vrijeme posjete Josipa Broza Tita i članova njegove delegacije V. Britaniji. Upravo na ovoj osnovi analizirani su pojedini aspekti uticaja britanske vlade na politiku ekvidistance za koju se opredijelila jugoslovenska vlada suočena sa opasnostima od vremena razlaza sa zemljama Kominforma (1948) i izazovima hladnog rata.

I

Ekonomska i vojna pomoć koju je Jugoslavija dobijala od Velike Britanije, SAD, Francuske i drugih zapadnih zemalja od početka 50-ih godina uticala je na karakter i obim jugoslovensko-britanskih veza i odnosa koji su ovim posjetama i razgovorima dobijali sadržaje na osnovu kojih su građene nove perspektive i stvarane nove političke iluzije.

Za razumijevanje okolnosti koje su dovele do ovih susreta potrebno je ukratko osvrnuti se na ponašanje vodećih britanskih političkih krugova prema Jugoslaviji od polovine 1948. Naime, od objavljivanja Rezolucije zemalja Kominforma protiv jugoslovenskog političkog vodstva, britanska reaganja išla su smjerom korišćenja nastale situacije u cilju pridobijanja i uključivanja Jugoslavije u stratejske projekte Zapada. Međutim, sumnje u ozbiljnost i dubinu jugoslovensko-sovjetskog razlaza činile su britansko držanje krajnje obazrivim. U drugoj polovini 1948. i tokom 1949. britanska laburistička vlada ostala je pri stavu praćenja i iščekivanja razvoja događaja. U ovom periodu dopuštala je mogućnost izolovanog rata kominformoskog bloka protiv Jugoslavije i nije bila spremna da se na bilo koji način zvanično obaveže u slučaju agresije¹

¹ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ, I-2/1, Bilten 13/1952, str. 1. Kako je u međuvremenu grada ovog arhiva postala dio arhivskih fondova Arhiva Jugoslavije (AJ), u daljem navođenju biće naznačena: AJ, A. J. B. Tita, KMJ do 1. I. 1953. a zatim: AJ, Arhiv predsjednika republike (APR), KPR (kancelarija predsjednika republike).

Ovako držanje imala je i u vrijeme oštrih sovjetskih prijetnji i odlučnih odbijanja s jugoslovenske strane krajem 1949. godine. Pažljivo prateći učestale incidente na jugoslovenskim granicama sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom, britanski analitičari i posmatrači procjenjivali su spremnost i mogućnost Jugoslavije da očuva svoju punu nezavisnost.²

Oprezno ispitujući poboljšavanje odnosa između Jugoslavije i Grčke, britanska vlada procijenila je da bi ovu značajnu promjenu valjalo iskoristiti za jačanje saradnje između Jugoslavije, Grčke i Turske, kojima bi se pridružila Italija u cilju eventualnog stvaranja Mediteranskog pakta pod njenom kontrolom.³ Na osnovu ove procjene formulisana je britanska koncepcija odbrane Balkana, istočnog Mediterana i Srednjeg istoka koja je polazila od značaja očuvanja glavnih komunikacija sa Komonveltom i angažovanja vojnih potencijala Jugoslavije, Grčke, Turske i Italije u odbrani navedenih zona u slučaju sovjetske agresije.

Otvorene prijetnje ratom Jugoslaviji od strane zemalja Kominforma i važnost geostrategijskog položaja Jugoslavije za ovako shvaćene britanske interese u Mediteranu navele su laburističku vladu na razmišljanje o aktivnijem povezivanju Jugoslavije sa sjeverozapadnim i južnim susjedima. U tom cilju posjeta zvanične delegacije Laburističke partije kao i posjete pojedinih članova vlade koji su stekli povoljne utiske o unutrašnjoj konsolidaciji i spremnosti Jugoslavije da se svim raspoloživim snagama odupre agresiji, omogućili su veće britansko razumijevanje i angažovanje u odobravanju ekonomske i vojne pomoći Jugoslaviji od početka 1950. godine.⁴

Iako su spoljne manifestacije jugoslovensko-britanskih odnosa od sredine 1950. dobijale sve raznovrsnije sadržaje, britanska vlada je i dalje izbjegavala zauzimanje konkretnog stava u slučaju agresije na Jugoslaviju. Držeći se taktike »otškrinutih vrata« prema SSSR-u ona je, s obzirom na kurs stalnog međublokovskog zaoštavanja pojačanog korejskim ratom, nastojala da odigra »ulogu mosta« između SAD i SSSR-a.

U izjavi ministra A. Bevana, člana ove vlade, prilikom debate i Donjem domu 15. februara 1951, da je »Vlada Nj. Veličanstva svesna potencijalne opasnosti za Jugoslaviju« i da je to njena »prirodna briga«, sadržan je prvi konkretniji stav britanske vlade prema Jugoslaviji.⁵ Istini za volju, ova izjava uslijedila je poslije jasnog američkog stava prema Jugoslaviji koji je nedjelju dana ranije saopštio D. Ačeson (D. Acheson), ministar inostranih poslova SAD. Isto tako može se reći da je ovo bio i odgovor koji je tri dana ranije, u ime opozicije, uputio vladi A. Idn tražeći da »da se savetuje po pitanju opasnosti napada na Jugoslaviju sa francuskim i američkim saveznicima i britanskim partnerima u Commonwelth-u«. ⁶ Izjavom ministra inostranih poslova Morisona (Herbert Morrison) – od 3. jula 1951 – da britanska vlada zajedno sa američkom i francuskom »pridaje izuzetnu važnost jačanju jugoslovenskog otpora protiv presije kominformovskih država«, okončano je angažovanje laburističke vlade u pogledu obaveza prema Jugoslaviji.⁷

² Britanska vlada podržala je krajem 1949. kandidaturu Čehoslovačke iza koje je stajao SSSR, prilikom izbora novih članova Savjeta bezbjednosti OUN, a ne Jugoslavije.

³ Na ovoj Osnovi započelo je stvaranje Balkanskog (Ankarskog) sporazuma potpisanog od strane zvaničnih predstavnika Jugoslavije, Grčke i Turske 28. II 1953. godine; Više o tome: Dragan Bogetić, *Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt*, »Istorija 20. veka«, 1–2, Beograd 1991, str. 65–89

⁴ AJ, A J. B. Tito, KMJ, I–2/1, str. 2.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Isto, str. 3.

Formiranjem konzervativne vlade 25. oktobra 1951. pod predsjedništvom Vinstona Čerčila, britanski stav prema Jugoslaviji nije se bitno izmijenio iako je ministar inostranih poslova Idn u svom prvom govoru o spoljnoj politici u Donjem domu 19. novembra podržao Rezoluciju podnijetu Generalnoj skupštini OUN u vezi sa neprijateljskim aktivnostima SSSR-a i njemu potčinjenih zemalja protiv FNRJ i već sledećeg dana dao izjavu da britanska vlada želi da sa Jugoslavijom održava »razumne dobre odnose«. ⁸ U međuvremenu nastavljeno je sa pružanjem ekonomske i izdvajanjem ograničene vojne pomoći Jugoslaviji. ⁹ Nova britanska vlada računala je sa eventualnim pristupanjem Jugoslavije Atlantskom paktu, pažljivo procjenjujući razloge jugoslovenskog protivljenja. Upravo stoga Idn je pokazivao poseban interes za Titove analize i procjene političke i vojne situacije u SSSR-u. Pored toga, sve zapaženije mjesto u jugoslovensko-britanskim odnosima dobijalo je pitanje jugoslovensko-italijanskog spora njenih globalnih interesa. Tako je definišući položaj Jugoslavije u sistemu manevarske odbrane centralnih prostora Balkana i savezničkog protivudara iz pravca Trsta koji bi uslijedio poslije sovjetske agresije, nastojala da uvjeri jugoslovensku stranu u popustljivije držanje prema Italiji. Naime, negativan britanski stav o pitanju jugoslovenskih zahtjeva u zoni slobodne teritorije Trst, pojačavao je obostranu želju za razgovorima. U prilog tome išla su i sve evidentnija britanska strahovanja da pregovori između Jugoslavije, Grčke i Turske ne izmaknu njenoj kontroli.

U tom cilju pripremana je zvanična posjeta ministra inostranih poslova Velike Britanije E. Idna Jugoslaviji. Realizovana u septembru 1952, prema opštoj ocjeni ova posjeta imala je značajan međunarodni odjek. ¹⁰ Međutim, iako nije dovela do bitnijih promjena u jugoslovensko-britanskim odnosima, ostala je upamćena po razmjeni mišljenja o širokom krugu pitanja mimo zvanično najavljenog posredovanja povodom tršćanske krize.

Razmatrajući aktuelnu političku situaciju obostrano je konstatovano da opasnost od agresije na Jugoslaviju ostaje ista kao u protekle dvije godine i da se sa Rusima može pregovarati tek »kada Zapad bude dovoljno jak da neće morati popuštati ni u čemu što je bitno«. ¹¹

Idn je tokom ovih razgovora izrazio spremnost britanske vlade da i dalje pomaže Jugoslaviju »diplomatski i u pogledu jačanja odbrambene sposobnosti«.

⁸ U promemoriji koju je delegacija jugoslovenske vlade podnijela na VI zasjedanju Generalne skupštine OUN dat je izvještaj o stanju na granicama sa Mađarskom, Rumunijom i Albanijom. U njoj se, između ostalog, konstatuje da su pogranični organi pomenutih zemalja u periodu od 1. jula 1948. do 31. juna 1952. izazvali 4.084 incidenta. U izvještaju se konstatuje porast broja incidenata kojih je u prvih sedam mjeseci 1951. bilo 674. a u istom periodu 1952. godine 1.114. Rezolucijom usvojenom na ovom zasjedanju Generalne skupštine 14. decembra 1951. zatraženo je od Jugoslavije i pomenutih zemalja da srede odnose na granicama u duhu Povelje UN. (AJ, Arhiv J. B. Tito, KMJ I-2a/140, Pro Memoria, str. 278-280).

⁹ Do februara 1952. na ime vojne pomoći V. Britanija je izdvojila 3.250.000 funti, a već od jula 1952. stavila je na raspolaganje daljih pola miliona funti. (AJ, AJ. B. Tito, KMJ, I-2/1, str. 4).

¹⁰ E. Idn boravio je u Jugoslaviji 17-23. septembra i tom prilikom u Beogradu, na Brdu kod Krnja i na Bledu vodio razgovore s predsjednikom Savezne vlade, maršalom Titom i ministrom inostranih poslova E. Kardeljem. U čast visokog gosta iz Velike Britanije 18. septembra priređen je svečani ručak.

¹¹ AJ, Arhiv predsjednika Republike (APR), KMJ I-2a/140, Pregled razgovora prilikom Edenove posete Jugoslaviji, 8. X 1952, str. 1-7. Razgovorima su obuhvaćena i sledeća pitanja: njemačko naružavanje, korejski rat, pitanje kolonija, Kine, Egipta i Persije (Irana), kao i promjene odnosa britanske vlade prema jugoslovenskoj političkoj emigraciji u V. Britaniji; D. Bogetić, »Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama«, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd 1995, str. 115-116; D. Bogetić, »Program tripartitne pomoći Jugoslaviji«, *Leskovački zbornik*, XXXVI, Leskovac 1996, str. 441-451.

kao i davanja ekonomske pomoći »u granicama mogućnosti«. ¹² Ističući potrebu šire saradnje na planu zajedničke odbrane, naglasio je »da je došlo vreme da se razmišlja o zajedničkim planovima i aranžmanima« napominjući pritom neophodnost razgovora o tom pitanju i sa Ačesonom. ¹³ Tito se u principu složio uz opasku da u tome treba biti oprezan pozivajući se na poštovanje volje jugoslovenskih naroda. ¹⁴

Procjenjujući odnose između Jugoslavije, Grčke i Turske koji su išli u pravcu obostranog sporazumijevanja, Idn je izjavio da doprinose »stvari mira« i saglasio se sa Titovim mišljenjem o potrebi odbrane Trakije.

Pitanje Trsta, koje je stalno bilo prisutno u ovim razgovorima, nastojao je da pomjeri sa »mrtve tačke«, naglašavajući da se sa De Gasperijevom vladom može uspješno pregovarati. ¹⁵ Da bi pojačao argumente svoje vlade pročitao je i ličnu poruku ministra Ačesona kojom izražava zajedničku želju da se pitanje Trsta razriješi što prije zbog značaja stratejske odbrane. Stoga je pitao da li je moguć neki novi predlog s jugoslovenske strane i dobio odgovor od Tita i Kardelja da bi svako odstupanje od status quo-a značilo trgovanje nacionalnom teritorijom zarad prijateljstva sa zapadnim silama. Ne videći svrhu bilo kakvih ustupaka Italiji, Kardelj je predlagao »fait accomplie«. ¹⁶ Idnov predlog da se Italiji pored zone A prepuste Kopar, Izola i Piran nije prihvaćen, kao ni protivpredlog jugoslovenske strane o kondominiumu. Kako nije prihvaćen ni predlog o plebiscitu, ostalo se pri postojećem stanju i iščekivanju novih predloga i posredovanja britansko-američke strane. ¹⁷

Procjenjujući Idnovu angažovanost u traženju rješenja koje bi išlo u korist italijanskih zahtjeva, njegovi sagovornici stavili su do znanja da je ključ tog stratejskog pravca dobrim dijelom u jugoslovenskim rukama i izjavili da će u slučaju eventualnog rata, zapravo, Jugoslavija braniti Italiju, a ne ova nju.

Na kraju ovog razgovora Idn je uručio Titu Čerčilov poziv da posjeti V. Britaniju. Tito je poziv prihvatio uvjeren da novi susret sa državnikom kakav je Vinston Čerčil i put u London znači doprinos njegovoj ličnoj afirmaciji i novi iskorak i ulazak Jugoslavije u najuži krug međunarodnih političkih zbivanja. ¹⁸

¹² Isto, str. 4.

¹³ Isto.

¹⁴ Tito je prihvatio Idnov predlog da ova »saradnja« otpočne upućivanjem jednog engleskog generala u pitanja stratejske odbrane. Ovim povodom razgovarano je i o dobijanju britanske licence za proizvodnju aviona na mlazni pogon u Jugoslaviji. Poslije Titovih upozorenja na posledice do kojih je došlo prodavanjem ove licence SSSR-u koji je na osnovu nje izradio sovjetski avion tipa MIG i njime snabdio mađarsku, bugarsku i rumunsku armiju, Idn je konstatovao da je to bila greška britanske vlade i da će se lično postarati da Jugoslavija u što skorije vrijeme dobije licencu za proizvodnju ovih aviona.

¹⁵ I ova italijanska vlada kao i ranije pokazivala je nesklonost da razgovara o ovom pitanju, pa se ova misija engleskog ministra inostranih poslova upravo svela na britansko posredovanje.

¹⁶ Radilo se o primjeni formule zonalne podjele slobodne teritorije Trsta (STT), odnosno uvažavanju faktičkog stanja. Jugoslovenska strana je insistirala na tome da se ovakvo rješenje predstavi kao nametnuto od strane zapadnih sila, kako bi se mogla pravdati pred svojim javnim mnjenjem. Uostalom, uz minimalne korekcije ova formula je na kraju prihvaćena. Više o tome: D. Bogetić, *Odnos Jugoslavije sa Zapadom i tršćansko pitanje 1948–1954*, »Istorija 20. veka«, 1, Beograd 1994, str. 123–128.

¹⁷ AJ, APR, KMJ I-2/1, str. 5.

¹⁸ U analizama pripremanim povodom ove posjete konstatuje se da Jugoslavija za odbrambene svrhe troši 22% nacionalnog dohotka i da je većina stanovništva angažovana vojnim obavezama i radom u vojnim preduzećima. Velika Britanija u ovo vrijeme izdvajala je 11% nacionalnog dohotka. (AJ, APR, KMJ I-2a/140, str. 6.

II

Od prvih saznanja o ovoj posjeti počela je kampanja u britanskom javnom mnjenju koja je saopštenjem Parlamenta o njenom zvaničnom prihvatanju (10. novembra 1952) dala povoda najrazličitijim pretpostavkama. Već na osnovu protesta u Parlamentu i katoličkoj štampi prepoznate su od ranije uočljive tendencije da se ovim povodom izvrši određeni pritisak u pogledu političkih i vjerskih sloboda u Jugoslaviji. Žestinu katoličke kampanje koju su polovinom decembra otpočeli biskupi Glazgova i Lidsa iskoristio je kardinal Griffin tražeći da Idn ili neka zvanična delegacija prenese Titu upozorenje o »jakom neraspoloženju 26.000.000 rimokatolika u britanskoj zajednici naroda i mnogih drugih ljudi dobre volje zbog verskih proganjanja u Jugoslaviji«. ¹⁹ Nastojeći da onemoguće posjetu, ovi katolički krugovi su pokušali da iznude izvjesne koncesije Katoličkoj crkvi i njenim vjernicima u Jugoslaviji. Za ovako oštru kampanju konzervativna vlada pokazala je razumijevanje i sama uvjerena da su vjerske slobode u Jugoslaviji ugrožene i da se tim putem može vršiti i određeni politički pritisak. Na zvaničan protest jugoslovenske ambasade u Londonu, povodom ove kampanje, predstavnik britanskog Ministarstva inostranih poslova izjavio je, između ostalog, »da ne treba žaliti što je došlo do protesta, pošto su komunisti skloni da potcenjuju snagu verskog raspoloženja u Britaniji i drugim zemljama Zapadne Evrope«. ²⁰

Prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Vatikanom bio je nov izazov britanskoj katoličkoj štampi koja je od kardinala Griffina dobila nalog da prilikom Titovog dolaska i tokom njegovog boravka objavi seriju članaka o »progonima katoličke crkve u Jugoslaviji«. Za finansiranje takvih članaka, ne samo u katoličkoj štampi, Vatikan je stavio na raspolaganje papskom nunciju u Londonu sva potrebna novčana sredstva. ²¹

U zvaničnim političkim krugovima se, mimo ovakvih reagovanja, sa posjetom računalo i u tom cilju su vršene pripreme da se onemoguće bilo kakvi incidenti. Sto se tiče katoličke kampanje, ona je nesmanjenom žestinom trajala sve do 13. marta 1953. kada je vojvoda od Norfolka uručio Čerčilu memorandum Katoličke crkve i shodno dobijenom odgovoru odlučeno je da crkva ne organizuje nikakve protestne demonstracije. ²² Ova posjeta shvaćena je kao svojevrsni presedan i od skoro 8.000 političkih emigranata iz Jugoslavije koji su većinom živjeli u Londonu. U tom smislu su preko emigrantske štampe činjeni pokušaji da se ona spriječi po svaku cijenu. Međutim, iako je nova britanska vlada od samog početka imala blagonaklon stav prema jugoslovenskoj političkoj emigraciji, u vezi sa ovim pitanjima našla je načina da je blagovremeno upozori na posledice i onemoguću njene bilo kakve antijugoslovenske demonstracije. ²³

U zvaničnoj britanskoj štampi i javnom mnjenju interesovanje za posjetu raslo je uporedo sa nagadanjem ciljeva i tema mogućih razgovora. Kako je u međuvremenu umro Staljin, u štampi se špekulisalo sa mogućim odlaganjem posjete. Istovremeno podvlačio se poseban značaj Titovog dolaska usled novonasta-

¹⁹ AJ, APR, KPR, i-2/1, Kampanja u V. Britaniji u vezi s posetom maršala Tita, str. 1-4.

²⁰ *Isto*, str. 2.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*, str. 1.

²³ AJ, APR, KPR I-2/1, Jugoslovenska emigracija u Engleskoj i njen stav prema poseti maršala Tita, str. 1-10.

le političke situacije. U svakom slučaju, Tito je ne samo za britansku štampu nego i za oficijelne političke krugove bio dragocjen sagovornik jer su od njega mogli saznati znalčki promišljene procjene o namjerama i mogućnostima novog sovjetskog rukovodstva. U Londonu se, zapravo, od toga polazilo i posjeti je davan sve veći značaj. Osim toga, procjenjivalo se da će razgovori Tita i Čerčila imati nesumnjivo značajan uticaj na buduće držanje zemalja Kominforma prema Jugoslaviji.

Vodeći britanski listovi (»Times«, »Daily Telegraphe«, »Daily Express«, »Manchester Guardian«, »Daily Mail«, »Daily Mirror«) prigodnim uvodnicima i člancima komentarisali su razne aspekte ove posjete, naglašavajući smisao Titovog dolaska upravo poslije potpisivanja Balkanskog (Ankarskog) sporazuma i Staljinovog odlaska sa političke scene.

U američkoj štampi i agencijskim izvještajima posjeta je komentarisana kao prvorazredni politički događaj. »Herald Tribune« ocjenjivao je kao »dramatičan i povoljan događaj« koji označava pobjedu zapadne politike nad sovjetskom i stvara uslove za savez »između naroda koji su bez obzira na svoje ideologije spremni da se odupru porobljavanju od strane Moskve«. ²⁴ Autor članka u »New York Timesu« osvrnuo se na značaj nedavno zaključenog sporazuma u Ankari (28. februara 1953) da bi ukazao na promjenu Titovog držanja prema Grčkoj i istakao »mogućnost mirne koegzistencije između zapadne demokratije i komunizma«, aludirajući time na budućnost britansko-jugoslovenskih odnosa. Pritom je, ipak, napomenuo da treba imati u vidu činjenicu da je Tito komunista, »saveznik zapada silom prilika« čije se držanje može promijeniti ukoliko se izmijene političke prilike. ²⁵

Titov put u London »Washington Post« nazvao je »najboljom veću za Zapad i SAD«. Posebno mjesto u komentarima pomenutih britanskih i američkih listova, kao i u francuskoj štampi, dato je Balkanskom sporazumu koji je nastao kao plod uspješne saradnje balkanskih država sa Zapadom.

Procjenjujući smisao ovih predviđanja Tito je već u prvom prigodnom govoru po dolasku u London iznio uvjerenje da će posjeta iako »nema izrazito zvaničan karakter« doprinijeti »učvršćenju prijateljstva, međusobnom razumijevanju i saradnji«. ²⁶ U kojoj mjeri su ovi principi i nagadanja u štampi našli mjesta u budućim jugoslovensko-britanskim odnosima može se suditi na osnovu stenograma sa ovih razgovora, izjava, intervju a i konferencija za štampu jugoslovenskih i britanskih predstavnika na ovim razgovorima. ²⁷

Za vrijeme posjete jugoslovenske delegacije koju je predvodio Tito u Londonu su održana tri zvanična sastanka: Prvi 17. marta u kabinetu premijera Čerčila, drugi u Forin ofisu 19. marta sa delegacijom koju je predvodio Antoni Idn i treći istog dana sa Čerčilom u Map Room-u.

²⁴ Isto, I-2/1, Pisanje strane štampe o poseti predsednika Republike Velikoj Britaniji, str. 1.

²⁵ Isto.

²⁶ Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, knj. VIII, str. 39.

²⁷ Na ovim razgovorima sa jugoslovenske strane su učestvovali predsednik Josip Broz Tito, državni sekretar MIP-a Koča Popović, državni podsekretar Aleš Bebler, ambasador u Londonu Vlatko Velebit, opunomoćeni ministar Anton Vratuša i generali Bogdan Oreščanin i Miloš Šumonja. Sa britanske strane učesnici razgovora bili su premijer Winston Čerčil (Winston Churchill), državni sekretar (Foreign Office) Antoni Idn (Antony Eden), ministar odbrane lord Aleksander, državni podsekretar Vilijam Strang (William Strang), državni ministar Selvin Lojd (Selwyn Lloyd), britanski ambasador u Beogradu Ivo Malet (Ivo Mallet) i lični sekretari Čerčila i Idna.

Prema stenografskim zabilješkama posebnu pažnju tokom razgovora privukla su sledeća pitanja: 1. izgledi za mirni razvoj u svijetu poslije Staljinove smrti; 2. teorija opšteg i lokalnog rata u Evropi; 3. kritika preventivnog rata; 4. strateški planovi za odbranu Evrope i Balkana; 5. odnosi između Jugoslavije i Italije (pitanje Trsta); 6. vojna pomoć i odbrambene mogućnosti Jugoslavije; 7. ekonomska pomoć; 8. značaj Balkanskog (Ankarskog) sporazuma između Jugoslavije, Grčke i Turske; 9. stav Jugoslavije prema Atlantskom paktu; 10. britansko-jugoslovenska saradnja u OUN; 11. pitanje Albanije i Vatikana i 12. jugoslovenska politička emigracija u V. Britaniji.

Na prvom sastanku Tito je, na predlog domaćina – premijera Čerčila, dajući jugoslovensku procjenu aktuelne političke situacije u svijetu, prvo govorio o perspektivama mira poslije Staljinove smrti i kritikovao teze o preventivnom i lokalnom ratu, a zatim izložio mogućnost odbrambenih napora FNRJ, naglašavajući potrebu dalje vojne pomoći i saradnje sa Zapadom, naročito sa Velikom Britanijom. Učvršćenje mira na Balkanu povezo je sa potpisivanjem sporazuma u Ankari. Dio izlaganja posvetio je iznošenju razloga zbog kojih Jugoslavija ne treba da se priključi Atlantskom paktu i na kraju govorio o odbrani Sredozemlja i odnosima s Italijom.

Procjenjujući da u dogledno vrijeme nema opasnosti od rata sa sovjetske strane zbog nejedinstva i pomanjkanja autoriteta novog sovjetskog rukovodstva, Tito je, ipak, bio mišljenja da izvjesnu »nesigurnost u redovima sledbenika Staljina« ne treba shvatiti kao prestanak politike hladnog rata.²⁸ Novo sovjetsko rukovodstvo po sastavu je toliko heterogeno da valja računati sa nesporazumima između Molotova i Maljenkova, kojeg podržava Berija da zauzme Staljinovo mesto, i baš zbog toga nepotrebno je propagandom o preventivnom ratu pomoći im da se konsoliduju i eventualno ujedine, istakao je Tito.²⁹ U SSSR-u je politička situacija takva da »oni imaju 15.000.000 ljudi u zatvorima« i »zbog toga ne mogu u rat preko granica«, a što se tiče »satelitskih zemalja« one »predstavljaju više teret nego pomoć SSSR-u«.³⁰

Čerčil i Iden su na opasku o preventivnom ratu kratko replicirali tvrdeći da britanska vlada nije za takav rat, pa ni američka, iako tamo mimo vlade ima i onih koji su i za takvu politiku. Na pitanje da li ocjena o satelitskim zemljama znači da one »ne slušaju SSSR« Tito je odgovorio da upravo slušaju u svemu i da zbog toga Jugoslavija u odbrambene svrhe godišnje troši »preko 20% nacionalnog dohotka«, drži pod oružjem u raznim službama »pola miliona ljudi«, regrutuje godišnje 130.000 vojnika, angažuje 60.000 rezervista i predvojničkom obukom obuhvata skoro milion omladinaca.³¹

Čerčil je izrazio razumijevanje za ovako velike napore Jugoslavije, napomenuo da Britanija godišnje na odbranu troši 14% nacionalnog dohotka i upitao da li bi jugoslovenska armija bila u stanju da se obračuna sa snagama Rumunije i Bugarske »ukoliko bi Rusi ostali da posmatraju sa strane«. Tito je odgovorio da rumunska i bugarska armija ne bi bile u stanju da se bore sa jugoslovenskim snagama i prešao na pitanje »saradnje sa Zapadom«, posebno sa V. Britanijom, navodeći razloge zbog kojih je jugoslovenska vlada od razlaza sa SSSR-om 1948. bila protiv »formalnih paktova«. Zatim je napomenuo zašto je u međuvremenu

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, str. 14.

³⁰ Isto, str. 15.

³¹ Isto.

prihvatila sklapanje ugovora (aludirajući na upravo zaključeni sporazum u Ankaru 28. II 1953) i kako je »umjesto formalnog pristupanja AP« (Atlantskom paktu) mnogo važnije to što se »borimo ideološki protiv SSSR-a« i što će Jugoslavija i bez pristupanja paktu »ispuniti« svoje obaveze.³²

U izvještaju koji je po povratku iz Londona podnio članovima Saveznog izvršnog vijeća Tito je ovo pitanje borbe protiv SSSR-a formulisao na drugačiji način rekavši: »Mi imamo spedijske potrebe da se borimo protiv uticaja Sovjetske propagande u svijetu«. Što se tiče pristupanja paktu napomenuo je da u njemu »ima protivurečnosti« (...) »i da mi ne želimo da ulazimo u Atlantski pakt ni sada ni ubuduće«.³³

U daljem razgovoru sa Čerčilom i Idnom Tito je osporio koncepciju lokalnog rata u Evropi za koju je rekao da je »još zastupaju neki vojni krugovi na Zapadu«. Na Čerčilovo reagovanje da rat ne može ostati u lokalnim okvirima Tito je, želeći da sazna britansko držanje u slučaju agresije na Jugoslaviju, napomenuo da bi »dolazak Rusa na Jadran značio isto što i eventualno dalji prodor na Zapad« jer bi time bio poremećen čitav zapadni odbrambeni sistem.³⁴ Čerčil se sa ovom procjenom složio, a Idn dodao da britanska vlada nije nikada vjerovala u teoriju lokalnog rata. To, međutim, nije otklonilo Titovu sumnju. Naime, predočio je svojim sagovornicima da je upravo o takvoj mogućnosti govorio general Tomas Hendi (Thomas Handy) i dodao da su razmišljanja kako se u Jugoslaviji može voditi »samo partizanski rat« pogrešna jer se jugoslovenska armija u sistemu zajedničke evropske odbrane priprema za odbranu čitave teritorije i traži novu vojnu pomoć pošto već dobijena nije dovoljna, a još nijesu stvoreni uslovi za »industriju naoružanja«.³⁵

Osvrćući se na jugoslovensko-italijanske odnose, Tito je konstatovao da oni »nisu prijateljski« zbog Trsta i davnašnjih italijanskih planova kojih se drže političari i ne odustaju od pretenzija na Albaniju i druge djelove Balkana. Zatim je iznio stav jugoslovenske vlade »da Albanija treba ostati nezavisna«, pozivajući se na slično mišljenje grčke vlade i rekao da Jugoslavija nema nikakve »skrivenne namjere« prema Albaniji, ali, u slučaju agresije trebalo bi preduzeti mjere »iz preventivnih razloga«, što s obzirom na sporazum sa Grcima i Turcima neće biti teško izvesti.³⁶ I u vezi s ovim pitanjem Tito je u izvještaju SIV-u prokomentarisao stav prema Albaniji naglašavajući da ona »mora biti nezavisna zemlja« iako je bio siguran da bi u slučaju rata ona bila značajan satelit Sovjetskog Saveza i važan punkt kominformovske propagande.

Čerčil i Idn su bili potpuno saglasni sa Titovom procjenom o »izolovanoj Albaniji« u kojoj ruske baze, u slučaju rata, ne bi imale poseban značaj. Na kraju ovog uvodnog izlaganja Tito je zamolio svoje domaćine da izlože gledišta britanske vlade po pitanju Mediterana i, s tim u vezi, napomenuo da bi zbog zajedničkih interesa najbolje bilo da se ostane pri rešenju status quo.

Procjenjujući situaciju u Mediteranu kao bezopasnu sve dok su savezničke snage sposobne da onemoguće prolaz ruskih podmornica kroz Bosfor, Čerčil je

³² *Isto*, str. 16.

³³ AJ, APR, KPR I-2/1, Izveštaj predsjednika Republike maršala Tita članovima Saveznog izvršnog veća sa puta u Englesku, str. 65.

³⁴ *Isto*, Stenografske zabeleške, str. 16.

³⁵ Thomas Hendi (Thomas Handy), zamjenik komandanta američkih vojnih snaga u Evropi. Bio je šef Tripartitne delegacije (SAD, Velike Britanije i Francuske) i predsjedavao Konferencijom o vojnoj saradnji Jugoslavije i pomenutih zemalja novembra 1952. u Beogradu.

³⁶ *Isto*, str. 17.

zatim dodao da je sovjetska armija ipak toliko jaka da neće birati hoće li prvo napasti Balkan ili neki drugi dio Evrope, već će to uraditi istovremeno »na čitavom frontu od Baltika do Turske«. ³⁷ Pošto je procijenio da bi rusko napredovanje bilo uspješno duž čitave linije napada, Čerčil se u ovoj analizi mogućeg rata zapitao »šta bi radili Amerikanci« u prvoj i drugoj nedjelji rata i dao odgovor kako bi vjerovatno na kraju treće ili četvrte nedjelje »svakako upotrijebili atomsku bombu«. Bio je impresioniran snagom i mogućnostima američkih vojnih potencijala, tokom nedavne posjete SAD i Pentagonu, i ponijet utiscima napomenuo da Amerikanci pored atomske odnedavno raspolazu i sa hidrogenskom bombom. Zatim je govorio o dirigovanim projektilima, uvećanom radijusu kretanja američke avijacije i nosačima aviona i povećanom dometu teških bombardera. U eventualnom ratu britanska podmornička flota dobila bi zadatak da prođe kroz Bosfor i da u Crnom moru vodi rat sa sovjetskim snagama. Atomskim i drugim naoružanjem bile bi napadnute komunikacije, aerodromi, industrijska i elektropostrojenja kako bi se onemogućili pokreti ruskih trupa i spriječilo snabdijevanje onih snaga koje bi eventualno prodrle dublje u Evropu. To bi, konstatuje Čerčil, dovelo do ogromnih žrtava civilnog stanovništva u ovom ratu koji ne bi trajao duže od tri mjeseca. Dodao je da je »to američko mišljenje« i baš zato nije moguće u zapadnoevropskim zemljama razmišljati o bilo kakvom »neutralizmu«. Ovo tim prije što i sovjetske snage planiraju što je moguće dublji prodor na Zapad kako bi se razaranja prenijela i na te zemlje. Zbog tih razloga nemoguće je razmišljati o lokalnom ratu u Evropi, konstatovao je Čerčil, a Idn ponovio da u to nikada nijesu vjerovali, a što se tiče generala Hendija, dalji razgovori nastaviće se »na osnovu novih instrukcija«. ³⁸

Kako su razgovori sa generalom Hendijem obuhvatali i pitanje Italije, Čerčil je govoreći o tome izrazio nevjerovanje u mogućnost da Amerikanci mirno posmatraju kako Rusi osvajaju jednu po jednu evropsku zemlju i da bi se, u slučaju napada na Jugoslaviju, sukob mogao završiti samo na tome. Idn je svoju sklonost prema zahtjevima Italije povezo sa voljom britanske vlade da posreduje oko pitanje Trsta, napominjući da je italijanski premijer De Gasperi voljan da razgovara i da stavove Vatikana prema Jugoslaviji treba odvojeno posmatrati od politike Italije. Čerčil je nastavio da govori o značaju jugoslovensko-italijanskog prijateljstva u slučaju sovjetske agresije na Jugoslaviju i posebno skrenuo pažnju na Karnejev (Carney) plan sa VI američkom flotom koja bi udarom preko Jadrana i drugim pravcima onemogućila prodor agresorima ka Jadranu i Sredozemlju. ³⁹ Za odbranu Balkana u tom slučaju veoma je važno obezbijediti pomoć preko Trsta, nastavio je Čerčil, i istakao značaj jugoslovensko-grčko-turskog sporazuma potpisanog u Ankari. Kada ga je Tito upitao za razloge italijanske podozrivosti prema ovom sporazumu, Čerčil je objasnio da je to zato što time jača položaj Jugoslavije na dešnom krilu evropske odbrane, a slabe italijanske pozicije.

Rukovođeni važnošću područja Trsta za odbranu, snabdijevanje ili protivnapad u slučaju rata, Čerčil i Idn su nastojali da uvjere Tita u iskrenost namjera da ovim posredovanjem ne podstiču italijanske teritorijalne ambicije i da ih, dalje od Trsta, neće podržavati. Ipak, ovdje su razlozi za opreznost i vješto taktiziranje bili više nego neophodni.

³⁷ Isto, str. 17. Time je namjeravao da opovrgne Titove sumnje da se i u britanskim političkim krugovima razmišlja o preventivnom i lokalnom ratu. Tito je ovakvom Čerčilovom konstatacijom bio zadovoljan jer je bio uvjeren da bi u lokalnom ratu Jugoslavija bila žrtvovana.

³⁸ Isto, str. 18. Ovim je, zapravo, potvrđena sumnja u ranije instrukcije koje su vjerovatno dopuštale mogućnost lokalnog rata o čemu je Hendi govorio sa jugoslovenskim predstavnicima.

³⁹ Isto, str. 19.

Tito je podsjetio na jugoslovenski stav o pitanju Trsta i izrazio sumnju u konačno rješenje time što nijedna italijanska vlada nije sklona da prihvati demarkacionu liniju između zona A i B kao definitivno rješenje. Stoga je predložio da treba tragati za privremenim rješenjem na osnovu status quo-a dajući priliku Alešu Bebleru da pokaže kako bi se u slučaju prepuštanja zone A Italiji dalji jugoslovensko-italijanski spor prenio na pitanja oko zone B. Na Idnovo zalaganje da se privremeno rješenje ograniči na pet godina, Bebler, Velebit i Tito su takvu mogućnost uslovili punim poštovanjem manjinskih prava Slovenaca u zoni A. Kako premijer Čerčil nije bio sklon ovom detaljisanju i uslovljavanju, ponovio je da sve treba podrediti potrebama eventualnog rata, da su Amerikanci veoma zainteresovani za što je moguće bolje odnose između Jugoslavije i Italije i da je upravo to prilika da Jugoslavija obezbijedi dalju američku vojnu pomoć.

Da bi istakao značaj jugoslovenskih pozicija, Tito je naglasio važnost lju-bljanskog koridora na kojemu Jugoslavija angažuje 12 divizija i izrazio spremnost da poslije italijanskih izbora povede razgovore na »višem nivou«. Shvatajući to kao mogućnost direktnog sporazumijevanja, Idn je stavio do znanja kako je Britaniji veoma stalo da u slučaju rata ima uz sebe Italiju i da bi od strane Jugoslavije Italiji trebalo »nešto dati«. ⁴⁰ Ovim su bile do kraja otkrivene britanske namjere i glavni cilj Idnove posjete Beogradu u septembru prethodne godine.

Uvjeren da je pitanje Trsta konačno krenulo sa mrtve tačke, Čerčil je predložio da Tito nastavi razgovore sa Idnom na zakazanom sastanku 19. marta i da poslije toga o svemu prodiskutuju kod njega u Map Room-u.

Na kraju ovog sastanka Čerčil je uzgred pomenuo pitanje položaja crkve u Jugoslaviji jer ga je na to obavezivao Memorandum katoličke unije koji mu je, uoči Titovog dolaska, uručio vojvoda od Norfolka. U toku razgovora nije pokazao naročito interesovanje za politiku Vatikana prema Jugoslaviji i složio se sa Titovom procjenom da je Vatikan pogriješio što je Stepincu dao kardinalsko zvanje. Interesovao se za Zakon o crkvi i više puta pitao: »Zašto ne napravite neki gest prema crkvi, to vas ništa ne košta.« Na posebnim sastancima u jugoslovenskoj ambasadi, državni sekretar S. Lojd u razgovoru sa A. Beblerom ponovio je »poznata strahovanja« zato što režim u Jugoslaviji ignoriše religije, šikanira vjernike i onemogućava vjersku nastavu u školama.

Povodom kampanje koja se u katoličkim krugovima u svijetu i engleskoj katoličkoj štampi širila o proganjanju svih katolika u Jugoslaviji. Tito je odgovorio da u Jugoslaviji »nema proganjanja vjere«, da je država sa pravoslavnim i muslimanskim vjernicima dobro regulisala odnose, da je problem samo sa »visokim katoličkim klerom« i da u vezi s tim očekuje više razumijevanja od Zapada koji je nedovoljno obaviješten. ⁴¹ Vatikan je napravio veliku grešku – rekao je Tito – što je Stepinca proglasio kardinalom i time izazvao opravdanu reakciju pravoslavnog stanovništva u svim djelovima Jugoslavije. U izvještaju koji je podnio članovima SIV-a po povratku iz Londona, Tito je konstatovao: »Što se tiče Stepinca, on je ratni zločinac i ne može se drukčije. U svakoj zemlji koja je stradala kao naša, ko bi pravio takve stvari kao Stepinac, bez obzira na to što nije lično klao, bio bi suđen. I razumije se, ne možemo dozvoliti da bude predstavnik katoličke crkve u Jugoslaviji.« ⁴²

⁴⁰ Isto, str. 21.

⁴¹ Isto, str. 22.

⁴² Isto, Izveštaj, str. 70.

Upoznajući članove SIV-a sa pitanjem koje mu je uputio jedan katolički poslanik govoreći da su u Britaniji veoma zabrinuti zbog »progona hrišćana« u Jugoslaviji i da je religija u opasnosti, Tito je, interpretirajući odgovor rekao: »Religija uopšte nije u opasnosti i ne priznajem prioritet katoličke crkve koju vi izjednačavate sa hrišćanstvom.«⁴³

Nepristajanja Katoličke crkve na razgovore oko rješavanja ovog pitanja, Tito je prokomentarisao: »Ukoliko neće katolička crkva razgovarati, mi ćemo donijeti zakon, pa će biti tačno fiksirano – crkva ima da se drži toga i toga.« Zakonom koji se upravo pripremao, sve religije u Jugoslaviji bile su u jednakom položaju prema državi.

Pitanja Vatikana, položaja Katoličke crkve u Jugoslaviji i Stepinca pominjana su na sastanku Koče Popovića sa članovima Interparlamentarne unije, na konferenciji za štampu za strane novinare u razgovorima sa laburističkim i konzervativnim predstavnicima u parlamentu i sa ambasadorom V. Velebitom.

Na kraju prvih razgovora Čerčil je takode pomenuo i pitanje izlaznih viza za porodice emigranata Jugoslovena »koji žive u V. Britaniji i ne bave se politikom«. Postignut je dogovor da se pitanje takvih zahtjeva reguliše u skladu sa postignutim dogovorom u vrijeme Idnove posjete Jugoslaviji u septembru 1952. godine.⁴⁴

Na drugom sastanku održanom u Ministarstvu inostranih poslova, šefovi britanske i jugoslovenske diplomatije Entoni Idn i Koča Popović sa saradnicima, nastavili su razgovore pokušavajući da pronađu provizorno rješenje kojim bi na nov način bili definisani jugoslovensko-italijanski odnosi u zoni A i zoni B. U razgovoru je, nešto kasnije, uzeo učešće i Tito.⁴⁵ Na početku razgovora o pitanju Trsta Idn je kao jednu od mogućnosti predložio povlačenje angloameričkih snaga iz zone A, prepuštajući je de facto Italiji, s tim da zona B ostane pod jugoslovenskom kontrolom kao prostor u kojem bi se uz izvjesne korekcije tragalogo za potrebnim rješenjem. Ponovio je već poznati britanski stav da oni neće pomagati italijanske pretenzije »preko zone B«. K. Popović je ovakav predlog nazvao »paradoksalnim« jer bi time Italija bila oslobođena obaveza koje joj po pitanju Trsta nameće mirovni ugovor, a preuzimanjem kontrole nad zonom A sve italijanske aspiracije prenijele bi se na zonu B. Ovakvim privremenim rješenjem pregovaračke pozicije Jugoslavije sa Italijom bile bi znatno oslabljene.⁴⁶ Britanski ambasador u Jugoslaviji, I. Malet ovim povodom dodao je da upravo iz političkih razloga nijedna italijanska vlada neće prihvatiti rješenje kojim nešto ne bi dobila. To je praktično značilo da se s jugoslovenske strane očekuje izvjesni teritorijalni ustupak Italiji uoči izbora. Britanski predstavnici smatrali su da takvi ustupci, s obzirom na to da se radi o privremenom rješenju, ne bi prejudicirali konačni jugoslovensko-italijanski sporazum.⁴⁷

Ovu providnu namjeru svojih sagovornika Popović je doveo u vezu sa Tripartitnom deklaracijom iz 1948. (na osnovu nje se došlo do status quo-a u zoni A

⁴³ Isto, str. 69.

⁴⁴ Isto, Stenografske zabeleške, str. 21–22; Izvještaj o razgovorima, str. 9. Regulisanje izlaznih viza povjereno je britanskoj ambasadi u Beogradu i službi Državnog sekretarijata za inostrane poslove.

⁴⁵ Isto, Stenografske zabeleške, str. 22; Na ovom sastanku s jugoslovenske strane bili su prisutni: Tito, K. Popović, A. Bebler, A. Vratuša i generali B. Oreščanin i M. Šumonja. Sa engleske strane bili su E. Idn, V. Streng, lord Aleksander, S. Lojd, načelnik južnoevropskog odjeljenja u britanskom MIP-u, privatni sekretar E. Idna i ambasador I. Malet.

⁴⁶ Isto, Razgovori u Londonu 16–21. marta 1953, str. 4–5.

⁴⁷ Isto, Stenografske zabeleške, str. 23–24.

i zoni B) i upitao da li britanska vlada ostaje pri stavovima sadržanim u njoj ili se nudi nešto novo. Pošto je Idn odgovorio: »Mi smo vezani za našu deklaraciju«, time je put za traženje privremenog rješenja doveden u pitanje. Nastojanje jugoslovenskog ambasadora u Londonu V. Velebita da naglasi značaj tršćanske luke za podunavsko zaleđe i posebno Jugoslaviju i ukaže na pločaj 80.000 Slovenaca kojima se u zoni Trsta ne priznaju manjinska prava, nije doprinijelo većem razumijevanju s britanske strane.

Na osnovu ovakvog toka diskusije, Tito je konstatovao da je predložena solucija neprihvatljiva zato što sadrži definitivno rješenje za zonu A i provizorno za zonu B, te je najbolje da ostane status quo za još neko vrijeme i da jugoslovenska i italijanska vlada, koliko je moguće, utiču na stišavanje propagande o ovom pitanju. Razočaran ovom nepopustljivošću Idn je upitao da li to znači da se definitivno rješenje sastoji u već ostvarenoj podjeli na pomenute zone. Znajući da njegov sagovornik računa i sa primjenom etničkog principa, Tito je odgovorio da bi i u tom slučaju Italija bila na gubitku jer bi Trst bio odsječen ukoliko bi Zavlje i Škedanj pripali Jugoslaviji. Dodao je, zatim, da pitanje Trsta i nema tako presudan značaj za odbranu Zapada »pošto ne mislimo da formalno uđemo u AP«. ⁴⁸

Na osnovu ovih argumenata Idn je nesklonost da prihvati postojeće stanje kao definitivno rješenje branio činjenicom da će, u slučaju daljih loših odnosa između Jugoslavije i Italije, zapadni saveznici morati da ostanu u toj zoni sa vojnim snagama. Ipak, uvjeren u nespремnost svojih sagovornika oko bilo kakvih teritorijalnih ustupaka, zadovoljio se mogućnošću skorih direktnih pregovora između jugoslovenskih i italijanskih predstavnika. Konstatovao je na kraju: »Sada svakako znamo gde smo i to nešto vredi«. Time je razgovor o ovom pitanju zaključen. Propao je i ovaj pokušaj britanskog posredovanja sa neskrivenim namjerama da se arbitrira u korist italijanskih zahtjeva. Razgovori o promjeni već postignutih rješenja oko tršćanskog problema bili su osuđeni na neuspjeh zato što s britanske strane nijesu bile u izgledu bilo kakve garancije u pogledu razumijevanja ekonomskih interesa Jugoslavije u zoni A, poštovanja manjinskih prava Slovenaca u Trstu i italijanskih ratnih reparacija Jugoslaviji.

Otvarajući pitanje ekonomske pomoći, Idn je naveo da je »upravo srećna okolnost« što je za vrijeme ove posjete izglasana znatno veća pomoć Jugoslaviji i izrazio očekivanje da će dobra žetva u Jugoslaviji doprinijeti poboljšanju platnog bilansa. Ovim, međutim, nije impresionirao svoje sagovornike. Umjesto Tita, koji to nije komentarisao, ambasador Velebit je govorio o posledicama dvije uzastopne sušne godine i poremećaju jugoslovenskog platnog bilansa, čije se normalizovanje ne može očekivati prije 1955. godine. Nudeći ekspertsku pomoć, Idn je ovaj kratki osvrt zaključio ukazujući na ograničene mogućnosti u ovom pogledu. ⁴⁹

Na kraju ovog sastanka pokrenuto je i pitanje jugoslovensko-britanske saradnje u OUN u vezi sa stavom prema kolonijama. Kako je Jugoslavija kritikovala kolonijalnu politiku i zalagala se za proces dekolonizacije koji je pogađao interese V. Britanije, Idn je pitao kako je moguće da kritike dolaze od onih čije zemlje imaju daleko niži standard nego pojedine kolonije. U odgovoru Tito je naglasio da se ne kritikuje životni standard već princip zavisnosti i naveo primjer francuske politike prema Maroku. Na kraju je pitao šta se misli preduzeti u vezi

⁴⁸ Isto, str. 25.

⁴⁹ U izvještaju podnijetom SIV-u, Tito je napomenuo da je bilo riječi o saradnji sa V. Britanijom, ali »ja nisam tamo ni jednom riječju pokrenuo pitanje pomoći«. Izveštaj, str. 68.

sa budućom vojnom pomoći. Lord Aleksander je odgovorio: »Pomoći ćemo koliko god bude u našoj moći« i naglasio da o svim nabavkama želi razgovarati sa ambasadorom Velebitom.⁵⁰

Na trećem, posljednjem sastanku nastavljeni su razgovori istog dana kod Čerčila u Map Room-u.⁵¹ Domaćin je počeo izlaganje dajući veliki značaj jugoslovensko-grčko-turskom sporazumu, procjenjujući da to »jako desno krilo ... neće biti razbijeno što god se desilo«. Govorio je o sumornim predviđanjima i masovnim stradanjima ruskog naroda u eventualnom ratu, apostrofirao Kremlj kao cilj »koji moramo napasti« i konstatovao »za Ruse će biti najpametnije da drže što manje snaga na Zapadu jer će sve iza njih biti porušeno«. Trudio se da svojom vizijom ratnih strahota ostavi na sagovornike što jači utisak. Procijenio je da bi prvi mjeseci rata bili najgori za Britaniju ukoliko Rusi imaju mnogo atomskih bombi i obratio se Titu pitanjem da li mu je poznato broj atomskih bombi kojima Rusi raspolažu.⁵² Za razliku od Čerčilovih gledišta, Tito je bio mišljenja da u početku treba dati najjači otpor i ne potcjenjujući značaj upotrebe atomske bombe smatrao je da odbrambene pripreme treba podesiti za ofanzivno nastupanje. Čerčil je ponovo istakao važnost odbrane desnog krila u prvom mjesecu rata, ali i dalje nije sporio izvjesnost ruskih uspjeha na ostalim pravcima. Zatim je Tito na karti u njegovom kabinetu objasnio jugoslovensku strategijsku koncepciju polazeći od shvatanja da će budući rat u prvom redu biti manevarski i da je najvažnije na tom sektoru onemogućiti ruski prodor ka Trstu i Albaniji. Konstatovao je da ukoliko Rusi prodru u ova dva glavna pravca, Jugoslavija bi bila potpuno izolovana i dodao da je upravo zato na njima angažovano po 12 divizija sa raspoloživim rezervama, što ne znači da i centar neće biti branjen »ali ne po svaku cenu« zbog planirane manevarske odbrane. (Ovo je bio Titov odgovor na Čerčilovo pitanje da li se očekuje napad »u vidu klešta«.) Na sledeće pitanje da bliže objasni način angažovanja jugoslovenskih snaga na sjevernom sektoru, Tito je zatražio da savezničke snage obezbijede produžetak fronta iz Austrije pravcem Maribor – Murska Sobota tako da se moguća linija odbrane sa Brenera pomjeri bliže mađarskoj granici. Shvatajući značaj ovog sadejstva Čerčil je napomenuo da je iz razgovora sa generalom Kernejem (Carney) zaključio da VI američka flota ima namjeru da u pogodno vrijeme izvrši snažan protivudar »iz pazuha« (Trst – Ljubljana).⁵³

Dok je Tito objašnjavao na mapama plan odbrane na južnom sektoru sa izvjesnim ofanzivnim dejstvima na jugoslovensko-grčkom frontu, Čerčil je uporno ponavljao: »Nećete biti izolovani, imaćete punu našu pomoć«, ali je veoma važno održati se »prvih par meseci«. ⁵⁴ Lord Aleksander bio je mišljenja da je opasnost od zaposijedanja Soluna i Albanije utoliko veća što sovjetske snage planiraju da prodru ka Carigradu i omoguće prolaz podmornicama kroz moreuze. Osim toga, napomenuo je da se može očekivati napad na Tursku i preko Kavkaza i sa Kaspijskog mora. Polazeći od ovih realnih opasnosti Idn je ponovo naglasio značaj jugoslovensko-grčko-turskog sporazuma za odbranu desnog krila na osnovu plana opšte odbrane i konstatovao da je zapravo nepostojanje ovakvog sporazuma 1941. dalo mogućnost Hitleru da lako osvoji balkanske države.

⁵⁰ *Isto*, Stenografske zabeleške, str. 27.

⁵¹ Delegacije su se sastale u istom sastavu kao na prethodnom sastanku.

⁵² Stenografske zabeleške, str. 28.

⁵³ *Isto*, Stenografske beleške, str. 29 i Razgovori, str. 7.

⁵⁴ *Isto*, Stenografske zabeleške, str. 30.

Privodeći kraju ovu treću i poslednju rundu razgovora Čerčil je, promišljajući šta da se kaže novinarima koji su čekali da čuju prve utiske i ocjene, kratko rezimirao da svakako treba nastojati »da se odriži front na desnom krilu«, a kako neće moći da se odriži neprekinuta linija odbrane na centralnom evropskom sektoru, treba računati sa efikasnim protivudarima i prodorima »u vidu džepova«. Saglašavajući se sa ovako izloženom koncepcijom, Tito je dodao da se u saopštenju za štampu može reći kako je, u opštim crtama, izvršena razmjena mišljenja i postignuta saglasnost »kako treba organizovati odbranu mira«. Čerčil je, ne bez razloga, dodao da u saopštenju treba spomenuti da je sastanak održan u Map Roomu.

Za vrijeme svečane večere priređene poslije razgovora u čast jugoslovenske delegacije Čerčil je pomenuo Titu pitanje apanaže kralju Petru II Karadorđeviću. Očekujući ovakvo pitanje Tito je na osnovu pripremljenih podataka obećao Čerčilu potpunu dokumentaciju o bogatstvima iznijetim iz zemlje prilikom evakuacije, sredstvima izdvojenim na ime apanaže i načinima njene potrošnje. U izveštaju o razgovorima konstatuje se da je Čerčil ovo pitanje pokrenuo iz osjećanja lične obaveze prema kralju Petru i zbog stava britanske kraljevske porodice. Govoreći članovima SIV-a o ovom pitanju za koje je rekao da nije pokrenuto ni u jednom od razgovora, Tito je naglasio da nikakvu obavezu sa ovim nije preuzeo.⁵⁵ Konstatovano je da su ovom posjetom otklonjena »izvjesna očekivnaja« jugoslovenske političke emigracije u vezi sa većim angažovanjem i uticajem britanske konzervativne vlade na zvanične političke krugove u Jugoslaviji.

U opštim procjenama značaja ove posjete, na osnovu prvih utisaka inostranih i jugosloveskih političkih krugova i javnog mnjenja, dominirao je zaključak da su posjete i razgovori bili uspješni. Isticano je da su u razgovorima uvažavani argumenti i jedne i druge strane i da se tokom sastanka stvarala atmosfera ravnopravnog dijaloga i usaglašenih mišljenja. To je naročito Titovoj posjeti Londonu i razgovorima davalo ton manifestacije prijateljstva i savezništva.

Iako se u pitanju Trsta ostalo pri status quo-u jer Čerčil i Idn nijesu uspjeli da ubijede Tita i Koču Popovića u važnost i svrsishodnost »privremenog rešenja«, navedeni razlozi nijesu bili prepreka da o većini drugih pitanja postignu visok stepen razumijevanja i saglasnosti. Tako su Čerčil i Idn, kao i ostali sagovornici, isticali posebnu stratezijsku važnost Balkanskog (Ankarskog) sporazuma koji se uklapao u njihove vizije opšte odbrane od sovjetske opasnosti. Isto tako pokazali su razumijevanje za jugoslovensko osporavanje teze o lokalnom ratu, koju je zastupao general Hendi. Naglasili su više puta da je nerealna i da iza nje nikada nije stajala britanska vlada. Pokazano je izvjesno razumijevanje za stav jugoslovenske vlade o »formalnom« nepristupanju Jugoslavije Atlantskom paktu. Na osnovu razmatranja zajedničkih odbrambenih mjera dogovoreni su oblici raspoložive pomoći u skladu sa strateškim koncepcijama. Stvoreni su potrebni uslovi za šire angažovanje naše ambasade u Londonu po pitanju ekonomske i vojne pomoći. Na osnovu zvaničnih i privatnih razgovora sa rukovodećim ličnostima konzervativne vlade i opozicije stvoren je utisak da se britanska politika angažuje u odbrani mira i neširenja rata u Koreji. Zapaženo je, takode, da položaj Velike Britanije u svijetu, naročito u odnosu na SAD, naglo slabi. Naime, iako je tokom ovih razgovora Čerčil često iznosio u čemu se ne slaže sa SAD,

⁵⁵ Isto, Izveštaj o razgovorima, str. 70; APR, KPR I-2/1, Materijalno pitanje Petra Karadorđevića, str. 1-4.

uvijek je upućivao na razgovore sa Amerikancima koji »imaju atomsku bombu, daju naoružanje, prave strateške planove itd.« Bio je odista impresioniran mogućnostima američkog naoružanja i vjerovao je da će zahvaljujući njemu Zapad trijumfovati u eventualnom ratu.

Za procjenu značaja ovih razgovora potrebno je imati u vidu da je postignut osnovni cilj jugoslovenske spoljne politike, u situaciji kakva je nastala u Jugoslaviji poslije 1948, jer su obezbijedene veće garancije Zapada u slučaju napada zemalja Kominforma. Ovo je utoliko važnije što zbog dobijenih garancija jugoslovenska vlada nije bila prinuđena da žrtvuje svoju samostalnost i faktički pristupi Atlantskom paktu. Za jačanje njenog međunarodnog položaja najvažniji korak bio je potpisivanje Ankarskog sporazuma. On je na izvjestan način, označio kraj jednog perioda i nagovjestio skoro razrješenje tršćanskog pitanja. Na kraju, Čerčil je ovom posjetom stekao izvjesno povjerenje i čudljivog britanskog javnog mnjenja prema političkoj podršci britanske vlade Jugoslaviji.

DORĐE BOROZAN

YUGOSLAV-BRITISH TALKS IN BELGRADE (1952) AND IN LONDON (1953)

Summary

The first official visit of the British Foreign Minister, Anthony Eden, to Yugoslavia (17–23 November, 1952) and the return visit, at Winston Churchill's invitation, of Yugoslav President, Josip Broz Tito, (16–21 March, 1953), had considerable impact on the mutual cooperation and understanding between the two countries' governments. The meeting attracted the attention of international political circles and provoked various reactions of the public.

The talks served to strengthen British confidence in the Yugoslav government's readiness to resist possible aggression of the Cominform countries. The reason behind this was the agreement, which had recently been signed between Yugoslavia, Turkey and Greece. As part of a global defense plan, this Agreement was taken to guarantee the defense of the west wing in the event of war. British reliance on Yugoslavia's course of action was also based on explanations given regarding Anglo-American intentions in case of war in the Balkans and on clearly defined Yugoslav views concerning the Ljubljana issue, the role of Italy, the importance of Albania's preventive isolation and the possibilities of defense maneuvers on Yugoslav territory.

In the course of these talks, the British government assured the Yugoslav side for the first time, that it would not be left without support in the event of an assault from the Cominform countries since a confrontation of that sort would mean the beginning of a third world war.

PRILOZI

MAJA MILJKOVIĆ ĐUROVIĆ

Asistent – pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC: 614.2(497.17)»1919/1929«

ZDRAVSTVENA ZAŠTITA U VARDARSKOJ MAKEDONIJI 1919 – 1929.

ABSTRACT: Rezultati desetogodišnjeg rada Kraljevine SHS u oblasti osmišljavanja i sprovođenja socijalne i zdravstvene zaštite kao i sanacioni radovi na snabdevanju seoskih i gradskih naselja zdravom vodom za piće, isušivanje močvarnog zemljišta i građenje javnih kupatila na prostoru Vardarske Makedonije.

Godine 1918. Kraljevina SHS je svojim državnim okvirima obuhvatala i teritoriju Vardarske Makedonije, koja je u toku balkanskih ratova i Prvog svetskog rata pretrpela velika ratna pustošenja, masovna ubistva i internacije, uništavanje saobraćajnih komunikacija, bombardovanje gradova i sela, poremećaj a ponegde i potpuni prekid uspostavljenih privrednih i trgovinskih tokova.¹

Pored toga, epidemije malarije, trbušnog tifusa i kolere su odnele veliki broj žrtava. Broj stanovnika na području Vardarske Makedonije drastično je opao. Prema statističkim podacima, 1921. na ovom prostoru živelo je 130.000 ljudi manje nego 1910. god.²

Opšte geografske, geološke, hidrološke i klimatske karakteristike ovog područja Kraljevine SHS omogućivale su neprekidno širenje brojnih zaraznih bolesti. Pri tome je nekoliko činjenica imalo presudan značaj: rasprostranjenost močvarnog zemljišta (u strumičkom, skopskom, bitoljskom, struškom, pilepskom kraju), sredozemna klima (temperature 20° – 25° tokom proleća i jeseni, leti i preko 40°) način gajenja pirinča (pirinčana polja su navodnjavana primitivnim sistemom kanala u kojima se ista voda zadržavala 90 dana godišnje), nepostojanje vodovoda i kanalizacije sagrađenih po higijenskim standardima i samo 52 lekara na 980.000 stanovnika.³

Ministarstvo narodnog zdravlja Kraljevine SHS, ustanovljeno odredbom 14. maja 1918, imalo je pred sobom kompleksan zadatak: da svoju delatnost usmeri na povećanje broja stanovnika (u nekim krajevima Makedonije u periodu 1919 – 1921. mortalitet je bio veći od nataliteta), da stvori sistem zdravstvenih

¹ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije*, Zagreb 1964, 212 str.

² G. Krivokapić-Jović, *Tipologija radikalne elite i radikalna baza 1918–1929* »Tokovi istorije«, 3/4, 1997, 78–79.

³ *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*, br. 4, decembar 1919, 142–145;
G.M.N. zdr br. 4 decembar 1919. *Statistika lekara u Jugoslaviji i Socijalno-medicinski pregled*; S. Ivanić, *Malarija u Jugoslaviji i suzbijanje* Beograd, 1938, 350 s;

ustanova, da se angažuje na opštem prosvetivanju naroda i omogućiti stvaranje temelja zdravstvene kulture.⁴

Zdravstvena politika Kraljevine SHS nastojala je da apsolutni primat da preventivnoj medicini u odnosu na kurativnu.⁵ Osnovni princip zdravstvene politike glasi da briga o zdravlju čoveka treba da obuhvati period od njegovog začetka do njegove smrti. Pridržavajući se tog principa Ministarstvo narodnog zdravlja se prvenstveno usmerilo na stvaranje osnovnih uslova za suzbijanje bolesti koje su u Vardarskoj Makedoniji desetkovale stanovništvo.⁶

Kultura življenja većine stanovništva Makedonije podrazumevala je slabu i nedovoljnu ishranu. Stanovništvo je konstantno štedelo hranu. Hrišćansko stanovništvo je samo jednom do dva puta nedeljno imalo kuvane obroke. Tokom dana postojala su dva osnovna obroka koja su se sastojala od kukuruznog hleba, kačkavalja i poslastice u vidu surutke. U toku jeseni trpeza je donekle bila obogaćena izvesnom količinom povrća i bostanom. Međutim, makedonski seljak koji se trudio da na pijacu obližnjeg grada iznese sve što je na zemlji rodilo, za sebe je ostavljao najnekvalitetnije proizvode. Pored toga, za porodičnom trepezom su prednost uvek imali domaće i čeljad u punoj snazi. Deca, koju su najviše kosile zarazne bolesti, dobijala su ono što je ostalo posle obeda odraslih.⁷

Kultura stanovanja je suštinski diferencirala seosko stanovništvo od gradskog. Makedonski seljak je svoj život provodio u kući bez najosnovnijih delova nameštaja: bez kreveta, ormara, polica. Gvozdeni krevet je predstavljao izuzetnu dragocenost. Cela porodica je spavala u najvećoj odaji, pored vatre, na goloj zemlji (drveni podovi su bili prava retkost). Da bi bilo toplije, u istoj sobi sa porodicom, preko noći bile su smeštane i domaće životinje. Pre spavanja, ljudi se nisu presvlačili nego su spavali u odeći u kojoj su obavljali sve dnevne poslove.⁸

Život gradskog stanovništva je proticao daleko udobnije, mada ni najveći makedonski gradovi nisu imali vodovod i kanalizaciju sagrađenu po higijenskim standardima. U Bitolju, gradu od 60.000 stanovnika, vodovod je bio izgrađen od zemljanih cevi, koje su bile položene plitko pod zemljom i nisu bile dobro sastavljane. Voda iz vodovoda dolazila je u kontakt sa površinskim, zaagađenim vodama posle svake provale oblaka i bujice. Bitoljski baštovani su često pravili rupe direktno na vodovodnim cevima kako bi navodnjavali svoje bašte. Higijenski WC – i nisu postojali ni u najboljim hotelima. Građani su se kupali u turskim hamamima.⁹

Način života, geografski i klimatski činioci, posledice dugogodišnjih ratova, loši higijenski i ostali uslovi za život, kao i nisko zdravstveno obrazovanje i svest stanovništva usloveli su loše zdravstveno stanje naroda. U pojedinim krajevima

⁴ Lj. Dimić, *Kulturna politika K. Jugoslavije 1918–41*, Beograd, 1996, II deo, str. 229–247. *Izveštaj antimalarične komisije o radu u Makedoniji u 1921. god.*, 24–25 str. Maks Ajling, *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*, vanredan broj, Beograd, 1922.

⁵ O osnovnim pravcima zdravstvene politike Kraljevine SHS *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* br. 1–2 oktobar 1919. god. donosi sledeće: 1. *Glavni pravci naše zdravstvene politike dr M.J. Batut (1–7)*; 2. *Princip jedne zdravstvene politike Uroš Krulj (7–14)*; 3. *Ministarstvo narodnog zdravlja i njegovi zadaci B.J. Nikolić (14–17)*

⁶ *Socjalni medicinski pregled*, okt.–dec. 1938, 350. S. Ivanić, *Malarija u Jugoslaviji i njeno suzbijanje*, Beograd 1938, 350.

⁷ Ljuba Dimić, *n.d.* str. 53–79.

⁸ S. Simić, *Asanacioni radovi*, Skoplje, 1937, 77 str.

⁹ M. Ambrozić, *Mortalitet i morbiditet dece u Jugoslaviji*, Beograd 1936, 19 – 21.

Makedonije mortalitet je bio veći od nataliteta. Smrtnost dece do 10 godina prosečno je u Vardarskoj Makedoniji iznosila 30%.¹⁰

Prema evropskim standardima mortalitet dece od 10% definisan je kao »ogromna stopa smrtnosti«. ¹¹ U Monospitu, mestu u okolini Bitolja, smrtnost dece je prelazila 50%. U toku prve godine života 54% odojčadi je umrlo, a stopa smrtnosti kod dece do 5 godina bila je 79%. Odojčad je bila donekle zaštićena od zaraznih bolesti dok se hranila majčinim mlekom. Prelaz na hranu direktno je povećavao smrtnost dece. Deca su poslednja dobijala svoj obrok iz iste posude iz koje su prethodno svi ukućani jeli.«¹²

Ministarstvo narodnog zdravlja je svoju delatnost na prostoru Vardarske Makedonije počelo sistematskim proučavanjem zaraznih bolesti i krajeva u kojima su bile rasprostranjene. Formirana je posebna antimalarična komisija na čijem se čelu nalazio dr Maks Ajling. U komisiji su bili: dr Džunkovski, dr Lazarević, dr Ramzin, dr Rankov i dr Stanković. Ona je tokom 1921. obišla celu Makedoniju suočivši se na terenu sa nizom teškoća. Prva je bila nedostatak prostorija za rad i smeštaj u samom Skoplju. Članovi komisije su bili prinudeni da rad laboratorije organizuju u dva vagona sanitetskog voza.

Tokom letnjih meseci komisija je obišla vardarsku dolinu od Skoplja preko Velesa sve do Đevdelije, a potom je obuhvatila krajeve od Strumice, preko Đevdelije, Bitolja, Ohrida do Strume, Kavadara, Stipa, Kočana i Kumanova.

U svom izveštaju o ovom putovanju, dr Ajling navodi: »Hotel bez stenica ne postoji u Makedoniji, ima samo hotela sa mnogo stenica i hotela sa malo stenica, hotela sa mnogo nečistoće i hotela sa malo nečistoće.« Međutim smeštaj u ovakvim prenočištima nije predstavljao samo neprijatnost nego i ozbiljnu opasnost »infekcije pegavcom, malarijom papatom – groznicom, jer se u takvim svratištima nalaze i anofele i papatom uvek u velikom broju.«¹³

Daleko veća opasnost, koja nije zaobišla nijednog putnika, bila je opasnost od crevne infekcije. »Svi članovi komisije bez izuzetka patili su od proliva sa bolovima, sluzi, krvlju. Jedan od kolega je imao tako tešku infekciju da je u kratkom vremenu više od 20 kg izgubio i morao je dvaputa tražiti bolnicu.«¹⁴ Bakteriološka istraživanja su pokazala da infekciju nisu izazvali ni bacili ni amebe dizenterije. Presudnu ulogu su imale bakterije, truleži.¹⁵ Čak i u najboljim prenočištima posude koje su putnici koristili prano je jednom mesečno. Uobičajena sredstva za pranje suda bila su voda i pesak. U lošijim svratištima posude nije čišćeno po 6 meseci.

U svom izveštaju antimalarična komisija je preporučila sanitarne mere – pošumljavanje goleti, regulacija rečnih tokova i jezera, isušivanje baruština i to: Katlanovskog i Monospitovskog blata, kao i područja Crne reke južno od Bitolja. Prosvećivanje naroda je bilo neophodno kao i osnivanje epidemioloških stanica i laboratorija u Bitolju, Ohridu, Đevdeliji i Strugi.¹⁶

¹⁰ Lj. Dimić, *n.d.*, I deo, 73.

¹¹ Izveštaj antimalarične komisije o radu u Makedoniji u 1921. g.

¹² IZV 6. str. od Maksa Ajlinga, *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*, vanredni br. 24–25, Beograd 1922.

¹³ *Isto*, 24–25s

¹⁴ *Isto*, 24–25 s;

¹⁵ *Izveštaj antimalarične komisije...* 21–23;

¹⁶ *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*, Beograd 1920, 146. Navedeno je da je u Južnoj Srbiji 1919. bilo 337 bolesničkih postelja i to 137 u bitoljskoj i 200 u skopskoj bolnici.

Uprkos finansijskoj oskudici Ministarstvo narodnog zdravlja je brzo ostvarilo neke od predloženih mera. U drugoj polovini 1921. osnovana je u Skoplju bakteriološka stanica, zatim su tokom 1922. god. otvorene zdravstvene stanice i u Bitolju, Štipu, Strugi.

Pored toga, Kraljevina SHS je finansirala osnivanje i rad bolničkih ustanova u Makedoniji. Do kraja 1922. bile su osnovane sledeće bolnice:

	Mesto	Datum osnivanja	Broj post.	Odeljenja	Zgrada	Osoblje
1.	Bitolj	1. 12. 1916.	137	interno, hirurško, venerično	stara, turska, potpuno nepogodna za bolnicu	upravnik, hirurg, stomatolog, bakteriolog, ekonom, pisar, 4 bolničara
2.	Veles	21. 3. 1922.	100	interno, pedijatrijsko, infektivno	dvospratna zgrada Ministarstva vojnog	upravnik, ekonom, 9 bolničara i 5 članova posluge
3.	Đevdelija	od 1920.	15	—	stara i ne odgovara potrebama	lekar, ekonom, bolničar, 2 člana posluge
4.	Ohrid	27. 9. 1920.	80	interno, hirurško, venerično, infektivno	privatna	upravnik, honorarni lekar, ekonom, bolničar, 3 člana posluge
5.	Prilep	23. 1. 1922.	30		privatna	upravnik, ekonom, honorarni lekar, 3 člana posluge
6.	Skoplje	1. 9. 1919.	150	interno, hirurško, ginekološko i porodiljsko, kožno, rentgenološko, očno	zgrada je bez vodovoda i kanalizacije	
7.	Tetovo	16. 7. 1919.	45	stara privatna		
8.	Štip	4. 1919.	30	privatna		upravnik, hon. lekar, ekonom, 3 bolničara i 2 člana posluge

Godišnji budžet za rad ovih bolnica iznosio je 2.905.185. din., a za bolničke troškove je od bolesnika bilo naplaćeno samo 126.846.

Skopska državna bolnica je prvo bila smeštena u zgradi stare turske bolnice zvane »Polunesec«. Imala je samo pet odeljenja. Tokom 1928. bolnica je premeštena iz centra grada u okolinu Vodna. Dobila je dve velike bolničke zgrade i pridodato joj je još šest odeljenja. Tri godine kasnije (1931) započeta je izgradnja novog velikog paviljona za operativnu medicinu. U toku 1919. skopska bolnica je imala samo 200 kreveta i lečeno je 485 bolesnika, dok je 1934. kroz opštu ambu-

lantu prošlo 9.808 bolesnika, u bolnici je lečen 4.441 bolesnik i izvršena je 1.500 operacija.¹⁷

U manjim i udaljenim mestima osnovane su prihvatne ambulante: Kavadaru, Kratovu itd. Na taj način se seoskom življu omogućavao stručno lečenje i blizina lekara. Osnovane su zdravstvene opštine u Baču (srez morihovski), Bogumilu (srez prilepski), Grockom (srez kavadarski), Zletovu (srez kratovski), Kleniku (srez preševski), Demir Kapiji (srez negotinski), Labuništu (srez stručki), Mavrovim Hanovima (srez gornjopološki), Samokovu (srez porečki), Topolčanu (srez prilepski), Trgovištu (srez krivopalanački), Štrpcu (srez nerodimski) i Konču (srez radoviški).¹⁸ Zakonom je bilo predviđeno osnivanje 100 zdravstvenih opština, ali je do 1937. počelo da radi samo 16. U sastav zdravstvene opštine ulazilo je nekoliko seoskih opština. Rad ovih ustanova finansiran je iz budžeta Vardarske banovine. Osnovna dužnost lekara i medicinskog osoblja zaposlenog u zdravstvenim opštinama bila je »pored lečenja sirotinje, uzdizanje zdravstvene svesti sela rečju i primerom«.¹⁹ Ove ustanove su davale najbolje rezultate u borbi protiv predrasuda i nadržilekarstva.

Za radništvo je bio organizovan Okružni ured za osiguranje radnika sa sedištem u Skoplju osnovan je 1. januara 1925. Ured je bio samoupravna ustanova pod nadzorom Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja i sa 30 ekspozi-tura u unutrašnjosti. U Skoplju je bila osnovana i Bolnica fonda saobraćajnog osoblja. Za lečenje trgovačkog osoblja postojao je odsek Beogradske trgovačke omladine. Pri skoro svim rudnicima su radili lekari Bratimske blagajne koji su se starali o higijenskim uslovima rada i lečenju obolelog rudarskog radništva.²⁰

Jedna od najznačajnijih ustanova koje je jugoslovenska vlada podigla u Makedoniji jeste Higijenski zavod u Skoplju koji je kasnije dobio ime Zavod za tropske bolesti. Osnovan je 1925. i odmah počeo da proučava najvažnije socijalne činioce i intenzivno radi na suzbijanju bolesti koje su indirektno prouzrokovane opštim socijalnim i geografskim faktorima. Za izgradnju ovog zavoda potrošeno je 20 miliona dolara iz Rokfelerove fondacije.²¹ Sagrađeni institut je imao sve potrebne preduslove da postane najbolji institut za tropske bolesti u Evropi. Na mesto direktora je u početku bio postavljen direktor hamburškog instituta za tropske bolesti dr Noht. Tokom vremena ova institucija je opravdala sve nade koje su polagane u nju. Zavod je postao vodeća institucija ove vrste u Evropi. U skopski zavod za tropske bolesti dolazili su lekari iz Kine, Japana, Španije, Rusije, Francuske, Portugalije, Grčke, Albanije itd. U okviru zavoda je postojalo i propagandno odeljenje koje je radilo na zdravstvenom prosvetivanju na-

¹⁷ Zakon o zdravstvenim opštinama, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 52 od 6.3.1930, 429–431; S. Palamarević, *Kurativna medicina*, Spomenica, Skoplje, 1937, 765.

¹⁸ *Isto*.

¹⁹ Dom narodnog zdravlja u Strugi je postigao veliki uspeh u suzbijanju malarije; zasut je rukavac Drima koji je bio strašna baruština. Od legla komaraca je napravljeno sokolsko igralište. Cela Struga je dobila zdravu vodu zahvaljujući izgradnji 10 arterijskih bunara. Ovaj dom zdravlja postao je kulturni centar celog kraja. *Politika*, 1. avgusta 1928.

²⁰ »The Rockefeller Foundation« osnovao je američki milijarder Rokfeler s namerom da se iz godišnjeg prihoda fondacije pomažu i izdržavaju pokreti ili institucije koje se bave naučnim istraživanjima i praktičnom primenom dobijenih rezultata. Glavnica fondacije u 1920. iznosila je preko 175 miliona dolara. Fondacija je svojim finansijama pomagala borbu protiv zaraznih bolesti u celom svetu. *Međunarodna borba protiv zaraza*, J.M. Batut, Beograd 1922.

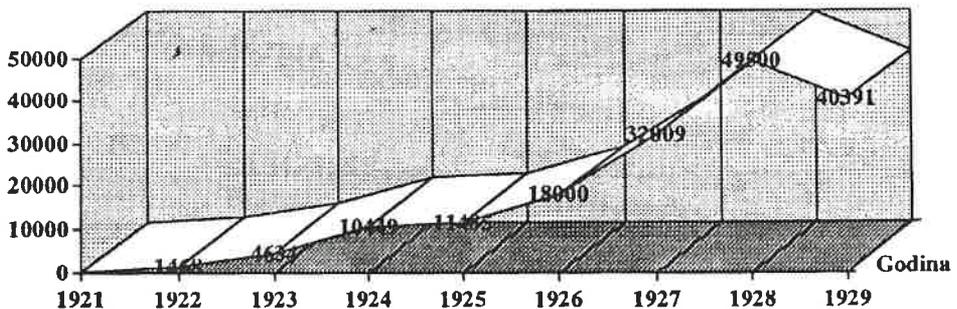
²¹ Dr S. Palamarević, *n.n.*, 763. str.

roda. U radionicama zavoda izrađeno je pet filmova i mnoštvo fotografija koje su trebale da posluže podizanju kulturnog nivoa stanovništva. Tehnički odsek je imao zadatak da na terenu podiže različite asanacione objekte, u prvom redu da stanovništvo snabdeva zdravom vodom za piće.²²

U okviru Zavoda otvoren je antituberkulozni dispanzer, koji se starao o suzbijanju tuberkuloze, zatim dispanzer za kožno-venerične bolesti, školska poliklinika koja je brinula o zdravlju školske dece i dečiji dispanzer koji se starao o zaštiti majki, odojčadi i male dece. U selima su istovremeno osnivane mnogobrojne zdravstvene stanice. One su isključivo radile na suzbijanju malarije, ali preko svojih narodnih kupatila su se starale da podignu kult lične higijene u narodu. Na kraju 1927. Zavod je obuhvatao 8 domova narodnog zdravlja, osnovanih u sreskim mestima i 25 zdravstvenih stanica po selima i manjim mestima. Do 1929. podignuto je 11 domova narodnog zdravlja i 32 zdravstvene stanice. Osnovana su i dva oporavilišta (u Kruševu i na Pelisteru) za bolesnu i slabu decu koja nisu imala mogućnosti da se oporave o sopstvenom trošku. U svim higijenskim ustanovama otvarane su dačke kuhinje za prehranu slabe i siromašne dece. Lekari zaposleni u ovim zdravstvenim ustanovama obilazili su sela i tamo direktno suzbijali sve zarazne bolesti. Veoma važan činilac u ovoj borbi za stvaranje zdravstvene zaštite naroda je to što je država besplatno delila lekove bolesnicima koji su zaraženi tropskim i drugim bolestima.

Poboljšanje zdravstvene situacije u ovom delu Kraljevine Jugoslavije, kao i napore koje je vlada ulagala u tom pravcu, možemo pratiti na primeru borbe za suzbijanje malarije u ovim krajevima. Pravu sliku o raširenosti malarije u Makedoniji jugoslovenska javnost je dobila tek kada je 1921. u Skoplju osnovana prva bakteriološka stanica. O rasprostranjenosti ove bolesti u to vreme najbolje govore sledeći podaci, dobijeni samo na osnovu podataka o radu ambulante u Skoplju:

Godina	Pregledani od malarije	Godina	Pregledani od malarije
1921.	179	1926.	18.000
1922.	1.468	1927.	32.009
1923.	4.634	1928.	49.500
1924.	10.449	1929.	40.391
1925.	11.485		

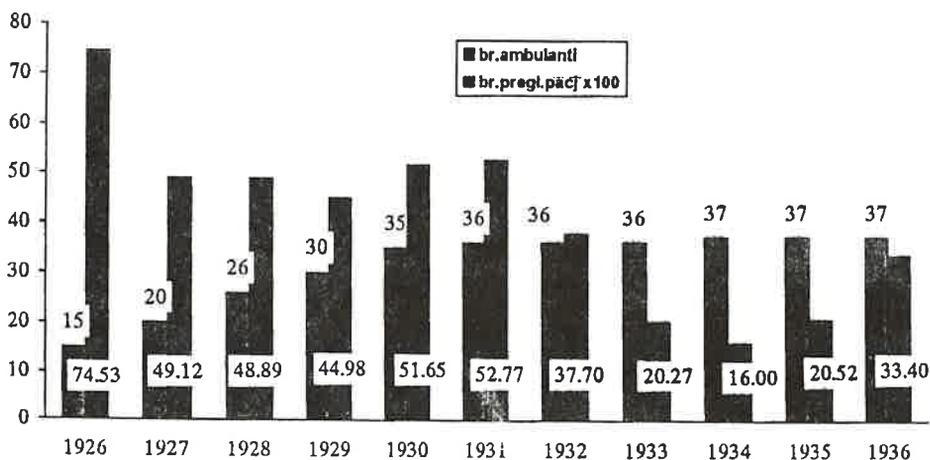
Grafikon 1

²² Dr D. Antić; *Preventivna medicina*, Spomenica, Skoplje 1937, 773.

Na osnovu ovog grafikona može se konstatovati neprekidan i znatan rast broja pregledanih lica iz godine u godinu sve do 1928. god. kada prvi put beležimo pad pregledanih lica u ovoj ambulanti.

Na osnovu drugih podataka možemo pratiti porast broja ambulanti u periodu od 1926. do 1936. kao i količinu upotrebljenih lekova za lečenje malarije po godinama. Ovi podaci su izneti u sledećoj tabeli:

godina	br. ambulanti	br. lica	kinin kg	kino-plazmin tablete	kinin-uretan ampule	plazmo-hin tablete	atebrin tablete
1926.	15	111.797	868	/	/	/	/
1927.	20	98.234	616	2.000	4.920	/	/
1928.	26	127.116	734	/	1.130	/	/
1929.	30	134.942	646	2.950	2.311	/	/
1930.	35	180.780	939	2.540	2.456	/	/
1931.	36	189.999	832	4.029	3.072	/	/
1932.	36	136.706	394	188.002	3.030	13.535	/
1933.	36	72.981	31	312.613	1.771	5.876	/
1934.	37	59.208	5	306.687	1.641	818	/
1935.	37	75.948	183	/	1.033	373	122.362
1936.	37	125.205	190	/	/	/	150.000

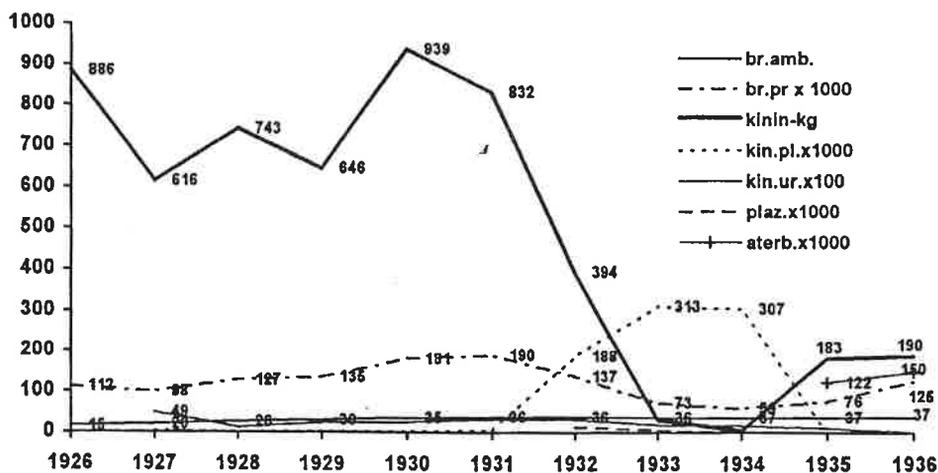

Grafikon 2

Grafikon prikazuje odnos broja ambulanti po godinama i prosečan broj pregledanih pacijenata po ambulanti. U 1927. usled otvaranja novih ambulanti smanjen je broj pregledanih pacijenata po jednoj ambulanti sa 7453 na 4912, da bi se broj od približno 5000 pregledanih pacijenata po ambulanti zadržao do 1932. god. Ovo se postizalo stalnim otvaranjem novih ambulanti, u proseku po 5 ambulanti godišnje. Jedino je 1931. otvorena samo jedna ambulanta. Tokom

1932. opao je broj pregledanih pacijenata po ambulanti na 3797, ali je to bila posledica poboljšanog epidemiološkog stanja na terenu. Ovaj pad se nastavlja 1933. god., 2027 pregledanih pacijenata po ambulanti, kao i 1934. god. 1600, ali je te godine otvorena još jedna ambulanta. Godine 1935. javlja se blagi porast broja pregledanih pacijenata po jednoj ambulanti na 2052, da bi se u 1936. god. broj pregledanih pacijenata po ambulanti povećao za oko 60% i iznosio je 3384 što nam ukazuje na ponovno pogoršanje epidemiološke situacije, mada je stanje bilo daleko bolje nego na sredini ovog posmatranog vremenskog perioda. Za deset godina rada ove antimalarične ambulante pregledale su 1.307.752 lica, a dijagnoza malarije je konstatovana u 441.087 slučajeva. Epidemiološka situacija u ovom periodu se znatno popravila.

Grafikon 3. prikazuje koliko je kojih vrsta lekova korišćeno po godinama. Uočljive su varijacije potrošenih količina kinina, koji je u to vreme bio najrasprostranjeniji lek za lečenje malarije. U periodu do 1931. ta pojava se, na osnovu ovog dijagrama, može uglavnom objasniti promenama epidemiološke situacije na samom terenu. Te 1931. naglo je smanjena potrošnja kinina što je bila posledica primene savremenih lekova za lečenje malarije. Od 1931. do 1934. naglo se povećala potrošnja kinoplazmina. Dok je u tom periodu najmanje upotrebljavan kinin. Tokom 1935. prestaje da se koristi kinoplazmin i počinje ponovo da se povećava primena kinina. Iste godine počinje da se koristi aterbrin. Sve u svemu, za lečenje bolesnika od malarije država je obezbedila 5.468 kg kinina, 1.079.964 tablete kinoplazmina i aterbina, 30.000 plazmohina i 20.000 ampula kinin-uretana.

Grafikon 3

Pored toga detaljno su pregledana i ispitana školska deca u mnogobrojnim školama u celoj Makedoniji, zatim sela i naselja tako da je tačno utvrđeno u kom kraju Vardarske Makedonije je rasprostranjena određena vrsta malarije i koji procenat stanovništva je oboleo. Veliki napor je bio usmeren na suzbijanje anofelzima, odnosno larvi komaraca, koji prenose malariju na čoveka. U celoj Makedoniji su organizovano uništavali larve u stajaćim vodama, kao i u potočićima pogodnim za njihov razvoj. Prskalo se pariskim zelenilom i petroleumom, gajene su čuvene američke ribice gambuzije na svim pogodnim mestima, vršene su ta-

kozvane korisne male asanacije u svim većim gradovima, uz pomoć stanovništva i vojske, kako bi se uništile larve komaraca, a učestvovalo se i materijalnim doprinosom u velikim asanacionom radu na isušivanju skopskog blata.²³

Iz svega navedenog se vidi da je vlada uložila velike napore na suzbijanju malarije i da su oni bili usmereni u četiri osnovna pravca:

1. Ostvarivanje novih ambulanti kako bi se smanjenjem broja pacijenata koje treba pregledati u pojedinoj ambulanti stvorili bolji uslovi za rad lekara i omogućio lakši dolazak pacijenata kod lekara.

2. Lečenje pacijenata što savremenijim lekovima

3. Određivanje vrste malarije karakteristično za određeni kraj kao i procena obolelog stanovništva

4. Organizovanje masovnog uništavanja larvi komaraca i velikih asanacionih radova.

Zahvaljujući zaista izuzetnom radu i trudu lekara i naučnika koji su stoički izdržali okolnosti pod kojima su radili, stvoreni su uslovi za potpuni preporod stanovništva u pogledu lične higijene i zdravstvene zaštite, pogotovo preventivne. Praktično su iskorenili koleru i velike boginje, potpuno su suzbili malariju, dok je broj obolelih od trbušnog tifusa, šarlaha i difterije drastično smanjen.

Još jedan veliki uspeh je postignut na jednom od najznačajnijih polja socijalne zaštite, na zaštiti škole i predškolske dece. U Bitolju je 1925. osnovana prva školska poliklinika, ubrzo se pojavila i u Skoplju, a u toku nekoliko narednih godina sve zdravstvene ustanove su otvorile i školske poliklinike i dečije dispanzere. »Preko ovih ambulanti i dispanzera higijenske ustanove ne rade samo na pregledima obolelih lica, već se savetuju sa svojim štićenicima i njihovim roditeljima, te posle toga preko sestara ulaze i u njihove kuće, da na licu mesta ispituju prilike i socijalnom zaštitom ublaže teškoće svojih pacijenata.«²⁴ Bolesnicima su se delili kreveti i posteljina, u izuzetnim slučajevima je davana i novčana pomoć. Siromašnim majkama su davane pelene, kade za kupanje dece i druge neophodne stvari kao i novčana pomoć. Za vreme letnjeg raspusta bolesna i siromašna deca su smeštana u oporavilišta u Kruševu (oporavilište se nalazilo u borovoj šumi na 1300 m nadmorske visine) ili na Peristeru. Onim najsiromašnijima pružala se u toku zime pomoć u novcu i odelu. Od velikog značaja su bile i dačke trpeze; školskoj deci je podeljen 638.261 obrok. Ovaj podatak ima veliki značaj s obzirom na činjenicu da se siromašno stanovništvo u Makedoniji loše hranilo. Porodice u kojima su oba roditelja po ceo dan radila su obično samo jednom ili dva puta nedeljno imale kuvani obrok. Govede, teleće i svinjsko meso boljeg kvaliteta se teško nalazilo, tako da je bilo nepristupačno za siromašni deo stanovništva. Cena kravljeg mleka se kretala između 6 i 10 dinara po litru, a kravljeg sira i putera nije ni bilo. Poređenja radi, cena jednog para cipela marke »Bata« bila je 29 din. Trpeza makedonskog siromaha je zaista bila oskudna, s tim što je u letnjim mesecima stanje popravljao veliki izbor povrća, zatim bostan i nešto malo voća na pijaci. Tokom zime ishrana se svodila na proju, kačkavalj i surutku.

S obzirom na nizak egzistencijalni nivo stanovništva, rad zdravstvenih ustanova je bio od višestruke koristi narodu tog područja. Od 1926. do 1936. pregledano je 1.665.288 lica, lekari su izvršili 4.020.007 poseta kućama i školama, a kupatila higijenskih ustanova koristilo je 2.205.093 ljudi.

²³ Isto, 775.

²⁴ S. Simić: *Asanacioni radovi*, Spomenica, Skoplje 1937, 777.

Asanacioni radovi

Asanacioni radovi obuhvataju radove na snabdevanju naselja zdravom vodom (vodovodi, bunari, arterijski bunari, česme), odstranjivanje izmeta i đubreta (kanalizacija, nužnici, đubrišta), isušivanje močvarnog zemljišta, građenje kupatila itd.«²⁵ Do 1919. praktično se ovim poslovima niko organizovano i profesionalno nije bavio, naselja su imala dovoljno vode, ali je ona bila »higijenski neispravna«. Svi tadašnji vodovodi ili objekti za snabdevanje vodom su bili primitivno građeni, od zemljanih cevi koje su bile plitko ukopavane, tako da je voda iz vodovoda posle kiše bila zamućena, jer je dolazila u kontakt sa površinskim, zagadenim vodama. Bunari su obično imali loše propustljive zidove, tako da se i voda iz bunara mešala sa površinskim vodama. Pored toga bunari su uvek bili otvoreni i sudovi za zahvatanje vode su stajali na zemlji. WC-a po selima uopšte nije bilo, u gradovima su postojali najprimitivniji oblici, koji se nisu promenili poslednjih nekoliko vekova. U gradovima su postojali turski hamami, dok je u selima kupatilo, kao i taj oblik lične higijene predstavljao potpuno nepoznatu stvar. Pored toga sveopšta kultura stanovanja je bila izuzetno niskom nivou: retkost je bilo videti na selu drven, a kamoli gvozdren krevet. Obično su cele porodice spavale u jednom odeljenju, na zemlji, bez poda, često je u istom odeljenju bila i stoka, »da im bude toplije«²⁶

U takvom civilizacijskom i kulturološkom okviru radovi na izgradnji vodovoda, kupatila i higijenskih WC-a bili su od suštinskog značaja. Oblasni hidrotehnički odeljci, sekcija za kolonizaciju i Higijenski zavod uspešno su rukovodili ovim radovima. U periodu od 1925 do 1935. izgrađeno je 129 vodovoda, 313 bunara, 194 kaptaze sa česmama i 53 arterijska bunara, čime je 370.000 stanovnika, skoro jedna četvrtina celokupnog broja, bilo snabdeveno zdravom vodom za piće. Ukupni troškovi su iznosili oko 25 miliona dinara.²⁷ Na taj način sledeći gradovi su dobili vodovod: Tetovo (cena radova 4,317.210. din.), Kratovo (oko 1.000.000. din.), Kičevo, Strumica, Kruševo, Bitolj i Ohrid. Svi ostali radovi su obavljani u seoskim naseljima.

U okviru svog delovanja Higijenski zavod je podigao i 60 kupatila, kod domova zdravlja, zdravstvenih stanica i dečijih oporavišta. »U početku je bilo vrlo teško navići seosko stanovništvo na kupanje, a sada već to sami traže.«²⁸ U početku je korišćenje kupatila bilo za sve posetioce besplatno, ali od 1931. uvedena je taksa od dva dinara koja se naplaćivala u gradovima. Za školsku decu i svo seosko stanovništvo korišćenje javnih kupatila i dalje bilo besplatno.

U toku svojih tečajeva za prosvetivanje stanovništva Higijenski zavod je podelio veliku količinu građe za izradu kućnog nameštaja. Na kraju tečaja svaki učenik bi dobijao krevet koji je sam izradio po uputstvima zavodskog majstora. Pored toga učenici su izrađivali i na taj način dolazili do različitih delova nameštaja: ormana, klupa, polica, itd.

Poseban vid delatnosti su bili radovi na isušivanju močvarnih polja i mesta. Melioracija terena je bila od dvostrukog značaja: uništavana su legla malaričnih

²⁵ *Isto*, 779.

²⁶ Higijenski zavod je od svog osnivanja 1925 g. sagradio 83 vodovoda, 90 bunara, 42 arterijska bunara i 47 kaptaza, odnosno 262 objekta u 180 mesta sa ukupnim troškovima od 7.500.000 dinara. Na taj način je snabdeo vodom 120.000 stanovnika.

²⁷ S. Simić, *n. n.*, 777.

²⁸ *Politika*, 20. sept. 1925.

komaraca i dobijani su veliki kompleksi zemljišta za poljoprivredu. Močvarnih predela je u Makedoniji bilo u izobilju: u Struškom polju, u Skopskom polju, u Donjem i Gornjem Pologu, Bitoljskom polju, Prilepskom polju i kod Ohrida. Ove radove je uglavnom izvodilo Ministarstvo poljoprivrede i voda preko svojih stručnih odeljenja. Do 1935 za ove radove je izdato 7.408.988. dinara (država je dala 6.823.891, a Južna Srbija 555.097. din.) i to na sledeći način:

1. za stručni kraj - 3,204.704. din
2. za skopsko polje - 1.974.609. din.
3. za strumičko polje - 494.588. din.
4. za G. i D. Polog - 152.088. din
5. za bitoljsko polje - 810.063. din.
6. za prilepsko polje - 219.700. din.

Delatnost jugoslovenske države u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite je bila daleko delotvorna i efikasnije nego u drugim oblastima svog delovanja. Međutim, mora se dodati da su velike zdravstvene akcije i asanacioni radovi obično bili pokretani posle posete kralja Aleksandra ovim krajevima. Aleksandar Karadorđević je od 1924. dva puta godišnje posećivao i obilazio jug svoje države. U septembru 1925, posle dvonedeljnog putovanja po Makedoniji, kralj Aleksandar je pozvao sve resorne ministre i skrenuo im pažnju na osnovne probleme i pitanja koje je neophodno brzo i odlučno razrešavati. Pored ostalog istaknuto je sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije, izgradnja železnica i puteva, opšte higijenske prilike i isušivanje močvara itd. Neka pitanja su bila pokrenuta sa mrtve tačke. Septembra iste godine ministar poljoprivrede i voda Krsta Miletić pošao je u inspeksijski put po Makedoniji. Potom su počeli da se prave veliki planovi za velike regulacione radove.²⁹

Radi što uspešnijeg sprovođenja radova na asanaciji sela 10. januara 1930. donet je specijalni zakon o pomoći za asanaciju sela, na osnovu kojeg je omogućeno selima da iz posebnog fonda dobiju beskamatnu pozajmicu na 10 godina pod uslovom da ta sredstva iskoriste za unapređivanje higijene na selu. Država je ovaj fond dotirala sa 550.000 din. Međutim, samo četiri opštine su podnele zahtev za ovu vrstu kredita. Seljaci su shvatili da ona sela koja se nisu koristila ovim zajmom u stvari dobijala mnogo više - oko 90% besplatno od vrednosti određenog objekta, a koristeći zajam bili bi prinudeni da 50% troškova snose sami.³⁰

Kada se sumiraju ovi rezultati, vidi se da je jugoslovenska država jedna od najočiglednijih uspeha postigla upravo u organizovanju zdravstvene i socijalne zaštite u Makedoniji. Preko svojih institucija, Higijenskog zavoda u Skoplju, bolnica, domova narodnog zdravlja i zdravstvenih stanica po opštinama jugoslovenska država je omogućila da Vardarsla Makedonija učini ogroman iskorak iz jednog učmalog i ratovima opustošenog turskog vilajeta ka modernoj evropskoj državi. Na ostalim privrednim, administrativnim i organizacionim nivoima jugoslovenska država nije pružila ni približne rezultate.

²⁹ Zakon o pomoći za asanaciju sela, A. J, 63, F-46, a.j. 140. S. Simić, n. n. 785.

³⁰ Isto

MAJA MILJKOVIĆ-ĐUROVIĆ

HEALTH CARE IN VARDAR MACEDONIA

Summary

One of the main practical problems in Vardar Macedonia was the organization of a system of social assistance and health care for the inhabitants of this region. Medical care was provided through the newlyformed health stations and centers in each borough. For the village population these institutions meant the possibility of immediate contact with medical workers. Another important step was the introduction of bacteriological laboratories in Skopje (1921), Bitola (1922), Stip (1924) and Struga (1924), which marked the first step to successful treatment of tropical diseases, rampant in this area. The Institute of Hygiene in Skopje became, as soon as it was founded in 1925, the leading institution for planning and promoting various means of providing social assistance and health care for the inhabitants of Vardar Macedonia. As a result of its scientific achievement, the Institute of Hygiene became one of the most significant centers for the study of tropical diseases. This Institute also administered the construction of water supply systems throughout Macedonia and was responsible for the building of eighty-three water supply systems, ninety wells, forty-two artesian wells, forty-seven cappings in one-hundred-eighty places, which supplied 120.000 inhabitants with drinking water.

TITOVA NACIONALNA POLITIKA

ABSTRACT: Analiza nacionalnih odnosa u Jugoslaviji u sklopu šireg istorijskog okruženja, pre i posle nastanka države. Državni i ideološki koncept Josipa Broza i njegova nacionalna politika u kontekstu višedecenijskog postojanja Jugoslavije. Uspeši i promašaji dozirane kosmopolitizacije, ograničene nasledenim razlikama i vladajućim konceptom.

Najopštije govoreći Titova nacionalna politika je jedna verzija zamisli Balkana kao nedeljive državne celine. Reč je o modernoj i demokratskoj ideji koja se početkom 20. veka pod uticajem austromarksizma jasnije uobličila kod srpskih socijaldemokrata i panslavističkih hrvatskih i slovenačkih struja u Austrougarskoj. Raznolike verzije ujedinjenog Balkana spajalo je nastojanje da se izgradi snažna jedinstvena država koja bi bila kadra da od velikih sila zaštiti srodnu grupu manjih južnoslovenskih naroda. Iskušenja kroz koja je ova zamisao prošla od nastanka do danas više svedoče o političkoj kulturi i veštini snaga koje su je podupirale i suzbijale nego o njenoj imanentnoj neupotrebljivosti ili anahronosti.

Pod neposrednim ili posrednim Titovim uticajem veliki deo Balkana je gotovo pola veka opstajao kao jedinstvena državna celina. Racionalnost Titove politike i njegovog ličnog učinka se može pouzdanije oceniti samo u sklopu šire istorijske celine koja obuhvata razdoblje pre i posle nestanka države kojoj je bio na čelu. Drugim rečima, trebalo bi uočiti procese koji se ne sastoje samo od vidljivih zbivanja nego i dubinskih struktura dugog trajanja koje se na određenim tačkama raspadaju. Titovu nacionalnu politiku nije moguće razumeti bez istorijata međunacionalnih sukobljavanja na Balkanu koji su ovaj prostor opterećivali različitim oblicima potisnute ili žive tradicije. Tradicionalizovane međunacionalne napetosti i zbližavanja na Balkanu bi u Brodelovom smislu valjalo razložiti na procese kratkog i dugog ritma. Istoriju dugog vremena u ovom pogledu čine težnje balkanskih nacija za oslobođenjem od hegemonije velikih sila. Htenja su se izražavala u obličju vrednosti i političke kulture koja se nije dugo menjala jer je bila izraz haotičnog i nestabilnog prostora opterećenog ratovima i nedefinisanim interesima velikih sila. Parola »Balkan balkanskim narodima«, pod kojom su se doduše krile raznovrsne i oprečne težnje, najbolje izražava suštinu gotovo dva veka dugog procesa zakasnelog sazrevanja balkanskih nacija. Nešto uže vremensko razdoblje, ili tzv. »srednje vreme« čine hronološki upola kraći procesi idejnog sazrevanja vizije balkanske federacije u socijaldemokratskoj i boljševičkoj misli. U celini ovog razdoblja koje obuhvata 20. vek ritam procesa bio je sporiji i

skriveniji od neposredne teme ovog istraživanja koja se podudara sa istorijom srednjeg vremena. Procesi ovoga doba su se ispoljili u raspadu velikih nadnacionalnih carstava (Otomanskog i Austrougarskog), koji nije bio samo posledica rata, nego i uzrok budućih ratova. Najuzi period obuhvata glavna zbivanja i neposrednu Titovu vlast u trajanju od 35 godina koliko je on bio u prilici da procese ove vrste nadzire i aktivno usmerava. Na ovaj način razloženo istorijsko vreme može da olakša razlikovanje trajne težnje (nacionalna nezavisnost), njene političke forme koju joj nameće vreme i okruženje (unitarna, federativna, konfederalna ili separatistička) i umeća vodeće ličnosti da željenom sadržaju i formi obezbedi trajnost.

1. Jugoslavija između unitarizma, federacije i konfederacije

Gotovo sve značajnije nacionalno-političke struje (izuzev socijalističkih) početkom 20. veka na Balkanu shvatale su naciju u nemačkom romantičarskom smislu kao zajednicu iste kulture, porekla, rase, jezika i vere, a ne kao zajednicu građana koji žive u državi. Duga oslobodilačka tradicija i neoslabljeni mitovi jačali su vezivanje nacije za krv i tlo. Uprkos nepomirljivom romantičarskom poimanju suštine nacije, čija je krajnja konsekvencija bila koncepcija jedna nacija – jedna država, došlo je pretežno zbog egzistencijalno pragmatičkih razloga do osnivanja višenacionalne jugoslovenske države. Krajem Prvog svetskog rata srpski politički vrh zbog slabljenja ruskog uticaja, a iz straha da se ne očuva Austrougarska, počeo je da tešnje saraduje sa hrvatskim Jugoslovenskim odborom koji je opet zbog bojazni od Italije naginjao ka jugoslovenskom rešenju. Nekoliko decenija kasnije Tito je takođe strepeo od uvek aktuelne britanske kombinacije o podunavskoj federaciji (kao protivteži Nemačkoj), ali je ovoga puta imao podršku Sovjetskog Saveza. Regent Aleksandar Karadorđević je obećavao Englezima da Srbija neće da postane vazal Rusije, a Tito je uveravao Čerčila da ne misli na boljševizaciju Jugoslavije. Nepodudaranje interesa velikih sila (opasnost prodora tradicionalnog ruskog panslavizma na Balkan za koji je bila zainteresovana Engleska) u oba slučaja stvarala je prostor za manevar balkanskih vladara okrunjenih ratnom harizmom u taboru pobedničkih sila. Ratni pobednik regent Aleksandar je 1918. kada je oslabila podrška Rusije tražio oslonac na Zapadu, ali je u dogovoru sa Hrvatima bio prinuđen da vlastitu pravoslavnu veru izostavi iz sadržaja Krfske deklaracije (Gligorijević 1996, str. 390). Titu je kao prvom antihitlerovskom gerilcu Evrope s jeseni 1944. prodor Crvene armije olakšao posao jer je iščezla opasnost od Čerčilove podunavske federacije. Ovo opet stoga što SAD nisu pružile podršku Britancima jer im je bila značajna sovjetska pomoć u uštedi vlastite vojske prilikom planiranog dugog osvajanja Japana. Strukture u senci balkanske politike su uvek bili moćni interesi velikih sila koje su samo izuzetno vešti balkanski političari uspevali da oslabe. U Titovim pregovorima sa Šubašićem 1944. nije doduše bilo spora oko vere vladara nego oko ideologije budućeg režima. Kao i dve decenije ranije i ovde je realni borački učinak vladara bitno olakšao suzbijanje konkurenta za državnog poglavara. Aleksandrova ratna harizma osvedočena u balkanskim i Prvom svetskom ratu bila je pokriće Velikoj narodnoj skupštini u Podgorici da novembra 1918. zbaci kralja Nikolu s crnogorskog prestola, a ne manje osvedočena i proslavljena Titova gerilska harizma širom Evrope bila je realno pokriće za lišavanje krune kralja Petra II Karadorđevića. U balkanskoj oslobodilačkoj kulturi odsustvo s bojnog polja lišavalo je pretendenta na vlast osnovne moralne kvalifikacije. Harizma ratnika je uvek

bila suverena nad dinastičkom harizmom krvi ili dokazanim mirnodopskim političkim umećem. U oba slučaja osvedočeni ratni učinak osiguravao je faktički nadustavni položaj vladara. Kralj Aleksandar je u stvarnosti imao nadustavni položaj zaklonjen vladom i lišen odgovornosti, a Tito kao doživotni predsednik republike je faktički stajao iznad svake odgovornosti jer mu je monopolski položaj osiguravao bezuslovni prioritet partijskog nad državnim pravom. Svim jugoslovenskim vladarima je bila zajednička strepnja od povremeno oživljavane ideje o obnovi Austrougarske i slabljenja južnoslovenskog jezgra. Ovaj strah je i Tita i Aleksandra gonio na produženu vojnu ekspanziju. Sa biološki istrošenim narodom Aleksandar se 1917. rešio na vojno drzak poduhvat da potencijalnu obnovu Austrougarske spreči vojnim oslobođenjem svih srpskih teritorija. Tito je takođe moćnom armijom maja 1945. prodro na italijansku teritoriju. Vojni uspeh je bio osnova političkog rešenja, a osvajanje prestonice neophodna psihološka osnova, jednako novembra 1918. kada je vojvoda Bojović uzeo Beograd i oktobra 1944. kada je to isto učinio general Dapčević. Mitologizirani vojni uspesi su bili važna pozadina solunaštva i partizanštine, tj. trajnog polaganja prava na vlast osvedočenih boračkih grupa. Dok je solunaška komponenta trajno remetila srpsko-hrvatske odnose u monarhističkoj Jugoslaviji, kod Tita je, međutim, partizanština bila važno integrativno tkivo zajedničke borbe svih naroda protiv fašizma – neprijatelja koji je dugo posle vojnog poraza ujedinjavao jugoslovenske nacije.

Pri rekonstruisanju istorijskih procesa različitog trajanja i smera, odnosno spoja izuzetno spore i brze istorije, može se pokazati da je rez između monarhističke i socijalističke Jugoslavije u pogledu međunacionalnih napetosti manji nego što se čini u prvi mah. Premda bi bilo preterano tvrditi da je krupna društveno-ekonomska i politička prekretnica 1945. u osnovi bila samo trenutak u vremenu koje sporo protiče (jer ne slabi neugasivost latentnog etničkog balkanskog osinjaka) i stoga jer je socijalistička modernizacija modifikovala i dublje međuetničke tokove, ipak poređenje nacionalnih politika u dužem vremenskom rasponu pomaže da se lakše uoči njihova osobenost i celishodnost. Brodelovski rečeno važna zbivanja čine trenutke istorije, ali su to više njena svetlucanja nego svetlost. Duge procese čine postojane, ali nedovoljno usklađene nacionalne težnje južnoslovenskih naroda za samostalnim razvojem. Teškoće u ostvarenju ovog cilja nisu slabile maticu ovih procesa u Hrvata, Srba i Slovenaca. Dijalektiku protivrečne hrvatske politike kroz istoriju Krleža je 1926. ocenio formulom *trovarsi altro signore* (traženje novog gospodara), rečima kojima je papski legat pišući iz Budima 1526. sažeto definisao potragu hrvatskih staleža za habzburškim kandidatom hrvatskog prestola (Banac 1988, str. 253). Po Krležinom gorkom poimanju »hrvatstvo traži nekoga da mu se podredi, da potpiše s njim politički ugovor i da se onda buni protiv tog političkog ugovora daljih četiristo godina«. Iako je tadašnja Krležina prognoza, da će Hrvati tek oko 2318. godine raskinuti svoj ugovor iz 1918, bila pogrešna njegove reči ukazuju na trajnost i dijalektiku hrvatskog separatizma: duga nemogućnost samostalne nacionalne države, razapetost između pragmatičnog jugoslovenstva i vazalnog položaja prema velikim silama. Srbi su se s druge strane teško odricali tradicije i nacionalnog imena, a srpska politika je bila trajno razapeta između težnje za državnim obuhvatom svih rasejanih sunarodnika i jugoslovenstva. Slovencima, pak, u nekim kritičnim trenucima izgleda da je bila još neophodnija Jugoslavija zbog ranjivosti od Italije i Austrije. Anton Korošec je očigledan primer ove slovenačke politike. Hrvati su ga prezirali kao političara koji je svoj uspeh gradio na održavanju hrvatsko-srpskog sukoba. Govorilo se da je Korošec sveštenički ovratnik nosio samo u Sloveniji. Sličan podozriv odnos Hrvati su gajili prema Kardelju. Nestabilnost jugo-

slovenskih država je počivala na kolebljivom pragmatizmu Slovenije i Hrvatske i neelastičnom srpskom odgovoru na oscilacije ove politike.

Najuticajniji istorijski procesi ujedinjenja Balkana su nošeni realnim interesima vladajućih grupa, a ne usamljenim kosmopolitskim idejama intelektualaca koje nisu zahvatale mase. Premda se, po tvrdnjama nekih istraživača, reč Jugoslavija prvi put javila 1845. u pesmi koju je dubrovački pesnik Matija Ban posvetio Karadordu, a imenica Jugosloven još 1916. kod B. Kopitara (Matvejević 1984, str. 184) ove ideje su postale ozbiljne tek početkom 20. veka u osobenoj situaciji ratnog rasula imperija. Polarne tačke rešavanja nacionalnog pitanja unutar Jugoslavije su Pašićev velikosrpski unitarizam i Titova kombinacija partijskog federalizma sa državnim konfederalizmom. To je razvoj od jugoslovenstva prvobitno shvaćenog kao etničke, kulturne i nacionalne istovetnosti (jednonacionalnost), do jugoslovenstva kao zajedničkog života posebno (etnički i politički) shvaćenih jugoslovenskih nacija. Federalna država je za Pašića značila rasulo, pa se zalagao za jedinstveni unitarni državni organizam, iza čega se skrivala težnja za održavanjem političke dominacije srpske buržoazije. Radikali su 20-tih godina priznavali da Srbi u državi vode »glavnu reč«, ali to po njima nije bila hegemonija nego prirodna posledica okolnosti da su »Srbi politički jači od Hrvata, da ih ima dva puta više nego Hrvata i da su iz rata izašli kao pobednici sa ogromnim žrtvama i opustošenom Srbijom« (Stanković 1995, str. 237). Moralna osnova srpske hegemonije bilo je solunaštvo, pa otuda Pašić nije mogao da prihvati Radićevu parolu o »ravnopravnosti i nekakvim jednakim pravima kada ona nisu bila ni pokazana u ratu«. Pašićev solunaški otpor federalizmu oslanjao se na srpsko-slovenački savez protiv hrvatskog separatizma. Pašić je Hrvatima pretio svesrpskom zemljom i amputiranjem delova Hrvatske i Slovenije, a nešto pomirljivijem Korošcu je 1920. obećavao koridor između Srbije i Slovenije, kao način uspostavljanja jedinstvene srpsko-slovenačke teritorije (preko Dalmacije i Like) i okruženja Hrvatske (Stanković 1995, str. 101). Ne manje odlučno Tito je isticao ratni učinak komunista, ali je u jezgri njegove partizanštine bila simetrično izbalansirana borba svih naroda protiv fašizma. Do kraja života Tito je koristio anti-fašističku rentu, a protiv nacionalizma se borio simetričnim čistkama političke elite. Osim toga posle 1945. nije govorio o otepljenju kao elementu prava na samoopredeljenje nacija. Držao je da je ovo pravo »potrošeno« tokom NOB-e kada su se svi narodi opredelili za ravnopravan život u socijalističkoj Jugoslaviji. I kod Tita i kod Pašića potiskivanje separatizma i nacionalizma snabdelo je nosioce otpora ove vrste »oreolom i legitimnošću žrtve« (S. Radić, A. Pavelić, F. Tuđman, A. Izetbegović itd.) koji su kao stradalnici u drugoj tradiciji oslobodilačke političke kulture u trenucima rasula države postali važni lični katalizatori separatizma. U monarhijskoj Jugoslaviji administriranje i nasilno nametanje jugoslovenstva poništilo je njenu modernizacijsku suštinu kao integrativne ideje, pri čemu nije samo zaostrilo sukobe sa svima koji su mislili drugačije nego je polarizovalo i same pristalice jugoslovenstva (Dimić 1994, str. 200). Aleksandrova monarhodiktatura ojačala je separatističke struje, a zatvaranje V. Mačeka i progon A. Pavelića ovim političarima dat je željeni oreol osvedočenih boraca koji se žrtvuju za nacionalnu stvar. U Titovoj Jugoslaviji masovni efekat izolovanja nacionalista bio je niži i latentan, ali je od uhapšenih nacionalista (naročito u Hrvatskoj) stvorena kadrovska osnova vodstva kasnijih secesionističkih republika. Boravak u zatvoru je kao i ratni učinak bio dokaz stradanja za ideju. Politički disidenti će imati harizmu sve dok politika ne izgubi izbaviteljski karakter. Osuđujući nacionalizam Titov režim ga je istovremeno u postsocijalističkoj fazi snabdeo oreolom i legitimnošću žrtve. Eskplozija nacionalizma u svim postsocija-

lističkim režimima je bila deformisana reakcija na dugo komunističko potiskivanje nacionalističkih težnji, jednako kao što je zabrana komunističkih partija u buržoaskim režimima bila važna moralna komponenta solunašenja komunista na vlasti. Kada je smenjivao Rankovića Tito je vodio računa da od njega ne stvori mučenika i stožera srpskog otpora, pa je u Saveznoj skupštini krajem 1966. predložio aboliciju. U čistki hrvatskih nacionalista 1971. o ovoj okolnosti manje je vođeno računa jer je obračun kasnio. Nezadovoljnici se najlakše okupljaju i ujedinjaju oko žrtve, a u balkanskoj političkoj kulturi naročito su politički zatvorenci nacionalisti lako sticali pristalice kao provereni izbavitelji. Nisu bez razloga neki srpski oficiri 1917. u Solunu savetovali regenta Aleksandra da će Apisa učiniti mučnikom ako ga strelja, pa će on regent dočekati da pozdravlja Apisove kosti sa balkona dvora (Gligorijević 1996, str. 292). Lako politizovanje političkih osuđenika je svojstveno režimima sa trošnom državnom tradicijom i nestabilnim autoritetom ključnih državnih ustanova. Titovo gušenje nacionalizama je sa urušavanjem socijalizma aktiviralo reaktivni konfesionalno i nacionalno obojeni mučenički i osvetnički segment domaće političke kulture i verovatno olakšalo njegovo eksplozivno oživljavanje, a nacionalističke vođe snabdela neizostavno potrebnom moralnom harizmom boraca stradalnika.

Dugi nacionalni procesi u rasponu 1918–1992. nalazili su u vodećim političkim ličnostima različita rešenja. Pašićev cilj je bila jedinstvena unitarna država na čelu sa dinastijom i u ratu dokazanom srpskom političkom elitom, dok je Tito težio jedinstvu federativne države pre svega preko jedinstvene partije i zaštite interesa radničke klase i u ratu osvedočene boračke elite. Čak i kada je u retkim prilikama dopuštao mogućnost federacije Pašićeva vizija je bila plemenska (u duhu etničkog shvatanja nacije), a ne teritorijalna. Govorio je o federaciji triju plemena gde bi svi Srbi obrazovali jednu celinu, Hrvati drugu, a Slovenci treću. Titova vizija federacije je bila složenija, sazdana od etničkih i teritorijalnih kriterija uz oprez od prevlasti najbrojnije nacije. U obe Jugoslavije otpor unitarnom jugoslovenstvu trajno se održavao. Ima mišljenja da je srpsko-hrvatska napetost počela još od Krfske deklaracije jula 1917. Za Pašića i Trumbića se pričalo da »otkada su se na Krfu izljubili od tada su se i zamrznuli« (Gligorijević 1996, str. 392). Hrvati i Slovenci su držali da je Jugoslavija bila srpska zamisao, dok su radikalni bili uvereni da je to bečka politika jer je u imenu Jugosloven sipana jugoslovenska voda u jako srpsko vino (Stanković 1995, str. 418). Nekoliko decenija kasnije snažna Titova harizma je za života prilično uspešno i simetrično obuzdavala slične otpore koji su se javljali unutar nadnacionalne komunističke ideologije, a Tito je pronicljivo otkrivao separatizam uvijen u debelu ambalažu lojalnosti partiji i vodi. Medunacionalne napetosti su kao proces dugog trajanja opstajale, a posle Titove smrti se čak ispoljile u obliku neobično slične političke strategije. Pašić je tvrdokorno ustrajavao na krutom Vidovdanskom centralističkom ustavu, nasuprot »federalistima«, a ne manje odlučan u odbrani federacije bio je srpski politički vrh krajem 80-tih i početkom 90-tih godina. Ipak smisao srpskog otpora federaciji 20-tih godina i konfederaciji devedesetih nije bio isti. Istorično posmatranje mora imati na umu da je u Pašićevom dobu centralistički obrazac u svetu bio dominantan, a federalizam apstraktan i nepouzdan. Slično važi i za Tita. Konfederacija je u njegovom dobu bila retkost, a u velikom delu sveta jednopartijski režim nije bio neprirodan.

Traganje za dubljim podzemnim procesima i njihovom razlikovanju od spektakularnih zbivanja kratkog daha mora da vodi računa o više okolnosti. Sa dosta opreza treba razlikovati zvučne i upadljive događajne opsene od skrivenijih dubljih tokova. Još je Niče zapazio da krupna zbivanja dižu malu buku jer »stižu

nečujno kao grlice«, a ljudi retko primećuju njihovo prisustvo. Marks je istoriju nazivao krticom koja neprimetno radi ispod zemlje. Na Marksovom tragu Brodel je ubedljivo raščlanio istorijske procese različitog ritma prekrivene spektakularnim poredama i krizama. Trajno se ne krije podjednako u svim zbivanjima. Prepoznavanje dubljih istorijskih spletova nije lako ni metodički jednostavno. Pojave iz različitih razdoblja se mogu porediti jedino ukoliko im je kontekst dovoljno sličan.

Unutar celine 1918–1992. to su bez sumnje pravilnosti u međunacionalnom sukobljavanju i srodni, ali ne i istovetni načini njihovog regulisanja. Što su procesi kraći to su razlike upadljivije i osobenije. Tek duži vremenski period pokazuje pravilnost ritmova. Socijalistička i kapitalistička Jugoslavija kao i tehnologija višepartijskog i jednopartijskog režima su prilično osobeni obrasci koji u oblasti integracije međunacionalnih odnosa imaju krupnih razlaznih tačaka. U društvenoekonomskom, ideološkom i institucionalno političkom pogledu jugoslovenski samoupravni socijalizam suštinski se razlikovao od buržoaske monarhije u međuratnoj Jugoslaviji. Ponajviše se individualizovani i neponovljivi procesi oteľovljeni u ponašanju političkih čelnika. Ipak su dugi procesi uprkos pomenutim krupnim razlikama bili prisutni u kontinuitetu političke kulture, zatim u nacionalnim interesima kao i otporima modernizaciji koja je smanjivala zaostajanje za razvijenim svetom (isticanjem nacionalnog ili ideološkog ekskluzivizma). Traganje za skrivenim kontinuitetom procesa mora da bude diferencirano i višeslojno. Tako se npr. političke ličnosti dveju jugoslovenskih država mogu porediti samo u meri u kojoj je uži nacionalni interes nadilazio dublju protivrečnost između socijalističke i buržoaske vizije poželjnog društva. Titova težnja za snažnom jugoslovenskom državom se može porediti sa sličnim nastojanjem Pašića i Aleksandra, a E. Kardelj je nalik A. Korošću po težnji da Slovenci budu jezičak u srpsko-hrvatskim napetostima i da koriste kapital arbitraže. Slična je bila ambicija muslimanskih političara M. Spaha, Dž. Bijedića i H. Pozderca, a dugo i trajno kolebanje hrvatske politike između separatizma i konfederacije se može pratiti od S. Radića, V. Mačeka, V. Bakarića do F. Tudmana. Provizorna klasifikacija srpskih i hrvatskih političara može jasnije da pokaže različite oblike ispoljavanja dugog procesa napetosti:

N. Pašić (velikosrpski seljačko-buržoaski unitarist)	S. Radić (seljačko-buržoaski separatist)
kralj Aleksandar (velikosrpski burž. unitarist)	V. Maček (seljačko-buržoaski separatist)
M. Nedić (kvislinški profašistički separatist)	A. Pavelić (fašistički separatist)
A. Ranković (komunistički centralistički federalist)	V. Bakarić (Konfederativni komunist)
S. Milošević (komunistički nacionalni federalist)	F. Tudman (konzervativno buržoaski secesionistički šovinist)

Tito (nadanacionalni komunistički federalist)

Pomenute ličnosti su simboli oštrijeg ili mekšeg kursa nacionalne politike, tj. različite vizije ostvarenja nacionalnog interesa. Proučavanje nepredvidljivosti i nestruktuiranosti ličnog u procesima zahteva dodatnu diferenciranost i nijansiranje pristupa, što je bez biografskog metoda nemoguće. Osim toga uvek treba voditi računa o ideološkom okviru ispoljavanja nacionalnih težnji. U tom pogledu se vrlo uslovno može porediti N. Pašić sa A. Rankovićem ili S. Radić sa V. Bakarićem. Mačekov slogan da lajbek nije dobro zakopčan se može porediti sa Bakarićevim nastojanjem za federiranjem federacije samo ako se ima na umu različit udeo nacionalnog u ideologiji partije radničke klase SKJ i ideologiji nacionalne buržoaske-seljačke stranke HSS. Britanski posmatrači su 30-tih godina pisali da je otvoreno »hrvatsko pitanje« zapravo bilo zahtev ekonomski jače hrvatske buržoazije za podelom vlasti sa svojom srpskom suparnicom koja je branila centralizam (Petranović 1986, str. 114). U socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo buržoazije, a »hrvatsko pitanje« je pokrenuo hrvatski komunistički vrh braneći ekonomske zahteve širih društvenih slojeva (pre svega sitnih posednika). Dakle slični nacionalni zahtevi su samo menjali klasni oslonac, a poredbena ocena da se zbog hrvatskog pitanja 1929. i 1971/72. odustalo od demokratskog kursa svedoči o trajnosti i snazi nacionalno-ekonomskih interesa koji se javljaju u oštrijem ili blažem obliku u različitim klasnim i ideološkim oblicima.

Domašaj poredenja ove vrste, odnosno uočavanja snage i stupnja potiskivanja i modifikovanja procesa dugog trajanja (uređenje međunacionalnih odnosa) kraćim ali snažnim ideološkim procesima, trebalo bi pokazati suočavanjem Titovog i Aleksandrovog jugoslovenstva. Izgleda da je Aleksandar više verovao u jugoslovenstvo od Pašića, ali manje od Tita. Kosmopolitski potencijal Aleksandrovog pijemontskog dinastičkog napora je bio svakako niži od Titovog komunističkog internacionalizma. Aleksandar se trudio da nacionalno izmešani deo Balkana spoji u državno jedinstvo unitarizmom (jedinstveni, ali troimeni narod), buržoaskim parlamentarizmom bez tradicije (koji je radio parališuće neprogresivne sukobe) sa nadustavnom ulogom krune i dinastičkom harizmom po krvi. Isti zadatak je Tito, poučen neuspesima prethodnika, pokušavao da reši komunističkom internacionalističkom ideologijom (koja je neutralizovala versku podeljenost stanovništva), federacijom ravnopravnih nacija, jednopartijskim režimom i svetovnom nadnacionalnom harizmom razuma partije i njenog vode. U pozadini Aleksandrovog unitarizma i trijalizma stajalo je etničko-genealoško shvatanje nacije, kod Tita pretežno političko (iznad nacija je stajao nadnacionalni suverenitet radničke klase). U oba slučaja oslobodilačka politička kultura sa izvornom harizmom vojskovođe izbavitelja bila je nužna sastavnica protivrečne balkanske kosmopolitizacije. Izgleda da je Tito pokazivao više elastičnosti, spretnosti i sposobnosti da ostvarenje zamišljenog cilja prilagodi konkretnim situacijama i mogućnostima. Osim toga politička kultura oba režima se prilično razlikovala po stepenu prosvetčenosti i masovnom osloncu. Po britanskim izvorima monarhistička Jugoslavija je bila nestabilan parlamentarni sistem čiji je najjači činilac bio kralj koji je rušio vlade, a to nije činio parlament. U čestom pregrupisanju snaga (stranačkih blokova) najaktivniji su bili neodgovorni demagozi koji su u moru seljačke neprosvetčenosti širili jalove partijske intrige oslanjajući se na neefikasnu i korupiranu administraciju. U neumerenoj težnji za vlašću i brzim bogaćenjem političari su se oslanjali na jalovo seljačko politikanstvo i nepotizam (»debeli bakšiš«), a sitne intrige su bile zanimljivije od velikih problema države. Zato su Britanci na Aleksandrovu diktaturu gledali kao na nužno sredstvo za uspostavljanje reda (Petranović 1986). Komunistička politička kultura nepodeljene vlasti oslanjala se na krutu kadrovsku upravu i nije bila lišena skrivene korupcije, ali se

po modernizacijskim i prosvetiteljskim segmentima (koji su na nižim nivoima samoupravljanja uključivali širi krug ljudi u odlučivanje) i egalitarna komunistička ideologija ipak razlikovali od dvorskih i pašanačkih intriga i demagoškog seljačkog politikanstva.

Jugoslovenska unitarna država je postojala do avgusta 1939. kada su Hrvati stekli banovinu. Građena je na romantičarskom gledištu o etničkoj srodnosti troimenog naroda i bezuspešnom pokušaju da se stvori jedinstvena nacija. Nacionalni unitarizam je bio osnova državnog centralizma (po načelu jedan narod – jedinstvena država), dok je nacionalni pluralizam osnova federalnog ili konfederalnog uređenja. Aleksandrova monarhodiktatura 1929. braneci unitarizam ojačala je nacionalističke i separatističke struje i slabila Jugoslaviju (Gligorijević 1986, str. 86). Kralj je uzalud, podstičući unitarizam, sklonio srpske ratne zastave u muzej, plašeći se najviše kako će na ličnu vlast reagovati zaverenička Sumadija. Tito se takođe oslanjao na vojsku ne strepeći od prevrata, jer je imao više autoriteta kod Srba nego Aleksandar kod Hrvata. Osnova Titovog državnog jedinstva nije bila jedinstvena nacija nego jedinstvena partija društvenoekonomski, a ne raso jednakih pojedinaca. Po M. Veberu nacija može biti i politička zajednica (bez verskog, običajnog ili jezičkog identiteta), kada postoji vezanost za organizaciju političke vlasti koja se želi kao vlastita. Titova federacija je bila savez istorijskih (etničkih) i političkih nacija (bez istorije), a počivala je na uverenju da se političkim nacijama (Makedoncima, Muslimanima i Jugoslovenima) može ublažiti napetost između istorijskih nacija. Prioritet klasnog interesa je svakako smanjivao etnički naboj nacije. Struktura stanovništva u obe Jugoslavije, premda u etničkom pogledu slična, u Titovom režimu zbog umnožavanja nacija bila je složenija što je nametalo drugačije institucionalno – predstavničke okvire nacionalne politike. Prema popisu iz 1931. u Jugoslaviji je bilo 48,7% stanovnika srpskopравoslavne vere, 37,5% rimokatolika, a 11,2% muslimana (Božić 1972, str. 440). U SFRJ je 1970. bilo 39,7% Srba, 22,1% Hrvata, 8,4% Muslimana, 8,2% Slovenaca, 5,8% Makedonaca, 2,5% Crnogoraca, a ostalih 13,3%. Mlado stanovništvo do 35 godina činilo je 59% populacije (Mala enciklopedija Prosveta 1978, 2, str. 16). U Jugoslaviji je 1939. bilo oko 50% nepismenog stanovništva, a 1981. 9,5% nepismenog stanovništva iznad deset godina. Diferencirane društvene i nacionalne strukture su iziskivale složeniji obrazac državne integracije i raznovrsnije političko pregrupisanje. U Kraljevini Jugoslaviji hrvatski separatizam često je suzbijan srpsko-slovenačkim savezom (Pašić je Slovencima nudio srpsko-slovenački koridor, a A. Korošec je učestvovao u najvažnijim međuratnim vladama P. Živkovića, M. Stojadinovića i D. Cvetkovića). Uz podršku Korošca, Pašić i Aleksandar su federalni obrazac lakše odbacivali kao prevaziđenu nagodbenjačku formulu iz Austrougarske, razmišljajući više o amputaciji Hrvatske. Tito je jedinstvo države jačao slabljenjem srpske hegemonije (stvaranjem autonomnih pokrajina), srpsko-hrvatsku napetost ublažavao prihvatanjem u osnovi austrougarske teritorijalne formacije BiH, a hrvatski *corpus separatum* proglašenjem Srba za konstitutivni narod u SR Hrvatskoj. Proglašenjem makedonske nacije i republike trudio se da neutrališe probugarske snage u Makedoniji. Vreme je pokazalo da ni elastična i diferencirana Titova vizija federacije istorijskih i političkih nacija nije bila lišena rizika jer je iščezavanjem stožerne vezivne nadnacionalne klasne komponente države stvorena eksplozivna praznina čiji je haos pojačavao (pored tradicionalne napetosti istorijskih nacija) i separatizam novostvorenih političkih nacija.

Komunistička zamisao federacije ravnoteže, prihvaćena na zasjedanjima AVNOJ-a, postupno je sazrevala u spoju uticaja sovjetskog federalizma i domaće

prakse. U međuratnoj monarhiji rešenje je traženo između centralizma koji nije odgovarao Hrvatima i federalizma koji je bio opasan po rasejane Srbe. Federacije koje počivaju na savezu ove snažne nacije su najkrhkije, jer stvarna ili umišljena ugroženost jednog dela jača osećanje kolektivnog poniženja i revanšizma. Građanska opozicija je najpre od unitarizma prešla na trijalizam, a početkom 30-tih godina Demokratska stranka se zalagala za složenu državu sa četiri jedinice. Bio je to predstupanaj zamisli demokratske federacije šest republika koju je KPJ formulisala 1940. vodeći računa o celini Jugoslavije i interesima svih jugoslovenskih naroda (Gligorijević 1986, str. 96). U Titovim radovima zamisao jugoslovenske federacije sa sedam federativnih jedinica prvi put se javlja krajem 1936. u spornom »Pismu za Srbiju«. Tu stoji: »U platformi mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se pravo samoopredjeljenja svih naroda poštovati, tj. ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda u Vojvodini, BiH da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi... Takode treba istaći pravo Nijemaca, Mađara i Albanaca na ravnopravnost« (Tito 1977, Tom 3, str. 137). Nezavisno od sporova koji su u historiografiji vođeni oko autorstva ovog pisma, na ovom mestu je važno utvrditi prisustvo diferenciranja zamisli federacije kod komunista nego kod građanske opozicije. Verovatno je tome jedan od važnih uzroka Kominternina direktiva da je najopasniji nacionalizam najbrojnije nacije koji treba federacijom neutralizovati. Petranović tvrdi da je sudbina »druge« Jugoslavije u Jajcu bila u rukama Tita, I. Ribara i Subašića (Petranović 1993, str. 82). Stvorena je federacija ravnoteže čiji je uzor bio Sovjetski Savez, ali i projekti domaće građanske opozicije (koliko nacija toliko i federalnih jedinica, s tim što su rasejani Srbi dobili status konstitutivne nacije u BiH i Hrvatskoj).

Federacija ravnoteže je trebalo da potkopa osnovno načelo nacionalizma po kom politička i nacionalna jedinica treba da se podudaraju. Socijalistička Jugoslavija se nije poklapala sa nacionalnim prostorom i teritorijom jedne nacije. Političko biće države je razdvojeno od nacionalističkog i time što je država shvatanja kao ustanova nadnacionalnog klasnog oslobođenja. Ova vrsta nadnacionalnog suvereniteta je dugo neutralizovala nacionalne sukobe, ali nije trajno sprečila njihovo eksplozivno oživljavanje. Integrativni potencijal komunističke federacije ravnoteže bez vodećeg naroda (1945–1990) može se pouzdanije oceniti u sklopu šire istorijske celine (1918–1992) i trajnijih procesa koje su oblikovale napetosti između federativno-centralističkih i konfederalno-separatističkih struja. Premda je konstelacija političkih snaga u socijalističkoj Jugoslaviji bila složena, odnos pomenutih struja se nije mnogo menjao. Početkom 20-tih godina centralističko-unitaristički blok su predvodili Narodna radikalna stranka, Dvor i Generalitet, kolebljivu neodređenu formaciju sa autonomaškim sklonostima ali i spremnošću na saradnju sa centralistima činile su Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija, dok je Hrvatska republikanska seljačka stranka na čelu sa S. Radićem bila otvoreni neprijatelj režima, zagaravajući preraspodelu vlasti među nacionalnim elitama. Do raspada Jugoslavije 1992. dovela je napetost između krutog federalizma SR Srbije, konfederalne zamisli bosanskog i makedonskog rukovodstva i separatizma Hrvatske i Slovenije. Na rasplet napetog odnosa snaga između unitarista, federalista i separatista unutar nestabilne zemlje uvek je uticao međunarodni faktor, a zatim i umešnost vođa i političkog vrha. Premda su u dubini zbivanja bili zamršeni spletovi, formirani u spoju trajnijih nacionalnih i promenljivih interesa spoljnih sila, ratno i genocidno kidanje veza oblikovale su domaće političke snage. Najopštije govoreći procesi dugog trajanja, koji su izvirali iz potrebe malih balkanskih naroda da se

na vetrometini trusnog prostora zaštite u vlastitoj državi (unitarnoj, federativnoj, konfederalnoj ili samostalnoj) zbog nužnog međunarodnog oslonca imali su manipulativni karakter. Postajali bi delatni tek kada bi naišli na potporu velikih sila, koje su opet zbog haotičnosti jugoslovenskih političkih snaga bile u stanju da balkanskoj državi doziraju poželjnu čvrstinu.

Da je rešavanje nacionalnog pitanja na Balkanu stalno zavisilo od međunarodnog oslonca (skrivena struktura u senci) može se pokazati i ovlašnim osvrtom na glavna razdoblja pomenute šire celine. Dvadesetih godina Francuskoj je odgovarao srpski unitarizam, a ne hrvatski separatizam jer je nova Jugoslavija trebalo da spreči prodor Germana ka jugu i širenje boljševizma. Tridesetih godina sa usponom fašističkih sila Hrvati stiču banovinu i Jugoslavija prestaje da bude unitarna. Voljom Trećeg rajha Jugoslavija je 1941. raskomadana. U periodu stabilne blokovske podele sveta 1945–1989, (rušenje Berlinskog zida) Jugoslavija opstaje kao federacija pod vlašću jedinstvene komunističke partije. Unutar ovog razdoblja treba razlikovati nekoliko perioda u kojima je uticaj spoljnih činilaca bio stalno prisutan, ali u različitoj meri ispoljen. Za vreme oslonca na Sovjetski Savez (1945–1948) a delu je bio kruti partijski i državni centralizam, od 1949. do Titove smrti zavisnost uređenja od spoljnih sila je izgleda bila najniža. Decentralizacija federacije se odvijala pretežno pod uticajem unutrašnjih činilaca. U periodu 1980–1990. jačaju nacionalizmi i međurepublička trvenja koja se teže rešavaju bez Titove arbitraže. Vidljivo je ubrzano kretanje ka državnom konfederalizmu uz stari međunarodni oslonac – difuzni blok nesvrstanih i sve labaviju podelu interesnih sfera između SSSR-a i SAD. Poslednji period između 1990. i 1992. jeste višepartijska konfederacija u haosu građanskog rata praćena promena u okruženju (raspad sovjetske federacije, lagera i odsustvo jedinstvene međunarodne arbitraže). U skladu sa jačanjem regionalizma u svetu i nezadrživim trendom formiranja samostalnih država (1945. u UN je bilo 55 država, a 1992. čak 178) nezadrživo je rastao i proces decentralizacije unutar Jugoslavije. Srbi su kao najbrojnija i najrasejanija nacija stalno naginjali prestoničkom centralizmu, a svi ostali (koji su zajedno bili brojniji od Srba) federalizmu i separatizmu. Samouverenost, odsustvo pragmatizma i elastičnosti srpske politike, kao i nemoć realnih procena vlastitih mogućnosti, olakšavali su stvaranje snažnih anti-srpskih koalicija, što je (izuzimajući period Titove vlasti) snažilo potencijal neprogresivnih unutardržavnih sukobljavanja.

Unutrašnji odnosi u višenacionalnoj Jugoslaviji višestruko su zavisili od spoljnog okruženja i sposobnosti diplomatije da koristi suprotnosti velikih sila, a zatim ojačani ugled u svetu iskoristi za vođenje unutrašnje politike sa više autoriteta. Između unutrašnje i spoljne politike postoji uvek ravnoteža. Slobodan Jovanović je govorio da kada se vodi nepopularna spoljna politika mora se imati vlada u koju narod ima poverenja. Iako su Srbi za Pašića govorili »Zna Baja šta radi«, ovaj političar je 1909. zbog aneksije Bosne formirao koalicionu vladu od radikala i naprednjaka u kojoj je bio samo ministar građevina (Jovanović 1996, str. 159). Knez Mihailo je, dodaje S. Jovanović, vodio nenarodnu unutrašnju politiku, a popularnu spoljnu, a Aleksandar je 1929. uveo diktaturu, ali je vodio popularnu spoljnu politiku Male Antante. Tito se kod rizičnih spoljnopolitičkih poteza, koji su kod dela partije mogli da izazovu podozrenje (npr. raskid sa Staljinom), štitio uvođenjem samoupravljanja, a kasnije mu je veliki ugled u svetu bio važno pokriće nepopularnih i »nesamoupravnih« partijskih čistki. Đilas svedoči da je u periodu pritiska IB-a Tito bio kolegijalniji i manje autoritaran. Popularna vanblokova spoljna politika, koja je zemlji donosila novac, tržišta, kredite, ugled i sigurnost od blokovske hegemonije, bila je važna sastavnica Tito-

ve lične vlasti i bespogovorne arbitraže u međunacionalnim sukobima. Sličan je bio efekat spoljnog pritiska na ponašanje nacionalnih elita i raspoloženje naroda prema Jugoslaviji. Odlučna promena odnosa Hrvata prema jugoslovenskom ujedinenju zbila se kada su sile Antante aprila 1915. tajnim Londonskim sporazumom obećale Italiji u zamenu za ulazak u rat prostrana područja severne Dalmacije i zaleđe. Po ovom planu su hiljade Slovenaca i Hrvata prepuštene Italiji što je ublažilo kritičnost Trumbića prema Srbiji od čijih je uspeha sada više nego ikada zavisilo oslobodenje Hrvata i Slovenaca (Banac 1988, str. 120–121). I kada se razišao sa Karadorđevićima Trumbić je ponavljao: »Sami ne možemo obraniti toliko mora«. Pritisak Italije i opasnost od restauracije Austrougarske slabili su latentni hrvatski i slovenački separatizam. Početkom 20-tih godina Musolinijeva pretnja Jugoslaviji i stvaranje obruča oko nje italijansko-austrijsko-madarskim blokom pojačali su saradnju Korošca sa Beogradom, a delom obeshrabrili i hrvatski separatizam. Slična je situacija bila 1953. povodom tršćanske krize. Zhližavanje Francuske i Italije početkom 30-tih godina nagnalo je Beograd da podrži Hitlerove pretenzije ka Austriji jer je anšlus sprečavao stvaranje katoličkog bloka u Podunavlju i restauraciju Habzburga, od čega su strepeli Mala Antanta, kralj Aleksandar, a 1944. i Tito. Slovenačka panika od restauracije Habzburga početkom 30-tih godina bila je osnova Korošćevog jugoslovenstva (Vinaver, 1986). Musolini je terao kralja Aleksandra u naručje Hitleru 1933–34. kao što je Staljin terao Tita Zapadu 1949–1953. U više navrata strah od restauracije Habzburga jačao je jugoslovenstvo Slovenaca i Hrvata, a od italijanske opasnosti saradnja sa Beogradom bila je najpouzdanija zaštita. Iščekavanje pomenu-tih pretnji bila je važna spoljnopolitička okolnost koja je širila manevar slovenačkom i hrvatskom separatizmu. Obnovu Austrougarske Staljin je definitivno sprečio u Potsdamu 1945, a kada je novembra 1975. Osimskim sporazumima definitivno utvrđena jugoslovensko-italijanska granica na kopnu i moru iščezle su važne spoljnopolitičke prepreke hrvatskog i slovenačkog separatizma. Što u tom trenutku nisu bile vidljive dalekosežne posledice ovih događaja nije neobično, jer prekretnička zbivanja po pravilu nisu spektakularna nego deluju tiho i naknadno.

Višenacionalne države su naročito krhke na krupnim istorijskim prekretnicama i u tim trenucima političarima je neophodna velika sposobnost balansiranja i manevrisanja. Jedno oprezno poredenje uzroka raspada Austrougarske 1918. i SFRJ 1992. može da dočara ove okolnosti. Tejlor je tvrdio da je italijanski nacionalizam bio David koji je srušio staru Austriju, a srpski nacionalizam je bio David Austrougarske. Izbezumljeni izazovom italijanske, a kasnije srpske opasnosti, habzburški političari su izgubili sposobnost balansiranja i manevrisanja i uvukli carevinu u porazni rat. *Mutatis mutandis* je albanski nacionalizam isprovocirao srpske političare koji su počinili slične greške kao nekada Habzburzi. Uz to su Srbi krajem 80-tih godina pogrešno ocenili međunarodnu situaciju (uspon Nemačke i pad SSSR-a), što je još više učinilo anahronom krutu srpsku federalnu politiku. Stabilnost višenacionalne Austrougarske i SFRJ počivala je na sličnoj ravnoteži, a greške prestoničkih naroda bile su najfatalnije. Kada je 1912. raskomadano Otomansko carstvo u Evropi, nacionalno načelo je pobedilo na svim granicama habzburške monarhije (slično stanju u SSSR-u i SFRJ 1991) i obistinila se slutnja Andrašija iz polovine 19. veka da će Austrougarska postati evropski bolesnik (Taylor 1990, str. 283–284). Posle balkanskih ratova Otomansko carstvo je ostalo »mrtvac na Bosforu«, a Austrougarska je postala evropski »bolesnik«. Morala je krenuti u rat da bi ojačala autoritet krune i rešila nacionalno pitanje. Porazena je, a pobedio je secesionizam slovenskih naroda. Slično se zbilo na Bal-

kanu kada je krajem 80-tih godina, sa promenama u SSSR-u i lageru i ujedinjenjem Nemačke, SFRJ postala bolesnik, a uvođenjem višepartijskog sistema 1990. »mrtvac na Balkanu«. Njena stabilnost je počivala na bipolarnom svetu, evropskoj bezbednosti (koju je uništilo ujedinjenje Nemačke), internacionalističkom marksizmu i nadnacionalnom kultu vode. Raspad evropskih višenacionalnih država u 20. veku svedoči o sličnostima u funkcionisanju kontinentalnog nacionalizma, tehnikama neutralizovanja ali i krupnog hazarda njihovog oživljavanja. Samo su retki političari bili dorasli složenim istorijskim izazovima održavanja integracije višenacionalnih država. U sledećem izlaganju trebalo bi pokazati zašto je Tita teško izuzeti iz ovog uskog kruga.

2. Ekonomija i nacionalizam u Jugoslaviji

Komunističko shvatanje nacije bliže je državnom ili političkom poimanju nacije (pripadnost naciji je otvorena za sve koji priznaju državu) nego etničkom ili kulturnom (nacija je otvorena samo za one koji joj rođenjem ili etničkim osobinama pripadaju). U tom pogledu marksizam je bliži buržoaskom liberalizmu, jer obe struje izvire iz prosvetiteljskog racionalizma, za razliku od romantike i fašizma kao antiprosvetiteljskih reakcija. Komunistički internacionalizam je bio okvir klasnog shvatanja nacije kod svih komunističkih vladara. Naime, nadnacionalna pripadnost revolucionarnoj klasi nametala je usvajanje niza vrednosti kojima je lični identitet čvrsto spajan sa nadređenim kolektivnim neetničkim sponama. Kod komunista vizija poželjnog društva nije bio skup kulturno i etnički ravnopravnih pojedinaca (sunarodnika po poreklu), nego pre svega u društvenoekonomskom pogledu izjednačenih ljudi i grupa. U socijalističkim režimima klasne suprotnosti potiskivale su nacionalne, a prosvetiteljski ateizam konfesionalne napetosti. Dok se u različitim oblicima buržoaskih ideologija i sistema sreće rasizam (liberalnoburžoaski otpor obojenima u SAD, nemački fašistički rasizam), kod levece različita, mahom pragmatična oživljavanja nacionalizma, nisu nikada primala ekstremni rasistički ton (npr. Kominternina uputstva o podsticanju nacionalizma u razbijanju antiboljševičke Jugoslavije 1924–1935). Najopštije govoreći komunisti nisu naciji prilazili kao entitetu nezavisnom od volje pojedinaca, nego su je shvatali kao stvar izbora (Staljin se kao Gruzijac osećao Rusom, a Tito rođen u hrvatsko-slovenačkom braku često se izjašnjavao kao Jugosloven). Na Balkanu je sa socijalističkom modernizacijom odozgo stizalo i državno poimanje nacije čija je posledica i stvaranje novih političkih nacija. Prioritet klasne radničke solidarnosti nad nacionalnom potiskivao je objektivno prisutni etničko-konfesionalni potencijal zakasnelih nacija u ovom prostoru. Ipak sa uvođenjem višepartijskog sistema 1990. u Jugoslaviji oživljava arhaično narodnjačko shvatanje nacije kao zajednice vezane poreklom i kulturom. Bilo bi pogrešno pripisivati odgovornost za ovo stanje isključivo komunističkoj politici potiskivanja nacionalnog osećanja, a smetnuti s uma snažan uticaj nasleđa i hazardnu politiku novih elita. Jedno često poređenje može ilustrirati značaj dugih procesa ove vrste u istoriji. Tokvil se divio građanskom osećanju Amerikanaca: jedna nacija sačinjena od svih nacija sveta, društvo bez istorije i predrasuda, sećanja i kolotečine. Ovde su manje važni prigovori ovoj Tokvilovoj oceni u pogledu demokratskog karaktera američke nacije koja je do 60-tih godina prošlog veka počivala na robovlasništvu i mržnji prema obojenima. Može li naime društvo čiji je razvoj u skoroj prošlosti počivao na institucionalizovanom robovlasništvu, a koje ni danas nije prevladalo rasizam, da bude obrazac za formiranje

demokratske nacije? Važnije je u »američkom loncu za topljenje« uočiti odsustvo nasleđa koje nije pritiskalo »društvo bez istorije«. U socijalističkoj Jugoslaviji napetosti između nacija ispoljavale su se najotvorenije u ekonomskom obliku pokrivajući zapretene konfesionalne i etničke sadržaje presocijalističkog nasleđa. Za razliku od SAD bila su živa istorijska sećanja različite starosti, koja su se lako dala razbuditi, kao i narodnjačko shvatanje nacije koje je 1990. aktivirano kao sredstvo za rušenje komunističkog klasnog shvatanja nacije.

U svakom režimu nacionalizam se ispoljava u meri u kojoj to dopušta ideologija i opšte prihvaćeni sistem vrednosti. U Titovoj Jugoslaviji ispoljeni nacionalizam bio je direktno ili indirektno materijalne prirode jer je političko (klasno) shvatanje nacije bilo nadmoćno nad etničkim. Latentno prisutnu međunacionalnu napetost su frakcije monopolske partije podsticale i obuzdavale odozgo, a nošena je pretežno osećanjem ugroženosti materijalnih interesa i prestiža vlastite grupe. Odozgo usmeravani i dozirani politički nacionalizam se u krilu komunističke ideologije ispoljavao u dozvoljenom obliku spora oko regionalnih ekonomskih interesa. Premda Veber izričito tvrdi da patos nacionalnog emocionalnog uticaja nije pretežno ekonomskog porekla nego se zasniva na osećanju prestiža koji se može povezati sa specifičnom verom u odgovornost pred potomcima za način na koji se raspodeljuje moć između svoje i tuđih političkih zajednica, u socijalizmu se pomenuti uticaj legalno ispoljavao samo u formi zaštite regionalnih ekonomskih interesa. Pošto u komunističkom internacionalizmu nije bilo mesta »krvnom pravu«, a u ideologiji SKJ je oslobodilački učinak jugoslovenskih nacija i njihovih žrtava simetrično razdvojen preostala je odbrana nacionalnog prestiža pretežno zaštitom ekonomskih interesa i to gotovo isključivo unutar partijskog vrha. Povremena emfatična prihvatanja, odbijanja i ravnodušnost prema nacionalnom samopoimanju pretežno su odozgo dozirani nalazeći u različitim grupama nejednak odjek. Spontani nekontrolisani izlivi nacionalizma su odmah gušeni, a međunacionalni sukobi zatvarani u najuža partijska tela gde je jedinstvo lakše uspostavljeno privremenim kompromisima čelnika, Titovom arbitražom i čistkama. Ubrzani i neravnomerni razvoj zemlje izazivao je potrebe, raslojavanja i nove oblike sukoba, napetost između razvijenih i nerazvijenih, stvaranje novih centara itd. U višenacionalnoj državi to je lako prelazilo u osećanje regionalne i nacionalne eksploataisanosti.

Pretežno ekonomski ispoljeni oblici nacionalizma u socijalističkoj Jugoslaviji se po svom poreklu mogu uslovno razvrstati u tri grupe: (1) direktno materijalna odbrana regionalnog interesa (hrvatski otpor raspodeli deviznog dohotka od turizma i sukobi između republika oko investicija u razvoj), (2) direktno materijalna odbrana interesa slojeva koji su unutar vladajuće grupe bili privilegovani (republički otpori kadrovskom monopolu saveznog centra kod raspodele rukovodećih mesta u partiji, vojsci, državi, diplomatiji itd.), (3) delimično indirektno materijalni izvori nacionalizma (otpor razvijene i nerazvijene periferije saveznom centru, sukobi centralista i federalista, unitarista i nacionalista, protivnika i pobornika veće uloge tržišta i sl.). Zatečeni neravnomerni ekonomski razvoj regiona i nejednaka struktura privrede određivali su shvatanje nacionalnog prestiža i dopuštene oblike njegovog ispoljavanja. Trajna napetost između socijalističkog načela solidarnosti i smanjivanja razlika između regionalne razvijenosti s jedne i tržišnog zahteva da »svako treba da živi od svoga rada« hlađenjem revolucionarnog zajedništva lako se preobražavala u osećanje eksploataisanosti (ali ne i etničke ugroženosti) vlastite nacije. Dozvoljeni ideološki oblik ispoljavanja ekonomskih suprotnosti odvijao se u obliku različito akcentovanih interesa radničke klase i samoupravljanja. Na rastegljiva samoupravna načela su

se podjednako pozivali razvijeni i nerazvijeni, proizvođači sirovina i finalnih proizvoda, centralisti i federalisti, dohodaši i profitaši itd. Delimično uvažavanje tržišnih zakona i republičkih interesa davalo je integraciji države dinamičan karakter usložnjavajući i manevar neprikosnovenog harizmatiskog vođe.

Pomenute pretežno ekonomske napetosti prožimala je duga inercija komunističke i Titove lične bojazni od hegemonizma najbrojnije nacije koja, uprkos federativnom uređenju države, zbog stalne sovjetske pretnje (i mogućeg oslonca na Srbe) nije slabila. Uz to je kod većine republika Beograd kao prestonica ekonomski i politički bio skopčan sa predstavom o stalnoj srpskoj dominaciji. U duhu bolješevičke samokritike Tito je tražio od komunista pre svega borbu protiv vlastitog nacionalizma, a Srbima je ponavljao »Vi ste najveći i imate veću odgovornost od drugih u Jugoslaviji« (Vuković 1989, str. 468–469). Doduše, prilično rano je počeo i sa kritikom hrvatskog nacionalizma strepeći od postojanog hrvatskog separatizma. Banac navodi da je Tito stalno kritikovao Hebrangov hrvatski nacionalizam, a Hebrang je još decembra 1943. optužio Tita da Dalmaciju tretira kao da nije deo Hrvatske. Kada je ZAVNOH 1943. proglasio pripajanje oslobođenih italijanskih područja »matici Zemlji Hrvatskoj« Tito je kritikovao Hrvatima što prisvajaju suverenitet koji pripada samo Jugoslaviji (Banac 1990, str. 100–101). Titov oslonac je posle rata bio mladi borački kadar koji je logikom ratnog učinka i proverene lojalnosti dospao do većine rukovodećih položaja u Srbiji, BiH, a delom i u Hrvatskoj. Sve do kraja 1942. oslobodilački pokret u Hrvatskoj bio je gotovo isključivo srpski, pa su hrvatski komunisti stoga kritikovani. Đilas svedoči da su Politbiro i Tito priznavali da su do pada Italije ogromni deo rata nosili Srbi (Đorgović 1989, str. 170), a slična je ocena i Ive Banca (Banac 1990, str. 93). U partijskim izveštajima o stanju u Hrvatskoj krajem 40-tih godina otvoreno se isticalo da se »veliki deo hrvatskih masa kompromitovao za vreme rata saradnjom sa okupatorom« (Zapisnici 1995, str. 612–614). Tako su npr. Srbi u BiH iako nisu bili u većini (1953, 44%) imali kao provereni borci dominantan uticaj u partiji i vladi. U sastavu CK BiH 1954. bilo je 46 Srba, 3 Hrvata i 6 Jugoslovena, a CK Hrvatske je iste godine brojao 41 Hrvata, 10 Srba, jednog Jugoslovena i 9 neopredeljenih (Shoup 1968, p. 276–277). U partijskim zapisnicima između 1945. i 1952. mogu da se uoče sporovi između republika o izgradnji industrijskih kapaciteta, ali Đilas tvrdi da to nisu bili međunacionalni sukobi nego više lokalne sebičnosti koje nisu uzimane kao ozbiljan politički problem. Dok je bio u vrhu Đilas tvrdi da nije bilo nikakvih napetosti između hrvatskog i srpskog rukovodstva, nego naprotiv bliskosti. Slovenci su, pak, već tada »zadržali jednu dozu autonomije, koju niko drugi nije imao i to su je zadržavali kroz praksu, kroz insistiranje na posebnoj privredi, na tome da je usporen njen industrijski razvoj i da daje mnogo« (Đorgović 1989, str. 153–154). Isti svedok dodaje da dok se »osećala Kardeljeva inklinacija ka zaštiti Slovenije (on bi uvek grdio Slovence, ali bi ih ipak podupro)«, »kod Tita se nikakva inklinacija ka hrvatskim interesima nije osećala... u pogledu nekakvog hrvatizma« (Đorgović 1989, str. 152).

Titov odnos prema dominantnoj naciji u Jugoslaviji bio je relativno postojan. U »Proleteru« je decembra 1942. pisao o versajskoj Jugoslaviji, zemlji nacionalnog ugnjetavanja u kojoj je vladala velikosrpska hegemonistička klika, istovremeno dodajući da su u redovima NOV u ogromnoj većini Srbi i da srpski narod daje najveći doprinos u krvi u borbi protiv okupatora (Tito 1977 b, str. 71). U ovom Titovom članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlu NOB-a« sažet je i docniji Titov odnos prema Srbima: strah od hegemonizma najbrojnije nacije ali i oslonac na pretežno srpski borački kadar. Borački učinak je kasnije postupno simetrično deljen u formulacijama kao »prolivala se krv svih naših naroda«, jer

bez uravnotežavanja zasluga svih nacija nije bilo moguće isticati vrhovnu vrednost – bratstvo i jedinstvo. Lako je pojmjljiva neophodnost političkog pragmatizma ove vrste i napor da se ne povredi oslobodilačka osetljivost ostalih nacija i narodnosti. Premda je uočavao da su neki narodi više izmanipulisani šovinizmom od drugih, u odnosu prema Srbima Tito se na izvesnim prekretnicama kolebao (1948, 1966, 1972). Opominjao je Srbe da su kao najbrojniji narod najodgovorniji, posle 1948. strepeo je od tradicionalnih proruskih osećanja kod Srba, a 1966. od političkih kombinacija u vrhu savezne policije na čelu sa Rankovićem. S druge strane uvidao je državotvornost i borbenost srpskog naroda (bez kog bi Jugoslavija bila nemoguća), lojalnost pretežno srpskog boračkog, partijskog i državnog kadra, a naročito odanost većinskog srpskog oficirskog kadra JNA. U složenim međunacionalnim sukobima arbitrirao je simetričnim čistkama čvrsto uveren da je interes jugoslovenske radničke klase nedeljiv, a samim tim je partija kao zaštitnik tog interesa ključna integrativna ustanova poretka. Osećao se odgovornim pre svega pred jugoslovenskom radničkom klasom, zatim partijom, a tek potom pred Skupštinom, a nikada pred bilo kojom nacijom.

Niz nepredvidljivih okolnosti gonio je Tita da čvrsto nadnacionalno uverenje manje ili više elastično prilagodava novim situacijama u čemu se ogledao njegov politički talenat. Odnos prema SSSR-u bio je moćna struktura u senci koja je direktno ili indirektno uticala na gotovo sve ključne segmente Titove politike. Premda hegemon, sovjetska država na čelu lagera je uvek bila važan oslonac stabilnosti Titove vlasti bez čijeg postojanja je teško bilo zamisliti i opstanak samoupravnog socijalizma. S druge strane, zbog stalne manje ili veće akutne sovjetske vojne pretnje Tito se manje ili više približavao Zapadu. To ga je podstaklo na uvođenje samoupravljanja i delimičnu liberalizaciju što je unosilo značajne promene u međunacionalne odnose. Decentralizacija ekonomije i uvođenje tržišta ohrabrilo je nacionalna osećanja naročito u partiji. Vrh se nadao da će tržište ojačati ekonomsku međuzavisnost regiona, horizontalnu pokretljivost i kosmopolitizaciju prostora. Jedinstvena partija je trebalo da bude garant obuzdavanja centrifugalnih sila unutar sistema. Ekonomskim interesima podstaknuti proces decentralizacije burno će se ispoljiti polovinom 60-tih godina daljom liberalizacijom tržišta. Tada dolazi do polarizacije u partiji i Titovih čistki. Više Titovih saradnika svedočilo je da je Tito imao snažno razvijeno osećanje za državu i njeno jedinstvo u čemu je gledao osnovu samostalne nevezalne politike i smisao vlastitog dela. Kada je zašao u godine bio je zaokupljen iskušenjima zemlje posle njegove smrti strepeći da ni SKJ ni JNA neće očuvati Jugoslaviju. Polazio je od toga da će spuštajući suverenitet na republike, a delom i na pokrajine, sačuvati neku vrstu meke federacije sa elementima konfederalizma. Tu ne bi bilo razloga za separatizam Slovenije i Hrvatske dok bi ekonomija spajala federalne jedinice, što je bilo u duhu trenda evropskog razvoja toga vremena (Čkrebić 1955, str. 109). Ima mišljenja da je reforma federacije 1971. neopravdano kasnila posle privredne reforme 1965 (Minić 1993, str. 299). Bilo kako bilo mehanizam za održavanje jedinstva interesno diferencirane države sigurno je iziskivao više dodatnih neideoloških osigurača nego što je bio obrazac meke federacije u senci monopolske partije.

Regionalne razlike u ekonomskoj razvijenosti imale su krupnu direktnu ili posrednu ulogu u jačanju nacionalizma u Jugoslaviji. Komunisti su bili svesni delovanja drugih ekonomskih trendova (razlike u stepenu razvoja) pa je u većini partijskih dokumenata najvišeg ranga stajala direktiva da treba prevazići razlike u regionalnom razvoju. U Titovom režimu ekonomsko rivalstvo između republika bilo je najsnažnija poluga nacionalizma, pošto su versko-konfesionalni i je-

zički razlozi bili potisnuti ili rešeni. Sam po sebi lokalni ekonomski nacionalizam nije jugoslovenska osobenost. Lombardijska liga u Italiji odbijala je da pomaže siromašni jug, a Katalonci su u Španiji uvek tvrdili da su eksploatisani. U višenacionalnim državama ekonomske razlike lako se politizuju. Zbog velikih razlika u nivou razvoja (tehničkoj kulturi, produktivnosti i nacionalnom dohotku) neki strani analitičari su jugoslovensku ekonomiju 50-tih godina nazivali »dvojom«: dualizam bivših habzburških oblasti (i beogradskog regiona) i bivših delova Otmanskog carstva (Rusinow 1977, p. 100). Doduše i pre Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je bilo rasprava o pasivnim krajevima, ali ekonomska strana nacionalnog pitanja nije bila akutna jer se sukob vodio između nacionalnih političkih partija Srba, Hrvata i Slovenaca iz razvijenih ili relativno razvijenih oblasti. Kada su komunisti došli na vlast problem nerazvijenih oblasti naglo je aktuelizovan jer se partizanska vojska uglavnom regrutovala iz siromašnijih krajeva. Kapitalizam je optuživan za eksploataciju siromašnih krajeva, a to je trebalo prevazići industrijalizacijom pasivnih oblasti i dodelom posebnih sredstava nerazvijenima. Partija je odmah posle rata uočila neravnomernost privrednog razvoja kao potencijalni izvor nacionalizma. Smatralo se da će centralistička privreda to prevazići jer je monolitnost države i partije bila najvažnija. B. Kidrič je na V kongresu KPJ govorio: »Jasno je da se deo viška rada iz razvijenih republika sa viškom produktivnog rada mora nužno koristiti u našoj socijalističkoj izgradnji i u manje razvijenim republikama kako bismo tamo maksimalno podigli proizvodne snage i to ne samo u korist njihovu nego i u korist celine i u korist onih republika koje sada pomažu zaostale republike. To je zakon jedinstvene socijalističke privrede«(cit. prema Obradović 1995, str. 229). Slovenci nisu dugo isticali da su ekonomski eksploatisani od Jugoslavije. Nisu osećali ni kulturnu ugroženost od jugoistoka zemlje jer su bili najmanje rasejani. U prvom petogodišnjem planu najviše je ulagano u jugoistočne delove zemlje, ali već krajem 40-tih, zbog straha od mogućeg sovjetskog napada, ekonomski razvoj ovih oblasti gubi prioritet. Vojna industrija se delom premešta u BiH (tada se govorilo da Bosanci treba da podignu spomenik Staljinu), a decentralizacijom ekonomije 1952. težište ulaganja se polako pomera sa nerazvijenih ka oblastima gde se najbrže oplođavaju. Počinju sporovi oko ulaganja koji postupno primaju nacionalnu boju. Društveni proizvod je između 1957. i 1960. rastao po stopi od 12,7% godišnje, što je tada bila druga najviša stopa rasta u svetu. Međutim, u Sloveniji je 1957. društveni proizvod bio 180% od jugoslovenskog proseka, u nerazvijenim oblastima južno od Save i Dunava 67%, a na Kosovu 42%. Sličan trend razlika nastavljen je i u sledećoj deceniji uprkos investiranju na jug, što je jačalo otpor Slovenije i Hrvatske (Rusinow 1977, p. 100). Da bi se u partijskim raspravama izbegle optužbe da se kroz decentralizaciju brane lokalni interesi i slabi jugoslovenstvo, ovaj proces se nazivao deetatizacijom i debirokratizacijom.

Već početkom 60-tih godina rast je usporen što se odrazilo na dohodak i produktivnost rada. U recesiji oživljavaju nacionalne napetosti višestruko prisutne u ekonomskim teškoćama. Dugo su još zvanični ekonomisti kao B. Horvat bili uvereni da se privredni razvoj može ubrzati ako se uklone oaze nedovoljno iskorišćenih ljudskih i prirodnih resursa, tj. ako se ubrza razvoj nerazvijenih područja. Počinju sporovi oko fondova za nerazvijene i preraspodele saveznih sredstava. Razvijene republike su isticale da su ulaganja u nerazvijene oblasti nerentabilna, a nerazvijeni su se žalili da su kao proizvođači sirovina u neravnopravnom položaju. Svaka republika je na neki način bila oštećena saveznim merama, spoljnotrgovinskim režimom ili raspodelom ulaganja, ali je imala i velikih koristi. Ali koristi se uzimaju kao same po sebi razumljive, a štete se pamte (što

je nužno vodilo politizaciji rasprave oko saveznih fondova) (Shoup 1968, p. 161–62). Prelivanja dohotka su se međusobno kompenzovala, a utisak o izrabljivanju, manje-više rasprostranjen kod svih, nije slabio. Iščezava samokritičnost, nestaje vlastite krivice, krivi su samo drugi. Početkom 60-tih godina nacionalnu borju poprimile su rasprave oko prednosti rečnog ili morskog transporta (Dunavsko-Jadranska zamisao), sporovi oko ulaganja u luke (Kopar, Rijeka, Bar) i velikih infrastrukturnih projekata koje je finansirala federacija (jugoslovensko-rumunska hidroelektrana, kanal Dunav–Tisa–Dunav, pruga Beograd–Bar itd.). U ovom periodu sukobi su se vodili između razvijenih i nerazvijenih, liberala i centralista, lokalnih, republičkih i saveznih elita.

Nerazvijeni regioni bogati rudama i radnom snagom su očekivali industrijalizaciju pa im je odgovarala centralistička politika, kao npr. petogodišnji plan iz 1957, koji je garantovao više ulaganja nerazvijenima. Početkom 60-tih bude se liberali iz severozapadnih krajeva koji su braneci prioritet tržišta isticali da novi petogodišnji plan favorizuje srpske interese. Kada je zanemarivan turizam osećala se zapostavljenim Hrvatska, Crna Gora i Slovenija, nafta i ugaj pogadaju BiH i Srbiju, rasprava oko nuklearnih centrala vodila je sukobu onih koji su imali vodu i ugaj i onih koji to nisu imali, pa je sukob oko energetske izvora na ugaj ili atomsko gorivo prerastao u međunacionalni sukob. Ekonomski centralizam je postupno poistovećivan sa velikosrpskim nacionalizmom, ali polarizacija političkih snaga još nije bila jasna. Konzervativni centralisti su još uvek bili nadmoćni (Srbija i nerazvijene republike), ali već počinju rasprave oko neophodnosti privredne reforme. Već 1964. nazirao se krah koalicije Srbije i nerazvijenih oblasti jer su liberali sticali nove saveznike npr. među Makedoncima i brojnim Srbima u Beogradu i Vojvodini čiji su ekonomski interesi bili bliži liberalnijem tržišnom nego centralističkom modelu. U društvenom planu iz 1964. nerazvijeni su upozoreni da u investiranju vode računa o rentabilnosti, a ne samo o socijalnim činionicima. Svaka republika je i dalje težila da ima vlastitu čeličanu, sporovi između elita nisu bili javni pa posmatračima nije bilo lako da zaključuje u kojoj meri je nacionalizam ekonomski obojen. Izgleda da u ovom periodu ni partijskom rukovodstvu nije uvek bilo jasno gde se završava ekonomija, a gde počinje nacionalizam (Shoup 1968, p. 246). Osim toga postojalo je nekoliko centara moći koji se još uvek nisu tesno podudarali sa republičkim ili nacionalnim interesima: savezni i republički državno-partijski aparat, menadžersko-tehnokratska elita i radničko-sindikalni samoupravni blok. Ipak je u periodu 1961–1966. učvršćena osnova kasnije nacionalne polarizacije u sistemskim odredbama. Neki pronicljiviji rukovodioci su na ovu opasnost skretali pažnju, npr. B. Nešković kada je maja 1952. na V plenumu CK SKJ upozoravao na razliku između federativne republike i federacije republika: »Mislím da to nije sitna stvar, jer je federacija malo nešto drukčija nego federativna republika. A mi treba da se prenesemo u situaciju kakva može da nastupi u najgorim slučajevima koji mogu našu zemlju da snađu, da pretpostavimo da će agresor, neprijatelj, da koristi čak i naše propise da sprovede neke svoje namere, da razbije Jugoslaviju, na one njene sastavne delove koje Ustav daje« (Sednice CK KPJ 1948–52, 1985, str. 670). Ova retka upozorenja nadvladavala je logika ekonomskog grupnog interesa, a vodeće političke ličnosti (naročito Tito) dugo se nisu jasno izjašnjavale. U Titovim govorima iz ovoga doba može se uočiti kolebanje između reformista i centralista. Januara 1963. u govoru omladini kritikovao je hegemonizam brojnije nacije, ali i one koje imaju visok nivo ekonomskog razvoja. Izričito je tvrdio da je besmisleno da republike moraju da imaju sve atribute države (Tito 1977 b, str. 259–260). Godinu dana kasnije na 8. kongresu SKJ težište kritike u njegovom referatu bila je opasnost

od birokratske centralizacije, unitarizma i hegemonizma i osuda veštačkog jugoslovenstva (Tito 1997 b, str. 267). Tito se stalno zalagao za čvrstu i jedinstvenu partiju i kolebao se u podršci ekonomskoj reformi. Izgleda da je pojačana kritika jugoslovenstva kao unitarizma još s kraja 50-tih bila nagoveštaj zaokreta ka decentralizaciji ekonomije.

Kolebanja hrvatskog jezičkog separatizma su kao senka pratila mene u srpsko-hrvatskim odnosima, a Banac čak piše o jezičkom smeru centralizma. Sve do sredine 20-tih godina nije bilo otpora traganju za jedinstvenim srpskohrvatskim jezičkim standardom utemeljenim na štokavskom dijalektu. Prelaz Hrvata na Karadžićeve pravopisne norme u 19. veku naročito su zagovarali hrvatski vukovci – kulturni unitaristi. J. Skerlić je 1913. predlagao da Srbi odustanu od ćirilice u zamenu za hrvatsko prihvatanje »istočnog narečja«. Bilo je to doba kada je hrvatski vajar I. Meštrović stvorio nacrt za monumentalni Kosovski hram i kipove sa motivima kosovske epopeje i bio doživljavan kao mesija jugoslovenskog ujedinjenja. Neretko se tvrdilo da je Jugoslavija odveć malena zemlja za jezički pluralizam i da razvoj traži jedinstveni jezički standard (Banac 1988, str. 202). Već krajem 20-tih godina ovoga veka porastao je u Hrvatskoj otpor srpskoj ekavštini koji je kulminirao u hrvatskom ustaškom fašističkom jezičkom separatizmu 1941–1945, da bi ponovo oživeo 1967, a novu kulminaciju dosegao 1991. Oscilacije hrvatskog jezičkog separatizma bile su primetne i u socijalističkoj Jugoslaviji. Novosadskim sporazumom decembra 1954. ustanovljen je jedinstveni srpskohrvatski jezik sa pravopisom kao primer kulturne kosmopolitizacije odozgo. Reakcija je usledila već 1967. kada su hrvatski intelektualci na čelu sa Krležom zatražili da se srpski i hrvatski jezik službeno razdvoje. Titovom intervencijom stvar je stišana, Krleža je istupio iz CK Hrvatske, ali nije isključen iz SKJ. Rezultat pojačane kritike jugoslovenstva kao unitarizma je već krajem 50-tih bilo uzdizanje nacionalnih manjina u narodnosti (po sovjetskom obrascu), uvedene su bilingvalne oznake u Vojvodini i Kosovu, a 1963. kao ustupak politici nesvrstanosti republički ustav BiH izdvojio je muslimane kao posebnu naciju. Dok su drugim zemljama nacionalne manjine posmatrane kao kulturni ili samo kao jezički entitet, u Jugoslaviji su postojale i politički. Albanci i Mađari su stekli ravnopravne predstavnike u vrhovnim partijskim i državnim organima, a muslimani potpuno ravnopravni status nacije. Dopuštanje samostalnosti Makedonske pravoslavne crkve (1958) i priznavanje Makedonske akademije nauka 1967. bilo je upereno protiv bugarskih pretenzija. U pozadini postupne decentralizacije je bilo nepoljuljano uverenje da će snažna partija jedinstvene radničke klase moći da kontroliše žarišta rasula.

Do dalekosežnog rasepa u monolitnom političkom vrhu SKJ došlo je 1961–1962. godine. U sukobu konzervativnih centralista i tržišnih liberala (koji se nije u potpunosti poklapao sa nacionalnim podelama u vrhu) Tito se dugo kolebao. Bio je kao i uvek oprezan, strepeo je od decentralizacije i naginjao konzervativcima, pa je u ovom periodu Kardeljeva pozicija bila ugrožena. Početkom 60-tih krivicu za recesiju svaljivao je na decentralizaciju investicionih fondova i zalagao se za ponovnu centralizaciju. U splitskom govoru 1962. pozvao je mase u pomoć da se slome birokratski otpori ove vrste, a jula 1962. na plenumu CK SKJ nije želeo da podrži centraliste iako još uvek nije bio reformista. Izgleda najbliža istini ocena da je Tito u ovom periodu intimno bio centralista, ali i za čiste račune. U odnosu na Kardelja bio je konzervativac i centralista i bilo je potrebno dosta vremena da konačno podrži liberalniju struju. Otprilike u istom periodu sličan frakcijski sukob između konzervativaca i reformista, ali bez izražene nacionalne boje, razrešen je 1964. godine u KP SSSR-a. Reformistu Hruščova oborila

je konzervativno centralistička struja koja se zalagala za snažniju ulogu partije uzdrmanu Hruščovljevom decentralizacijom i opadanjem uticaja Moskve u lageru. Oktobra 1964. Hruščov je zbačen »dvorskom pobunom« koja je dugo pripremana u Kremlju. Po Stambolićevom svedočenju Tito je žalio za Hruščovom strepeći od nove hegemonističke politike Moskve, ali verovatno i od odjeka njegovog obaranja u Jugoslaviji.

Pad Hruščova nije podstakao zaokret ka reformi u Jugoslaviji jer je ovaj proces počeo ranije, ali je možda olakšao Titovo konačno opredeljenje za liberalnu frakciju unutar SKJ. Izgleda da je 8. kongres SKJ decembra 1964. ozvaničio pobedu liberalne struje i pripremio privrednu reformu i obračun sa centralističkom strujom A. Rankovića 1966. Na ovom kongresu osuđeni su »advokati veštačkog integralnog jugoslovenstva«, odbačen je ekonomski centralizam u sistemu investicija, a 1965. investicioni fondovi oslobođeni su savezne kontrole. Privredni rast je opadao, a 1967. stopa privrednog rasta prvi put bila je negativna. Titov zaokret je ohrabrio liberale. On je doduše odbio reformu partije, ali ne države i ekonomije. Privredna reforma 1965. smanjila je nadležnosti federacije u ekonomiji, zaostrišla međunacionalne odnose u ovoj oblasti i po rečima B. Krajgera značila jednostavno rat (Perović 1991, str. 38). U vrhu je otpor reformi pružao A. Ranković oko koga su se mimo njegove volje okupljale konzervativne i nacionalističke snage. Zbog strukture privrede Srbiji je više odgovarao centralistički sistem, pa su srpski komunisti od 1962. počeli da traže saveznike u nerazvijenim republikama čiji je razvoj bio ugrožen smanjenjem investicija. Strani posmatrači su bili uvereni da je reč o sukobu »progresivnog severozapada« i »konzervativnog jugoistoka«, koji je bio manje značajan dok je Srbija bila neutralna, a sada je postao aktuelan (Shoup 1968, p. 251). U vrhu su jačale podele, a štampa je početkom 1966. pisala da je Srbija centar otpora reformi. Marta 1966. sklopljen je sporazum između partijskih vrhova Srbije i Makedonije o uskladjivanju ekonomskih interesa, a uz sličan sporazum Srbije i Crne Gore iz decembra 1966, o saradnji i pruži Beograd-Bar stvoren je latentni blok reformi i upadljivija polarizacija snaga. Juna 1966. na sednici IK CK SKJ odlučeno je da se udari po Rankovićevoj grupi i protivnicima reformi. Dekor čistke je bio vizantijski – zloupotrebe u radu policije. Tito je govorio da je Državna bezbednost prejašila partiju. Njega ipak nije brinulo toliko narušavanje zakona koliko ugrožavanje jedinstva partije, jer je partija bila stožer sveukupne integracije. Na IV plenumu CK SKJ jula 1966, koji je održan na Brionima uz posebne mere obezbeđenja, Ranković je podneo ostavku. Tito je formirao komisiju za ispitivanje policijskog prisluškivanja, ali je ova smatrala da prisluškivanje nije važno. Držali su da je KOS (Kontraobaveštajna služba) radila slično što i UDBA i tražili istragu protiv Gošnjaka i KOS-a, ali je Tito to sprečio (Tripalo 1990, str. 73). Opšta povika na prisluškivanje je bila pokriće da kontraobaveštajna služba potom preuzme čišćenje Državne bezbednosti i mnoge poslove policije (Vuković 1989, str. 273). Širenje glasova o Rankoviću kao Titovom nasledniku u visokim policijskim krugovima verovatno je bila dodatna okolnost koja je Tita opredelila za čistku. Tripalo drži da je teško verovati da je Ranković spremao zaveru protiv Tita, ali je bliža istini pretpostavka da se spremao da kada Tito umre preuzme njegovo mesto po razumljivom načelu nacionalne simetrije.

Po svemu sudeći pad Rankovića je ipak bio dublje uslovljen ekonomsko-političkim uzrocima nego direktnom borbom oko vlasti. Svest o dubljim uzrocima ovih sukoba dugo je zamagljavana. Strani analitičari ovih procesa, lišeni domaćih pristrasnosti, jasnije su uočavali ove tokove. Britanski sociolog Rasinov je priznavao da je poratna Jugoslavija daleko poodmakla u modernizaciji (merenoj

nacionalnim dohotkom, industrijalizacijom, urbanizacijom, promenom stila života, zatim profesionalnom i socijalnom diferencijacijom, specijalizacijom i pluralizmom institucija), ali je uočavao da dezintegraciju saveznog državnog i partijskog monopola ne može da ukoči nijedna ličnost niti grupa, jer je pluralizam nošen snažnim regionalnim ekonomskim interesima koje je štitilo oblasno vodstvo (Rusinow 1977, p. 271–272). Druga vrsta pristrasnosti koja je zamagljivala svest o ekonomskoj uslovljenosti nacionalizma bila je previđanje okolnosti da u odnosu na Jugoslaviju osećanje državnosti nije bilo isto kod svih naroda. Nadnacionalna klasna solidarnost radničke klase nije nikada uspeła da uravnoteži ova različita osećanja. Kod Srba je postojalo osećanje kontinuiteta pošto su imali sopstvenu državnost i poistovećivali se sa prvom i drugom Jugoslavijom. Kod ostalih naroda je uvek bilo manje ili više prisutno osećanje da je centar vlastite republičke državnosti na drugom mestu. Težnja ka kompletiranju državnosti uvek je bila skopčana sa otporom centralizmu. Zato je M. Nikezić upozoravao »Mi ovde u Srbiji moramo da razmišljamo o tome kako drugi vide sebe u toj zajednici i razumeti da su razlike nužne« (Vuković 1989, str. 444). Osetljivost drugih nacija na najbrojniju i najdržavotvorniju srpsku naciju bila je prirodna u određenoj meri. J. Blažević je 70-tih godina govorio Draži Markoviću da »Srbiji treba čovek kompromisa. Ono što je Jakov rekao misle i drugi. Verovatno se radi o shvatanju da najveća u Jugoslaviji, Srbija jeste ravnopravna (ne dominantna) ako je kompromiserska, neodlučna, ako nije jasna u opredeljenjima, u svojim interesima i njihovoj odbrani. Ima nešto što je realno u tome. Možda bih i ja da nisam Srbin slično mislio... Svi su vrlo osetljivi na sve ono što se u Srbiji događa« (Marković 1987, I, str. 436). Osetljivost prema Srbiji lako je prelazila u stereotip koji je postao delotvoran s kraja 80-tih u bloku većine republika protiv hazardne parole srpskog rukovodstva »Jaka Srbija – jaka Jugoslavija«.

Još za vreme Tita hrvatski nacionalisti videli su u Rankoviću nadnacionalnu unitarističku silu, apisoovski, crnorukaški velikosrpski mentalitet, a pad Rankovića (slično Albancima) doživeli kao kapitalan događaj kojim je otvoren novi psihološki, politički i civilizacijski prostor. U poslerbrionskoj atmosferi polako oživljavaju stereotipi o eksploataciji Hrvatske nastali još 1919–1920. kao antiteza srpskom solunaštvu. Postojanost dugih procesa na Balkanu jasno se uočava u lakom aktiviranju stereotipa o odnosima između stožernih nacija Srba i Hrvata. U Hrvatskoj se bude Starčevićevi stereotipi o Srbima u Hrvatskoj kao došljacima, »srpskoj okupacijskoj armiji u Hrvatskoj«, o Jugoslaviji kao »tuđinskom jarmu i upravi«, »nasilju Pašićeve policije«, Srbima kao »lukavim Vizantincima« itd. (Stanković 1993, str. 111–123). Izgleda da krajem 60-tih godina čak ni autoritarna nadnacionalna Titova harizma nije mnogo neutralizovala oživljavanje pomenutih stereotipa. Tome je svakako doprinosila i privredna kriza. Optimizam privrednog buma iz ranih 60-tih smenjuje neizvesnost krize pa čak i pesimizam podstaknut nacionalnim sukobljavanjima. Potpuna stagnacija ekonomskog rata bila je vidljiva 1967, nezaposlenost je 1968. bila za 47% veća nego 1964, a zaoštrava se problem raspodele deviza. Sve se to odvijalo daleko od očiju javnosti koja je uljuljkivana verom u snagu partije i države. Na 9. kongresu SKJ održanom 1969. učvršćena je »liberalna koalicija« dok su »konzervativci-centralisti« bili u opoziciji pokušavajući da se pregrupišu oslanjajući se na različite snage čiji su interesi i vrednosti bili manje ili više pogodeni decentralizacijom i liberalizacijom. Kardelj se ustalio kao drugi čovek režima koji je podsticao, ali i sputavao zahuktale liberale, sve više utičući na prirodu Titove arbitraže. Tito je, pak, sve više padao pod uticaj okruženja novih ljudi i organizacija (Dolanc, KOS itd.), direktno je komunicirao sa šefovima republičkih partija bez jačeg posrednog uti-

caja saveznog partijskog organa (Izvršnog Biroa CK SKJ) držeći vojsku i policiju pod ličnim nadzorom. Sistemom naizmeničnog predsedavanja u Izvršnom birou Tito je sve vodeće ličnosti utopio u jedan amorfni organ, ostavši sam izvan njega. Drugog čoveka po operativnoj moći nije bilo. Kardelj je bio suveren u ideološkim pitanjima, a već 1969. u Izvršnom birou izdvaja se Dolanc kao ličnost od posebnog Titovog poverenja. L. Perović tvrdi da je u ovom periodu Mijalko Todorović uzaludno težio stvaranju jakog centra koji bi parirao Titu. U ovom periodu najuočljivija je Titova nesigurnost, lutanje, oklevanje, pa i pogrešne procene opasnosti nacionalizma. Bolje obavešteni posmatrači iz vrha partije sticali su utisak da sa Titom neko manipuliše, da u Izvršnom birou deluje neformalna grupa koja intrigira i lansira informacije da je Srbija protiv Tita. Intrige su dekor svake zatvorene politike, a u atmosferi međunacionalnog nepoverenja i boljševičkog straha od frakcija mogle su da imaju značajnu ulogu.

Posle uklanjanja Rankovića Srbi su ostali bez vodeće političke ličnosti u najužem vrhu. Novo vodstvo srpske partije preuzeli su liberalni reformisti, po »tehnokratsko-menadžerskim« pogledima slični hrvatskom vrhu, ali u nacionalnom pogledu učutkani. Posle Rankovićevog pada kod Hrvata je slabilo uverenje da posle svega Srbi uvek pobeđuju. Naporedno oživljavanje jezičkog nacionalizma i ekonomskog separatizma bio je hrvatski odgovor na nagoveštenu decentralizaciju federacije. Uvek dobro obavešteni predsednik bio je na oprezu čvrsto držeći vojsku i policiju pod vlastitim nadzorom kao *ultima ratio* čistki koje je obavljao kroz partiju. Na kritici poražene centralističke struje probijalo se novo načelo »politike čistih računa«. Hrvati su tražili dalje razvlašćenje federacije, a strani osmatrači su zapažali da se u Hrvatskoj pad saveznog unitarizma sve više predstavljao kao Pirova pobjeda jer su najveće banke i spoljnotrgovinska preduzeća ostali u Beogradu (Rusinow 1977, p. 275). Izgleda da je u pogledu koncentracije finansijskog kapitala sada situacija bila bitno drugačija od one između dva svetska rata kada je od ukupnog privrednog kapitala u Jugoslaviji, koji se 1928. cenio na oko 2,5 milijarde dinara, u zagrebačkim bankama bilo oko 2 milijarde (Gligorić 1986, str. 87). Verovatno se stoga hrvatska buržoazija 1929. nije opirala Aleksandrovoj diktaturi. Nasuprot tome početkom 70-ih godina, po svedočenju Tripala, dve trećine jugoslovenskog finansijskog kapitala bilo je u Beogradu, u saveznim bankama i spoljnotrgovinskim organizacijama, što je vodilo administrativnom prelijanju dohotka i deviza (Tripalo 1990, str. 96, Rusinow 1977, p. 275). U Sloveniji se 1969. javljaju zahtevi za revizijom materijalnih odnosa prema federaciji i glasovi da je i Slovenija eksploatisana, u Makedoniji se javljaju otpori slovenačkom pritisku. Tripalo svedoči da je u jednom razgovoru 1971. D. Marković stavio Kardelju primedbu u vezi sa promenama u federaciji, da oni, Slovenci hoće da im Srbi čuvaju granice kako bi se Slovenija bogatila na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu (Tripalo 1990, str. 133). Gotovo sve republike su isticale da su eksproprisane i bile osetljivije na gubitke nego na dobitke. Počeli su zamršeni sukobi oko ekonomskih pitanja koji su bili širi od srpsko-hrvatske napetosti. Hrvati su tražili svoje devize od turizma, bosanske i srpske firme svoj udeo u snabdevanju turizma hranom, a srpske čeličane svoj novac od prodaje hrvatskih tankera. Devizno pitanje je bilo neobično upadljivo. U Hrvatskoj se jačanjem turizma širila teza da bi ova republika bila Švedska da nije iznošenja deviza. Povodom hrvatske kritike SIV-a i budžeta federacije 1968. Kardelj, M. Todorović i M. Špiljak su tvrdili da se izaziva politička kriza zbog desetak milijardi dinara (Tripalo 1990, str. 91). U nekoliko navrata Tito je 1971. pominjao da »Hrvatska ima veliki priliv deviza, a da joj malo ostaje« i da »devizni problem treba rešiti« (Tito 1977 b, str. 420–421, Perović 1991, str. 294, Dragosavac 1985, str. 149). Egzaktno

svođenje računa je bilo teško i rizično jer je vodilo presecanju privrednih veza i zajedničkog tržišta.

Po dostupnoj literaturi i usmenim svedočenjima Titova arbitraža u ovoj fazi je bila kolebljiva i nesigurna. U Skoplju je govorio protiv slovenačkih pritisaka, a u Zagrebu priznavao da su otuđeni centri finansijske moći u Beogradu, što je trebalo da sugeriše da su Srbi izgubljenu političku prevlast zamenili ekonomskom. U složenoj mreži sukoba i prelivanja dohotka nije bilo lako arbitrirati, a Titovu kolebljivost je izgleda pojačavao najuži krug saradnika koji je sprečavao pristup predsedniku u kom je najzagonetniju ulogu imala kontraobaveštajna služba. Od pomenutih uticaja i nesumnjivog kolebanja treba odvojiti nužni politički pragmatizam, tj. okolnost da je u Titovim govorima uvek bilo prisutno različito akcentovanje osetljivog nacionalnog pitanja. Ne bi trebalo u oportunističkom ubrajati njegov napor da ističe ono što je kojoj sredini odgovaralo i time ublažava napetosti. Ovde treba navesti samo nekoliko primera prilično razumljive elastičnosti: maja 1945. Zagrebčanima se obraća »kao Hrvat« (Tito 1977 b, str. 91), marta 1969. omladini i studentima podvlači da je Jugosloven, »ali po nacionalnosti Hrvat« (Tito 1977 b, str. 335), oktobra 1971. vojsci na manevrima »ja sam Jugosloven i ništa drugo ne mogu biti« (Tito 1977 b, str. 423). Bilo bi pogrešno ovu elastičnost svesti na puki pragmatizam ili oportunistički pragmatizam. Retorika svakog političkog vođe iziskuje prilagodavanje ključnih gledišta različitim delovima populacije. U ovom pogledu Tito nije bio izuzetak, a izgleda da je u složenoj višenacionalnoj državi pomenuta elastičnost bila nužni sastojak integrativnog manevra koji nije mnogo uticao na slabljenje Titove popularnosti u različitim delovima zemlje. Ako su upućeniji posmatrači mogli da uoče Titova različita, pa i oprečna akcentovanja nekih važnih idejnih sadržaja, najvećem broju građana i članova SKJ to je ostajalo zamagljeno ili manje važno u odnosu na ključni refren šefa partije o »jedinstvenoj jugoslovenskoj radničkoj klasi i jedinstvenom suverenitetu države« (Tito 1977 b, str. 410. i 434.)

Protivrečni proces politizacije ekonomskih međunacionalnih napetosti i kolebljivo laviranje ostarelog predsednika u ovom periodu prilično jasno je obelodanila 10. sednica CK SK Hrvatske januara 1970. Osnovni zaključci koje je usvojio ovaj skup hrvatskih komunista su, po Pečujlićevom svedočenju, bili Bakarićevi. U njima stoji da je unitarizam i savezni centralizam sa osloncem na Srbiju, a ne nacionalizam, glavna opasnost, zatim da je u centralističkom režimu Hrvatska eksploatisana i da je CK SK Hrvatske nosilac najprogressivnijih težnji radničke klase u zemlji. Tu je osuđena kao unitaristička kritika hrvatskog nacionalizma koju je izneo Dalmatinac Miloš Žanko, potpredsednik Skupštine Jugoslavije. Tito je podržao zaključke 10. sednice i osudio »Borbu« što drammatizuje slučaj Žanka. Sam Žanko je govorio o šovinizmu demoralisanih revolucionara i njihovom savezu sa mediokritetima. Nekoliko godina ranije u zagrebačkom »Vjesniku« pisao je da će se pravi komunista boriti protiv svog šovinizma, a šoviniisti protiv tuđeg. Žanko je bio jedan od redih Hrvata u vrhu koji je skretao pažnju na neprekinutu liniju od ustaštva do politike CK Hrvatske krajem 60-tih, ali je upozoravao da i Srbi treba da budu aktivniji u borbi protiv svojih šovinista. Posle kritike nije hteo da podnese ostavku niti je priznavao odgovornost. Po Čolakovićevom pišanju Tito je mislio da se ovaj raskol može zataškati. Najpre se složio sa Žankom, a kasnije je podržao Bakarića. Titova kolebljivost je jačala napetost u vrhu. Kardelj je oprezno lavirao kritikujući Hrvate i trudeći se da sačuva Titov autoritet. A. Bebler je smatrao da je hrvatska hajka protiv Žanka u stvari borba protiv Bevca koji je potpisao Bakarića iz vrha. Više tumača ovih zbivanja se slaže da

je Tito nesmotrenom podrškom 10. sednici dao zeleno svetlo usponu hrvatskog nacionalizma (Perović 1991, Antičić 1991). Ne manje zanimljiva okolnost od Titovog kolebanja bila je prilično energična Kardeljeva osuda 10. sednice. Oprezni Slovenac je odmah uočio da ako bi sve republike počele sa pritiskom sličnom hrvatskom onda je jasno da stvar može da se završi sa pravom jačega. Slično predratnom instinktu Antona Korošca ocenio je da u takvim uslovima Slovenija mora da gubi. Slično Korošćevom bloku sa Aleksandrom protiv Hrvata i Kardelj je osudio obračun sa Žankom, optužio Hrvate za avangardizam i metod stvaranja monolitnog jedinstva CK SKH, i po nekim svedočenjima Titu rekao da se ne slaže sa njegovom podrškom. Trebalo mu je manje vremena od Tita da sagleda kuda vodi hrvatski pritisak. Pod uticajem Kardelja na sednici Izvršnog biroa Tito je povukao svoje mišljenje o 10. sednici, a na prigovor o prethodnoj podršci nervozno je reagovao tvrdeći da nije svemu dao podršku, pa čak i da je Žanko bio u pravu i da ga treba vratiti u SK (Vuković 1989, str. 554–555). Zaobilazno kritikujući Tita nekoliko meseci kasnije Kardelj je govorio da je Tito doneo mudru odluku kada je tražio da se ne objavljuje njegova podrška 10. sednici. Kritička svest o Titovom ponašanju bila je prisutna kod najbližih saradnika, ali se ispoljavala u zaobilaznoj formi ili u internim dnevničkim zabeleškama kao kod razočaranog Čolakovića koji je novembra 1971. zapisao da treba likvidirati sve tabue (uključiv i Staroga) kome se može uputiti mnogo korisnih zamerki (Antičić 1991, str. 304). Kolebljivi Tito se brzo trgao trudeći se da propust ispravi radikalnim čistkama po zakonu neizbežne nacionalne simetrije.

3. *Titova antinacionalistička simetrija*

Juna 1971. šira jugoslovenska javnost je za stanje u Hrvatskoj krivila Tita, autoritet mu je bio načet, a hrvatska zbivanja su mu krunjila međunarodni ugled (Perović 1991, str. 276). Izgleda da je glavni pritisak na Tita u ovom periodu vršila armijska grupacija koju su reformističke struje nazivale »sedmom republikom«. Govorili su mu da opada Titov ugled u JNA i među većinskim srpskim stanovništvom, jer se smatra da stoji iza hrvatskog rukovodstva (Vuković 1989, str. 187). Tito je oklevao povremeno preteći kao jula 1971. kada je upozoravao hrvatsko rukovodstvo: »Ja ću prije našom armijom praviti red nego dopustiti da to rade drugi«. Ipak je vojno rešenje bilo manje izgledno jer je Titu kao svetskom državniku bilo stalo da jedinstvo Jugoslavije ima civilnu i demokratsku odoru. Hrvatski separatizam je bio neuralgični šav međunarodnih napetosti. Bakarićeva realistična predviđanja mogućnosti rasula (možda je kao Hrvat to bolje osećao nego drugi) svedoče da je u vrhu postojala svest o snazi procesa »dugog ritma« koje partija i voda ne mogu preseći. Januara 1970. proročki je rekao: »Prva ozbiljna kriza, svjetska ili unutrašnja, koja bi uzdrmla iznutra ili izvana Jugoslaviju učinila bi da se ponovi ona 1941, da propadne Jugoslavija, ali ovaj put da to ne bude bruka samo za ideju bratstva među narodima nego da bude kompletna bruka za socijalizam« (cit. prema Perović 1991, str. 123). Godinu dana kasnije Bakarićeva upozorenja su bila još otvorenija: »Ja sam Titu rekao da se može desiti da se u Karinu tuku dva sela i kad on dođe da će svi izići na ulice i pozdraviti ga, a kad on prođe – opet se nastavi tući« (cit. prema Dragosavac 1985, str. 119). Izgleda da su najdublje međunarodne napetosti harizma vode i partije samo prividno pokrivali.

Kod svih pomenutih zbivanja spoljnopolitički sklop nije bio nevažan. Premda je Titova harizma bila nezavisna od Moskve o sovjetskom stavu se uvek vodilo računa. Odnosi sa SSSR-om bili u ovom periodu relativno stabilni izuzev sukoba 1968. koji je prilično brzo izgladen. Decentralizacija države i privredna reforma su značili udaljavanje od sovjetskih uzora, a zaokret ka partijskom konzervativizmu Moskva je uvek pozdravljala. Brežnjevljeva doktrina o ograničenom suverenitetu trebalo je da homogenizuje lager pa su Sovjeti opširno prikazivali krizu u Jugoslaviji težeći da diskredituju jugoslovensko samoupravljanje. U isto vreme Sovjetima nisu odgovarali poremećaji u Jugoslaviji jer bi to omelo njihovu dugoročnu politiku jačanja veza sa Zapadom zbog napetosti sa NR Kinom. U vrhu SKJ stalno je postojala bojazan od uvlačenja Jugoslavije u lager, pa čak i sumnja da bi Tito na to bio spreman. Tito je s druge strane izbegavao zatezanje odnosa sa Sovjetima, ali je unutar zemlje manipulisaao sovjetskom pretnjom. Kosigin je jula 1970. zvanično saopštio delegaciji vlade SFRJ da SSSR zadržava pravo da po svom nahodjenju interveniše u Jugoslaviji ako ova »bude napadnuta« ili ako tekovine socijalizma u Evropi, uključujući tu i Jugoslaviju, »budu ugrožene« (Mićunović 1984, str. 92). Po Titovom svedočenju septembra 1971. Brežnjev mu se u četiri oka kleo i izbuđeno govorio da SSSR neće napasti Jugoslaviju i »da bi ako bi do toga došlo radije se odrekao svoje dece i svoje porodice« (Vuković 1989, str. 580). Stabilnost Jugoslavije po Sovjetima je počivala na zdravim snagama, armiji i Titu proverenom komunisti, pa su od ovih snaga očekivali ozdravljenje. Ove ocene su mogle da ojačaju Titovu veru u dobar odjek partijskog ili vojnog rešenja nacionalne krize. Izgleda, međutim, da su neke druge sovjetske ocene mogle kod njega da podgreju strepnju od ruskih pokušaja da izazovu nacionalno podvajanje u vrhu SKJ. U razgovoru s jugoslovenskim ambasadorom Kosigin je decembra 1969. pominjao da Srbi, Crnogorci i Makedonci žele dobre odnose sa SSSR-om. Ostale nije pominjao (Mićunović 1984, str. 74). Stambolić i Pečujlić se sećaju da Tito nije nikada zaboravio Rankovićevu euforičnu izjavu u Kijevu decembra 1962. o »progresivnim snagama u svetu na čelu sa SSSR-om«. Z. Vuković navodi nekoliko svedočenja s početka 70-tih godina iz kojih se takođe može zaključiti da je deo Titovog nepoverenja prema Srbima počivao na sovjetskim pretnjama. Tako je on 1971. sumnjičio srpsko rukovodstvo da preko M. Todorovića održava vezu sa Rusima. Todorovića je maja 1971. u Moskvi pratio i nadgledao vojni ataše, zbog čega je ovaj kod Tita protestovao i osporavao navode vojnog atašea. Tito mu je upao u reč i rekao »Ja Vas optužujem«, a Mijalko je odgovorio »Ja Vas optužujem zbog ovoga što radite« (Vuković 1989, str. 522). Po usmenom svedočenju M. Pečujlića ovaj sastanak je završen mirno jer je Tito ustuknuo pred jedinstvenim blokom srpskog rukovodstva, ali ovaj »poraz« nije zaboravio u kasnijim čistkama. U ovom periodu je Tito govorio da u Srbiji ima snaga koje hoće da dovedu Ruse, a Nikezić je upozoravao da Rusi prosovjetsku Jugoslaviju gledaju kao državu u kojoj bi se pre svega oslanjali na Srbe i Crnogorce (Vuković 1989, str. 525). Dobro obavešteni i iskusni predsednik uvek je vodio računa o sovjetskim iščekivanjima, jer mu je SSSR čak i u periodima najveće zategnutosti odnosa bio nužna ideološka zaledina, ali je i strepeo od mogućih proruskih oslonaca u zemlji.

Od ranije uznemiren brzinom ispoljavanja dezintegrativnih posledica Brionskog plenuma Tito se dugo kolebao. Smenjivanje Rankovića i kritika rada policije podstakli su neželjenu klimu kritike režima. U studentskim demonstracijama juna 1968 (nastalim delom i pod uticajem sličnih zbivanja u Zapadnoj Evropi) doveden je u pitanje i njegov ugled. Tito je verovao u svoj autoritet pa ga je odlučno stavio na probu govorom preko televizije. Studentski pokret je mani-

pulativno obuzdan, ali ne i dublje nacionalističko nezadovoljstvo pre svega u Hrvatskoj. Nestrpljivost hrvatskog rukovodstva i zahtevi da federacija finansira turističku privredu (makar i emisijom novca) bili su sve snažniji. Titovi govori iz ovoga perioda pokazuju da je do izvesne mere podržavao hrvatske zahteve od federacije. U Bugojnu je aprila 1971. govorio o razvlašćivanju federacije, ali i protiv konfederacije (Tito 1977 b, str. 398–405), u Zagrebu je septembra 1971. obećao rešavanje deviznog režima (Tito 1977 b, str. 420), mesec dana kasnije umiruje vojsku rečima »to su ipak pojedinačni slučajevi, to nije međunacionalna mržnja« (Tito 1977 b, str. 424). Tito je odlagao obračun do poslednjeg trenutka. Trebalo je da se ispuni nekoliko važnih preduslova za odluku o čistki: pukotina u rukovodstvu Hrvatske, otvorene secesionističke parole maspoka i osećanje lične ugroženosti. Izgleda da se Bakarić »presaldumio« još u februaru 1971. otvoreno osporavajući da je u posleratnom periodu razvoja Jugoslavije bilo srpske hegemonije, zbog čega su ga u toku leta počeli prozivati da je izdao 10. sednicu (Vuković 1989, str. 453, str. 560). Po usmenom svedočenju M. Pečujlića piscu ovih redova na jednoj sednici Izvršnog biroa Tripalo je govorio o tome da su stariji drugovi umorni i da zato Bakarića treba poštediti zamornih ključnih položaja. Tito je odmah dodao Kardelj u cedulju sa kratkom porukom koju je Kardelj u pauzi pokazao Pečujliću. Na njoj je stajalo: »Bevc, ovi će nas razvlastiti«. Ipak kolebanja Titova još nisu bila presečena, a protokolarna simbolika Titove neodlučnosti iz ovog perioda bio je jedan bizarni gest s jeseni 1971. na zagrebačkom aerodromu prilikom službene posete Hrvatskoj. Tu ga je uz počasnu jedinicu JNA i himnu »Hej Sloveni« dočekala i himna »Lijepa naša«. Bio je iznenađen, napravio je čak jedan suvišan korak, a onda opet stao (Tripalo 1990, str. 159). Oštro je reagovao tek nekoliko meseci kasnije kada je novembra 1971. za vreme posete SAD primio depešu o zahtevima u Hrvatskoj za njen samostalni ulazak u UN i formiranje republičke armije. Čistka nacionalista iz vrha obavljena je uz pomoć frakcije koja se odvojila (Bakarić, Vrhovec, Blažević) i Srbina u Hrvatskoj D. Dragosavca. Tito je čekao da se u rukovodstvu SK Hrvatske stvori pukotina i da lakše obavi čistku arbitražom između frakcija. Izgleda da je u tom pogledu obrat V. Bakarića bio odlučujući. D. Bilandžić je 1990. ocenio da je hrvatski otpor centralizmu bio logična posledica reforme federacije, ali da su ga suzbili oni koji su reformu započeli. Uspon i pad hrvatskog nacionalizma 1965–1971. imao je prilično jasno ispoljeni dijalektički tok. Bakarić je podržavao Tripalovu struju i zalagao se za »federiranje federacije«, u kritičkom momentu se odvojio od ekstremista i olakšao Titovu čistku, da bi na kraju sa Kardeljem većinu hrvatskih zahteva ugradio u Ustav 1974. Važna zakasnela posledica ovih zbivanja je, međutim, bila stvaranje kadrovskog jezgra kasnijeg hrvatskog secesionizma iz prognanih i uklonjenih kadrova 1971–1972. Kardeljeva podrška Titovoj arbitraži je takođe bila značajna. Slovenija u ovom periodu nije preko opreznog Kardelja podržavala hrvatski nacionalizam što je kasnije potvrdio i Tripalo ističući da je u »kritici deviznog sistema Hrvatska 1971. bila osamljena, cijela Slovenija je bila protiv kritike« (Tripalo 1990, str. 52). Slično kralju Aleksandru 1929. i Titu je 1971. bilo olakšano slamanje hrvatskog separatizma podrškom Slovenaca. Položaj srpskog vrha je, međutim, 1971. bio drugačiji, jer je bio ugrožen opasnošću simetrične čistke, tj. Titovog narednog udara po Srbiji. Polarizacija nacionalnih snaga u obe Jugoslavije je bila slična, određene sličnosti postoje u tehnologiji stvaranja ravnoteže među regionalno-nacionalnim političkim elitama (srpsko-hrvatska napetost širi prostor za slovenačku arbitražu), ali su ideologija i politička kultura nametali Titovoj arbitraži osobenu boju.

Rešavanje međunacionalnih odnosa na osnovama pune ravnopravnosti i čistih ekonomskih računa nije bio nimalo jednostavan zadatak. U složenom državno-partijskom kartelu ekonomske i političke moći Titova arbitraža je imala pravo na grešku i lutanja. Propuste je teško naći u ključnim strateškim pravcima i ciljevima (federacija ravnopravnih naroda na osnovu čistih računa), ali je u taktičkim pitanjima bilo kolebanja, popuštanja, konzervatizma i strepnje za vlastiti položaj. Tito je pre donošenja odluka bio sklon dugim konsultacijama, ali je tražio disciplinu i znao da preseče raspravu ličnom odlukom. Razapet između klasičnog boljševičkog rešavanja svih sukoba kroz partiju (iznošenje mišljenja, suočavanje frakcija, samokritika, ostavka) i reformističkog stava u ekonomiji (svako treba da živi od svoga rada) pod pritiskom razvijenih republika arbitrirao je oprezno, trudeći se da zatvori neslaganja i razreši ih u vrhu, a da se u javnost izlazi sa obaveznom samokritikom i jedinstvom. Nastojao je da u javnosti ne ispadne pristrasan, pa je i protokol vodio računa o simetriji. Tako je 1971. smatrao da general M. Milojević ne treba da bude prisutan u Rudom: »Ne bih ja imao ništa protiv toga, već zbog drugih; ja nisam čovek da pamtim dugo zlo, morao sam suspendovati Bobetka, a Miloje se rukuje sa mnom. To ne bi bilo dobro primljeno« (cit. prema Marković 1987, I, str. 326). Od svake sredine je uporno tražio pre svega borbu protiv vlastitog nacionalizma u duhu proverene boljševičke političke kulture stvaranja jedinstva kroz samokritiku. Ton arbitraže je bio konsultativni »meki« autoritarizam, kao na sastanku sa predstavnicima Srbije oktobra 1970: »Tito: Kakve prigovore imate Hrvatima? Ja sam pitao i njih. Sta vi prigovarate? M. Bojanić: Praktično nikakve prigovore nemamo. Osnovna pitanja su oko petrohemije. Bilo je izvesnih nesporedazuma oko državnog kapitala i oko Investicione banke. Tito: Deviznih pitanja? Bojanić: Nije to razlika između nas i Hrvata, to je više razlika oni i federacija. Tito: Tu su se sada pobrkale neke stvari, u tom smislu što izvesni nesporedazumi sa Federacijom ispadaju kao da je reč o sukobu sa Srbijom, između Hrvata i Srba... Već se govori – Srbija ima sve, ima ovo, ima ono, ima nas mnogo, možemo bez vas. Ja neću da čujem 'Mogu bez nas', ni kod jednih...« (cit. prema Vuković 1989, str. 410). Tito je upozoravao da zbog ugleda u svetu ne treba govoriti federacija nego Jugoslavija, jer kao celina u svetu predstavljamo mnogo, a svaki posebno ne bi značili ništa. Voleo je da mu se kaže sve, pa su lojalni i verni saradnici imali veću moć od samostalnijih, sposobnijih i kritičkih. U tom pogledu je doduše među vladarima teško naći izuzetak. Pečujlić ocenjuje da se Tito oslanjao na samostalne diplomate i poslušne generale. Titove arbitraža je bila osobena jer je uglavnom počivala na srpsko hrvatskoj napetosti. Jula 1971. u jednom razgovoru je zapitao Nikezića: »Reci mi šta vi zamerate Hrvatima, pa ću ti reći šta oni vama zameraju? Nikezić je mirno odgovorio: Ništa. Tito se naljutio, udario šakom po stolu, što nije bio njegov običaj i rekao: Onda neću ni ja tebi reći« (cit. prema Perović 1991, str. 303). Zbog primene načela simetrije čistka u jednoj republici je izazivala strah od ravnoteže u obračunu kod drugih republika. Izgleda da je u tom pogledu srpsko rukovodstvo bilo opreznije od hrvatskog. Početkom decembra 1971. Latinka Perović je na Sekretarijatu CK SK Srbije upozoravala: »Nikakva zburadost niti osećanje pobeđe ovde ne sme da se ispolji jer bi to otežalo prilike u Hrvatskoj i olakšalo oživljavanje nacionalizma u Srbiji, tim pre što ima antihrvatskih raspoloženja« (cit. prema Vuković 1989, str. 593). Još oprezniji oblik odbrane od simetričnog obračuna bio je Nikezićev predlog (u duhu nemešanja u hrvatske stvari) Tripala za predsednika SIV-a (Nenadović 1989, str. 155). Pre zvaničnog predloga za čelne funkcije, koji bi nadležni državni i partijski organi bez rasprave potvrđivali, Tito je obavljao konsultacije (često pošto bi već doneo odluku) da bi

ispitao raspoloženje i ocenio odnos snaga pojedinih nacionalnih frakcija i podršku koju bi republike davale pojedinim ličnostima. Kadrovske kombinatorike iza zatvorenih vrata su osobenost svake političke partije, ali je Tito izgleda prilično uspešno odolevao pritisku interesnih državno-partijskih blokova bez bojazni da ga neko može optužiti za autoritarnu samovolju. Svakodnevnici »kadriranja« starog predsednika 1971. dočarava L. Perović: »Tito je upitao koga predložimo za predsednika Savezne skupštine. Nikezić je, pošto su prethodno bile obavljene konsultacije, rekao: Mijalka Todorovića. Tito se složio iako su neposredno pre toga razgovarali o Titovom napadu na Todorovića, zbog njegovih navodnih ranije izrečenih kritika na račun Tita u Moskvi... Tito je spomenuo da Kardelj predlaže Minića, na šta je Stambolić reagovao. I ja imam primedbe, to gura Kardelj, zaključio je Tito. Spor oko predsednika SIV-a okončao je Tito – odlučivši se za Dž. Bijedića. Opšta konsternacija, ali izbor je Titov« (Perović 1991, str. 271–272). Tito je znao, doduše, i da popusti kada bi video da rukovodstvo republike neće njegovog kandidata, kao što je bilo kada je gurao Minića 1971. u Predsedništvo SFRJ (Perović 1991, str. 280).

Titova arbitraža nije počivala na golom voluntarizmu niti uvek, pa ni pretežno na ličnom hiru. U poznom periodu vlasti morao je daleko opreznije nego ranije da vodi računa o republičkim kandidatima i interesima. Odlučivao je prilično odmereno, bez naglosti. Premda lišena normativne osnove arbitraža predsednika partije i države izvirala je iz samorazumljivog prenošenja načela partijskog odlučivanja na državni nivo. Prioritet partijskog nad državnim pravom se ostvarivao pomoću pravnih normi nižeg stepena, direktiva i ličnih naredbi. Samo partijsko pravo se često nije ispoljavalo u statutarom obliku, nego izvan ovih odredbi u ustaljenom običaju (Kuljić 1989, str. 96–89). Uloga vode arbitra svuda raste gde su sukobi između frakcija žešći. To su najvažnije osnove Titove lične vlasti pored pomenutog osvedočenog učinka i međunarodnog ugleda. Uporno oslanjanje na revolucionarnu legitimnost, neophodnost partijskog jedinstva i samokritike, uz trajnost uticaja neformalnih grupa davali su vodinoj arbitraži i nefunkcionalne nebirokratske sastojke. Bezuslovna nadmoć partijske legitimnosti vidljiva je u razgovoru sa generalima maja 1971. u Karadordevu: »Ja sam podsetio neke šta znači demokratski centralizam. Ja sam predsednik SKJ i ja imam pravo pozvati koga god smatram da je potrebno, svakoga. Ne da frakcionašim, ja sam se uvek borio protiv frakcija u Partiji. Ja pozivam da vidim, da mogu da se orijentišem, da čujem ljude. A oni to odmah shvataju kao neko uzurpiranje prava koje nemam. Rekao sam im da ja imam to pravo, a oni su dužni da ne održavaju sednice ilegalne ili zatvorene. Sednice mogu biti zatvorene, ali rukovodstvo SKJ to mora znati« (cit. prema Vuković 1989, str. 530). Prioritet partijskog nad državnim pravom izvirao je iz prioriteta klasnog nad nacionalnim koji je Tito isticao kao *ultima ratio* državne integracije, jer su interesi radničke klase jedni. Prilikom čistke hrvatskog političkog vrha novembra 1971. podvlačio je da je radnička klasa na prvom mestu, pa nacija, i da je masovni nacionalni pokret stran socijalizmu (Dragosavac 1985, str. 142). Ovo nisu bile prazne fraze nego izraz dubokog ličnog opredeljenja. U duhu proleterskog internacionalizma jugoslovenski partijski vrh i širi krugovi inteligencije tumačili su nacionalne sukobe kao izraz nedovoljno rešenog klasnog pitanja. U ovom pogledu Tito nije bio nikakav dogmatski boljševički izuzetak niti su ova gledanja bila gola ideološka iluzija lišena svakog realizma. Ipak se može uočiti da je Tito bio tvrdi u istrajavanju na jedinstvu partije dok se u pogledu karaktera državnog jedinstva posle dužeg kolebanja priklonio liberalnoj verziji meke federacije. Izgleda da početkom 70-tih godina dilema između federacije ili konfederacije nije u vrhu smatrana ključnim pitanjem, niti

toliko dramatičnim izvorom mogućeg rasula kao desetak godina kasnije. Septembra 1969. Kardelj je govorio da »Jugoslavija danas nije ni klasična federacija ni konfederacija, već samoupravna zajednica naroda sa socijalističkim državnim uređenjem«. Vizija elastične federacije povezivala je različite liberalne komunističke struje Skoplja, Beograda, Zagreba i Ljubljane. M. Nikezić je 1971. povodom amandmana govorio da decentralizacija funkcija federacije i veća samostalnost republika i pokrajina treba da se ostvaruju na osnovu čistih odnosa i računa. Važno je da karakter svojine, samoupravljanje i položaj radnika i građana budu u Jugoslaviji jednaki. U tom svetlu dilema o tome da li savezna država ili savez država izgleda malo drugačije. Neortodokсни Nikezić nije verovao da bi međunarodne okolnosti dopuštale izdvajanje neke republike iz Jugoslavije. Po njemu bi do sukoba pre mogli dovesti oni koji traže samo jedinstvo u mnogonacionalnoj državi (Vuković 1989, str. 458). Reformističke struje u republičkim i saveznim telima su više strepele od čvrste ruke (savez Tita sa vojskom) nego od državnog rasula.

O tome svedoči i tadašnja svest leve intelektualne »opozicije« izvan SK okupljene oko časopisa »Praksis« i »Filozofija«. Jedan način istraživanja domašaja i istorijske ograničenosti svesti SKJ o pravcima razvoja je poređenje ideologije sa svešču domaće vanpartijske opozicione inteligencije. U oceni opasnosti domaćeg nacionalizma i uzroka njegovog nastanka početkom 70-tih godina između režima i pomenutih središta opozicije nije bilo značajnijih razlika. Obe struje su bile na antirankovićevskoj liniji kritike centralizma federacije i poželjne samoupravne antibirokratske neposredne socijalističke demokratije (Nacionalizam i ljudska prava, *Filozofija* 1972, br. 1). Srednji slojevi su uočeni kao osnova nacionalizma, a dosledna socijalistička demokratija kao najuspešnija brana protiv njega (Kuvačić 1972, Marković 1971). O svesti jugoslovenske levice treba suditi i na osnovu svesti kritičara SK i Titove vlasti. Opozicija je kritikovala staljinističku viziju partije, a u pogledu ocene nacionalizma postojala je visoka podudarnost sa stavovima SK. Jedan od glavnih vanpartijskih opozicionih intelektualaca M. Marković je u duhu strepnje službene reformističke partijske struje od čvrste ruke 1971. pisao da »postoji realna šansa da se u okviru jedne labave konfederacije sadašnji nacionalni sukobi smire – ukoliko se ne želi raspad zajednice ili obrnuto intervencija 'stranke reda'«. Zato je neophodno da se smanje klasne nejednakosti, ukinu monopoli moći, obezbedi vlast radničkih saveta i stvori duh bratstva i solidarnosti (Marković 1971, str. 823). U istom duhu Tito je juna 1971. upitao Tripala da li to on s njim polemíše kada tvrdi da je nacionalno važnije od klasnog (Tripalo 1989, str. 153). Visoka podudarnost partije i njenih unutrašnjih kritičara o izvorima nacionalizma svedoči o strukturi svesti jednog karakterističnog razvojnog stepena jugoslovenskog socijalizma. U tom pogledu Tito nije bio mnogo više zarobljenik idejnih pogleda evropske levice svoga doba nego što su to bili njegovi oprezni kritičari u zemlji. Taktička kolebanja obeju struja (vlasti i opozicije) kretala su se u okviru prilično podudarne strateške socijalističke vizije samoupravnog socijalističkog društva. Relativno visok ugled jugoslovenskog samoupravnog modela u svetu (čak i izvan krugova levice) više je doduše slabila kritičnost prema SK kod vladajućih kadrova nego kod levičarske opozicije koja je partiji prebacivala birokratizam, a ne jednopartijski monopol. Bilo bi pogrešno u svetu tada snažnu, a u Jugoslaviji opštu idejnu levičarsku svest držati za pogrešnu ili iskrivljenu, a Tita kao njenog najuglednijeg predstavnika običnim zatočnikom prolazne iluzije. Naprotiv jugoslovenski socijalizam se u ovom periodu prilagođavao svetskom okruženju na izrazito neprovincijalan način, a način regulisanja međunacionalnih odnosa je dugo u svetu smatran za-

nimljivim. Kao i u nizu sličnih situacija i ovde je Titov ugled mogao da bude pokriće njegovih konzervativnih zaokreta.

Dominantna levičarska idejna svest epohe bila je snažna strukturna determinanta koja je podjednako pritiskala vlastodršce i njihove kritičare u Jugoslaviji. Unutar ove svesti različite struje u partiji, a i izvan nje, tragale su za racionalnijim alternativama razvoja i rešavanjem nacionalnih sukoba. Vizija elastične federacije počivala je na nepoljuljanom uverenju o jedinstvenom interesu radničke klase u zemlji i proletarijata u svetu. Milion članova SKJ vezanih demokratskim centralizmom izgledali su kao solidan garant i kontrolor klasnog jedinstva čak i u periodu snažnih međunacionalnih napetosti. U više navrata Tito je odbacivao racionalnost višepartijskog sistema argumentima da bi ovaj vrlo brzo aktivirao nacionalizam i raspad države. Nažalost ova bojazan nije bila lišena osnova što opet do kraja ne opravdava kruto ustrajavanje na prioritetu partije. U poslednjih petnaestak godina Titovog života opasnost od simetrične čistke republičkih elita je kod ovih u kritici vlastitog nacionalizma prevazilazila uobičajene okvire komunističke samokritike i postojala važan zaštitni manevar. Samo su neupućeni mogli 1971–1972. verovati da će obračun sa hrvatskim nacionalizmom osigurati položaj srpskog političkog vrha. Strepnja od ravnoteže u obračunu gonila je na stvaranje zaštitnog mehanizma u obliku pojačane kritike vlastitog nacionalizma. Aprila 1991. L. Perović je pisala: »Velikosrpski nacionalizam je za sve najopasniji, stvarno i potencijalno. On je najveće breme na našim ledima. Potrebno je određenje prema nacionalizmu svuda, jer bez toga nema jedinstva SKJ« (Perović 1991, str. 249). Srpski liberali nisu robovali mitološki shvaćenom srpskom nacionalnom interesu nego su prihvatili izazov politike čistih računa.

Međutim, pojačana kritika vlastitog nacionalizma nije 1972. spasla srpske reformistički nastrojene komuniste od čistke. U duhu politike čistih računa srpsko rukovodstvo je u ovom periodu više strahovalo od Titove arbitraže i režima čvrste ruke sa osloncem na JNA nego od hrvatskog secesionizma. »Tito je znao«, piše L. Perović, »da smo mu lojalni, ali nas je osećao kao protivnike, jer smo potkopavali osnove lične vlasti«. Čistka srpskog političkog vrha oktobra 1972. pravdana je nedovoljnom okrenutošću ovog vrha radničkoj klasi i preteranom oslanjanju na inteligenciju, zatim liberalnom (mlakom) odnosu prema štampi i inteligenciji i omogućavanjem prodora tehnokratizma u organizacije velikih preduzeća i banaka usled slabe aktivnosti partije. Tito je prebacivao rukovodstvu SK Srbije da su SK pretvorili u diskusioni klub (omiljena boljševička metafora za kolebljivost revolucionarnog stroja) i dozvolili da se »nepovoljno govori« o njemu kao predsedniku SKJ (Tito 1977 b, str. 468–469, D. Marković 1987, I, str. 318). Srpsko rukovodstvo nije 1972. uklonjeno zbog nacionalizma, ali je smena trebalo da zadovolji načelo nacionalne simetrije u održavanju ravnoteže partijskog vrha i spreči eventualni srpski trijumfalizam. Tito je bio nepoverljiv prema inteligenciji, a naročito je 1972. umesto M. Pečujlića iz Srbije tražio radnika za člana Izvršnog Biroa. Nadao se da će dezintegrativne posledice kursa politike čistih računa uspešno kontrolisati jedinstvena partija radničke klase u čijem vrhu reformističku inteligenciju treba da zamene predstavnici radnika. »U socijalističkim samoupravnim odnosima interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase« – rekao je Tito na 10. kongresu SKJ 1974 (Tito 1977 b, str. 493). Ovaj ključni stav se pokazao hazardnim tek kada je nestala jedinstvena partija radničke klase čije je odsustvo bila važna pretpostavka raspada višenacionalne države. U Titovom periodu je malo ko mogao da sagleda dezintegrativne posledice partijski održavanog međunacionalnog jedinstva. Ustavom 1974. federacija je kao funkci-

ja državnosti i suvereniteta republika i pokrajina izjednačena sa »dogovaranjem i sporazumevanjem između republika i pokrajina« u svim institucijama na nivou federacije. Partija je takođe decentralizovana, pa je prema jednoj odluci 9. kongresa SKJ 1969. politika SKJ trebalo da bude »sinteza republičkih i pokrajinskih politika SK«. Analizom kongresnih dokumenata J. Imširović je našla da je Tito tada jedini na kongresu tražio formiranje jakog centra odlučivanja u federaciji (partiji i državi) kao protivtežu republičko-pokrajinskoj samostalnosti (Imširović 1991, str. 227). Titova nadanja da je radnička klasa Jugoslavije jedna i da su njeni interesi istovetni nije doduše bila ispod nivoa svesti svoje epohe, ali se usled promena u evropskom okruženju, relativno brzo pokazala iluzornom. Integracija države bez neideoloških osigurača ne samo što nije izdržala »tektonske poremećaje« u Evropi početkom 90-tih godina, nego je u tim potresima nepripremljena ostavila eksplozivnu idejnu i institucionalnu prazninu. Vakuum nije nastao tek pošto je otpao bezuslovni prioritet klasnog nad nacionalnim, nego ranije pre Titove smrti. Još za Titovog života neki njegovi saradnici uočavali su preteranu koncentraciju autoriteta u Titovoj ličnosti i slutili opasnost od vakuuma. Maja 1973. Draža Marković je u svom dnevniku zapisao: »Tito obilazi prugu Beograd – Bar. Iracionalna masovna podrška Titu. Prisustvo Kardelja, Gligorova, Bijedića ostaje skoro neprimećeno. Ogroman autoritet. Niko ga ni približno nema, niti ga može imati. I to je jasno i normalno. I nehotice čovek se pita ponekad i sa zebnjom – a šta kada toga autoriteta ne bude više. Bez obzira na to što jedan komentar Tajmsa kaže ovih dana 'Tito je stvorio Jugoslaviju, a Jugoslavija Tita' – ostaje činjenica mogućnosti nastajanja opasnog vakuuma kad takvog autoriteta i jake ličnosti ne bude više bilo« (Marković 1987, 2, str. 238–239). Zbog toga će Titova nacionalna politika verovatno ostati zabeležena ne samo po internacionalističkom učinku nego i rizičnom apsolutizovanju partijsko ideoloških sredstava njenog ostvarenja i preteranoj harizmatičiji vode-arbitra. Kao i u nizu sličnih istorijskih primera nije reč samo ni pretežno o ličnoj iluziji i vlastoljublju politički darovitog komunista, nego o daleko široj ubedenosti evropskog socijalizma da prioritet partijskog nad državnim pravom trajno osigurava nacionalnu ravnopravnost i harmoniju. Komunistička politička kultura je i u pogledu regulisanja međunacionalnih odnosa, uprkos kosmopolitskom potencijalu, sporo prilagođavala ključne političke ustanove promenama unutar zemlje i spoljnog okruženja. Nacionalni sukobi su svuda pratili razvlašćivanje komunističkih partija jer ove nisu sadržale dovoljno idejnih i organizacionih elemenata inovacije kadrih za promenu i prilagodavanje. Bila je to protivrečnost političke kulture sveukupnog modernizacijskog boljševičkog komunističkog pokreta, čijim je jednom za svagda izabranim načelima Tito ostao veran do kraja života.

Doduše, Titov lični politički manevar davao je pomenutoj ideološkoj tvrdokornosti određenu gipkost neophodnu za funkcionisanje višenacionalne države. Višenacionalnoj »zajednici sećanja« bio je neophodan političar vičan manevaru, a ne voda – detonator. Najopštije govoreći Titov manevar u nacionalnoj politici sastojao se u zatvaranju sukoba u krug elita, sprečavanju da nacionalizam zahvati mase, »čuvanju naroda od samog sebe«. U drugoj sredini možda drugačije, ali u trusnom balkanskom prostoru manevar je ove vrste štedeo krv, lišavao tle potresa i neprogresivnih sukoba. Stavši majstori aktivnosti ove vrste su na Balkanu bili više od političara, a uprkos povremenom kolebanju Tito je do kraja života ostao na visini ovog civilizacijskog zadatka. Povremena lutanja, nedoumice i greške nisu u osnovi ugrozila modernizacijski učinak njegove nacionalne politike. Titove manevarske sposobnosti su stvorene u uslovima nepoverljive ilegalne borbe i protivrečnosti prostora u kom je delovao i bilo bi pogrešno tumačiti ih u

isključivo ili pretežno makijavelističkom smislu kao goli napor za očuvanjem vlasti. Cilj je bio modernizacija i smirivanje šireg trusnog prostora uz pomoć sredstava oblikovanih u spoju domaće nekonstitucionalne oslobodilačke tradicije i boljševičke političke kulture. Izgleda da je graničarski balkanski mentalitet pogodovao održavanju tradicije duge lične vlasti, gerontokratskom autoritetu («Stari») i obožavanju osloboditelja, dok bi ustanove podeljene vlasti oživljavale međunacionalne sukobe. Vrh nije bio lišen svesti o riziku pluralizma, Tito je vlastite namere vešto prikrijavao oskudnom, ali neposrednom retorikom, a neprozirnost njegovog manevra pojačavala je neprosvećenost sredine kojoj je na čelu osvedočeni osloboditelj. U fondu nevelikog Titovog obrazovanja dominirali su ideološki sadržaji. Ova okolnost je jačala operativnost (nije se gubio u nijansiranju) što je još više racionalizovalo njegov manevar svodeći ideologiju na nekoliko ritualnih fraza. Titova retorika je bila prilično oskudna (bratstvo-jedinstvo, ravnopravnost naroda i narodnosti, samoupravljanje jedinstveni interes radničke klase) i prikriivala je složeniju operativnu tehniku.

Titovu arbitražu u međunacionalnim sukobima bi bilo pogrešno svoditi na jednostavno korišćenje neprikosnovenog ličnog autoriteta. Uslov akcije je bio tačno uočavanje odnosa snaga koje se oslanjalo na moćne obaveštajne izvore. Zatim bi sledilo stvaranje pukotine unutar grupe koju treba razvlastiti i prilično precizno proračunavanje rizika. Kod politički darovitog vođe snaga lične odluke ispoljavala se u mogućnosti da vešto manipuliše podeljenim frakcijama. Više Titovih saradnika svodeći da je njegova moć u starosti počivala više na veštoj arbitraži između pocepanih frakcija, nego na harizmi koja je bila samo *ultima ratio* («Ako treba idemo na plenum ili pred narod»). Popularnost vođe kod stanovništva nije mnogo oscilirala, niti lojalnost saradnika koji su se utrkivali u režiranju masovne podrške Titu. Dnevnička beleška D. Markovića je sugestivna: »Septembra 1977. masovan doček Tita u Beogradu sa puta po SSSR-u i Kini. Bilo je prisutno oko 600 000 ljudi. Bilo je dosta izrežirano, sa mnogo cveća i folklornih grupa... Nije trebalo kopirati NR Koreju. T. Vlaškalić je potpao pod uticaj S. Gligorijevića i njegovog 'da pokažemo šta mi, šta Beograd može'« (Marković 1987, 2, str. 400). Autoritet i harizma su samo olakšavali, ali ne i bezostatno omogućavali Titovu politiku. Manevar i harizma su tesno skopčani, ali izgleda da je bogato i promišljeno iskustvo bilo jednako važno kao i smišljeno gradena harizma. Eksplozivni između nacionalni prostor je bio pravi izazov za usavršavanje manevra arbitraže. U stvaranju međunacionalnog mira upadljiv je Titov relativno nenasilni manipulativni stil. Iz sukoba je izlazio bez odijuma čistača, uvek čistih ruku. Drugi su obavljali posao uklanjanja, a on je bio samo krajnji i nužni arbitar. Zanimljivo je da su uklonjene frakcije kadrovske uprave za svoj pad više krivile drugu frakciju, ili pak Kardelja i Bakarića nego Tita. Najposle treba pomenuti da se Titove čistke ne mogu zamisliti bez fetiša organizacionog jedinstva i harizme komunističke partije koji su poražene lišavali otpora.

Titova vladavina je istorijski pokušaj kosmopolitizacije Balkana primeren političkoj kulturi okruženja i levičarskom duhu epohe. Bio je istorijska ličnost (a ne samo vešt političar i ugledni državnik) jer je njegova aktivnost u svom dobu bila trajno rukovodena opštim nadsacionalnim interesima šire skupine nacija (klasno i nacionalno oslobođenje) i modernom idejom da je nacionalno između deo Balkana moguć kao državna celina lišena iscrpljujućih unutrašnjih sukoba i vazalnog periferijskog položaja. Jugoslovenski socijalizam je nacionalno pitanje rešavao po obrascu federacije ravnopravnih starih istorijskih i novih političkih nacija. Stvaranje stabilnije državne ravnoteže slabile su ekonomske teškoće, doktrinarna ideologija, ali i suviše kratko poluvekovno razdoblje. Polazeći od priori-

teta klasnog nad nacionalnim Tito je podsticao, usmeravao i nadzirao niz kosmopolitskih procesa zbližavanjem nacija na osnovama ravnopravnosti, ali je svesno ili nesvesno kolebljivim ponašanjem u nekoliko kritičnih razdoblja ohrabri-
vao nacionalističke snage povlačeći rizične poteze. Istorija će pokazati u kojoj
meri će pročišćene tekovine Titove vlasti uticati na obnovu, stabilizaciju i novi
oblik integracije rasparčanog jugoslovenskog prostora i tek tada će biti moguće
celovitije i diferenciranije oceniti istorijsku funkciju Titove kosmopolitizacije
Balkana.

IZVORI I LITERATURA

1. Antić, Zdravko (1991): *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, Beograd, IP »Knjiga«
2. Banac, Ivo (1988): *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* (prevod s engleskog), Zagreb, Globus (1. Edit. 1984)
3. Banac, I. (1990): *Sa Staljinom protiv Tita – Inforbirovski rascjepi u jugoslav. komunist. pokretu* (prevod s engleskog), Zagreb, Globus (1. Edit. 1988)
4. Božić, Ivan i dr. (1972): *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta
5. Brodel, Fernan (1992): *Spisi o istoriji* (prevod s francuskog), Beograd, SKZ (1. Edit. 1969)
6. Dimić, Ljubodrag (1994): »Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–41«, u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju ist. Srbije, Beograd
7. Dragosavac, Dušan (1985): *Zbivanja i svjedočenja*, Zagreb, Globus
8. Đorgović, Momčilo (1989): *Đilas – vernik, jeretik*, Beograd, Akvarijus
9. Gligorijević, Branislav (1986): »Jugoslovenstvo između dva svetska rata«, *Jugoslovenski istorijski časopis*, g. XXI, 1–4.
10. Gligorijević, B. (1996): *Kralj Aleksandar Karadorđević* (1), BIGZ, Beograd
11. Hobsbawn, Eric J. (1993): *Nacije i nacionalizam – Program, mit, stvarnost* Zagreb, Novi Liber (prevod s engl.) 1. Edit. 1990
12. Imširović, Jelka (1991): *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma – Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ od V do XI kongresa*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
13. Jovanović, Nadežda (1996): *Slobodan Jovanović i Dragoljub Jovanović – prilog proučavanju njihovih uzajamnih odnosa*, »Tokovi istorije« 1–2.
14. Kuljić, Todor (1989): *Birokratija i kadrovska uprava*, Beograd, Naučna knjiga
15. Kuvačić, Ivan (1972): *Ideologija srednje klase*, »Praxis« g. IX, br. 3–4
16. *Mala enciklopedija Prosveta* (1978), 2, Beograd, Prosveta
17. Marković, Dragoslav Draža (1987): *Život i politika 1967–1978*, 1, 2, Beograd, Rad
18. Marković, Mihailo (1971): *Struktura moći u jugoslovenskom društvu i dilema revolucionarne inteligencije*, »Prahis, g. VIII, br. 6
29. Matvejević, Predrag (1984): *Jugoslavenstvo danas – Pitanja kulture*, Beograd, BIGZ
20. Mićunović, Veljko (1984): *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, Jugosl. revija
21. Minić, Miloš (1993): *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941–45*, Novi Sad, »Mir«

22. *Nacionalizam i osnovna ljudska prava* (1972), »Filozofija«, god. XVI, br. 1
23. Nenadović, Aleksandar (1989): *Razgovori s Kočom*, Zagreb, Globus
24. Obradović, Marija (1995): *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945 – 1952*, Beograd, INIS
25. Perović, Latinka (1991): *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/72*, Sarajevo, Svjetlost
26. Petranović, Branko (1986): *Britanski izvori o unutrašnjem uređenju Jugoslavije*, »Jič«, g. XXI, br. 1–4.
27. Petranović, B. (1993): *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, Službeni list
28. Rusinow, Dennison (1977): *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London, C. Hurst
39. *Sednice CK KPJ 1948–1952* (1985): zapisnici i stenografske beleške, red. B. Petranović i dr., Beograd, Komunist
30. Shoup, Paul (1968): *Communism and the Yugoslav National Question*, New York, Columbia Univ. Press
31. Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, Polity Press
32. Stanković, Đorđe, Đ. (1993): *Nacionalizam i politička kultura – Istorijsko iskustvo prvih godina jugoslov. države*, »Tokovi istorije« 1–2
33. Stanković, Đ. (1995): *Nikola Pašić i Hrvati 1918 – 1923*, Beograd, BIGZ
34. Šnaper, Dominik (1996): *Zajednica građana – o modernoj ideji nacije* (prevod s francuskog), Novi Sad, I.K.Z. Stojanovića, (1. Edit. 1994)
35. Taylor, A.J.P. (1990): *Habzburška monarhija 1809 – 1918* (prevod s engleskog), Zagreb, Znanje (1. Edit. 1948)
36. Tito, Josip Broz (1977a): *Sabrana djela*, tom 3, Beograd, Komunist
37. Tito, J. Broz (1977 b): *Nacionalno pitanje i revolucija – izbor iz djela*, Sarajevo, Svjetlost
38. Tripalo, Miko (1990): *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, Globus (1. izd. 1989)
39. Vinaver, Vuk (1986): *Austrijski problem i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–34*; »Jič«, g. XXI, br. 1–4
40. Vuković, Zdravko (1989): *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–72*, Beograd, Narodna knjiga
41. *Zapisnici sa sednica Polubiroa CK KPJ (11.6.1945 – 7.7.1948)*, (1995): prir. B. Petranović, Beograd, Arhiv Jugoslavije
42. Čkrebić Dušan (1995): *Zapis na pesku – sećanja*, Beograd, Prosveta.

TODOR KULJIĆ

TITO'S NATIONAL POLICY

Summary

Tito's national policy and personal contribution are considered, in view of a broader historical frame, which includes the period before and after the birth of the country over which he presided. A note is made of various (not always evident), historical processes in the Balkans. A description is given of the unitary, federal and confederal forms of Yugoslavia's integration. Comparison is made between the policies of King Aleksandar and Tito. The importance is shown of the effect of external factors on the preservation of a multinational state. Attention is drawn to the relationship between economy and nationalism in Yugoslavia and to the political expressions of this tension. Tito's personal part and political arbitration are evaluated with particular attention. Careful analysis is also made of his political instruments and techniques, and of the achievements and blunders of cosmopolitanism, whose introduction to the explosive Balkan region he dictated.

KRITIKA

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

Diplomirani istoričar

Beograd, Kolarčeva 3

JOŠ JEDNA NOĆ ĐENERALA

(Povodom knjige Miloslava Samardžića, *General Draža Mihailović sa opštom istorijom četničkog pokreta*, Kragujevac 1996, str. 288)

Pred nama je luksuzno opremljena knjiga koja svojom atraktivnom naslovnom stranom mami čitaoca. Sa te naslovne strane velikog formata armijski đeneral Dragoljub M. Mihailović govori nekoj nevidljivoj publici iz koje ga je jedan stranac ovekovečio za istoriju. Zaista, pred nama se prvi put ukazao đeneral Mihailović onako kako je izgledao 1944. godine. Prvi put vidimo boju njegove uniforme i šajkače, američki letački znak, koji mu blista na grudima, sede vlasi i lice koje odaje prilično umornog čoveka. Spuštene obrve zaklanjaju nevesele oči. Međutim, brzo se otkriva da se iza ovog spektakularnog fotosa krije publicistički rad koji sadrži mnogo problematičnosti i materijala za kritiku.

Poneko iz naučnih krugova zapitaće se čemu kritika jedne publicističke knjige i to na prilično velikom prostoru. Drugi će se možda zapitati zašto je baš Miloslav Samardžić pod lupom kritike, pored novih izdanja sa sličnom tematikom, na primer dela »Ravnogorski pokret 1941–1945« od dr Milana D. Lazića.¹ Evo razloga: Samardžićeva knjiga ima pretencioznost da bude sintetičko delo čiji će sudovi da se presele u javnost. Da je to autor nameravao govore vrlo atraktivna naslovna strana, dosad nepoznate fotografije koje su ukomponovane u veliki obim strana i odlična štampa na kvalitetnoj hartiji. O autorovoj nameri govori i napadna reklama u javnosti (»Pogledi«, »Blic«, »Demokratija«) gde se navodi da je reč o »najpotpunijoj, najobimnijoj i najluksuznijoj biografiji generala Draže Mihailovića sa opštom istorijom četničkog pokreta 1941–1946... o četničkim komandantima, jedinicama i borbama u svim srpskim pokrajinama od Kninske do Timočke krajine, od 19 nemačkih ofanziva na četnike i Dražinom zarobljavanju«. I recenzije tvrde slično. O »mnoštvu umešno odabranih detalja«, o autorovom oslonu »na ono najbolje u srpskoj emigrantskoj literaturi i o Samardžićevom nastavljanju sa istraživanjem tamnih mrlja u srpskoj istoriji... zato je Samardžićeva knjiga jedan dostojan spomenik«. I mi se slažemo sa ovim poslednjim: atraktivna fotografija đenerala Mihailovića ravna je spomeniku, ali je za knjigu bolje da ostane neotvorena.

Već sam naslov sadrži nelogičnost: general Mihailović »sa opštom istorijom četničkog pokreta«. O kom je četničkom pokretu reč? O onom iz prve decenije našeg veka u Makedoniji? O četničkom »pokretu« Koste Pećanca iz Drugog svetskog rata? Ne, reč je o Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i njenom Ravnogorskom pokretu kako saznajemo pri letimičnom pregledu knjige. U prvi mah nam se učinilo da je Miloslav Samardžić posegao za terminom »četnički pokret« zbog

¹ Dr Milan D. Lazić, *Ravnogorski pokret 1941–1946*, Beograd 1997.

marketinških razloga i bolje prodaje svoje knjige. »Četnici« bolje zvuče nego »Jugoslovenska vojska u otadžbini« ili magloviti i neodređeni »Ravnogorski pokret«! Ali ne! M. Samardžić istrajava na upotrebi termina »četnici-četnički« od početka do kraja knjige. Razliku pravi samo na stranicama na kojima govori o političkoj komponenti organizacije đenerala Mihailovića, kada koristi termin »Ravnogorski pokret«. Termin Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVuO) Samardžić u svom tekstu nije nijednom upotrebio, iako navedeni dekumenti (đeneral Mihailović koristi u nekim od njih termin »Jugoslovenska vojska«) i recenzent pominju termin JVuO. O jugoslovenskom karakteru Mihailovićeve vojske svedoče i slike koje je Samardžić odabrao, a na kojima se vide jugoslovenske trobojke. Nisu izgleda vredele silne godine koje je autor posvetio istražujući ove kotroverze, niti uređivanje zamašnog broja »Pogleda« u kojima se od 1989/90. neprestano piše o vojsci đenerala Mihailovića. Autor zazire od termina »Jugoslovenska vojska u otadžbini«, verovatno zbog prideva »jugoslovenska«, prenoseći svoje današnje uverenje na istorijski subjekt od pre pola veka.

Rezultat takve autorove tendencije poguban je po one koji su predmet njegove knjige. Izbegavanjem termina JVuO autor se poistovetio sa onima koje je žestoko kritikovao: propartizanskom i proljotičevskom literaturom i historiografijom. Obe struje, pa i neka najnovija dela (knjiga M. Lazića) dosledno koriste termine »četnik«, četnički pokret« i sl. kada se odnose na vojnu organizaciju Kraljevine Jugoslavije u okupiranoj otadžbini. Po neko se od njih posluži terminom JVuO, ali uvek uz navodnike ili podsmešljiv ton sa obiljem kritičkih epiteta. Ali, Miloslav Samardžić nije čak ni to uradio. Za njega je armijski đeneral Mihailović, ministar vojni i načelnik štaba Vrhovne komande, (kao i za njegove oponente), samo četnički vod, a njegove starešine i vojnici »četnici«, koji se bore u redovima ne legalne (bar do 12. septembra 1944) vojske Kraljevine Jugoslavije nego »četničkog pokreta«.

Sačuvana arhivska građa, koju M. Samardžić nije konsultovao, i sećanja niza pripadnika Mihailovićeve vojske sa kojima je razgovarao, kao i deo fotografija, koje i on ima, svedoče u prilog naše kritike. Svi ovi materijalni dokazi pominju termin JVuO ili, kod Samardžića takode redak, Ravnogorski pokret. Dokumenta sa zaglavlja i pečatima potvrđuju isključivu upotrebu termina JVuO. Đeneral Mihailović je još u ratu istakao u jednoj depeši: »Jugoslovenska vojska u Otadžbini produžila je svoje dejstvo u aprilu mesecu 1941. godine pod ovim nazivom. Jugoslovenska vojska u Otadžbini niti je nosila, niti nosi nazive ni četničkih ni milicijskih komandi. Do pogrešnog pojma četničkih odreda došlo je po tome što je u našoj ratnoj službi odeljak o gerilskom ratovanju nosio naziv »Četnička akcija«.² Prvog dana na svom suđenju, đeneral Mihailović ovako definiše naziv vojske kojoj je komandovao: »Naziv četnik, to je naziv koji je došao od samog naroda nikako od mene. Ja sam imao u prvom početku četničke odrede u jugoslovenskoj vojsci. To je tačno, i to je po pravilima naše ratne službe, jer vojska koja ostane bez fronta obrazuje četničke odrede«. Na insistiranje predsednika suda da je on osnovao »četničku organizaciju kojoj je dao ime Jugoslovenska vojska u Otadžbini«, đeneral Mihailović je ponovio: »To je četnički vid ratovanja, dok ne dođe do frontalne upotrebe mase i većih odreda«.³ Većina starešina na

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnička arhiva (dalje AVII, Ča), k. 5,4/4. Dokument objavljen u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV (dalje videti kao Zbornik XIV), knj. 4, Beograd 1985. str. 430–2.

³ »Ne osećam se krivim« – Draža Mihailović pred sudom, *Stenografske beleške sa suđenja vodi četničkog pokreta*, priredili Jovan Kesar i Dragoje Lukić, Beograd 1990, str. 65.

teritoriji Srbije nisu koristili termin »četnik« nego samo oficijelne vojne termine vojske Kraljevine Jugoslavije. Termini »četnik« i »četnički« u Srbiji krajem 1941, tokom 1942. i 1943. godine bili su vezani za organizaciju četnika Koste Pećanca, koji su bili u vojnoj strukturi srpske vlade armijskog denerala Nedića.⁴ Time je ovaj termin krenuo putem svoje kompromitacije. Srpske formacije lojalne Kraljevini i vezane za organizaciju denerala Mihailovića, koje su djelovale širom NDH ili u Crnoj Gori, koristile su termin »četnički« u punom značenju. Sa stanovišta njihove pozicije na teritoriji NDH to može da se objasni i opravda. Termin JVuO je tamo kasnije prihvaćen i korišćen u službenoj prepisci.⁵ U »Nedićevoj« Srbiji stanje je bilo drugačije i tu je češće korišćen termin »ravnogorski«; »DM-pokret« takode. Termini »četnik« i »četnički« ušli su u upotrebu preko partizanske terminologije i propagande. U njima svojstvenoj upotrebi ovaj termin je obuhvatao sve srpske nacionalne snage (često i Ljotičeve dobrovoljce!) koje su bile na suprotnoj strani od njihove.⁶ Koristeći disput oko pojma »četnički«, posleratna javnost je pod komunističkim diktatom izgradila negativan stereotip vezan za taj termin. Na njemu istrajava i M. Samardžić, ne hajući da je time onima koje je hteo da predstavi u pozitivnom svetlu oduzeo krhki legitimitet i zadržao sliku koja u današnjoj javnosti kod mnogih izaziva, u najmanju ruku, negativne reakcije.

Iako naslov sadrži i odrednicu »opšte istorije četničkog pokreta«, već letimičan pogled na sadržaj govori suprotno. Od 179 strana dvostubačnog teksta (13–109 i 156–239) međunarodnom kontekstu posvećeno je 65 (i još 26 strana priloga). U ovom delu autor se bavi britanskom politikom prema Srbiji/Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu – tačnije perfidnostima oko pokreta otpora i manipulacijama oko Mihailovićeve organizacije od prvih kontakata do konačnog odbacivanja. Samardžić je, u stvari, na tim stranama, prepričao knjigu braće Knežević »Sloboda ili smrt«, koja takode pati od sličnih konceptijskih grešaka: pre svega tendencioznog i bombastičnog naslova koji ne odgovara materiji u knjizi i foto-prilozima.⁷ Posle te po obimu najveće teme o kojoj Samardžić piše, najveći fokus je uperen na Srbiju: stanju do izbijanja ustanka posvećeno je 14 strana, ustanku 1941 – 20 i ostalim događajima oko 40 strana, posle kojih sledi opis golgote snaga Komande Srbije u Bosni, hvatanje denerala Mihailovića i sudenje (20 strana). Razvoju i radu Mihailovićeve organizacije u drugim srpskim zemljama (Crna Gora, Bosna, Hercegovina, Dalmacija...) posvećeno je svega 15 strana iz kojih ne može da se stekne celovita slika o aktivnostima, sastavu ili karakteru Mihailovićevih vojnih snaga van »Nedićeve« Srbije. Organizacija JVuO na teritoriji današnje Makedonije pomenuta je u nekoliko rečenica, a o organizaciji JVuO u Sloveniji govori se u svega dve rečenice. Stoga možemo da zaključimo da nam Samardžić i pored naslova »opšte istorije«, pa makar i »četničkog pokreta«, ne pruža nikakvu opštu sliku o naslovljenoj istorijskoj kontroverzi nego jedan svoj koktel-kompilaciju prožetu pre svega nepotrebnom idealizacijom Mihailovićeve organizacije i preeksponiranim optuživanjem Britanaca i drugih spoljnopolitičkih faktora za poraz Kraljevine u ratu. U svetlu strana posvećenih tom problemu, valjalo bi i naslov promeniti, ali tada od atraktivnog i profitabilnog izdanja ne bi ostalo ništa.

⁴ Videti najviše okupacijsku štampu: *Novo vreme* i *Obnova* posle septembra 1941.

⁵ *Zbornik XIV*, knj. 2, Beograd 1983, str. 889.

⁶ AVII, Ča, k. 102, 8/3; *Zbornik XIV*, knj. 4, str. 47.

⁷ *Sloboda ili smrt*, Radoje i Živan L. Knežević, Sijetl SAD, 1981.

Da li je kritika Britanaca za ključnu ulogu u odbacivanju kralja Petra i đenerala Mihailovića, u korist partizanskog pokreta sa nepoznatim i nepriznatim Josipom Brozom-Titom, opravdana ili ne – pitanje je koje ostaje za raspravu. Pošto je najveći deo svoje knjige pisao pod uticajem pomenute knjige braće Knežević, što se izuzetno primećuje u delovima posvećenim Britancima, kritika Samardžića za takve delove bila bi pre kritika upućena braći Knežević. Zbog toga se okrećemo delovima karakterističnijim za Samardžića, a raspravu o tome kolika je krivica Britanaca za srpski udes ostavljamo za drugu priliku, s obzirom na to da i naslov knjige sugerise bavljenje organizacijom i učinkom vojske đenerala Mihailovića i njega samog. Ipak, kao tipično britansko mišljenje o tom problemu prenosimo jedan navod Elizabete Barker: »Možda će jugoslovenske ili grčke čitaoce šokirati bezobzirna i sirova računica britanskih političara, đenerala i funkcionara, zasnovana na kriteriju »tko ubija najviše Nijemaca«. Zacijelo će u jugoslavenskih i grčkih čitalaca pobuditi zgražanje pomisao na to da se njihovim životima postupalo kao s običnom robom, kao s nečim što se i može i smije i što treba žrtvovati za britanske vojne interese. Međutim, to ipak ne bi smjelo izazvati zgražanje, niti bi smjelo iznenaditi. Ljudski su životi moneta rata, a u Drugom svjetskom ratu na kocki je bio sam opstanak Britanije, pa je britansko vodstvo moralo biti nemilosrdno i neobazrivo.«⁸

O ličnosti đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića autor daje sažetu priču na samom početku knjige, gde opisuje njegov život i karijeru do izlaska na Ravnu Goru maja 1941 (5 strana). Na kasnijim stranama Mihailovićev lik brzo se gubi u vrtlogu knjige, tako da i pored naslova ne nalazimo ni portret niti dublju analizu samog Mihailovića u toku Drugog svetskog rata. Mada glavni lik, on nije nigde posebno analiziran i priložene fotografije govore više o samom Mihailoviću nego Samardžićevo pero.

Još od kratke retrospektive Mihailovićevog predravnogorskog života uočljive su sledeće manjkavosti Samardžićevog (istraživačkog) postupka: nekonsultovanje arhivske građe o JVuO, suviše veliki oslon na emigrantsku literaturu koji je doveo do toga da neke od njihovih konstrukcija, proizvoljnosti i grešaka budu prenete u Samardžićevu knjigu, preeksponiranje i prećutkivanje nekih detalja i događaja i korišćenje bombastičnih epiteta ili podnaslova (»originalna Dražina teorija«, »19 neprijateljskih ofanziva«, itd.), nedoslednost i neobjektivnost u prikazivanju drugih aktera (dobrovoljci, partizani i dr.) na osnovu čega su nastajali problematični ili proizvoljni zaključci. Uz sve primetna je i selektivnost u korišćenju navedene literature, iz koje su preuzimani samo afirmativni delovi.

O odbacivanju postojeće arhivske građe (koja je u nekim oblicima, problematičnim ali i dalje upotrebljivim, bila na dohvat Samardžićeve ruke) autor je pri kraju knjige ostavio originalno objašnjenje: »U ovom radu, sem izuzetno, nisu korišćeni komunistički izvori. Pod komunističkim izvorima podrazumevamo sve izvore koji su bili, ili su i sada, u rukama komunisti. Razlog ovome je što su komunisti tokom i posle Drugog svetskog rata imali odeljenja za falsifikovanje dokumenata i fotografija.«⁹ Tako se sada prema Miloslavu Samardžiću »jedni pored drugih nalaze i originali i falsifikati zato je neophodno da ih pre upotrebe stručna lica obeleže i razdvoje.«¹⁰ Najveći fond građe vezane za aktivnost JVuO i đenerala Mihailovića nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

⁸ Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1978, str. 503.

⁹ M. Samardžić, *n.d.*, str. 284.

¹⁰ *Isto.*

Fond »Četnička arhiva« čine originalna dokumenta iz JVuO koja zaplenjena u raznim situacijama (na primer: kod Mionice 11. septembra 1944.),¹¹ a drugi fondovi partizanske, »nedićevske«, italijanske ili druge provinijencije takode sadrže obilje dokumenata koji se, objektivno ili subjektivno, odnose na Mihajlovićevu organizaciju. Reč je o izuzetno velikoj količini dokumentacije: samo »Četnička arhiva« broji preko 300 kutija dokumenata (svaka kutija sa prosečno pet–šest fascikli u kojoj ima po 50 dokumenata). Smatramo da nema istraživača koji je gledao i delić ove građe koji bi potvrdio gornji Samardžićev navod. Reč je originalnoj dokumentaciji ravnogorske provinijencije koja je prvorazredni osnov za svako istraživačko delo koje želi da bude objektivno u svom tumačenju Mihailovićeve vojne, političke ili teritorijalne organizacije 1941–1945. Ova dokumentacija je najopštije prirode i u njoj se nalaze svakovrni dokumenti: naređenja, dnevne zapovesti, izjave o raznim pitanjima, predlozi, spiskovi ljudstva, pregledi vojne formacije, priznanice, biografije, saslušanja zarobljenih i sumnjivih, seoske i lične razmirice. Istražujući od dokumenta do dokumenta gradu Komande Srbije i njenih korpusa (ali i »Nedićevu arhivu« za usporednu korekciju) nismo naišli na primere falsifikovanih dokumenata. Jedini problematičan učinio nam se dokumentat 47/1 iz kutije 28, objavljen i u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije.¹² Zaista, ne možemo da zamislimo toliko fanatične pobednike koji falsifikuju najrazličitije dokumenta, koji su prvih poratnih godina njima služili ne da bi ih izlagali istraživačima ili istoričarima, nego da bi sa njima u rukama proganjali sve one koji su u njima pomenuti na ovaj ili onaj način: pristalice Ravne gore, seoske poverenike, porodice aktivnih boraca koji su se krili po terenu ili mogućih jataka. Još gore, predočavanjem različitih dokumenata OZNA ili UDBA je mnoge ucenila i privolela na saradnju. Da je tako, pokazuju grubo ispisani brojevi pored svakog imena koje se pominje u dokumentu, kao i latinična dešifrovanja nečitkih potpisa.

Smatramo da se pomenutim navodom Samardžić ogrešio o istinu i pokazao nepoznavanje elementarnih osnova o pravljenju »opštih istorija«. Druga je stvar tehničke mogućnosti sagledavanja i istraživanja tolike građe, posebno u uslovima kada su rukovodioci arhiva VII novijim pravilima ograničili istraživanje na dobijanje pojedinih dokumenata, a ne kao pre nekoliko godina kada se dnevno moglo dobiti i po nekoliko kutija. U zamenu za istraživanje Samardžić je mogao da se osloni na u Vojnoistorijskom institutu priređeni Zbornik dokumenata XIV (knjige 1–4). Mada je ovaj zbornik priređen tendenciozno i uz odabir neafirmativnih i kompromitujućih dokumenata i prezentacije samo dokumenata o odnosu JVuO i NOVJ, ipak on pruža obilje najrazličitijih podataka o unutrašnjoj organizaciji, brojnosti, naoružanju, kvalitetima ali i nedostacima ravnogorske organizacije. Da je Samardžić konsultovao pomenute (»komunističke«) izvore u bilo kom obliku ili volumenu (direktno ili preko Zbornika) mnoge od praznina ne bi bile očigledne u njegovoj knjizi. Utvrdio bi, na primer, potpun nestanak (pasivnost u najboljem slučaju) ravnogorske organizacije na području gde je u 1941. bio epicentar oružanog ustanka, zatim oporavak kroz 1943. godinu i čitavu pregršt dokumenata koji svedoče o akcijama na Ljotićeve dobrovoljce, Nedićeve stražare ili Ruski zaštitni korpus, o uspešnom odbijanju partizana (zajedno uz dobrovoljce i Nemce) od Srbije maja 1944. itd. ali i o porazu snaga JVuO na Kopaoniku početkom avgusta iste godine posle borbi prsa u prsa sa partizanima (upadljiva je

¹¹ *Šesta proleterska divizija*, Zagreb 1964.

¹² *Zbornik XIV*, knj. 3, Beograd 1983, str. 490.

praznina za ključne događaje u Srbiji od 27. jula do kraja avgusta 1944).¹³ Još gore, nigde nije pomenuto da su Mihailovićeve vojska i politički pokret ostvarili potpunu dominaciju na terenu Srbije (bez većih varoši), u periodu od septembra 1943. do septembra 1944, kada su postojali ravnogorski teritorijalni organi na nivou najmanjeg sela do komandi srezova i okruga. (Slično i u delu Milana Lazića »Ravnogorski pokret«).

Pitanje dostupnosti dokumentacije koja se nalazi u arhivi MUP-a ili Uprave bezbednosti JNA još je otvoreno i aktuelno. Smatramo da će dokumenta iz tog korpusa građe kada budu dostupna, više da posvedoče o posleratnom progno-ostataka JVuO i drugih »narodnih neprijatelja«. Tada će se verovatno saznati više o načinima i tehnikama isleđenja poхватanih i njihovih priznanja, a i sudbinama »nestalih« boraca ili saradnika ravnogorske organizacije, pa i o još uvek velom misterije obavijenom hvatanju đeneral Mihailovića.

Naprotiv, Samardžić nam na kraju svoje knjige preporučuje arhiv izbegličke vlade u Londonu koji su sačuvali braća Knežević. Štaviše, on proročanski tvrdi da će ova dokumenta »kada se za to steknu uslovi« i donesu u Beograd »verovatno postati jedan od osnovnih izvora za istoriju sprskog naroda u Drugom svetskom ratu«. ¹⁴ U međuvremenu, dok se ne steknu uslovi, predlažemo Miloslavu Samardžiću i drugim zainteresovanim istraživačima da pregledaju 600–700 arhivskih kutija te iste izbegličke vlade koji se čuvaju u Arhivu VII ili Arhivu Jugoslavije.

Sa fotografijama je sasvim drugačije u odnosu na dokumenta. One jesu falsifikovane i postoji niz objavljenih foto-falsifikata koji su bili u funkciji kompromitovanja ravnogorske organizacije. Tu se slažemo sa Samardžićem. Falsifikovanje se vršilo retuširanjem, ubacivanjem proporcionalnih okupatorskih figura među Mihailovićeve borce, ali i tendencioznim potpisima pri objavljivanju. ¹⁵ Istovetnost izgleda Pećančevih četnika i Mihailovićeve boraca i njihova izmešanost usled legalizacije, dodatno je omogućila korišćenje fotografija gde su četnici ili »četnici« ovekovečeni u različitim kompromitujućim scenama. Situacija na području NDH, gde su svi ratovali protiv svih, ali i u pojedinim trenucima taktički saradivali, znatno je pogodovala u vizuelnom dokazivanju »kolaboracije«, »stavljanja u službu okupatora« i sl. Ponekad su se i sami pripadnici JVuO, usled nediscipline ili neshvatanja da će na taj način biti kompromitovani, slikali ili su ih okupatorske kamere ovekovečavale uz Nemce ili dobrovoljce. Niz dokumenata u kojima se skreće pažnja vojnicima i starešinama da ne silaze u varoši gde bi bili na meti foto-aparata potvrđuju ove navode, kao i pojedine sačuvane fotografije. Konačno, nova vlast je u svom obraćanju javnom mnjenju koje je u većini bilo nepismeno ili slabo čitalo, veći efekat postizala korišćenjem (falsifikovane) fotografije nego bilo kakvim dokumentom. Jedna izmontirana fotografija, ili neka koja je svedočila o nedisciplini pripadnika JVuO, upečatljivije je govorila nego čitave gomile objavljenih dokumenata. Na kraju krajeva, sva nepoželjna dokumenta ili fotografije mogli su da se sklone u kase, neregistrovanu ili »neobrađenu« građu ili da se bace na đubre. Takav je slučaj bio sa građom koju je u Valjevu lokalna UDBA predala gradskom arhivu.

¹³ M. Samardžić, *n.d.*, str. 203.

¹⁴ *Isto*, str. 285.

¹⁵ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića*, Beograd 1979; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.

Unutrašnje slabosti JVuO i Ravnogorskog pokreta su, nema sumnje, bile glavni uzrok konačnog poraza i uspešnog komunističkog osvajanja vlasti. Pomenimo samo dva objavljena dokumenta o vojnim i disciplinskim nedostacima JVuO iz pera majora Ostojića (1942) i kapetana Radovića »Kondora« (1944) koji moraju da budu na umu svakom istraživaču ove istorijske kontroverze.¹⁶ No, i pored očiglednih dokaza Samardžić je za poraz ravnogorske ideje i Kraljevine okrivio Britance, ne želeći da u svojoj »opštoj istoriji« progovori ni o jednom nedostatku niti slabosti Mihailovićeve vojske, pa i onda kada je u rukama držao očigledne dokaze o sudbinskim greškama Mihailovićeve organizacije. Time nas je podsetio na neke komandante JVuO, njegove omiljene istorijske ličnosti, koji su u trenucima dok su se njihove trupe lomile pod udarima partizanskih divizija tvrdili da je reč o trenutnim slabostima, o poraženim protivnicima ili da je stanje povoljno dok su im partizani bili za ledima. Jedan od upečatljivih dokaza Samardžićeve tendenciozne selektivnosti jeste i korišćenje knjige Miloša Mladenovića »Lažni idoli i varljivi ideali«.¹⁷ On se obilato poslužio fotografijama iz ove knjige ili u opisivanju napada trupa potpukovnika Keserovića na nemačku kompoziciju 1944. godine. Ali, Mladenović prostodušno i efektno govori i o slabostima koje je on na svom terenu (Toplički korpus) uvideo: »sve što smo mi radili bilo je krstarenje po terenu i onako slobodnom ...O političkom vaspitanju nije bilo ni reči. Otkada sam ja stupio u Dražine odrede pa do kraja, nisam pročitao ni jedan jedini letak ili bilten o ma čemu... o ma kakvoj kontroli nad komandnim osobljem nije bilo ni reči... Blagodareći mnogim nedostacima u Dražinim jedinicama u ovim pokrajinama mi smo ubrzo imali da se branimo umesto da širim svoj teren od najezde Titovih partizana«.¹⁸ I ma kako Mladenović (ali i sačuvana dokumenta) govore o pogubnoj i neprofesionalnoj akciji na partizane u Toplici leta 1944. godine, Samardžić istrajava u veličanju nekoliko aktera tog promašaja: potpukovnika Keserovića, majora Račića i rezervnog kapetana Kalabića. On je prečuo prostodušnu Mladenovićevu ocenu – posle pasaža u kome Keserović iz čiste naprasitosti ubija svog intendanta III topličke brigade, misleći da je lopov. »Kada čovek zna sve to i mnogo drugog o visokim komandantima kod Dragoljuba Mihailovića-Draže ne čudi se što je sam idealni Draža konačno nastradao sa tim i takvim pomoćnicima«.¹⁹

Iako je čitao ove i druge navode (kako o tome svedoči bibliografija), Miloslav Samardžić i dalje insistira na stvaranju legendi od pojedinih Mihailovićevih komandanata. Njegov omiljeni lik je rezervni poručnik (1941) odnosno potpukovnik (1945) Nikola Kalabić, ali tu su i aktivni oficiri, prvoborci i potonji komandanti najelitnijih grupa korpusa – Dragoslav Račić i Dragutin Keserović. O tome svedoče fotografije u knjizi, ali i izbor aktivnosti vezan za njih. Osvedočeni požrtvovani komandanti i starešine: Neško Nedić, Serafim Negotinac, Rudolf Perhinek, Milovan Nedeljković i dr., nisu nigde ni pomenuti. Ipak upadljivo je glorifikovanje Nikole Kalabića, koji je bez sumnje Samardžićev favorit.

Samardžić predstavlja Kalabića u jednom od poslednjih poglavlja: »Njegovo epsko junaštvo (sic!) palo je u zaborav pred lažnim optužbama«, kaže autor navodeći »izmišljene priče o izdaji Nikole Kalabića« usled čega se rešio da »po-

¹⁶ AVII, Ča, k. 1, 22/2 i k. 31, 5/4; *Zbornik XIV*, knj. 1, Beograd 1981. str. 600–606 i *Zbornik XIV*, knj. 4, str. 137–141.

¹⁷ Miloš Mladenović, *Lažni idoli i varljivi ideali*, London 1965.

¹⁸ *Isto*, str. 162–163.

¹⁹ *Isto*, str. 224–225.

glavlje o poslednjim trenucima slobode generala Draže Mihailovića, mora biti posvećeno jednom od njegovih najboljih komandanata.²⁰ Samardžić navodi da je Kalabić bio hrabar i mudar čovek, gotov da »zapeva i povede juriš«. Kritičare iz »četničkih redova« – verovatno misleći na karakteristične opise Kalabića kod Zvonka Vučkovića, Jakše Đelevića ili drugih – optužio je da su bili »sujetni i zavidni«.²¹ Iako Kalabićeva saradnja sa pripadnicima OZNE još nije arhivski dokumentovana – a time i njegova glavna istorijska i »epska« krivica, postoji pregršt dokumenata sa terena, pre svega valjevskog kraja, koji vrlo neafirmativno govore o komandantu Gorske kraljeve garde. Naime, u pokušaju popune svoje jedinice koja nije imala do leta 1943. određenu matičnu teritoriju Kalabić se, sa svojim aktivnim ljudstvom, pojavio u valjevskom kraju prouzrokujući u narednih 4–5 meseca neviđeni nered i štetu već uspostavljenoj organizaciji Valjevskog korpusa poručnika Radosavljevića. Kalabićeva jedinica vršila je nasilnu mobilizaciju regruta, konja, neovlašćeno prikupljanje ili kontribuciju novca i životnih namirnica po selima, tuču, pljačku, maltretiranje, pa i silovanja pod firmom progona komunističkih vojnika, odbeglih vojnih obveznika ili prikupljanja sredstava za ministra vojnog. Narod je u više mahova zbog toga bežao u Valjevo kod Nedićevih ili nemačkih vlasti. Ovi drugi bi se dali u potragu paleći i ubijajući Kalabićevim tragom.²² U incidentu na Stavama 14. jula 1943. pijani Kalabić se izivljavao nad komandantom Valjevskog korpusa poručnikom Radosavljevićem, tukao mu komandanta 1. bataljona Podgorske brigade i izdao naređenje za likvidaciju jednog Radosavljevićevog pratioca – koja je izvršena pred okupljenom vojskom i seljacima.²³ U nekoliko navrata organi iz Valjevske brigade došli su na ivicu sukoba sa razularenim Kalabićevim delovima. »Narod je u tolikoj meri ogorčen na postupke poručnika g. Nikole Kalabića da ga ja jedva zadržavam od oružanog razračunavanja... Treba provesti samo jedan dan na teritoriji ovoga korpusa pa osetiti koliko je narod ogorčen postupcima poručnika Kalabića«.²⁴

Međutim i na matičnoj (od leta 1943) teritoriji Kalabićevog gardijskog korpusa stanje nije bilo drugačije u mahovima. Jedan izveštaj sa ove teritorije upućen Vrhovnoj komandi govori o sličnom ponašanju Kalabića i njegovih pratilaca: primerima tuče, terora, ženskarenju, visokim zahtevima od domaćina – pre svega oko ishrane itd. »Narod se čudi čija je to vojska i za koga Kalabić radi... Mogu samo Vam reći to da narod psuje majku Kralju, Vama – Draži i svima redom. Kažu kad je ovakva garda kakva je ta druga vojska... ovakav rad Kalabića veća je propaganda za partizane, nego što je i oni sami imaju«.²⁵

Mada je odbacio sve neafirmativne navode o Kalabiću kao sujetne i zavidne po svog heroja, Samardžić ipak nije bio načisto da li je on poginuo u borbi sa snagama novih vlasti ili je na prevaru bio zarobljen. Prilično glatko je odbacio mogućnost da je Kalabić saradivao sa OZN-om za Srbiju u hvatanju đenerala Mihailovića, kako svedoče neke memoarske knjige bivših pripadnika OZNE/UDBE i neki svedoci sa terena. Pri tome je koristio pre svega argument da Kalabić ne bi saradivao sa ubicama svog sina. Ako ostavimo otvorenim pitanje

²⁰ M. Samardžić, *n.d.*, str. 234–237.

²¹ Zvonimir Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990, str. 125–6; Jakša Đelević, *Dražin prvi adutant*, uredila Biljana Đelević, Vindzor Kanada, 1993, str. 111–112.

²² AVII, Ča, k. 61, 12/6, 16/6, 17/6; k. 62, 5/1, 46/2, 47/2, 23/3, 32/4, 4/5, 5/5, 16/5.

²³ *Isto*, k. 62, 46/2.

²⁴ *Isto*, k. 62, 23/3.

²⁵ *Isto*, k. 118, 4/1; Zbornik XIV, knjiga 3, str. 77–79.

Kalabićevog udela u hvatanju Mihailovića – i pored podudarnosti dostupne građe sa sećanjima Mihailovićevih progonilaca i izjava nekoliko savremenika sa terena – ostajemo pod utiskom izuzetno neveste i problematične verzije o hvatanju Dragoljuba Mihailovića. Sva tri navedena svedočenja govore o hvataocima u »savezničkim« uniformama, ali njihova problematičnost je lako vidljiva kada se kao svedok navodi stražar na batajničkom aerodromu – na koji su se navodno spustili avioni – koji je tek od 1947. počeo da se gradi i na koga su prve operativne jedinice stigle na prelazu 1950/51.²⁶ O davanju meskalina i drugih halucidnih sredstava Mihailoviću u toku istrage i sudenja zasad se može samo da nagada, ali nam se verovatnijim uzrokom Mihailovićevog stanja čine preležan tifus (što posebno precizira i Samardžić), beznadežno lutanje u pojasu drinskih brda, iznenadno hvatanje i izvesnost da će se sve završiti sudskim ubistvom.

Već smo konstatovali da je preuzimanje tuđih grešaka ili konstrukcija veoma rašireno kod Samardžića. Najčešće se povodio za greškama i konstrukcijama Miloša Aćina – Koste, braće Knežević, M. Al. Purkovića. Mnogi od njihovih podataka koji su vremenom demantovani i dalje se susreću u delu knjige o Mihailovićevoj biografiji, iako su Samardžiću bili dostupni novi radovi sa preciznijim i dokumentovanim detaljima. U narednim delovima Aćinove greške su poslužile za šire zaključke: tako se Britanci optužuju da su konfiskovali avione jugoslovenskog vazduhoplovstva po njihovom dolasku u Egipat, zbog čega Mihailoviću nije mogla da se obezbedi vazдушna podrška i dotura ratni materijal. Međutim, to ni približno nije tačno jer se deneral Simović već u četvrtoj nedelji aprila 1941. odlučio da pokloni sve svoje raspoložive avione (koji i da su ostali pod jugoslovenskom komandom ne bi mogli da služe za dotur materijala snagama u okupiranoj otadžbini), sa izuzetkom hidroavijacije koja je organizovana u posebnu eskadrilu dejstvovala iz Abukira sa jugoslovenskim oznakama – predstavljajući takode svojevrstan kontinuitet u borbenim dejstvima Jugoslovenske vojske.²⁷ U kasnijem delu knjige Samardžić preuzima Aćinovu grešku dajući podatke o 21–25. (Srpskoj) diviziji NOVJ i navodeći da je 24. bila »najbolje naoružana među svim gerilskim formacijama na Balkanu«, a da je u 25. diviziji »gotovo svaki drugi partizan... imao automatsko oružje«. ²⁸ Međutim, raspoloživi podaci govore da su ove divizije imale 1000–2000 problematično naoružanih boraca. Ove senke od divizija nisu uspele ni po potpunom raščišćavanju situacije u Srbiji krajem 1944, da pruže više od 3000 naoružanih boraca, a govoriti o automatskom naoružanju u njihovom sastavu u skali kakvoj nameće Samardžić (Aćin) je neozbiljno.²⁹ U čemu je pitanje, naime? Samardžić želi da opravda ravnogorski neuspeh u obračunavanju sa partizanskim snagama na jugu Srbije, njihovom navodnom »odličnom snabdevenošću od Engleza« i podrškom njihovoj avijaciji. Greške njegovih ravnogorskih heroja – na koje inače ukazuje pomenuti Miloš Mladenović – ne uklapaju se u Samardžićevo stvaranje legende i onda se »pozivaju u pomoć« Britanci koji svojom perfidnom igrom stvaraju »najbolje naoružane balkanske gerilce« koji se sa lakoćom obračunavaju sa svojim, od Britanaca napuštenim,

²⁶ M. Samardžić, *n.d.*, str. 236–237. O formiranju batajničkog aerodroma (177. vazduhoplovne baze) videti: Muzej Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva Zemun, dokumentacija posleratnih jedinica RV, kutija 71.

²⁷ AVII, Popisnik 17, k. 9–11; *Zbornik XIV*, knjiga 1, str. 824–829; Veselin Đuretić, *Vlada na bešpuću*, Beograd 1983, str. 38–56.

²⁸ M. Samardžić, *n.d.*, str. 198.

²⁹ Grupa autora (Aćin, Joksimović – Gutić), *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd 1982, str. 796–799.

komšijama i rođacima. Ali, kada Samardžić opisuje nemački desant na Drvar – koji otprilike vremenski koincidira sa stvaranjem tih partizanskih divizija – konstatuje da »komunisti zapravo nisu imali pravu vojsku« i da nisu bili »neka ozbiljna armija«, baš kada je reč o njihovim najelitnijim snagama: 1. i 6. diviziji koje su se pokazale uspešne u letnjem pohodu na Srbiju, direktnim sudarima sa snagama JVuO na Jelovoj gori i zauzimanju zapadne Srbije sve do beogradskih predgrađa. U slične greške spadaju optužbe da su se u akcijama protiv JVuO posle 9. maja u bosanskim planinama, koristili »sovjetska avijacija«, »mađarske« i »ruske« trupe.³⁰

Samardžić se, razumljivo, bacio na demistifikaciju mnogih »partizanskih« mitova koje je uspostavila propartizanska historiografija kao što je serija »partizanskih« tj. neprijateljskih ofanziva, u kojima se partizanska vojska mahom povlačila pred nadmoćnim i beskompromisnim Nemcima, a u javnosti je stvorena gotovo obrnuta, stereotipna slika. Samardžić je poslužio istim »oružjem«: stvaranjem priče o 19 (!) nemačkih ofanziva na Mihailovićevu vojsku, pobrojajući svaki, pa i minimalni pokret nemačkih snaga na ravnogorce (primer Samardžićeve »šeste« ofanzive je komičan – u njoj učestvuje 1 četa, 2 bataljona i »bugarske jedinice«).³¹ Za razliku od prebrojavanja pokreta nemačkih trupa na ravnogorske snage, nijedan pokret, hajke, pretres terena Ljotićevih dobrovoljaca u Srbiji nisu proglašeni »ofanzivama«, iako su njihovih pet dobrovoljačkih pukova, ojačani ponekad i oklopnim vozovima, predstavljali glavne ravnogorske progonitelje.

U smislu »takmičenja« sa partizanima, Samardžić je naveo da je Mihailović formirao brigade »kao snažnije i pokretljivije« formacije pre partizana.³² To iako je tačno, ne odgovara faktičkom stanju u kome su partizani raspolagali pokretnim brigadama već tokom 1942, a snage JVuO (u Srbiji) brigadama koje su kao teritorijalne jedinice, nikako pokretne, imale samo formacijska jezgra, a u slučajevima najvećeg naprezanja leta 1944. nisu mogle da raspoložu ljudstvom većim od mirnodopskog bataljona. (Primer Rudničke jurišne brigade sa 485 boraca, ili jednog bataljona 3. jurišne brigade / 3. jurišnog korpusa koji je imao 175 pušaka).³³ Slično je i sa duhovitim opisom taktike borbe Mihailovićevih snaga. Po Samardžiću su »četnici smišljeno tražili borbu prsa u prsa jer je u njoj dolazilo do izražaja jedino oružje (bajoneti i kame – prim. B. D.) kojim su raspolagali u izobilju«.³⁴ Ovako tumačenje taktike snaga JVuO demantuju mnogi dokumenti u kojima komandanti JVuO kritikuju ponašanje svojih boraca. Ovim ne dovodimo u pitanje drastičnu slabost naoružanja kod JVuO! Posle neuspelog ataka na Ljotićeve dobrovoljce kod Babajića, u sklopu opšteg napada na Nedićeve oružane formacije septembra 1943, poručnik Radosavljević piše svojim trupama da su neki delovi zauzeli položaj za napad na dobrovoljce »na jedan kilometar zaboravljajući da se vodi gerilska borba čije je glavno oružje karabin, bomba i kama, a čija upotreba počinje ispod 100 metara«.³⁵ Slično piše i jedan od Samardžićevih glavnih junaka, major Račić, u naredenju snagama 4. grupe jurišnih korpusa pred polazak u akciju 20. juna 1944. »U do sada vođenim borbama sa komunistima većina starešina i jedinica ispoljavale su neumešnost u borbi sa njima. Za-

³⁰ M. Samardžić, *n.d.*, str. 230–231.

³¹ *Isto*, str. 102–104.

³² *Isto*, str. 74.

³³ AVII, Ča, k. 66, 3/5 i k. 76, 9/4.

³⁴ M. Samardžić, *n.d.*, str. 206.

³⁵ AVII, Ča, k. 63, 8/1.

pažen je čitav niz grešaka koje su dovodile do toga da komunisti nisu skoro nikada potpuno tučeni...« Jedno od naređenja posle ove ocene jeste da mesta komandanta korpusa »ne smeju biti dalje od 1000 metara iza streljačkog stroja«. ³⁶ (! – prim. B. D.). Krajem avgusta 1944. kapetan Radović slikovito je opisao svoja borbena iskustva: »Naređeno je da se kod jedinica u borbi razvije najveće moguće požrtvovanje i poštovanje na vatrenoj liniji, međutim dešava se da ljudstvo, posle prvog neprijateljskog rafala, ostavi samog komandanta brigade da se sam bori a ono traži najkraći put za debelu pozadinu. Posle boja, komandant brigade plače kao žena, mesto da istupi kao vitez i pokaže pesnicu i svoj starešinski autoritet«. ³⁷ U red istih grešaka spada tvrdnja autora da je Mihailovičeva mobilizacija uspela, pa čak da snage JVuO prognaju Nemce »sa velike teritorije od Timočke krajine do Kruševca«. Gotovo je komičan Samardžićev opis netrpeljivosti denerala Nedića prema deneralu Mihailoviću koji je rezultovao neprijateljstvom tokom rata, navodno jer mu je Mihailović »oteo predratnu slavu najboljeg srpskog oficira« (!) ili podatak da su Nemci na vest o pojavi jednog Mihailovičevog oficira na Ravnoj gori 1942. »uputili 714. diviziju u tom pravcu«. ³⁸ Ovakvi delovi govore najblaže rečeno o autorovoj neozbiljnosti i nepoznavanju vojne strukture i organizacije koje je pokazao na mnogo mesta u svojoj knjizi.

Ostaju za polemiku mnoga pitanja koja je Samardžić dotakao u delu: o odlasku Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Sloveniju, o pitanju Ljotičevog germanofilstva, da li je Ljotić »do kraja života (verovao) u Hitlerovu pobedu«, o objedinjavanju svih srpskih nacionalnih snaga u Slovenačkom primorju u koju su stigle i snage vojvode Đujića i Jevđevića, i ka kojoj su bezuspešno hitale snage potpukovnika Đurišića iz Crne Gore, o kontaktima Ljotičevog emisara Boška Kostića sa Mihailovićem i njegovim komandantima na Vučjaku marta 1945. (u koje Samardžić i pored postojećih dokaza ne veruje) i konačno o pitanju povratka snaga Komande Srbije sa deneralom Mihailovićem iz severne Bosne ka Srbiji koje se završilo potpunim uništenjem glavnine snage JVuO na Sutjesci, sredinom maja 1945. godine uz upotrebu avijacije. ³⁹ Ko je bio u pravu čini nam se da je pokazalo vreme, i Ljotičevo ukazivanje na Slovenačko primorje kao spasonosnu zonu za srpske nacionalne snage (bez obzira na dotadašnje neprijateljstvo) bilo je efikasno za spasavanje dela srpskih nacionalnih snaga od kojih je formirana posleratna srpska dijaspora, među kojima ima i priličan broj donatora i priložnika za Samardžićevu knjigu.

Ne verujemo da je Samardžić imao loše namere kada je startovao sa ovim projektom. Naprotiv, on je u svojoj dosadašnjoj karijeri umnogome doprineo da se negativna slika o Mihailoviću i njegovoj vojsci promeni. Ali brzopletost, fasciniranost detaljem i unapred utvrđeni kliše učinile su da iz njegove neosporne vrednoće izade delo, posle kojeg će istoriografi, koji pokušavaju da objektivno sagledaju ravnogorsku organizaciju, imati pune ruke posla u korigovanju grešaka kojima obiluje ova knjiga.

³⁶ *Isto*, Ča, k. 67, 41 /1.

³⁷ *Isto*, k. 31, 5/4, *Zbornik XIV*, knjiga 4, str. 139.

³⁸ M. Samardžić, *n.d.*, str. 169, 74 i 76.

³⁹ M. Samardžić, *n.d.*, str. 220–231 uporediti sa Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Beograd 1990; Borivoje Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji 1941–1945*, Beograd 1993; Ratko Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori*, Beograd 1990; Branislav Kovačević, *Od Vezirovog do Zidanog mosta*, Beograd 1993; *Zbornik XIV*, knj. 4.

NAUČNI ŽIVOT

PREDRAG J. MARKOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

RADNA GRUPA ZA UPOREDNU DRUŠTVENU ISTORIJU KAO ORGANIZACIONI I METODOLOŠKI MODEL

BERLINSKA AVG-ARBEITSSTELLE FÜR VERGLEICHENDE GESELLSCHAFTSGESCHICHTE

Pri razmišljanju o novom tipu organizovanja naučnog rada u nas, za šta se svi slažemo da je nužno, potrebno je imati u vidu i međunarodna iskustva. U tom smislu je vrlo zanimljivo iskustvo Arbeitsstelle fuer Vergleichende Gesellschaftsgeschichte u Berlinu. Naravno, društveno okruženje je različito, pa su samim tim samo neka iskustva ove ustanove primenljiva i u našim uslovima.

AVG je osnovana 1. oktobra 1992, kao centar za interdisciplinarno istraživanje i saradnju naučnika iz raznih zemalja i struka, sredstvima koje je kao nagradu za svoj naučni rad dobio njen osnivač i rukovodilac prof. Jirgen Koka (Juergen Kocka). U njenom finansiranju delom učestvuje i Slobodni univerzitet Berlin (Freie Universitaet-FU Berlin). Sastoji se od 12 stalno zaposlenih osoba, među kojima je 7 naučnika i petoro zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom, među kojima su i postdiplomci, znači neka vrsta asistenata-pripravnika. Osim stalno zaposlenih, kroz AVG je prošlo dvadesetak mladih istraživača koji su bili saradnici na pojedinim projektima. Radna grupa je povezana sa čitavim nizom berlinskih institucija koje se bave uporednim izučavanjem, što Berlin čini verovatno najvećim evropskim centrom istorijske komparativistike, kao nove naučne discipline. Centar proučavanja je stavljen na Evropu, ali krug tema obuhvata i Japan i severnu Ameriku.

Početni projekt AVG koji se kasnije razgranavao bio je proučavanje nastanka, kriza i perspektiva građanskog društva od 18. do 20. veka. Međutim, projekti AVG su polazeći od razvoja građanstva, kao ključnog društvenog fenomena modernog doba, došli do čitavog niza drugih tema, od kojih neke dalje proučavaju samo građanstvo. Takve teme su određivanje razvoja, uloge i međusobnog odnosa pojedinih grupa unutar građanstva (posednici-preduzetnici-intelektualci, seljaci-gradani, razvoj pojedinih profesija). Drugi krug tema obuhvata druge društvene slojeve i pojave koje su karakteristične za moderno doba. Na prvom mestu tu je radništvo. Ali, proučavanje radništva tu ne znači prepričavanje kongresnih rezolucija i proklamacija nego sveobuhvatnu analizu i poredenje načina života radnika u raznim zemljama, forme organizovanja, specifičnu radničku kulturu i sistem vrednosti itd. U vezi sa problemom radništva javlja se i proučavanje nastanka razvoja i organizacije preduzeća, specifičnih odnosa unutar pojedinih preduzeća i industrijskih grana, između zaposlenih i rukovodstva, preduzeća i društva kao celine. Ovaj krug tema, osim čisto naučne vrednosti, može da predstavlja i finu kopču sa eventualnim sponzorima iz sveta privrede. Naravno, proučavaju se i promene koje je moderno društvo donelo u sferi ideja i sistema vrednosti. Na prvom mestu taj tematski krug obuhvata nastanak nacija i naciona-

lizma, nastanak socijalne države i države blagostanja, kao i fenomen potrošnje i potrošačkog društva. U sferi politike, proučava se fenomen koji je za Nemačku vrlo aktuelan – poredenje raznih tipova diktatura, najviše NS diktature i DDR sistema.

Osim kroz sam rad svojih naučnih saradnika, AVG širi znanje predavanjima i naučnim skupovima. U okviru AVG se organizuju redovni kolokvijumi, koji podsećaju na naše naučne tribine, s tom razlikom što su naučne tribine AVG uključene u nastavni plan berlinskih univerziteta. Od oktobra 1992. do februara 1997. održano je 110 takvih predavanja, o najrazličitijim temama, mahom vezanim za poredenje raznih društvenih pojava. Izdvojićemo najzanimljivije teme tokom tih pet godina.

Tokom 1992. najzanimljivija predavanja bila su posvećena poredenju razvoja novinarstva u Francuskoj i Nemačkoj, poredenju razvoja birokratije u Evropi, francusko-nemačkom poredenju. Naredne godine, najzanimljivija predavanja su poredila nacionalizam u Italiji i Nemačkoj, teror u ruskoj i francuskoj revoluciji, ulogu sporta u Nemačkoj i Engleskoj od 18. veka, profesore u Berlinu i Parizu, različito viđenje prošlosti u dve Nemačke, slučajeve genocida u evropskoj istoriji, odnos države i privrede u Nemačkoj i SAD između dva svetska rata. Sledeća, 1994. godina, počela je predavanjem o opštoj metodologiji društveno-istorijskog poredenja, a nastavila se poredenjem tekstilnog radništva u nemačkoj i japanskoj industrijalizaciji, prostornih planova Pariza i Berlina. Te godine je Andrej Mitrović održao i predavanje o problemima izučavanja balkanskog građanstva. Zatim, obuhvaćeno je poredenje nemačkih i engleskih inženjera u prvoj polovini 20. veka, elektrifikacije u kontekstu cele Evrope, sukoba generacija u celoj Evropi, strukture elita u Pruskoj i Italiji.

Tokom 1995. izdvajaju se teme: korišćenje sporta u političke svrhe Francuske i Nemačke, uloga ženske radne snage u Nemačkoj i Japanu, odnos prema sopstvenom mračnom delu istorije u ove dve zemlje, uticaj svetske ekonomske krize na nemački film dvadesetih godina, prisilno preseljavanje u Evropi tridesetih i četrdesetih godina, radničke organizacije u DDR i NS režimu. Iz sledeće, 1996. godine, skrenule su nam pažnju teme: izborno pravo žena, njihov pristup univerzitetu, odnos profesija i zanata pri formiranju britanskog klasnog sistema, demografski razvoj Evrope, koncepcija grčkog nacionalizma, nemačka privredna politika i Balkan, poredenje procesa denacifikacije u Nemačkoj i Francuskoj, odnos partije i crkve u Madarskoj posle 1945. godine, veza nacizma i muškog šovinizma.

Drugi oblik naučne aktivnosti AVG je organizovanje simpozijuma. Treba ih sve pobrojati: »Nacija i emocija: upoređivanje predstave o naciji u Nemačkoj i Francuskoj 19. i 20. veka« (oktobar 1993); »Istorija potrošnje kao istorija društva 19. i 20. veka u internacionalnom poredenju« (januar 1994); »Društveni pokreti i kultura« (mart 1994); »Društveno dejstvo birokratije: planiranje i društveno upravljanje u DDR, SR Nemačkoj i Svedskoj na primeru izgradnje stanova 1949/1950. godine« (april 1994). U junu 1994. održan je još jedan skup o potrošnji, a zatim istog meseca skup o kulturnom kapitalu u evropskim društvima 19. veka, u saradnji sa Institut d'Histoire Moderne et Contemporaine iz Pariza.

Tokom 1995. godine, sezona skupova je otvorena skupom »Amerikanizacija i sovjetizacija u Nemačkoj od 1945. do 1970. godine.« Održan je još jedan skup o komunalnoj stambenoj izgradnji, zatim veliki o istoriji historiografije posvećene ženama, tj. istoriji polova, u decembru te godine. Tokom 1996. održani su skupovi o zapošljavanju žena u istoriji i o uporednom društvenom izučavanju u sociologiji i socijalnoj istoriji.

Vrlo plodotvoran vid rada AVG jeste organizacija letnjih škola (Sommerkurse) svakog septembra, od 1994. do 1996. godine. Prve dve letnje škole su bile posvećene celokupnoj problematici istorijske komparativistike u Evropi. Autor ovih redova je prisustvovao letnjoj školi 1995. godine. Tom prilikom su se čula predavanja iz svih poznatih grana istorijske komparativistike, od metodoloških problema zasnivanja same ove grane, do konkretnih primera, od Balkana do Japana. Treća letnja škola, 1996. godine, bila je posvećena uporednom proučavanju evropskih diktatura i demokratija u 19. i 20. veku, sa posebnim naglaskom na poređenju istočne i zapadne Evrope.

Za naučnu saradnju je vrlo značajan rad gostiju AVG, koji dolaze sa svih strana sveta, a kojima AVG daje kancelariju sa kompjuterom i neograničenom upotrebom svih potrošnih sredstava (papir, olovke, fotokopiranje). Do kraja 1996. u AVG je gostovalo 46 stranih naučnika, od Islanda do Južne Koreje, čija su istraživanja obuhvatila najraznovrsnije teme.

U naučnoj koncepciji AVG ne ogledaju se samo problemi koji zanimaju užu naučnu zajednicu Berlina i Nemačke. Zapravo, naučna interesovanja se oblikuju u skladu sa opštom intelektualnom i kulturnom klimom, a i širim potrebama društva. Zato je očekivano da u vreme ujedinjavanja Zapadne Evrope dominiraju francusko-nemačka i nemačko-engleska poređenja. Na drugoj strani, proces ujedinjenja Nemačke iziskuje dobro poznavanje one druge Nemačke, a naročito totalitarne tradicije u nemačkoj istoriji, ne bi li se sprečile slične istorijske greške. Na trećoj strani, nalaze se uporedne analize privrednog i društvenog razvoja glavnih nemačkih partnera u svetskoj utakmici, Amerike i Japana. Na četvrtoj strani, koja se tek otvara, nalaze se teme vezane za poređenje i povezivanje istorijskog iskustva zapadne Evrope, a pre svega Nemačke sa iskustvom zemalja istočne (i jugoistočne) Evrope. To će biti jedno od glavnih usmerenja ove institucije, koja u jesen 1997. prestaje da postoji i prerasta u novu ustanovu, koja će se i dalje baviti društvenohistorijskim poređenjima, ali sa naglaskom poređenja na temama Zapad-Istok. Eto mesta i za nas, kada bi se ozbiljno bavili socijalnom istorijom. Istorijska komparativistika pruža retku šansu i našoj historiografiji da bude zanimljiva i u evropskim okvirima.

Osim neposrednog povezivanja, ovakva ustanova može da pruži i zanimljiv primer u organizacionom smislu. Kao što smo na početku rekli, neka iskustva su primenljiva, neka ne. Naravno, kod nas je nezamislivo da neki istoričar lično dobije tolika sredstva da može da osnuje ovakvu ustanovu, koja je zapravo naučni institut. Međutim, problem naše istorije i ne samo nje nije samo u sredstvima nego možda najviše u zastareлом duhu institucija. Ono što je glavno u koncepciji Radne grupe za uporednu društvenu istoriju jeste dinamički karakter: ustanova je osnovana na rok od pet godina, vezana je za jednu grupu projekata po čijem završetku prelazi na drugu grupu projekata (ili makroprojekat, kako bi mi to nazvali). Nema večitih projekata, večitih tema, pa ni doživotnog zaposlenja. Lični i grupni projekti bivaju verifikovani na nekoj vrsti intelektualnog tržišta. U takvim uslovima nemoguće je i zamisliti da neko prima platu radeći temu koju je odabrao pre više decenija, pišući radove koje niko nije ni čitao, a nekmoli citirao, ili, što je žalostan ali čest slučaj, ne pišući ništa. Čitava naša naučna politika nažalost podržava ovakvu neodgovornost dela naših »naučnika«, dajući svima nedovoljno, s potpunom nebriгом za sudbinska pitanja iz istorije ove zemlje i naroda, na koje bi naša struka morala da sistematski traži odgovore.

S druge strane, mi imamo i neke prednosti. Čak i bogati Nemci mogu da nam pozavide na brzini kojom se kod nas objavljuju radovi, naročito mlađih istraživača. Srazmerno štapu i kanapu kojima raspoložemo, mreža naših časopisa i izdavačka delatnost u istoriografiji, na prvom mestu Instituta za savremenu istoriju, predstavlja ohrabrujući fenomen, kome se svi čude. Ako Bog dâ da se na nivou države počne da vodi ozbiljna naučna politika, naša historiografija će moći i sama da pruži doprinos evropskoj razmeni ideja i dela.

SMILJANA ĐUROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PET BROJEVA ČASOPISA ZA ISTORIJU NAUKE »FLOGISTON« 1995–1997.

Ako se pročita tonski zapis razgovora sa istaknutim naučnikom prof. dr Vladimirom Ajdačićem, koji se čuva u Fonoteci Muzeja nauke i tehnike u Beogradu, a sada je objavljen u poslednjem broju *Flogistona* (br. 5 za 1997, str. 175–217), i ako se ima uvid u produkciju historiografije savremenog doba u Jugoslaviji, ne može da se otrgne utisku, da se ova nalazi galaksijama udaljena od razumevanja istorije ljudi na Zemlji, života na Zemlji modernog doba. Udaljena je, jer je udaljena od saznanja i iskustava prirodnih nauka o istoriji Prirode i prirodnoj istoriji ljudi.

Politička istorija 20. veka u Jugoslaviji, kao predominantna istraživačka oblast u istorijskoj nauci koja se bavi savremenom istorijom, po nama nije još uspela ni da iz svoga saznanja sintetizuje i redefiniše ili definiše epohu ljudske istorije na Zemlji koju istražuje u svome segmentu; i u pogledu predmeta istraživanja tj. istorijskog prostora i vremena, ali segmenta i u smislu metodološkog instrumentarija koji je upotrebljavan i dostupan. A tek joj predstoji suočavanje sa sintezom koju je dao, kao hipotezu, poznati atomski fizičar i hemičar prof. Vladimir Ajdačić, i koja glasi:

»Sve što čovek čini u našem vremenu dobija strahovito ubrzanje. A nauka u tome prednjači. Recimo, veoma je teško reći u kome dobu živimo: atomskom, kosmičkom, informatičkom, genetičkom dobu, ili...? Koliko pojedinac, čovečanstvo, konačno i priroda može da izdrži to strahovito opterećenje? Dovodi se u pitanje i sam smisao života, prirodni odnosi između stvari. Sve više se ponašamo kao stado u stampedu. Kako vreme teče, sve manji broj ljudi razumeva sve opasnije tehnologije i naučna dostignuća. Na primer, koliko ljudi danas poznaje fiziku crnih rupa o kojima neki razmišljaju kao pogodnim skladištima nuklearnog otpada?! Ili, koliko njih može da sagleda posledice genetičkog inženjerstva ili efekte zračenja na žive organizme? Koliko ih zna bitne elemente side, koliko može da sagleda posledice »rata zvezda« ili globalnog nuklearnog sukoba? Neće li zbog toga rizik života na planeti postati prevelik, a vlast preći u ruke malog broja pojedinaca. Kakve to može imati psihološke, društvene i druge posledice? I, što je najgore, u tome ne vidimo moguću saturaciju ili usporenje. Počevši od pojedinca, kompanija, pa do vlasti u državama – svako misli samo na vreme svog »životnog mandata«. I to je postala *jedinica* za merenje vremena, a ne vekovi, milenijumi ili geološki periodi planete«.

Ajdačićeva hipoteza 20. veka obuhvata dva dela Brodelove hipoteze: sadašnjost i budućnost, ali ne i prošlost, što je već prevelik izazov za jednog isto-

ričara. Sadašnjost i budućnost kao prošlost! Veliki Tesla je na početku ovoga veka izrekao ovu sintezu: Sunce je naša prošlost, Zemlja sadašnjost, a Mesec budućnost. Ali nisu samo ovo upitanosti za jednog modernog istoriografa 20. veka, koje mu se nameću u susretu sa Ajdačićem i naučnim časopisom *Flogiston*. Ako se bar delimično kroz Ajdačićev tonski zapis upozna sa istorijom Vinče i jugoslovenske atomistike, koju naša historiografija ne registruje uopšte, kao i mnogo toga izvan političkog događanja, ako se sagleda istorija razvoja fizike i hemije i njihovog uticaja na istoriju čovečanstva, a onda i svakog pojedinačnog naroda, države i čoveka, onda se pred historiografijom savremene istorije otvara i novo pitanje hronologije i periodizacije. Navodimo samo dva od veoma transparentnih događaja kao što su: izrada atomske bombe u Drugom svetskom ratu i njihovo bacanje na Hirošimu i Nagasaki, izrada hidrogenske bombe, ili havarija atomske centrale u Černobilju 26. aprila 1986. itd.

Flogiston je časopis za istoriju nauke koji objavljuje već treću godinu Muzej nauke i tehnike u Beogradu. Glavni urednik je dr Ljubinka Trgovčević, koja je jedan od retkih istoričara koji se bavio istorijom naučnika, posebno srpskih. Odgovorni urednik je dr Aleksandar Petrović, a članovi redakcije: dr Snežana Bojić, mr Marija Sešić, dr Borislav Jovanović, mr Marina Đurđević, svi iz raznih nauka.

Već u prvom broju za 1995. godinu nalaze se interesantni tekstovi za istoričara modernog doba, kao što su: Ivan Draganić, »Osvrt na stoleće atomske ere« (11–33); Vladimir Solaja i Adela Magdić, »Okružni inženjeri u Jagodinskom (Moravskom) okrugu 1852–1913 (37–54); Pavle Savić, »Ništa nije večno sem prirode«, »100 godina od otkrića radioaktivnosti« (115–132). Za metodologiju nauka koje treba da pokriva Muzej nauke i tehnike interesantan je tekst prof. Milorada Ristića, koji iznosi uslovno prihvaćenu podelu nauka na šest oblasti koje se dele na po nekoliko disciplina: 1. Nauke o metodama, 2. Nauke o prirodi, 3. Nauke o zemlji, 4. nauke o životu, 5. primenjene nauke, 6. nauke o društvu. Ovim poslednjim pored istorije pripadaju: arheologija, pedagogija i ekologija.

Tema br. 2 za 1995. jeste »Srpska astrofizika 19. veka« (Nenad Đ. Janković), a sadrži i radove Lj. Trgovčević, »Politički pogledi Jovana Cvijića« (71–94), Vladimira B. Solaje, »Inženjeri Ministarstva građevina u Kraljevini Srbiji od 1901. do 1913. godine« (95–118). Miloje Sarić daje tekst »Bukvar duhovne obnove«, zapravo informaciju o projektu SANU za izučavanje života i rada naučnika Srbije i naučnika srpskog porekla izvan Srbije. Dat je i spisak od 117 naučnika za proučavanje za period 1800–1900. godina.

Flogiston br. 3 za 1996. godinu interesantan je sa stanovišta doprinosa izučavanju istorije moderne civilizacije našeg istorijskog prostora, kao i njegove interakcije sa svetom. Kao prvi tu je članak Marije Sešić »Milutin Milanković o brzini svetlosti« (41–58), zatim Zorana Nikolića i Zorana Stojiljkovića »Istorija razvoja elektromobila u Jugoslaviji« (85–100); Maje Nikolove, »Razvoj tehničkog fakulteta Velike škole« (59–84); Nikole Pantića, »Žujovićeve vizija Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje« (29–40); Zlatka Rendulića, »Istorija projektovanja aviona u VTI Zarkovo« (101–132). Kao prilog je dato i specijalno izdanje mape »Kanon osunčavanja« Milutina Milankovića, koji su priredili N. Pantić i A. Petrović.

Izvučena tema *Flogistona* br. 4 za 1996. jeste »Hemija u Vizantiji« (vid. tekst Ilije Marića), a od članaka za moderno doba važni su: Marija Sešić, »Martin Sekulić – prvi Teslin profesor fizike« (54–82); Milan Dimitrijević, »Teorija relativnosti u Srba« (82–109), Nataša Naerlović – Veljković, »Pristupno predavanje Milutina Milankovića« (110–124) Ljerka Opra, »Meteorologija u Srbiji«

(32–53). Ovde se nalazi i prevedeni članak Bernarda S. Finija »Svetlost sijalice« (209–227). Metodološki su interesantna dva članka: prvi, Ivana Gutmana »Prilog istoriji naučnih zabluda« (125–140) i Aleksandra Despića »Tri puta napretka nauke«. Iz Despićevog teksta između ostalog se saznaje da je u SANU 3. oktobra 1996. održan skup pod nazivom »Vrednovanje naučnog rada« o kome šira naučna javnost ništa ne zna, a koji će verovatno imati posledica po nju, odnosno po svakog naučnika pojedinačno, kao i po sudbinu nekih naučnih časopisa.

Poslednji, najnoviji broj *Flogistona* (br. 5 za 1997). nosi temu »Srpska geografija XIX veka« (Dragutina Petrovića). Ovde je objavljen i rad Ljerke Opra »Pavle Vujisić i hronika vremena na Balkanu« (75–131), zatim iz istorije hemije: Ivan Gutman i Snežana Bojić »Prve publikacije Srpskog hemijskog društva« (132–145), ali i rad Nenada Đ. Jankovića »Demonstracije studenata Velike škole« (146–156), Dobrosava Bjeletića »Tvorac i mag nebeske mehanike« (242–256), kao i na početku ovoga prikaza pomenuti tonski zapis atomskog fizičara Vladimira Ajdačića.

Muzej nauke i tehnike objavljuje i publikaciju *Pinus zapise*, čiji je urednik prof. dr Vladimir B. Šolaja, koji prezentuje radove i dokumente iz istorije inženjerstva, kao i drugih oblasti istorije industrije. Kao posebne knjige *Pinusa* objavljene su: *V. B. Šolaja, A. S. Magdić, Inženjeri u Knjaževstvu / Kraljevini Srbiji od 1834. godine do završetka Prvog svetskog rata*, Beograd 1994, str. 117. i *A. Stamatovića, Vojni proizvodni pogoni prva savremena industrija u Srbiji (1804–1878) »Pinus« zapisi*, Beograd, 1997, str. 193.

Flogiston ima i redovnu rubriku prikaza.

Dr Nikola Žutić, RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO, OD ILIR-SKE IDEJE DO VELIKOHRVAT-SKE REALIZACIJE 1453–1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1977, str. 335.

Nikola Žutić svakako spada u najznačajnije, među ne tako brojnim istoričarima, koji su se poslednjih decenija bavili složenim istoriografskim temama vezanim za istoriju Rimokatoličke crkve, klerikalizma, odnosa Rimokatoličke crkve i države, Rimokatoličke crkve i hrvatske nacije, katolicizma i civilnog društva. Istoričar, poslednjih godina zapažen po brojnim radovima koji su doprineli razbijanju tematske jednostranosti savremene historiografije i skretanju pažnje čitalačkoj publici na široki tematski krug pitanja vezan za postojanje i delatnost Rimokatoličke crkve u XX veku, u potrazi za odgovorima na brojna pitanja neminovno je morao da širi tematski i hronološki okvir svojih istraživanja. Deo vlastitih saznanja, razmišljanja i dilema sada se odvažio da saopšti u studiji »Rimokatolička crkva i hrvatstvo od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije 1453–1941«, pomećući hronološke granice svojih dosadašnjih istraživanja.

O učinkovitom istraživačkom naporu svedoči kompozicioni reljef ove polemične monografije. Pored uvodnih napomena, zaključka i popisa izvora i literature materija je izložena kroz više poglavlja, nejednakog obima, posvećenih hrvatskoj srednjovekovnoj mitologiji i »propitivanju« postojeće istoriografske literature o Hrvatima i hrvatstvu (9–46 str.), rimokatoličkoj misiji i prozelitizmu u srpskoj »Iliriji« od XV do XIX veka (47–132), Rimokatoličkoj crkvi i hrvatstvu u XX veku (133–210), Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao ostvarenju vekovnog cilja (211–238), političkim biografijama Stjepana Radića i Antuna Bauera (158–230).

U središtu interesovanja autora je viševakovno sazrevanje ideje o podunavsko-primorskoj Hrvatskoj. Nikola Žutić posebno prati, kroz više vekova, nastajanje i javljanje

istoriografskih falsifikata i njihovu percepciju u tzv. ozbiljnoj naučnoj historiografiji koja nastaje, preuzimanjem davno stvorenih stereotipa, i u našem vremenu. Njegovoj kritičkoj analizi izloženi su stavovi i delatnost ideologa velikohrvatstva A. Starčevića, E. Kvaternika, M. Pavlinovića, J. Franka, S. Radića, V. Mačeka, ali i delatnika u sferi historiografije poput V. Klaića, F. Bulića, D. Mandića, K. Draganovića, I. Meštrovića, F. Račkog, T. Smičiklase, F. Maočanina, J. Šidaka, fra L. Maruna i drugih. Posebna pažnja je poklonjena nastajanju »mitološkog hrvatstva«, ulozi sveštenstva i crkve u formiranju i širenju mitomanske istorijske svesti u hrvatstvu, tendenciji preuzimanja srpske prošlosti, srpske narodne epike, srpske tradicije i njeno »ugradivanje« u temelje nastajuće hrvatske nacionalne svesti i velikohrvatskog identiteta. O razmerama ideologizovane svesti koja nema mnogo dodirnih tačaka sa prošlošću i upotrebi falsifikata u političke svrhe najbolje govori preambula Hrvatskog ustava iz 1990. godine u kojoj se govori o »tisućtrista godišnjoj« državnopravnoj povesti Hrvata. Uporedo sa tim krajnje kritički i na momente polemički vrednuje se istoriografska literatura koja je nastajala i na »srpskoj« strani, njena nemoć i nezainteresovanost za razobličavanje istoriografskih falsifikata. Posebno, mada ne veliku celinu, predstavlja poglavlje posvećeno izrastanju hrvatske srednjovekovne mitologije. Analizi autora je posebno izložena izvorna osnova hrvatske srednjovekovne mitologije. Autor argumentovano pokazuje da je Rimokatolička crkva presudno uticala na stvaranje predstava o hrvatskoj prošlosti. Vredna su pažnje zapažanja da je Rimokatolička crkva i njeni delatnici, uz ostalo, i putem historiografije širila pojam hrvatstva na istok, a time, preko hrvatskog imena, vršila rimokatoličku prozelitsku misiju na pravoslavne »šizmatike«. U pobijanju postojećih istoriografskih falsifikata dr Nikola Žutić se poziva na istoričare hrvatskog porekla (posebno se poziva na Nadu Klaić, na njihova istraživanja i zaključke da je »hrvatstvo« nepoznat pojam u srednjem veku.

U drugoj glavi knjige (Rimokatolička misija i prozelitizam u pravoslavnoj »Iliriji« od XV do XIX veka) autor progovara o ideji rimokatoličkog ilirizma i njenoj funkcionalnoj upotrebi radi širenja svehrvatstva, daje konkretne primere realizacije rimokatoličke misije nad Srbima u rasponu od tri veka, piše o svehrvatskim koncepcijama Riterovog iliriz-

ma, pažnju posvećuje delatnosti Ljudevita Gaja, ilirskom »jezikoslovlju« rimokatoličkih sveštenika, rimokatoličkom jugoslovenstvu i »pravaškom« hrvatstvu, preobražaju ilirskog zavoda Sv. Jeronim u hrvatski zavod i drugo. Posebna pažnja je poklonjena rimokatoličkoj upotrebi ilirske ideje u misionarske svrhe. Posmatraju se putevi i načini kojima se uobličava hrvatska nacionalna svest i identifikuje čitav niz »zaslužnih« delatnika, kasnije zaboravljenih i potisnutih iz kolektivne svesti generacija, čijim je trudom i spremnošću da sve, pa i istinu, žrtvuju interesima crkve, ta svest utemeljena i širena (Bartol Kršić, Juraj Braković, Rafael Levaković, Franjo Glavinić, Ivan Lucić, Tomo Kovačević, Juraj Križanić i drugi). Posebno je analizirana delatnost Rafaela Levakovića na izradi (proizvoljno prepisivanje istorijskih izvora) tzv. »hrvatskih redakcija« kao i kasnija upotreba tih istorijskih falsifikata u formiranju poželjne slike o hrvatskoj istoriji. Za razliku od dela istoričara koji A. Starčevića smatraju rodonačelnikom svehrvatstva, Nikola Žutić, nakon temeljnih istraživanja, smatra da ta »čast« pripada Pavlu Riteru Vitezoviću koji je svoje svehrvatstvo »lukavo kamuflirao u ilirsko ruho«. Vitezovića autor označava rodonačelnikom ideje o stvaranju »Velike Hrvatske«. Žutić analizira Riterovo delo »Croatia rediviva« koje smatra temeljom velikohrvatskih ideja. Autor pokazuje da je Riterov panslavizam, u svojoj suštini, bio pankroatizam u genetičkom smislu. Pažnji autora nije izmakla ni delatnost Andrije Kačića Miošića, Adama Baltazara Krčalića, Ljudevita Gaja, Franje Račkog, J. J. Štrosmajera. Uočljiva je »crvena nit« koja povezuje ideje Ritera sa zagovornicima ilirstva a kasnije rimokatoličkog jugoslovenstva.

Centralni deo studije dr Nikole Žutića predstavlja poglavlje »Rimokatolička crkva i hrvatstvo u XX veku (do 1941.)«. U okviru tog poglavlja deo užih pojava je problematiziran u vidu posebnih celina posvećenih Prvom hrvatskom katoličkom sastanku i formiranju hrvatskog katoličkog pokreta, realizaciji hrvatske državne i nacionalne ideje na prostoru Bačke i Baranje, jugoslovenskom ujedinjenju i velikohrvatskoj ideji, jugoslovenstvu i Rimokatoličkoj crkvi, prozelitskom radu Rimokatoličke crkve među Srbima i Šiptarima Kosova, Metohije i Makedonije, unjtatskoj delatnosti Rimokatoličke crkve, nastajanju srpstva u Dubrovniku i njegovom potiskivanju u Boki, katoličkoj akciji, prozelitskoj misiji kroz kontrolu crkvenog braka, »Majki

božijoj« kao »Kraljici Hrvata« i drugo. Navedene teme poput mozaika oslikavaju delatnost Rimokatoličke crkve na prostoru Balkana, definišu prirodu klerikalizma, ukazuju na proces srastanja militantnog klerikalizma i ekskluzivnog nacionalizma, identifikuju prostorno širenje rimokatolicizma i pojma hrvatstvo na istok. Analiza odluka donetih na Prvom katoličkom sastanku (1900) pokazuje izrastanje simbioze između rimokatoličanstva i svehrvatstva. Dr Žutić identifikuje da katolički sastanak predstavlja medaš od koga se intenzivno počinje propagirati (i upotrebljavati) hrvatsko ime. U pitanju je bio pokušaj da se, nakon veka koji je propagirao ideje racionalizma, pastva opet vrati religiji i životu po njenim zakonima, tj. pokušaj Rimokatoličke crkve da i pored opadanja verovanja, preko povećanog uticaja u svim ostalim oblastima društvenog života, zadrži dominantno mesto u društvu. Posebno je analizirana delatnost hrvatskog pokreta, širenje hrvatske nacionalne ideje na prostor Bačke i Baranje kao mađarska krunovna područja – prostor koji tradicionalno nije bio hrvatski. Identifikovana je austrofiliska i germanofiliska tendencija u okviru hrvatske državne ideje. Pažnja autora posvećena je nastajanju političkog a kasnije i historiografskog stereotipa o jugoslovenskom ujedinjenju kao činu protivnom volji Hrvata. Ukazano je na pragmatizam hrvatske politike, strah Hrvata od činjenice da na kraju rata moraju da podele sudbinu poraženih, nastajanje dokumenata (»naputak«) sa kojima su hrvatski predstavnici stigli u Beograd krajem novembra 1918. godine. Prikazana je »lepeza« različitih mišljenja o ujedinjenju i data svedočenja aktera. Autor je dužnu pažnju posvetio jugoslovenstvu Rimokatoličke crkve u prvim godinama nakon nastajanja Kraljevine SHS (1918–1920). Vidne su transformacije koje Rimokatolička crkva, pod političkim diktatom novog vremena, čini sa namerom da tok događaja skrene u za nju željenom pravcu. Analizirano je pisanje rimokatoličke štampe, ukazano na veze italijanskog imperijalizma i rimokatoličkog prozelitizma, identifikovani fenomeni »dvoverništva« na Balkanu kao prelazne faze iz islama ili pravoslavlja u rimokatolicizam, prikazana ofanziva unijačenja (grkokatolici), progovoreno o tendencijama stvaranja makedonske pravoslavne crkve (delatnost unijata i bugarske pravoslavne crkve u Makedoniji), pisano o procesu katoličenja Srba u kome saraduju Austrija i Vatikan, u kome pored

sveštenika učestvuju činovnici i prosvetni radnici. Poseban odeljak dr Nikola Žutić posvećuje vatikanskoj propagandi koja je »Majku božiju« proglasila »Kraljicom Hrvata«. Kroz kalendar proslava posvećenih »Majci božijoj« i njihovo svetkovanje ubedljivo je prikazano širenje verskog fanatizma u dvadesetim i tridesetim godinama 20. veka. Dužna pažnja posvećena je i delatnosti katoličke akcije – pokušaju duhovne obnove. U skladu sa tim posebno je rasvetljena delatnost Ivana Merza, rad orlovskih društava (Hrvatski orlovski savez), angažman »Hrvatskog junaka«. Žutić se, što je veoma pohvalno, upustio i u istorijsko-pravnu analizu rimokatoličkog crkvenog braka pokazujući njegovu prozelitsku suštinu. Autor je razjasnio suštinu jubilarne godišnjice »Veza Hrvata sa Svetom Stolicom« koja je pala u 1941. godini. Mnogi naglasci i tumačenja koja su ponudena u monografiji Nikole Žutića sasvim su istoriografski novi.

Četvrto poglavlje knjige posvećeno je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao »Croatia sacra«. Taj deo rada ima funkciju epiloga. Ideja koja je praćena u vremenskom rasponu od tri veka nastajanjem te kvislinške tvorevine dosegla je do svoje realizacije. »Blagodeti« koje su proistekle za Hrvate zbog njihove vezanosti za Vatikan, za »zapadnu, kršćansku kulturu« posebno su analizirane. Posebno je analizirano ponašanje hrvatskih rimokatoličkih prelata, posete A. Pavelića papi, delatnost katoličke akcije (križarska bratstva i sestrinstva), formiranje hrvatske pravoslavne crkve kao poseban vid denacionalizacije Srba i drugo.

Poslednje poglavlje knjige posvećeno je ideološko-političkim metamorfozama Stjepana Radića i njegovim vezama (odnosu) sa Rimokatoličkom crkvom kao i političkoj aktivnosti hrvatskom metropolitu Antuna Bauera. Kroz delatnost ovih, svakako, najznačajnijih predstavnika Hrvata razjašnjena je suština srastanja nacionalnog i verskog u dvadesetim i tridesetim godinama XX veka. U pitanju su klasične »studije slučaja« iz kojih se mogu izvući dalekosežni istoriografski zaključci. Dokumentarno je izloženo austrofilsko gledište Stjepana Radića do 1918. godine i prikazana njegova delatnost kao apologete habzburškog dvora i srbofoba, ukazano je na njegovu proitalijansku orijentaciju nakon 1918. godine, kasnije jugoslovenstvo i antijugoslovenstvo, klerikalizam i antiklerikalizam, pokazane njegove protivurečne izjave i politički postupci (metamorfoze). Jasnije nego u postojećoj li-

teraturi, sa kojom, uostalom, stalno polemiše Nikola Žutić je odgovorio na složeno istoriografsko pitanje – Ko je Stjepan Radić. U pitanju je izazovni polemički tekst koji će, svakako, doprineti širenju granica dosadašnjih saznanja srpske i jugoslovenske historiografije o ispitivanoj pojavi. U delu teksta posvećenom zagrebačkom nadbiskupu Antunu Baueru posebno su vredni delovi koji govore o njegovim nastojanjima da hrvatski narod odvoji (udalji) od »pogubnih ideja buržoaskog modernizma i demokratizma«. Bauerova i ličnost i politika koju je vodio i ciljevi koje je pred sebe kao prvi čovek jugoslovenskog episkopata postavio veoma su jasno, reljefno prikazani.

Nikola Žutić je napisao polemičnu i potrebnu knjigu. Nije u pitanju depersonalizovana istorija već tekst koji obiluje ličnostima, bliskih Rimokatoličkoj crkvi ili njenim sveštenicima, koje su u različitim istorijskim epohama radile na širenju svehrvatske ideje. Jasno su identifikovani metodi rada, pravci delovanja, dosegnuti ciljevi. Uočljiva je doslednost u pretapanju planiranog u stvarno. U pitanju je zanimljiva studija, zrelo i sigurno pisana, faktografski nova, polemička do mere da je izazovna i da će, nadamo se, izazvati kreativna sporenja neistomišljenika – bez čega nema daljeg napretka u struci.

Ljubodrag Dimić

THE SERBS AND THEIR LEADERS IN THE TWENTIETH CENTURY (SRBI I NJIHOVE VOĐE U DVADESETOM VEKU), edited by Peter Radan and Aleksandar Pavković, Ashgate, Aldershot-Brookfield USA–Singapore–Sydney 1997, str. 260.

Piter Radan i Aleksandar Pavković poznati su srpskoj istoriografskoj i naučnoj javnosti kao agilni australijanski naučni poslenici srpskog porekla. Njihov skorašnji naučni angažman mahom je ostvarivan kroz fondaciju srpskih studija (The Serbian Studies Foundation), koja već desetak godina postoji pri australijskom Makvuori univerzitetu (Mac

Quarie University) i čiji je A. Pavković aktuelni šef. Ova fondacija izdala je nekoliko publikacija (*Bitka na Kosovu 1389, Srpske seobe, Srbi u Drugom svetskom ratu, Draža Mihailović-50 godina posle njegove smrti*) i naslovljenu knjigu smatramo produžetkom toga niza izdanja. Rada (*»Periša«*) i Pavković su svojim dosadašnjim radom i trudom stekli dostojan renome i uspostavili niz kontakata u srpskoj naučnoj dijaspori, među stranim naučnicima koji se bave srpskim prostorom i u ovdašnjim naučnim krugovima. To je sigurno bila prednost u okupljanju saradnika na naslovljenoj publikaciji. Premda pripadaju srednjoj generaciji naučnika, treba očekivati da će ovaj urednički i autorski tandem produžiti u ovom pravcu i obogatiti srpsku istoriografsku i političku bibliografiju novim projektima.

Cilj ove knjige, po rečima njenih priređivača Radana i Pavkovića, jeste da pruži novu perspektivu srpske istorije u 20. veku na taj način što će taj vek biti »prelomljen« kroz sažete biografije najznačajnijih Srba. Izabrano je devet vodećih ličnosti srpske istorije od početka 20. veka. Redom, kao u knjizi, to su: Nikola Pašić, Dragutin Dimitrijević-Apis, kralj Petar I, Radomir Putnik, kralj Aleksandar I, knez Pavle, Dragoljub Draža Mihailović i Slobodan Milošević. Na samom početku uvoda, priređivači su naveli da izbor ličnosti reprezentuje njihove lične stavove i poglede. Radan i Pavković su sa pravom pretpostavili da će i obično i stručno čitateljstvo imati svoje favorite i izbore ličnosti koji će se razlikovati kako po broju tako i po njihovom odabiru u odnosu na ponuđenih osam istorijskih ličnosti.

Osam ličnosti koje su obuhvaćene ovim naslovom portretisali su naučnici sa raznih strana sveta, raznih naučnih profila i različitih nacionalnosti. Sve to nije bilo prepreka da urednici Radan i Pavković sastave ko-rektno, jezički i metodološki ujednačeno delo pristupačno pre svega zapadnom čitaocu-koji je nema sumnje bio njihova ciljna grupa.

Kako su ponudene biografije najvećim delom pisali znalci i specijalisti za opisane ličnosti ili periode, očigledna je njihova ko-rektnost, sažetost i informatičnost. Neke biografije su u stvari sažeci ranijih studija od istih autora. Pomenimo Nikolu Pašića iz pera Aleksa Dragičića, Makenzijevo Apisa, Đorđevićevog Putnika ili Gligorijevićevog kralja Aleksandra. Ovaj poslednji predstavlja za vansrpsku publiku koristan sažetak i ino-

stranu promociju Gligorijevićeve studije nedavno izdate kod beogradskog BIGZ-a, dok su ostale studije dostupne zapadnoj čitalačkoj i stručnoj publici od ranije. Dve biografije, za koje verujemo da će privući najveću pažnju čitateljstva, jesu biografije armijskog generala Dragoljuba Draže Mihailovića iz pera mr Koste Nikolića i aktuelnog predsednika Republike Srbije Slobodana Miloševića koju je napisao prof. Lenard Koen (Lenard J. Cohen). Prethodni radovi ova dva naučnika i kontroverza Mihailovića i Miloševića jesu dobar motiv da se na ove dve biografije obrati najveća pažnja kritike i publike.

Nikolić je opravdao poverenje i urednika i muze Klio ponudivši dobru informativnu podlogu biografije generala Mihailovića. Nikolić je prezentirao i sintetizovao neka novija ovdašnja istraživanja, nagovestivši da će njegov doktorski projekat biti pouzdan i za naučnu i širu publiku atraktivan rad. Jedina zamerka može da se uputi prevodiocu (ima) koji očigledno stoji slabije sa vojnom terminologijom. Navodimo primer: Brzi odred, kojim je Mihailović komandovao do dolaska na Ravnu goru, preveden je kao »Express squad« i sl. I u drugim prevedenim biografijama ima po koji sličan propust, kao što je upotreba termina »Salonika front« umesto termina »Macedonian Front« koji se koristi u engleskom govornom području za Solunski front.

Lenard Koen se prihvatio nezahvalnog zadatka da napravi portret aktuelnog predsednika Srbije Slobodana Miloševića, pre svega zbog toga što je Milošević živ i još uvek delatan »srpski vođ« po čemu se razlikuje od drugih sedam opisanih istorijskih ličnosti, iza kojih stoji već decenijska istorijska distanca, dostupnost svakovršne građe i literature. O Miloševiću sve to ne postoji i njegovi postupci tek u nekom budućem vremenu treba da dođu u fokus objektivne istoriografije. Verovatno i sam znajući sve ovo, Koen se opredelio za analizu Miloševićevog uspona na čelnu poziciju među Srbima. Period iza 1988. godine sveden je na nekoliko rečenica, pre svega sumarnog karaktera. Za zapadnog čitaoca ova biografija će sigurno predstavljati interesantan doprinos sagledavanju ličnosti S. Miloševića, jer je mnogo od domaće (Zapadu nedostupne) literature i sećanja uvršteno u Koenov rad. On je čini se bio fasciniran knjigom Ivana Stambolića, čiji je uticaj više nego očigledan i domaći čitalac se u nekim trenuci-

ma oseća kao da čita Stambolićevu memoarsku knjigu. Znajući za površnost Zapada, od čitalaca do nauke i politike, smatramo da je i ovakva Miloševićeva biografija izazovna za njihovo čitateljstvo.

Približavanju srpske istorije zapadnom čitaocu služi i predgovor Pitera Radana pod naslovom »Srbi i njihova istorija u 20. veku«, u kojem se pruža kratak i efekatan pregled srpske istorije od početka veka do najnovijih događaja. Podvlačimo Radanovu ocenu da je najnoviji rat na ovim prostorima doneo »najveću seobu« Srba u njihovoj istoriji (str. 20), kao i da se srpska nacija nalazi u stanju prilične »anksioznosti i nesigurnosti« kako se približava 21. vek (str. 23).

Autor ovog prikaza smatra da je izostavljanje armijskog generala Milana Nedića prilično neopravdano, i pored ograda priređivača da je izbor pomenute osmorice njihovo viđenje srpskih vrhova u 20. veku. Jedan od autora u ovom izdanju dr Mile Bjelajac objavio je u knjizi »Sto najznamenitijih Srba« kratku Nedićevu biografiju, koja je mogla da bude polazni osnov za portret za ovo izdanje. Takođe, upadljiva je praznina za period socijalističke Jugoslavije. Priređivači su to uvideli i u uvodu izneli svoju dilemu o dva moguća kandidata: Milovanu Đilasu i Aleksandru Rankoviću koji zbog raznih razloga, svog opredeljenja ili nedostatka potrebnih arhivskih podataka, nisu ispunili uslove da se priključe portretima u knjizi. Nama se čini da su autori prevideli činjenicu da je Josip Broz Tito bio vođa Srba u pomenutom periodu, bez obzira na to da li se taj fakat nekome dopada ili ne. Tito, iako »neSrbin«, bio je vođa Srba još u Drugom svetskom ratu, neosporna ključna figura srpske istorije posle 1945. godine, a i danas ima Srba koji ga smatraju svojim vođom. Iako je naslov knjige »Srbi i njihove vode u 20. veku« autorima su bili dostupni radovi Stevana K. Pavlovića, te smatramo neopravdanim izostavljanje kontroverznog Josipa Broza iz spiska vođa Srba u 20. veku. On bi verovatno bio dobra paralela Dragoljubu Mihailoviću kao što bi portret dr Radovana Karadžića možda bio dobar pandan Slobodanu Miloševiću u ekskluzivnoj grupi srpskih vođa našeg veka.

Radanu i Pavkoviću valja odati svaku pohvalu za njihov naučni trud koji je obogatilo saznanje o srpskoj istoriji u vreme kada je srpstvu i Srbima udaren neopravdani žig opšteg krivca svetskih razmera, posebno u zemljama atlantske civilizacije. Izdavač

Ashton Publishing Ltd zaslužuje svaku pohvalu za ukusnu i modernu opremu knjige, koja prosto mami čitaoca da ovu zbirku uzme u ruke. Eventualni srpski prevod ove knjige trebalo bi proširiti, smatramo, navedenim nedostajućim ličnostima (Broz, Nedić, možda Karadžić...) čime bi knjiga postala posebno atraktivna za ovdašnju javnost i tržište.

Bojan B. Dimitrijević

NEPOZNATA STRANA KNJIGA O SRBIMA Meri E. Daram, KROZ SRPSKE ZEMLJE (1900–1903), Srpska Evropa, Beograd 1997, str. 338.

Ova knjiga, objavljena u Londonu u leto 1904 (Mary E. Durham, *Through the Linds of the Serb*), ostala je potpuno nepoznata našoj naučnoj i književnoj javnosti sve do ove godine. Nikad nije ni spomenuta u našoj publicistici, a kamoli da je o njoj napisan neki članak ili preveden koji njen deo. Slučaj je tim neshvatljiviji što je autorka napisala sedam knjiga i više članaka o Balkanu – verovatno više nego i jedan drugi stranac – a svako njeno delo prožeto je u većoj ili manjoj meri i srpskom temom.

Gotovo da je ostala nepoznata i sama autorka, a onoliko koliko se o njoj znalo ili zna sve je uglavnom u negativnom kontekstu. Za vreme Kraljevine Jugoslavije objavljene su dve-tri kratke vesti povodom jedne od njenih poslednjih knjiga, ali i to su bili samo komentari napisa o njoj u stranjoj štampi. Nedavno je na Beogradskom univerzitetu magistrirala jedna mlada dama sa temom o engleskim piscima o Srbima od 1900. do 1920. godine, a prošle godine njena teza je i štampana kao knjiga (Zadužbina Andrejević). U toj knjižici nekoliko stranica posvećeno je i mis Meri Daram, ali se knjiga *Kroz srpske zemlje* ne spominje čak ni u bibliografiji, premda bi morala da zauzme glavni prostor u tom magistrarskom radu.

Ne ulazeći u uzroke dosadašnjih ogrešenja o autorku i najbolju od svih njenih knjiga, naša javnost ove godine je napokon dobila priliku da se neposredno uveri u vrednost pomenute knjige njenim objavljivanjem u prevodu na srpski jezik u izdanju beogradskog

izdavačkog preduzeća Srpska Evropa, sa obimnim pogovorom prevodioca Vujadina Milanovića o autorki i njenom delu.

Meri Daram (Mary Edith Durham, 1863–1944) bila je jedno od sedmero dece uglednog londonskog lekara. Stekla je univerzitetsko obrazovanje kao slikar i antropolog, a kasnije postala i član dva kraljevska instituta.

Kao najstarija kći i zrela devojka za udaju morala je da provodi godine pored nepokretne bolesne majke, umesto da stvara svoju porodicu i svoj dom. Zapavši zbog toga u ozbiljnu psihičku krizu, lekar joj je savetovao kao jedini lek da svake godine po nekoliko meseci odlazi što dalje iz Engleske u sasvim drukčije okruženje. Ona je, prirodno, odabrala Crnu Goru kao najpogodniju egzotiku u to vreme.

Kad se 1900. obrela u Crnoj Gori, bila je opčinjena svim slikama ovog dela sveta, kao dete koje bi iz grada bilo prvi put izvedeno u seosku sredinu, iako je u Engleskoj dosta pisano o Crnoj Gori. Njeno oduševljenje i znatiželja su bili tako snažni da je u našim slobodnim zemljama provodila sve najlepše godišnje mesece i naredne tri godine i obišla više srpskih gradova i krajeva nego iko od naših ljudi tog doba. Proputovala je uzduž i popreko i Crnu Goru i ondašnju Srbiju, uglavnom na konju ili u kočijama, ali i postojećom železnicom do Kragujevca i Pirotu, pa i brodom od Negotina do Beograda. Sve svoje utiske stavljala je na papir ili u crtači blok, i tako sveže složila u knjigu od skoro trista pedeset strana pre nego što se uputila u novi poduhvat – u Makedoniju neposredno posle ugušenja Ilindenskog ustanka. Kao slikar i antropolog i kao intelektualka širokog spektra interesovanja, nijednu oblast ljudskog života, kako pojedinca tako i čitave srpske nacije i njenih delova (crnogorske i srbijanske), nije zanemarila u ovoj knjizi: međunarodna i unutrašnja politika Crne Gore i Srbije, crnogorski knjaz i srpski kralj (Aleksandar Obrenović i njegov žalosni kraj), etničke karakteristike, privreda, finansije, vojska, antropološke osobine, moral, vere i sujeverja, prošlost, savremeni trenutak i perspektive političkog i ekonomskog razvoja, posledice robovanja pod Turcima, sukobi sa Arnautima, narodna poezija i folklor, manastiri i crkve (Ostrog, Dajbabe, Morača, Žiča, Studenica, Đurđevi Stupovi kod Berana, Pečka patrijaršija, Dečani, Kruševac, Pirot i dr.), nošnje, kulinarsstvo, policija, Cigani, svinje, psi, Arnauti, Turci; putevi, planinske divljine

i njihovi bedni stanovnici i kolibe, gradska arhitektura i hegijena, krčme i njihova posluga, muško i žensko, staro i mlado; pod oružjem i na poslu itd.

Ali to je knjiga i o Engleskoj i o Evropi, o našim zabludama i njihovoj neobaveštenosti, o sramnoj engleskoj proturskoj i antisrpskoj politici, o sukobu evropskih i ruskih interesa na Balkanu, o upornoj borbi Austrije za dalje osvajanje Balkana, sa autorkinom oštrom osudom licemerja i oholosti Evrope, i pored njenog snažnog nacionalnog osećanja i ponosa kao podanice tadašnje najveće imperije.

Knjiga je, dakle, tim značajnija što ju je autorka predala u štampu odmah po završetku putovanja, te je izraz njenih spontanijih utisaka i opservacija bez naknadnog retuširanja i senčenja.

Autorka je već sledeće, 1905. godine objavila drugu knjigu sa putovanja po Makedoniji i krajevima koji su kasnije ušli u sastav albanske države, a za narednih dvadeset i nekoliko godina još pet knjiga i veliki broj članaka u engleskoj periodici, te je neosporno najplodniji strani pisac o Balkanu svih vremena.

Pored dokumentarne i kulturno-istorijske vrednosti, knjiga *Kroz srpske zemlje* je vredna i kao književno delo u kojem se pisac pojavljuje, uz dosta humorističkih tonova i zanimljivih realističkih dijaloga i monologa, kao živa junakinja u svome delu, koja se u velikoj meri poistovećuje sa svojim sagovornicima, koje niti mrzi niti voli, ali kojima se divi i kojima je zahvalna za njihovu toplinu, gostoljublje i spontan izliv osećanja prema njoj kao pravog junakinji, koja će (po njihovom naivnom verovanju da evropske vlade ne znaju pravu sliku položaja hrišćanskog naroda) oduzeti Evropi istinu o njima i promeniti joj sud o Turčinu i njegovim tadašnjim ili dotadašnjim podanicima.

Ona daje sliku naroda koji *žali* Evropu što sve do njenog dolaska nije imala iskrenog i vernog izvestitelja, koji bi joj preneo istinu o Balkanu i tako pomogao da se moralno uzdigne i dobije pravednijeg lik. Tu se junakinja oseti posramljenom i izdajnicom, i pored sve svoje engleske hladnokrvnosti; oseti da joj krv navire u obraze, priznajući, samo sebi, svoju nemoć da svojom ispovešću išta promeni, jer je svesna srama da Evropa dobija od svojih izvestilaca sa Balkana onakve izveštaje kakve ona od njih traži.

Vrednost knjige je tim veća što ju je autorka sama ilustrovala svojim crtežima i fotografijama iz najrazličitijih oblasti našeg on-

dašnjeg života (dvadeset ilustracija u crno-beloj tehnici).

O drugim knjigama Meri Daram ponešto je (više iskrivljeno nego verno) izloženo u pomenutoj štampanoj magistarskoj tezi, a ovde treba istaknuti da ova Engleskinja jake krvi već po odlasku u Makedoniju više nije romantičar, slikar i antropolog, nego politički opredeljeni podanik britanske krune u misiji vlade svoje zemlje, po svoj prilici sa odgovarajućim instrukcijama Ministarstva inostranih dela. Zato, te njene potonje knjige ne mogu imati istu vrednost i verodostojnost kojim se odlikuje ova, njena prva knjiga, kada se još nije nigde takoreći bila ni srela sa zastupnicima političkih interesa britanske krune.

Naš znatiželjni intelektualac može sada sve ovo da proveri i istinski se nauživa u bogatoj slikovitoj panorami naše stvarnosti na kraju naše patrijarhalne i epske epohe, u kojoj je sve živo žudilo za nacionalnim oslobođenjem neoslobođenih delova nacije i krajeva i za nacionalnim ujedinjenjem.

Vujadin Milanović

Mr Nebojša Popović, JEVREJI U SRBIJI 1918–1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 231.

Jevreji već vekovima žive na prostoru današnje Srbije, ali njihov život i rad kao da ne privlači dovoljnu pažnju istoričara. Tokom poslednjih decenija napisan je određeni broj monografija i rasprava o jevrejskoj zajednici, ali one se u glavnom odnose na pojedinačna pitanja iz njene prošlosti. To su prigodne ili naučno obrađene biografije nekih istaknutih ličnosti, popularni ili stručni tekstovi o jevrejskoj prosveti i kulturi, svakodnevnim životu, privrednoj delatnosti, antisemitizmu i sl. Opštu istoriju Jevreja na tlu Jugoslavije pružaju monografije: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988. delo grupe autora nastalo iz istoimene izložbe u Zagrebu i *The Jews of Yugoslavia (A Quest for Community)*, Philadelphia, 1979. autora Harriet Pass Freidenreich.

Monografija mr Nebojše Popovića *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. vremenski obuhvata razdoblje Kraljevine SHS (Jugoslavije), a prostorno približne granice današnje Republike

Srbije, što je rezultat rata na prostorima bivše SFRJ koji je onemogućio autorov rad u hrvatskim i bosanskohercegovačkim arhivima. Delo zato pruža celovitu sliku o Jevrejima u Beogradu i, koliko su to dopuštali izvori, o Jevrejima u unutrašnjosti današnje Srbije.

U uvodnom poglavlju ukratko je prikazana istorija Jevreja u Srbiji od najstarijih vremena do postanka Kraljevine SHS. Slede uvek korisni statistički podaci o ukupnom broju Jevreja u Kraljevini, kao i o njihovom broju na prostoru koji je bio predmet istraživanja, dobijeni na osnovu državnih popisa stanovništva iz 1921. i 1931. godine. Tabela su prikazani raspored i brojno stanje jevrejskog stanovništva po onim okruzima, srezovima i banovinama koje su se u celini ili delimično nalazile na prostoru koji danas obuhvataju granice Republike Srbije. Autor je u procentima prikazao profesionalnu i obrazovnu strukturu Jevreja, što je takođe ilustrirao tabelama.

Glavni deo monografije sastoji se iz nekoliko celina. Pre svega, obrađena je organizacija jevrejske zajednice i različite delatnosti u njenom okviru. Definisana je pojam jevrejske opštine kao »oblik samoupravne socijalno verske organizacije jevrejskog stanovništva jednog naselja ili grada« (str. 39). N. Popović daje podatke o broju aškenaskih, sefardskih i ortodoksnih opština, o njihovoj raspoređenosti na istraženom prostoru, njihovoj organizaciji, aktivnostima, nekim obavezama njenih pripadnika i o problemima oko osnivanja Saveza jevrejskih veroispovednih opština, ustanove čiji je cilj bio objedinjavanje svih jevrejskih opština u novoj državi. Sledi opis različitih humanitarnih, kulturnoprosvetnih organizacija i osnovni podaci o jevrejskoj štampi koja je izlazila u Srbiji između dva svetska rata.

Politička delatnost jevrejske zajednice u Srbiji obuhvaćena je posebnim poglavljem. U vreme Kraljevine SHS (Jugoslavije) stari sukob između beogradskih Sefarda i Aškenaza više nije bio aktuelan. Novo doba donelo je podelu na asimilacioniste i cioniste. Autor prati rad Saveza cionista Kraljevine SHS (Jugoslavije) i drugih organizacija čiji je cilj bio stvaranje jevrejske nacionalne države. Navodi poteškoće na koje su nailazile pristalice jevrejske nacionalne ideje u Srbiji i objašnjava zašto najveći deo Sefarda nije bio sklon cionizmu, iako ga je pomagao različitim novčanim priložima. U okviru istog poglavlja,

Popović je obradio delatnost Nezavisnog reda Bene Berit i zastupljenost Jevreja u političkom životu Kraljevine, preko pripadnosti pojedinaca nekoj od građanskih partija ili komunističkom pokretu.

Sledeće poglavlje odnosi se na privrednu delatnost jevrejske zajednice. Zahvaljujući specifičnim uslovima života, Jevreji su se specijalizovali za određene privredne grane. Među poljoprivrednicima predstavljali su pravu retkost, a malobrojni su bili i među zanatlijama. Zato su bili veoma zastupljeni u trgovini, industriji i bankarstvu. Takvo stanje stvari bilo je i u Kraljevini Jugoslaviji. U monografiji su navedene brojne fabrike i banke u kojima su Jevreji igrali krupnu ulogu kao članovi upravnih odbora, vlasnici deonica i direktori. Tabelačno je prikazano učešće Jevreja u pojedinim granama trgovine i industrije. Deo ovog poglavlja razmatra pitanje trgovinskih odnosa Kraljevine Jugoslavije sa Palestinom, tada teritorijom pod britanskim mandatom, jer to je jedino područje koje je bilo isključivo u rukama jevrejskih trgovaca.

Analiza odnosa između Jevreja i Srba i politike države prema jevrejskoj zajednici predstavlja obimnu celinu Popovićeovog dela. U uvodnom poglavlju opisane su različite faze u njihovim međusobnim odnosima nakon 1804. godine, sve dok u vreme Berlinskog kongresa Jevrejima nisu priznata puna građanska prava u Kneževini Srbiji i dok ih približno do 1918. nije prihvatila srpska javnost kao ravnopravne susede. U Kraljevini SHS (Jugoslaviji) jevrejska zajednica je tretirana kao verska zajednica i ustavom je njenim pripadnicima zagantovana puna sloboda veroispovesti. Kao pojedinci, Jevreji su uživali puna građanska prava. Blagonaklon stav države prema Jevrejima održao se tokom većeg dela života Kraljevine. Autor navodi da je još srpska vlada na Krfu podržala Balfurovu deklaraciju i da su se kasnije jugoslovenske vlade prijateljski odnosile prema cionističkom pokretu. Dobri odnosi između države i jevrejske zajednice počeli su da se kvare u vreme vlade Milana Stojadinovića, da bi u jesen 1940. godine vlada Cvetković-Maček donela dva antisemitska zakona. Donošenje ovih mera bilo je »isključivo posledica učvršćivanja nemačkog ekonomskog i političkog uticaja na zvaničnu jugoslovensku politiku« (str. 140).

Posebno je obraden odnos Jevreja prema Kraljevini Jugoslaviji. Autor se slaže sa konstatacijom Hane Arent da su Jevreji kao na-

cionalna manjina svugde u Evropi, bez matične države i nekompaktno naseljeni, bili spremni da se nagode sa svakom vladom i da je podrže, bez obzira kakvu je politiku ona zastupala, samo da bi se zaštitili od novih zabrana i progona. Zato je najveći deo jevrejske populacije na teritoriji Kraljevine SHS prihvatio novu zajednicu. Antisemitske uredbe kraljevske vlade iz 1940. godine pokolebale su poverenje pripadnika jevrejske zajednice u državu, ali ni tada u njihovim zvaničnim istupanjima nije dovedeno u pitanje klicanje kralju i otadžbini.

Znatan prostor posvećen je problemu antisemitizma. Devetnaesti vek bio je epoha emancipacije Jevreja i njihovog uključenja u privredni, kulturni i politički život evropskih država i naroda. Praktično, među pripadnicima svih evropskih naroda javio se otpor prema sve izrazitijoj ulozi Jevreja u društvenom životu. U drugoj polovini 19. veka to nezadovoljstvo se artikulisalo u antisemitski pokret. Među srpskim trgovcima i zanatlijama vladało je tokom 19. veka neprijateljstvo prema Jevrejima kao poslovnim konkurentima, ali ono nikada nije dovelo do stvaranja antisemitske stranke, kao npr. u Nemačkoj. Dvadesetih godina našeg veka zabeleženi su sporadični antisemitski istupi u srpskoj sredini. Tek u drugoj polovini tridesetih godina razvija se organizovan antisemitski pokret, olicen u jugoslovenskom narodnom pokretu »Zbor« Dimitrija Ljotića. Ova u osnovi slaba politička organizacija u svemu je kopirala nacistički uzor, pa se to odrazilo i na njen stav prema Jevrejima. Pripadnici »Zbora« i neki domaći antisemiti koji nisu formalno pripadali ovoj organizaciji pisali su različite i ne naročito originalne protivjevrejske brošure. Nebojša Popović smatra da se antisemitizam u Srbiji pred Drugi svetski rat javlja »isključivo kao 'uvozni' fenomen i (da) ima ograničene razmere i uticaje« (str. 159).

Deo poglavlja o odnosima između Jevreja i države, odnosno Jevreja i srpskog okruženja, bavi se problemom jevrejskih izbeglica. Radi se o ljudima koji su napustili zemlje zahvaćene nacizmom i tražili sklonište u Palestini. Mnogi su prošli kroz Jugoslaviju, u kojoj su se kraće ili duže vreme zadržali, što je komplikovalo njen međunarodni položaj.

Posebnu celinu monografije čini odeljak o Jevrejima na prostoru današnje Vojvodine. Naglašena je njihova vezanost za Mađarsku, koja je izazvala nepoverenje jugoslovenskih vlasti prema njima.

Poslednje poglavlje knjige odnosi se na stvaralaštvo i javnu delatnost Jevreja u Srbiji između dva svetska rata. Popović pruža čitaocu kratke biografije stvaralaca kao što su: književnik Stanislav Vinaver, psihoanalitičar Hugo Klajn, izdavač Geca Kon, likovni umetnici Leon Koen, Marko Čelebonović, muzički umetnik Rafailo Blam, javni delatnici dr David Albala, dr David Alkalaj, Šemaja Demajo i drugi.

Monografija sadrži nekoliko priloga. To su integralni tekst predavanja *Savremeni problemi*, održanog u beneberitskoj loži »Srbija« 1934. godine, odlomci iz filosemitskog rukopisa *Zakon solidarnosti*, autora Mihajla Trifunovića, članak beogradskog lista »Vreme« iz septembra 1940. kojim se najavljuje donošenje dve antisemitske zakona i izveštaj članova rukovodstva Saveza jevrejskih veroispovednih opština o prilikama u kojima su se nalazile jevrejske izbeglice iz tzv. »Kladovskog transporta«, tokom zime 1939/40.

Delo mr Nebojše Popovića po obimu nije veliko, ali je značajno jer pruža celovitu sliku o životu i radu jedne male zajednice, koja je odigrala bitnu ulogu u društvenom razvoju ondašnje Srbije.

Ivan S. Hofman

Dr Smiljana Đurović, S TESLOM U NOVI VEK, NOVA SINTEZA ISTORIJE, Izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka grada Beograda, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1997, str. 307.

Najnovija knjiga dr S. Đurović, koja se bavi istraživanjima ekonomskog razvoja Kraljevine Jugoslavije, istorijskom metodologijom, filozofijom istorije i istorijom ideja, sadrži njene radove objavljene poslednjih dvadesetak godina po raznim časopisima i zbornicima radova. U pitanju je 20 radova iz ekonomske istorije Kraljevine Jugoslavije, predgovor i rezime na engleskom jeziku.

Zbog interesantnosti i značaja obradivane problematike, navodim naslove svih objavlje-

nih priloga: Tesline ideje o modernom svetu elektriciteta i povećanju ljudske energije; Problem modernizacije Balkana u 20. veku; Ekonomski faktori u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca; Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918–1941; Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941; Industrijalizacija Srbije legitimitet za moderni svet 20. veka; Ekonomsko-istorijska istraživanja Mije Mirkovića o uzrocima ekonomskog zaostajanja Jugoslavije početkom 20. veka; Pokušaj modernizacije države i uključivanje Kraljevine SHS u industrijsku civilizaciju; Uspon Beograda – raskid sa paradoksima; Akcionarstvo kao oblik svojine u Beogradu 1918–1929; Ekonomske osnove slovenofilstva – čehoslovački interesi u Srbiji posle Prvog svetskog rata; Jevrejski kapital u privredi Vardarske banovine 1929–1941; Značaj Amerike za ekonomiju Jugoslavije između dva svetska rata; Električni rat u Novom Sadu; Kritika agrarističke ideologije – osnovne ocene teoretskog časopisa »Klasna borba« o ekonomskom razvoju i problemima Jugoslavije između dva rata; Učešće Srbije u modernizaciji Francuske; Sankcije Društva naroda prema Italiji 1935. i jugoslovenska privreda; Ekonomska kompatibilnost jugoslovenskog prostora s Evropom i uzroci Drugog svetskog rata; Ekonomski ciljevi fašističkih država na prostoru Jugoslavije u Drugom svetskom ratu; Stare i nove tehnologije i istorijska svest na jugoslovenskom prostoru u prvoj polovini 20. veka.

U veoma interesantnom predgovoru autorka, polazeći od ocene da postojeća jugoslovenska historiografija ne daje elemente za stvaranje istorijske slike koja bi odgovarala stvarnoj poziciji srpskog naroda u modernoj civilizaciji – zagovara novu sintezu istorije Jugoslavije, zalaže se da se u nju ugrade »rezultati istraživanja totalne istorije«, a posebno ekonomske istorije Jugoslavije i istorije ideja i upućuje apel za »preporod istorijske svesti i povratak novom racionalizmu«.

Kao prilog u tim nastojanjima, ona nudi ove svoje tekstove, opravdano smatrajući da su oni argumentacija za zaokret u radu »prema opštoj istoriji i komparativnim istraživanjima istorije Balkana i evropskih naroda« radi objektivnog salgedavanja pozicije srpskog naroda u strukturalnim promenama savremene istorije sveta.

Knjiga je, na neki način, posvećena Nikoli Tesli, tom besmrtnom građaninu sveta srpskog roda, čarobnjaku iz Oza na polju elektrotehnike i elektronike, koji je duboko spoznao prirodu i njene zakone, čija su otkrića i shvatanja ugrađena u univerzalnu osnovu planetarne civilizacije budućnosti. Zato, autorka svoju knjigu naslovljava »S Teslom u novi vek« i svoj prvi rad u njoj posvećuje njemu.

Istoriografska analiza pomenutih radova S. Đurović pokazuje da oni predstavljaju značajne priloge za izučavanje privrednih problema i razvoja Jugoslavije između dva rata i da su putokaz za probleme koje tek treba istražiti. Oni takođe ukazuju i dokazuju:

- koliko je ekonomska istorija Jugoslavije između dva svetska rata važna za njeno uključivanje u opšte svetske tokove druge industrijske revolucije – elektrifikacije;

- da su SAD od početka 20. veka direktno umešane u istorijsku sudbinu jugoslovenskih naroda, i da su dva Jugoslovena – Tesla i Pupin postali stubovi američkog napretka, a time i stubovi modernizacije naše planete;

- osvetljavaju razvoj kapitalističkih odnosa, a pre svega u urbanim delovima međuratne Jugoslavije;

- nude novu istorijsku sliku nedavne prošlosti i opominju da više ne sme da se ponovi greška da ne znamo neke osnovne stvari o sebi i svom istorijskom biću u modernoj civilizaciji;

- da je stvaranje jugoslovenske države 1918. samo jedan u nizu pokušaja, od antike do danas, da se država organizuje na ovom balkanskom raskršću i izvrši ekonomska, društvenopolitička, kulturna i civilizacijska integracija, da je šansa nove države bila u »mogućnostima korišćenja i sustizanja već postignutih civilizacijskih dostignuća i oblasti kulture i ekonomije u Zapadnoj Evropi, u mogućoj afirmaciji prirodnih bogatstava jugoslovenskih zemalja i njihovom objedinjavanju u cilju povećanja nacionalnog bogatstva, a time i uslova življenja svake ljudske jedinice«;

- da je pogrešno bilo, bez ekonomsko-istorijskih istraživanja, kako je to bilo do sada, neistorično insistiranje na izučavanju političkih separatizama i dezintegracionih faktora, kada je u pitanju istorija Kraljevine Jugoslavije, da se malo brinulo o silama integracije sa stanovišta modernog civilizacijskog razvoja i da su trendovi političkog separatizma, uvek bili, sve do naših dana, direktno suprot-

stavljeni osnovnim trendovima moderne industrijske civilizacije;

- da moderna istorijska sinteza ne može samo počivati na analizi i sintezi činjenica iz političke istorije, već i na analizi ukupnog ekonomskog razvoja i svih pitanja modernizacije društva;

- da postoji jedinstvo istorijskog vremena (prošlosti, sadašnjosti, budućnosti), tako da je smisao bavljenja prošlošću u pomaganju društvu, čoveku da bolje razume svoju složenu sadašnjost i što bolje nasluti budućnost;

- da moramo racionalno promišljati našu prošlost, da je svest o sebi osnovna odlika ljudskog postojanja;

- da je prošlost složenija, a naša istorijska znanja nepouzdanija nego što se to obično misli;

- da je prisutna autorkina razumna briga za sudbinu naših prostora i njeno ukazivanje da samo integracija, ekonomska pre svega, može zaštititi te prostore od civilizacijske katastrofe, koja se nadvija nad ovim delom sveta;

- da su svi objavljeni tekstovi podsticajni, da nude činjenice i dokaze, otvaraju nove probleme, da su lišeni frazeološkog terorizma, koji je čest u političkoj istoriji, i da ovako sakupljeni u jednoj knjizi doživljavaju istinsku valorizaciju.

Možda je naslov ove knjige – »S Teslom u novi vek«, (a autorka napisala da je provokativan) – vizionarski, jer N. Tesla je čovek za sva vremena, čovek koji je, kako iz knjige saznajemo, sanjao da ostvari svet oslobođen od gladi i teškog rada, da ostvari brzu i laku svetску komunikaciju, kontrolu vremena, neiscrpane izvore energije, bezgraničnu svetlost, veze sa oblicima života na drugim planetama i sl.

Ova knjiga dr S. Đurović obogaćuje naša istorijska saznanja o problemima ekonomskog razvoja Kraljevine Jugoslavije, Srbije pre svega, naša saznanja o problemima moderne civilizacije na našim prostorima i podstiče na razmišljanje o našoj istorijskoj sudbini u prošlosti i budućnosti.

Mirosljub Vasić

Dr Momčilo Pavlović, Mira Ninošević, Veroljub Trajković, **IZBORNE BORBE U LESKOVAČKOM KRAJU 1919 – 1939**. Knjiga prva (1919–1929), Narodni muzej, Leskovac 1997, str. 344.

Ova knjiga je deo projekta koji obuhvata problematiku izbornih borbi u leskovačkom kraju između dva svetska rata. Prva knjiga, koja je upravo izašla, prikazuje vreme u kojem je važio Vidovdanski ustav i koje se, uprkos svim teškoćama u političkom životu, smatra demokratskim periodom u istoriji Jugoslavije, mada ne i prosperitetnim sa stanovišta očuvanja državne zajednice i izgrađivanja unutrašnje kohezije u državi.

Opredeljujući se za ovu značajnu i još uvek neistraženu temu, kako na opštem tako i na lokalnom nivou, autori su morali da istraže dve strane istog problema. S jedne strane, da prate opšte tokove i kretanja u političkom životu zemlje i njihov neposredni odraz na terenu tri sreza koje autori označavaju kao leskovački kraj, i s druge strane da lokalni politički ambijent, lokalnu politiku i lokalne vođe stranaka smeste u opšti okvir događaja i ocene doprinos ovoga kraja i njegovih političkih predstavnika opštoj parlamentarnoj istoriji Kraljevine SHS / Jugoslavije. Autori su u potpunosti uspeali da ovu tematiku obrade na odgovarajući način.

Knjiga je koncipirana tako da u isto vreme prikazuje izborne borbe u kojima su se pojavljivali isti politički i personalni faktori, i neposredno delovanje tih ljudi na području leskovačkog kraja, a posebno u Leskovcu kao centru šire oblasti. Posebno je zanimljiva rekonstrukcija rada leskovačke opštine, tj. praćenje njenog rada za vreme mandata svakog predsednika i njihov učinak u rešavanju brojnih komunalnih problema koje je imao ovaj industrijski grad.

Autori su pokušali da izborom dokumenata, imponantnog broja plakata, članaka iz lokalne štampe i usmenih iskaza rekonstruišu duh onog vremena, političke strasti, manipulacije i međusobna obračunavanja. Poslanike iz ovoga kraja možemo pratiti i u radu parla-

menta Kraljevine, gde su učestvovali u političkim aktivnostima. Dva ministra, (Živojin Rafajlović i Vlajko Kocić), dva sekretara Skupštine (Miladin Dragović i Dimitrije Popović), od kojih je jedan bio i potpredsednik (Dragović), predstavljaju solidan bilans i doprinos ovoga kraja istoriji parlamentarizma Kraljevine SHS. Ostali poslanici, od kojih je najviše bilo zemljoradnika (modernije nazvani ekonomima – Krsta Marković, Gligorije Ivanović, Proka Stanković, Mihajlo Jovanović i drugi), takode su na adekvatan način predstavljeni u knjizi. Pored toga, autori su dali i slike gotovo svih poslanika, kao i njihove kratke biografije i utiske o njima koje je izneo jedan službenik predratne leskovačke opštine.

Knjiga je koncipirana hronološki, sa detaljnom rekonstrukcijom svih izbora, počev od izborne kampanje koja je najuverljivije prikazana govorom plakata i drugih dokumenata, preko rezultata izbora koji su dati za svako biračko mesto u sva tri sreza, iz čega se može videti koja je politička stranka, ili njen predstavnik, imala najveći uticaj u tom srezu. Ovo je dato u kontekstu opštih kretanja i rezultata izbora u zemlji.

Svi glavni politički procesi i događaji u zemlji imali su odjek u ovom kraju. Autori su prikazali reakciju i odjek u leskovačkom području na Obznanu, ostavke i deklaracije vlada, delovanje Radića, Pašića i ostalih političkih ličnosti, junske događaje u Skupštini i slično. Leskovačka štampa reagovala je na ove događaje kao i ostalo javno mnjenje u zemlji. Ubistvo u Skupštini 1928. i ovdje je bilo osuđeno, kao što je kritikovano iritirajuće ponašanje Radića i njegove stranke.

Ova knjiga predstavlja doprinos ne samo izučavanju lokalne istorije nego i jugoslovenskoj historiografiji uopšte. Ona prevazilazi granice ovoga kraja i pripada korpusu zapaženijih istoriografskih dela o lokalnoj problematiki. Naročito je dragocena za leskovački kraj i grad Leskovac, jer su u njoj sistematizovani događaji i ljudi koji su inače potisnuti u istoriografskim radovima. Pisana je dobrim i jasnim stilom, pa je zato preporučujemo i širem krugu čitalaca.

Ranka Gašić

Božin Jovanović, PRIVREDA TIMOČKE KRAJINE 1940–1990, Javno preduzeće štampa, radio i film, Bor, 1995, str. 400.

Božin Jovanović poznat je u privrednim i političkim krugovima jugoslovenskog istorijskog prostora, kao uspešan privrednik i predsednik Privredne komore Jugoslavije 1982/1983. godine. Manje je poznato da je on objavio i više od 40 članaka i priloga iz oblasti privrede u raznim stručnim časopisima. Ova knjiga je rezultat višedecenijskog istraživačkog rada, zasnovana na izvornoj dokumentaciji, ličnim zapisima autora kao aktera događaja i svedočenjima savremenika. Reč je o privrednoistorijskom sintetičkom pregledu, koji je napisao jedan od najboljih poznavalaca ne samo ekonomije, nego i društvenog razvoja Timočke krajine u drugoj polovini 20. veka.

U porednom analizom podataka autor ukazuje na promene u ekonomsko-privrednoj strukturi Timočke krajine od 1940. do 1990. godine. Privredno-ekonomski razvoj izazvao je i promene u svim sferama života, pa je prirodno da autor prati i izmene u načinu života ljudi, saobraćaju, zdravstvu, školstvu, komunalnom uređenju, kulturi življenja i stanovanja. Jednom rečju, autor prati ukupne promene u Timočkoj krajini za proteklih 50 godina.

Autor pregledno prati genezu razvoja Timočkog kraja, poreklo stanovništva, privredno-ekonomski razvoj i nivo razvoja uoči Drugog svetskog rata. Na osnovu istorijske literature, statističkih podataka, izvorne arhivske građe i sećanja, B. Jovanović je prikazao, ne samo nivo privrednog razvoja nego i način života u gradu i na selu.

Istorijat razvoja privrede dat je po granama: rudarstvo i industrija, poljoprivreda, šumarstvo, zanatstvo, trgovina i ugostiteljstvo, saobraćaj i komunalne aktivnosti. Privredne prilike se prate u Timočkoj krajini, ali u sklopu razvoja Srbije i Jugoslavije.

Posebna pažnja data je privredi u ratu 1941–1945 i ratnoj šteti koju su joj nemački okupatori naneli. U posebnom poglavlju prikazan je period ekonomske obnove 1944–

1946. godine, uz isticanje spremnosti stanovništva da učestvuje u privrednoj obnovi prema svojim fizičkim i materijalnim mogućnostima.

Na osnovu statističkih pokazatelja, B. Jovanović analitički prati privredni razvoj Timočke krajine u okviru ekonomskog razvoja Srbije u Jugoslaviji. Analizom dokumenata i statističkim podacima (tabelama) prikazan je privredni razvoj po granama i njegov ubrzani razvoj od 1947. godine. Saobraćaj, vodno i šumsko bogatstvo, industrija, rudarstvo, poljoprivreda, doživeli su takav razvoj da su u proteklih 50 godina potpuno izmenili privrednu strukturu Timočke krajine. Od agrarne oblasti, u kojoj je 85% stanovništva živelo na selu, Timočka krajina je izrasla u agrarno-industrijsku oblast sa razvijenom industrijom, rudarstvom i poljoprivredom.

Osnovu privrednog razvoja predstavlja RTB Bor, svetski gigant u proizvodnji i industriji prerade bakra i plemenitih metala i hidroelektrana Đerdap, koja po proizvodnji električne energije spada među najveće u Evropi. Na savremenoj tehnologiji razvila se i hemijska industrija u Prahovu, koja je dala veliki doprinos razvoju poljoprivrede. Njeni prinosi su sada četvorostruko veći u odnosu na one od pre 50 godina.

Industrija prerade metala zapošljava blizu šest hiljada radnika, a savremeni tehnološki nivo dostigla je i industrija nemetala, posebno proizvodnja kristala i predmeta od porcelana. Od tekstilnih preduzeća, sa manufakturnom i zanatskom proizvodnjom, razvila se tekstilna industrija, sa najsavremenijom tehnologijom.

Usavršena je tehnologija prerade kože i ostvarena je proizvodnja obuće po standardima visoke mode. Drvna industrija je takođe izgrađena, ali još uvek zaostaje u odnosu na sirovinsku bazu. Građevinska industrija sa starom tehnologijom takođe je zabeležila veliki napredak, naročito u kvalitetu. Građevinarstvo je izraslo u industrijsku granu sa savremenom opremom i velikom produktivnošću rada.

Poljoprivreda u Timočkoj krajini za 50 godina razvila se u vrlo produktivnu privrednu granu sa razvijenom proizvodnjom na društvenim dobrima i kombinatima kao i individualnom robnom proizvodnjom na privatnim posedima. Modernizacija je vidna u odnosu na mehanizaciju i upotrebu hemijskih sredstava, koji su omogućili visoku proizvodnju u ratarstvu, vinogradarstvu, stočarstvu na

privatnim i društvenim posedima, što je omogućilo razvoj industrije prerade poljoprivrednih proizvoda, skladištenje, rad klanica, mlekara, pivare i industrije stočne hrane.

Razvoj saobraćaja i elektrifikacija omogućili su da sva naselja budu povezana savremenim putevima i da budu elektrificirana. Pored Dunava, Timočka krajina je povezana sa ostalim krajevima Srbije i Jugoslavije dvostrukim železničkim pravcem (Prahovo – Zaječar – Niš – Beograd i Prahovo – Zaječar – Bor – Majdanpek – Beograd) i savremenim putevima Paraćin – Boljevac – Zaječar – Bor i Kladovo – Negotin – Zaječar – Knjaževac – Niš, kao i Dunavskom magistralom preko Donjeg Milanovca, Petrovca i Beograda. Sa svojih 1.679 km asfaltiranih puteva, drumski saobraćaj je otvorio Timočku krajinu prema Jugoslaviji.

Promenjena je struktura stanovništva, opštinski centri izrasli su u gradove sa komunalnim uređenjem i službama. Razvijena je trgovačka, zanatska i ugostiteljska mreža, banjski i lovni turizam. Razvijena je zdravstvena služba i školska mreža. U Zaječaru postoji profesionalno pozorište, Gradski muzej, a u čitavoj Krajini mreža kulturnih institucija.

Seoska naselja se urbanizuju, dovodi se vodovod, uvode telefoni, domaćinstva su snabdevena električnim aparatima, belom tehnikom, radio-aparatima i televizorima. Poljoprivredni radovi se obavljaju sa mehanizacijom, a znatan broj seoskih domaćinstava raspolaže i putničkim automobilima.

Knjiga Božina Jovanovića pokazuje da je za proteklih 50 godina Timočka krajina doživela industrijalizaciju, elektrifikaciju, modernizaciju proizvodnje i civilizacijske promene, koje su joj omogućile da se uključi u vreme informatike i svetske ekonomske i društvene tokove.

Knjiga govori o civilizacijskim promenama u proizvodnji, životu i radu u Timočkoj krajini. Iako načinom izlaganja podseća na hroniku, po sadržaju je uporedni pregled sa istorijskim osvrtom i sintezom privrednog razvoja Timočke krajine.

Slavoljub Cvetković

POLITICAL AND IDEOLOGICAL
CONFRONTATIONS IN TWENTY-
TH CENTURY EUROPE:
Essays in Honor of Milorad Draskovic,
priedili – Robert Conquest i Dušan J.
Đorđević 1996 New York. str. 290.

Zbornici u čast pojedinih istaknutih naučnika zgodan su povod da se na jedno mesto skupe različiti naučni prilozi, jer se njihovi sastavljači ne moraju držati tematskih ograničenja kao u klasičnim zbornicima, na primer sa naučnih skupova.

Ovaj zbornik posvećen je jednom od najznačajnijih srpskih istoričara dijaspore, stručnjaka za svetski komunistički pokret, pre svega Kominternu, o kojoj je napisao nekoliko knjiga. U njemu su sakupljeni radovi dve grupe autora: Srba koji su saradivali sa Miloradom Draškovićem (Dimitrije Đorđević, Predrag Protić, Branko Lazić, Dušan Đorđević, Aleks Dragnić), kao i velike grupe pre svega američkih naučnika kojima je zajedničko to što su svi, zajedno sa Draškovićem, bili »pitomci« čuvenog Huverovog instituta, jedne od najznačajnijih svetskih ustanova za proučavanje bivšeg komunističkog sveta. Među njima su i neki od najpoznatijih svetskih znalaca te problematike, poput Adama Ulama, Roberta Konkvesta (Conquest), Ričarda Pajpsa (Pipes), Aleksa Inkelesa i Đovani Sartorija. Van ovih grupa su dva priloga Matije Bečkovića, poema »Vezivanje za mrca« i esej o budućnosti.

Za jugoslovenskog čitaoca deo o životu i delatnosti Milorada Draškovića i njegovog oca može biti zanimljiv kao protivteža ogromnoj masi radova koji glorifikuju komunističku verziju istorije. Na primer, rad Branka Lazića podseća na to da je postojao i anti-komunistički omladinski pokret na Beogradskom univerzitetu i to ne samo ljotićeuskog, već i liberalnog usmerenja. Zanimljivo je i svedočenje Draškovićevog kolege sa Huverovog instituta, Denisa Barka, o Draškovićevom konsekventnom stavu i prilikom studentskih pokreta na američkim univerzitetima šezdesetih godina. Kao zatočnik građanskih vrednosti, Drašković se suprotno glavnoj

intelektualnoj struji tog trenutka izjasnio protiv dekompozicije klasičnih liberalnih vrednosti američkog školstva i društva u celini.

Na prethodne reči bi se mogao nadovezati članak Aleksa Dragića o studentskim nemirima 1968. godine. On s pravom ističe neobičnost tog događaja, možda jedinog društvenog pokreta koji je prevazišao blokovske granice. Veći deo članka je prepričanje događaja, dobro poznatih beogradskoj publici. Najzanimljivije u celom članku je povezivanje intervencije u Čehoslovačkoj i stiska režima prema beogradskim studentima, jer je režim dobio alibi: sada je mogao da tvrdi da bi obnavljanje studentskih demonstracija išlo na ruku Sovjetima. S istoriografske tačke gledišta je dragocen intervju sa Dragoljubom Jovanovićem koji je autor napravio u julu 1968. godine, u kome Jovanović hvali studente zbog taktičke briljantnosti i hrabrosti. Stari opozicionar Jovanović je bio zadovoljan i zbog činjenice da su studentske demonstracije podsetile na snažnu demokratsku tradiciju Srbije. Ovo svedočenje je verovatno jedan od retkih iskaza Dragoljuba Jovanovića o događajima iz najnovijeg vremena. Velika šteta što nema više takvih iskaza, ne samo kada je on u pitanju.

Istoriografski je zanimljiv i Pajpsov o poljsko-sovjetskom ratu 1920. godine. Oni Srbi koji se žale na politiku Kominterne prema Srbima, utešili bi se da vide šta su tek Sovjeti planirali da urade od Poljske, da ih nije zastavio maršal Pilsudski. Sledeći članak koji je privukao našu pažnju je poređenje ekonomskih posledica propasti dva totalitarna sistema: (L. H. Gann) nemačkog 1945. godine i sovjetskog 1989. godine. Naravno, autor ističe mnoge razlike, počev od trajanja, do različite ideološke osnove i unutrašnjeg razvoja (komunizam je vremenom omekšavao, a nacizam postajao sve strašniji).

Oporavak od dve tiranije je različit. Oporavak Nemačke od nacizma se odvijao u ratom srušenoj Evropi. Rat je sledio period nezapamćene demografske obnove, koja je potpuno preokrenula populacione trendove. Premeštanje naroda i izbeglica bilo je najveće od seobe naroda. Međutim, Nemačka je u milionima izbeglica dobila nadoknadu ratnih žrtava, i ambiciozno i vredno stanovništvo istog jezika. Sve evropske zemlje, su u milionima demobilisanih vojnika, dobili ljude naučene na disciplinu i korišćenje novih tehnika. Uništena privreda brzo je obnovljena uz pomoć Maršalovog plana i organizacione

podrške Amerike u politici i privredi. Međutim, obnova je počela pre Maršalovog plana, a stepen uspeha nije zavisio samo od njega (Britanija je dobila veću pomoć od Nemačke). Osnovna prednost zapadne Evrope je bilo poslovno i tehničko iskustvo ljudi, koje rat nije mogao da uništi. S druge strane, u komunizmu je uništena radna etika i preduzetnička inicijativa. Tako su uništene nekad prosperitetne privrede, kao češka. U komunizmu su i sve ostale ustanove zapuštene, naročito javne službe. Da stvari budu gore, svet devedesetih je svet recesije a ne svet nezapamćenog napretka pedesetih godina. Stručnjaci se kolebaju oko toga da li podsticati neograničeno slobodno tržište, ili postepen kontrolisan prelaz.

I konačno, tu je i članak Adama Ulama o tome da li je hladni rat dobijen. On stavlja pod znak pitanja osnovni propagandni mit da je hladni rat Zapad vodio da bi sprečio širenje komunizma. Od šezdesetih godina i kinesko-sovjetskog sukoba, Sovjeti su postali vrlo uzdržani u širenju komunizma. Po Ulamovom mišljenju, defanzivna zapadna politika je od početka bila pogrešna, jer je ekonomski premoćna Amerika još pedesetih godina mogla da prisili Sovjete na ustupke. Zapad se plašio sovjetske nuklearne pretnje i zbog toga je u krizama delovao uzdržano. Diktatura je u pretnjama uvek efikasnija, jer se ne obazire na ljudske žrtve. Černobil je odigrao ogromnu ulogu u razvijanju svesti o posledicama atomskog rata. Zapad ne sme da likuje u pobedi nad Sovjetima, već da se prilagodi novim problemima, u svetu koji je sad složeniji nego u vreme hladnog rata.

Predrag J. Marković

Dr Đuro Kovačević, IZGUBLJENA ISTORIJA, Ogledi i razmišljanja o jugoslovenskoj krizi 1988–1995, Akademija nova i Institut za evropske studije, Beograd 1996, str. 299.

Dr Đuro Kovačević, naučni savetnik i direktor Instituta za evropske studije, koji se bavi naučnim radom u oblasti politikologije, socijalno-političke teorije i istorije (autor je i pet zapaženih zbirki pesama), sakupio je i

objavio u ovoj knjizi svoje radove i intervjuje nastale u periodu krize i raspada Jugoslavije (1988–1995).

Knjiga obuhvata 18 priloga, kao i zaključno razmišljanje na srpskom i engleskom jeziku, registar pojmova i belešku o autoru. Reč je o sedam istraživačkih analitičko-sintetičkih priloga: Uspon i pad Jugoslavije, Uvodno razmatranje (I); Jugoslavija, osvajanje ili gubitak istorije; Srbi i Balkan: Zavisnost i iskušenja konačnih rešenja; Osnov svih prava je pravo na život; Evropa i raspad Jugoslavije; Kraj dominacije i partnerstvo civilizacija; Uspon i pad Jugoslavije II deo i 11 autorovih intervjuata datih u periodu 1991–1995. domaćim i stranim listovima.

Tekstovi sabrani u ovoj interesantnoj, aktuelnoj i vrednoj knjizi, svedoče o Jugoslaviji, njenom nastanku, 70-godišnjem razvoju, krizi i raspadu, razbijanju devedesetih godina i to u kontekstu evropske i svetske istorije 20. veka.

Središna tema knjige je Jugoslavija – Kraljevina Jugoslavija, a pre svega druga Jugoslavija (SFRJ), omeđena, kako autor ističe, »usponom i padom bipolarnih strukture svetskog poretka, uspostavljanjem i okončanjem blokovske podele sveta i, posebno, krajem socijalizma sovjetskog tipa«.

U svojim istorijsko-politikološkim i pravno-sociološkim razmatranjima jugoslovenske zbilje poslednjih 70 godina, autor polazi od ocene da možda nikada nismo kompleksno analizirali ni prvu (Kraljevinu), ni drugu (socijalističku) Jugoslaviju, plašeci se njenih rezultata i konstatuje da je Kraljevina Jugoslavija bila pritisnuta idejom unitarne monarhije, a SFRJ bila podređena socijalizmu kao ideji višoj i vrednijoj od države, da je Jugoslavija morala biti država da bi »opstala kao zajednica i zajednica da bi opstala kao država« i da je zato trebalo naći put koji omogućava razvoj države iz zajednice i razvoj zajednice u okvirima države.

Kako taj put u sedmodecenijskom postojanju Jugoslavije, iako je delimično tražen, nije pronađen, zagovornici čistog nacionalnog interesa nesprenni za život u razlikama i nesposobni da nađu oslonac za preuređenje zajedničke države, a koristeći potrebe i uslove stvaranja novog svetskog poretka i uz njegovu pomoć, kada je na delu bila nemoć istorije – kreću u građanski rat, koji se mogao i morao izbeći. Taj rat dovodi do nepodnošljive stvarnosti života i do nestajanja Jugoslavije, koja

je prethodno bila uzdignuta u oličenje prepreke za slobodan i srećan nacionalni život (jedni su smatrali da je ona prepreka nacionalnoj slobodi, a druga da je ona uslov za to) i postala i ostaće sinonim za izgubljenu istoriju.

Glavni instrumenti »proizvođenja krize i njenog uništavajućeg ratnog raspleta«, legitimisani totalitarnim ideologijama prošlosti, razmatrani su »u kontekstu otvorenih pitanja o karakteru globalnih promena i perspektivi evropske i svetske zajednice na kraju XX veka«.

Objavljeni tekstovi koje karakterišu vizionarstvo i optimistički realizam, predstavljaju izuzetno vredna kritička promišljanja jugoslovenske stvarnosti od stvaranja Jugoslavije 1918. do njenog tragičnog kraha devedesetih godina.

U prilogima koji su neprolazno svedočanstvo o jugoslovenskoj krizi, njenim zabludama i tragičnim posledicama, Đ. Kovačević izražava uverenje da je Jugoslavija morala da izade iz krize na »osnovama reformskog programa koji korespondira sa stvarnim karakterom globalnih promena i mogućnostima sveta bez dominacije« i da se istorija na našim prostorima nije morala manifestovati kao »krvavi bal pod maskama mrtvih ideologija«.

Njima je autor ispisao odu miru u ime života, Jugoslaviji kao izneverenoj istorijskoj šansi i nadi, prizemljio naciju, pokazao besmislenost rata kao iluzije da je to put do pravde i slobode. Dragocena su njegova upozorenja i stavovi o građaninu, čoveku kao vrhunskoj vrednosti istorije, o toleranciji, slobodi i demokratiji i njegovi zahtevi da se kao društvo i narod oslobodimo političkog utopizma i prevazidemo stanje samodestrukcije.

Đ. Kovačević ovom knjigom pokreće i pitanje planetarnog civilizacijskog razvoja jer potencijal čoveka postala je planeta i upozorava: da bi se taj potencijal ostvario potrebno je stvaranje, umesto dominacije – partnerstvo, umesto straha – nada, da kao narod moramo epske snove zameniti pragmatizmom, radom, interesima, »gusle« – kompjuterima i shvatiti da su mir i razvoj strateškijska pitanja i preduslov za sve druge vrednosne mogućnosti, da bez njih nema budućnosti.

Ova knjiga služi svemu onome što uzdiže misao i dostojanstvo čoveka i predstavlja značajan prilog ne samo razumevanju krize i raspada Jugoslavije, nego i unapređivanju ljudskog znanja i razumevanja.

JUBILEJI

MILAN VESOVIĆ,

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PETNAEST GODINA ČASOPISA »ISTORIJA 20. VEKA« 1983–1997.

Jubilej jednog časopisa je prilika da se nešto više kaže o njegovom pokretanju, sadržaju, uređivanju, saradnicima, dometima i značaju. Uobičajeno je da se obeležavaju okrugle godišnjice (10. godišnjica, 20. godišnjica itd.), ali, s obzirom na to da ovom časopisu 10. godišnji jubilej nije proslavljen, smatrali smo da je korisno da povodom 15. godišnjice saopštimo njegov kratak istorijat i donesemo celokupni sadržaj. To je relativno kratak vremenski period, ali tako buran i bogat događajima, da je to moralo da se odrazi i na sadržaj časopisa i na njegovo izlaženje. U tom vremenu, još je bila važeća parola »I posle Tita – Tito«, a zatim su usledili događaji presudni za sudbinu zemlje: raspao se Savez komunista Jugoslavije – odlučujuća snaga u društvu, a potom i država. Uz raspad SFRJ izbio je i građanski rat sa svim posledicama koje ovakvi ratovi nose: stradanje stanovništva, seobe, opšta oskudica, neizvesnost svake vrste, inflacija, sankcije međunarodne zajednice, brojni pregovori o miru... U takvoj situaciji, sa mnoštvom događaja, pojava i procesa, časopis je nastavio izlaženje uobičajenim tempom i sadržajem, koji je unekoliko aktueliziran.

Casopis je sve vreme, pa i u periodu od 1991. do 1995. publikovan bez prekida i velikih zastoja, iako je u tom razdoblju nastupio gotovo pomor časopisa svih profila i njihova marginalizacija u društvu. On je, takode, i dalje negovao svoju ustaljenu tematiku bez većih oscilacija, bez obzira čak i na raspad države. Štaviše, njegov naučni nivo bio je u blagom pomicanju naviše, kako po tematici i načinu njene obrade, tako i po okupljanju brojnih autora, naročito mladih istoričara.

Pokretanje časopisa

»Istorija 20. veka« je pokrenuta, u prvom redu, iz naučnih razloga: da se putem glasila Instituta za savremenu istoriju saopštavaju rezultati izučavanja novije istorije srpskog i jugoslovenskih naroda, kako od naučnih radnika ISI, tako i svih onih koji se bave novijom istorijom u zemlji i svetu, a čiji su radovi od interesa za problematiku časopisa. Institut je u ranijem periodu izdavao dve periodične publikacije: Zbornik radova »Istorija XX veka« (od 1959) i časopis »Prilozi za istoriju socijalizma« (od 1964). One su zbog finansijskih razloga prekinule svoj ustaljeni ritam izlaženja: Zbornik je imao pauzu od sedam godina (13. broj je izašao 1975. a dvobroj 14–15. tek 1982), a časopis se posle 10. broja (1976) pojavio, takode, 1982. i to kao dvobroj 11–12. To su bili njihovi poslednji brojevi. Bile su to značajne publikacije, naročito Zbornik radova, koje su utrle put proučava-

nju novije istorije i objavile prve zapažene radove sa ovom problematikom. »Istorija XX veka« je, na primer, u svojih 14 tomova obelodanila 88 radova (studija, rasprava i članaka) popriličnog obima od 47 autora (24 iz Instituta, a 23 spoljna saradnika). »Prilozi za istoriju socijalizma«, kao što se iz samog naslova vidi, bili su užeg usmerenja i stoga tematski orijentisani su više žanrova radova koji se u časopisima publikuju. Međutim, po ritmu izlaženja, oni su više bili povremena, uglavnom godišnja publikacija, ideološki obojena, nego klasičan časopis.

Tematika koju je proučavao Institut bila je znatno šira, a potreba za novim profilom publikacije sa raznovrsnim historiografskim radovima i češćim i redovnim izlaženjem velika. To su bili osnovni razlozi za pokretanje časopisa ustaljenog tempa izlaženja (dva puta godišnje) sa više rubrika i bogatijim i raznovrsnijim sadržajem.

Prva inicijativa za izdavanje časopisa potekla je u martu 1978. godine od Branislava Gligorijevića. No, kako se nisu mogla obezbediti finansijska sredstva, to je posao oko pokretanja časopisa odložen. Inicijativa pomenutog predlagača obnovljena je u decembru 1981. godine, u kojoj je, pored ostalog, rečeno da svojim izgledom, uređivanjem i kvalitetom radova časopis treba da teži evropskim standardima i na taj način privuče pažnju naučne i šire javnosti. Da bi se to postiglo, naglašeno je da časopis treba da bude okrenut ključnim problemima naše prošlosti, koji se katkad aktuelizuju i u sadašnjosti, ali i kroz kritičko sagledavanje prethodnih rezultata. To je podrazumevalo čvrstu koncepciju i jasan program uređivanja, koga treba s vremenom i usavršavati.

Iste godine (17. decembra 1981) formiran je Inicijativni odbor za pokretanje časopisa, u čiji sastav su ušli: Draga Vuksanović-Anić, Slavoljub Cvetković, Branislav Gligorijević, Smiljana Đurović, Toma Milenković, Miroljub Vasić i Nikola B. Popović. Inicijativni odbor je na sastanku 2. marta 1982. odredio naslov časopisa —»Istorija 20. veka«, ritam izlaženja, pismo na kojem će se štampati, obim, stalne i povremene rubrike i predložio da se izabere glavni i odgovorni urednik, Uređivački odbor i Izdavački svet. Početkom aprila iste godine, Radnički savet ISI imenovao je Nikolu B. Popovića za glavnog i odgovornog urednika i sedam članova Uređivačkog odbora, koji je u decembru 1982. nešto izmenjen. Tog datuma, donet je i Akt o osnivanju časopisa, a prijava o osnivanju i upisu u registar podneta je Republičkom komitetu za informacije SR Srbije 23. maja 1983. Najzad, u oktobru te godine, pojavio se prvi broj časopisa.

U prvom Uređivačkom odboru bili su: Živko Avramovski, Toma Milenković, Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović (glavni i odgovorni urednik), Milan Ristović (sekretar), Todor Stojkov i Miroljub Vasić. Pošto je T. Stojkov u međuvremenu preminuo, u Uređivački odbor od br. 1 za 1985. ulazi Smiljana Đurović.

Drugi Uređivački odbor (od dvobroja 1–2 za 1988) sačinjavaju: Branislav Gligorijević (glavni i odgovorni urednik), Stojan Kesić, Mira Radojević (sekretar), Đoko Tripković, Milan Vesović, Momčilo Zečević i Nikola Živković.

Od dvobroja 1–2 za 1992. časopis uređuje novi Uređivački odbor sa sledećim sastavom: Smiljana Đurović (glavni i odgovorni urednik), Đuro Kovačević, Momčilo Pavlović, Branko Petranović, Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković i Milan Vesović. Od br. 2. za 1994. u odbor ulazi Mihailo Vojvodić umesto pokojnog Branka Petranovića.

Četvrti Uređivački odbor (od br. 2 za 1995) činili su: Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar), Momčilo Pavlović, Milan Vesović (glavni i odgovorni urednik), Mihailo Vojvodić i Slavko Vukčević.

Svaki Uređivački odbor bio je sastavljen od naučnih radnika ISI, profesora univerziteta i naučnih radnika iz drugih institucija koje se bave i savremenom istorijom.

Sadržaj i uređivačka politika

Za 15 godina izlazenja časopisa pojavilo se dvadeset i dve sveske: 14 brojeva i 8 dvobroja. U svojim rubrikama, stalnim i povremenim, časopis je objavio 453 bibliografske jedinice sa radovima različitih žanrova od 149 autora. Predmet članaka i drugih priloga je gotovo identičan sa predmetom rada Instituta. Cilj časopisa je, zapravo, bio da objavljuje radove iz istorije Jugoslavije od njenog nastanka do naših dana. Oni se u prvom redu odnose na unutrašnje-politički razvoj, spoljnopolićka pitanja, ekonomski, socijalni i kulturni razvoj međuratne Jugoslavije, metodološke probleme i dr. Naravno da su u časopisu publikovani radovi koji se odnose na vreme Prvog svetskog rata, kao i manji broj sa temama od početka 20. veka do izbijanja Prvog svetskog rata. O Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji radovi su znatno brojniji, kao i oni koji se odnose na prve godine posleratnog razvoja. Deo radova je bio i iz međunarodne problematike, ali usko vezane za događaje u Jugoslaviji.

Stalne rubrike u časopisu su: rasprave i članci, prilozi, osvrti i prikazi; dok se povremene javljaju prema potrebi, kao što su: dokumenti, svedoćanstva, ličnosti, historiografija, kritika, polemika, bibliografija, hronologija, iz rada Instituta, naućni skupovi, interdisciplinarna komunikacija i dr.

Gotovo svi brojevi su ispunjeni raznim vrstama radova, kojima se nastoji da budu zastupljeni svi periodi i tematika kojima se časopis bavi. Izuzetno su formirani tematski brojevi u celini ili delimićno. Jedini broj u celini posvećen jednoj temi bio je dvobroj 1-2 za 1992, u kojem su publikovani radovi o granicama Jugoslavije od 1918. do 1992. godine. U njemu su objavljena 24 rada od isto toliko autora. Jedan broj (1-2 za 1991) doneo je skraćenu verziju radova, odnosno samo saopštenja saradnika ISI sa naućnog skupa »Kontroverze o 1941. godini«. U jednom, pak, broju (1-2 za 1993) publikovana su izlaganja 14 autora sa okruglog stola »Istorijski koreni krize i raspada Jugoslavije 1918-1941«. U ostalim delovima pomenutih brojeva objavljeni su radovi u ustaljenim rubrikama.

Ako podemo od sumarnog broja od već pomenutih 453 rada, što je dosta velika cifra, i nju podelimo po vrstama radova, onda bi slika ukupnog sadržaja časopisa izgledala ovako: objavljeno je 180 radova u rubrikama članci i rasprave i naućni prilozi, potom 17 dokumenata sa komentarima, 200 prikaza, osvrti i kritika knjiga, 7 polemika, 4 prikaza naućnih skupova kao i više bibliografija, hronologija, nekrologa i drugih manjih priloga. Težnja je uvek bila da se ustaljene i povremene rubrike popune, ali i da se otvore nove. S druge strane, vodilo se računa i o tome da budu zastupljeni svi periodi iz 20. veka: do Prvog svetskog rata, međuratni period, vreme Drugog svetskog rata i razdoblje socijalistićke Jugoslavije. Razume se da se to nije moglo postići u svim brojevima, posebno sa svim vrstama priloga, ali se nastojalo da makar i prikazom neke knjige, budu zastupljeni svi periodi.

Uvidom u sadržaj svih brojeva zapaža se nastojanje da se obrađuju različite teme, da se proširi krug autora i da u svim brojevima bude zastupljeno više istoriografskih žanrova.

Periodu do kraja Prvog svetskog rata posvećeno je samo desetak tekstova i nekoliko prikaza knjiga, i to uglavnom onih koji se odnose na istoriju radnićkog pokreta i sam rat. Zapravo, to i nije prevashodni zadatak časopisa, već je u žiži njegovog interesovanja bio period od stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Otuda je vremenu Kraljevine Jugoslavije (1918-1941) od ukupno oko 200 članaka, naućnih priloga i dokumenata posvećeno preko 80. Među njima, dominiraju oni o društvenom i državnom uređenju i politićkim strankama (preko 40). Brojni su

članci (više od 25) o delovanju KPJ i radničkog pokreta, koji prevladavaju u prvim godinama izlaženja časopisa, a potom se taj broj znatno smanjuje i ustipa mesto onima koji obrađuju unutrašnji život Kraljevine. Spoljnopolitičkom aspektu Jugoslavije posvećeno je desetak radova.

Ako bi analizirali tematiku radova o Drugom svetskom ratu, kojih ima preko 65, onda bi na prvom mestu istakli brojnost onih koji su posvećeni NOR-u sa raznih aspekata. Među njima su radovi o vojnim operacijama, narodnoj vlasti, logorima, žrtvama rata, spoljnopolitičkim pitanjima i odnosima sa saveznicima, privredi, kulturi i dr. Uočljivo je da gotovo nema radova o Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću i njihovim vojnim formacijama. Takode se u prvim godinama izlaženja časopisa ne javlja nijedan prilog o četnicima Draže Mihailovića, da bi se u poslednjih nekoliko godina (od 1991) pojavilo četiri.

Periodu socijalističke Jugoslavije, od oslobođenja zemlje 1945. do njenog raspada 1991, posvećeno je 40-tak članaka i drugih naučnih priloga. Od toga se 26 radova odnosi na spoljnopolitička pitanja, a ostali tretiraju unutrašnji razvoj zemlje. U prvim godinama postojanja u časopisu se javlja tek pokoji prilog sa tematikom posleratnog perioda, da bi se vremenom taj broj uvećavao. No, treba reći da se svi prilozi odnose na prilike u zemlji i spoljnopolitička pitanja samo za prvih desetak godina nove Jugoslavije, a veoma mali broj prelazi u period posle 1955. godine. To je, razume se, bilo uslovljeno mogućnošću korišćenja istorijske građe i brojem istraživača, koji se, zapravo i bave samo prvim godinama posleratne Jugoslavije. Ali, i za ovih prvih desetak godina, izostale su značajne teme, kao što su agrarna reforma i kolonizacija, Goli otok, prinudni otkup, teror, Četvrti plenum CK SKJ (1954) itd. Za kasniji period (od 1955), mnoge veoma značajne teme nisu ni dotaknute, koje su bez obzira na heurističke probleme, trebalo da budu obrađene, makar i kao prethodni radovi. Među njima ukazujemo na sledeće: Brionski plenum 1966, studentske demonstracije 1968, maspok 1971, liberalizam 1972, Ustav iz 1974. godine, šiptarska pobuna 1981, kao i mnoga druga ekonomska, socijalna i kulturna pitanja, bez kojih se ne može sagledati jugoslovenska istorija druge polovine 20. veka i geneza razbijanja Jugoslavije.

Pored heurističkih problema i neophodne istorijske distance, na ovakvo stanje uticala je i obzirnost autora u odnosu na izbor teme i izbegavanje onih osetljivih, koje bi mogle da izazovu podozrivost vladajućeg režima. No, svakako, na izostanak važnih tema, imala je uticaja i uređivačka politika časopisa. Naime, zbog permanentne oskudice novca, redakcija časopisa nije bila uvek u mogućnosti da naručuje (samim tim i finansira istraživanja), članke za pojedine probleme i tako vodi plansku uređivačku politiku, već je najčešće prihvatala i objavljivala radove koji joj se ponude. Samo manji deo članaka i drugih priloga bio je specijalno pisan za časopis, po narudžbini redakcije. Da nije te velike breše, za časopis bi se, svakako, moglo reći da je nezaobilazan izvor istoriografskih radova za pisanje istorije Jugoslavije od nastanka do raspada. U suštini, on to i jeste, ali samo za prvu polovinu 20. veka. Jer, u prvim godinama njegovog izlaženja, dominira problematika iz razdoblja između dva svetska rata i vremena Drugog svetskog rata, a tek kasnije javljaju se u većem broju prilozi o posleratnom razvoju, ali samo za prvih desetak godina. Otuda se za časopis s pravom može reći da je ogledalo svoga vremena.

Osnovna težnja u uređivanju časopisa bila je da naučni radovi i drugi prilozi budu što kvalitetniji i da se njima u svakom broju pokrije ceo period kojim se časopis bavi. Istovremeno se nastojalo da se sve redovne rubrike popune odgovarajućim radovima, kao i da povremene rubrike budu zastupljene u dovoljnoj mери sa adekvatnim priložima. Posebna je pažnja bila posvećena uvodnicima: da budu što kvalitetniji i aktuelniji i sa širom tematikom, a povremeno i esejističkog

tipa. Takvi uvodnici sa širokim zahvatom, tematski i vremenski, objavljeni su iz pera Vase Čubrilovića, Milorada Ekmečića i Stevana Pavlovića, kao i više drugih sa značajnim temama (Dragoljuba Živojinovića, Branislava Gligorijevića, Nikole B. Popovića, Đorđa Stankovića, Ljubodraga Dimića, Mire Radojević). U svakom broju, donošeno je i više članaka i rasprava sa svestranim analizama događaja, pojava i procesa iz naše prošlosti, zasnovanih na izvornoj dokumentaciji i naučno utvrđenim činjenicama. Naučni prilozi, objavljeni u rubrici Prilozi, uglavnom su radovi koji se odnose na uže teme, takoreći pojedine segmente, bez širih zahvata, ali su i oni rađeni na osnovu arhivske građe, štampe i literature. U ovu rubriku svrstani su i radovi o značajnijim temama, koji su pisani samo na osnovu literature i objavljenih izvora. Objavljena dokumenta su nepoznata i prvi put obelodanjena za neke ključne događaje iz minulih vremena. Njihova suština objašnjena je u komentarima.

Osvrti na literaturu o određenoj tematici, razvrstani su u rubriku Istoriografija. Oni su najčešće informativni i analitički, ali sa dosta kritičkih elemenata. Prilozi sa dubljom i svestranijom analizom i ocenama knjiga, počev od njihove izvorne utemeljenosti do metodološkog postupka, sa ukazivanjem na njihove vrline ili promašaje, klasifikovani su u rubriku Kritika. Rubrika Polemika sadrži rasprave između predstavnika različitih mišljenja. To je, zapravo, konfrontacija mišljenja autora knjiga i njihovih prikazivača sa bogatom argumentacijom. U rubrici Osvrti objavljeni su prikazi sa iscrpnijim analizama knjiga, sa dosta kritičkih primesa i ocena. Rubrikom Prikazi obuhvaćene su duže ili kraće informacije o knjigama iz tekuće izdavačke produkcije, sa dosta analitičkih elemenata, ali bez pretenzija da se o njima donose vrednosni sudovi, već su date uobičajene formulacije o njihovoj korisnosti za historiografiju. Ostali radovi su uglavnom stručni, rađeni po ustaljenim standardima.

Vrednost radova u »Istoriji 20. veka« teško je globalno oceniti, jer su oni, ipak, heterogeni i različite vrednosti. Za ovu priliku, čini se, dovoljno je konstatovati da je najveći broj radova raden naučnim metodom, da su sa dobrom izvornom podlogom, da se u mnogima pokreću određeni problemi, da podstiču na razmišljanje, ukazuju na potrebu daljih istraživanja i šireg sagledavanja pojedinih pitanja, ali i celina. Za manji broj radova, jedan od nedostataka je taj što nisu pisani specijalno za časopis, nego su delovi ili sažeci većih rukopisa, pripremljenih za posebna izdanja.

Otvorena tribina

Časopis je okupio širi krug istoričara i bio je dostupan autorima iz cele zemlje (negdašnje i sadašnje) i iz inostranstva. To najbolje ilustruje podatak da je od ukupno 149 autora, koji su objavljivali svoje radove u časopisu, bilo 43 saradnika ISI, a 106 van njegovog sastava, od kojih smo 11 stranih.

Koliko se u časopisu moglo slobodno pisati i da li je bilo nekih ograničenja? O tome se može reći da otvorene cenzure nije bilo, što je i opštepoznato. Neka vrsta nadzora postojala je u vidu Izdavačkog saveta, kome to formalno nije bio prevashodni zadatak. To je, zapravo, bio društveni organ koji je sa Uredivačkim odborom određivao program časopisa i na neki način kontrolisao njegovo sprovođenje. O tome je u osnivačkom aktu rečeno da »Izdavački savet razrađuje i bliže utvrđuje programsku koncepciju časopisa i odlučuje o osnovnim pitanjima uređivačke politike«. Njegova ovlašćenja nisu taksativno precizirana, ali su bila, ipak, velika. Međutim, njegova stvarna uloga zavisila je od njegovog

sastava. U konkretnom slučaju, može se reći da je za sva sporna pitanja, o kojima će kasnije biti reči, Savet donosio razumna i prihvatljiva rešenja i nije bitno uticao na bilo koje ograničenje u vezi sa objavljivanjem radova i njihovim sadržajima. U svakom slučaju, on je bio prisutan i na njega se moralno računati.

Većina članova Izdavačkog saveta bila je van radnog sastava Instituta. A koliko se njemu pridavao značaj, vidi se i iz toga što je na njegov izbor saglasnost davalo Republičko izvršno veće Srbije, a za svoj rad Savet je »moralno-politički odgovoran pred javnošću i pred osnivačem«, zapisano je u »Poslovniku o radu časopisa 'Istorija 20. veka'«.

U prve dve godine (1983–1984) članovi Izdavačkog saveta bili su: Rista Antunović, Slavoljub Cvetković, Venceslav Glišić (predsednik), Toma Milenković, Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Nikola B. Popović, Savo Radović, Čedomir Štrbac i Milan Vesović. Potom su u drugom sastavu (1985–1993) članovi Saveta bili: Đorđe Knežević (predsednik), Milan Matić, Toma Milenković, Petar Milosavljević, Nikola B. Popović, Čedomir Štrbac i Vuk Vinaver. Umesto V. Vinavera, koji je umro 1985, u Savet je izabran Slobodan Bosiljčić. Od dvobroja 1–2 za 1988. u Savet, umesto N. Popovića, ulazi Branislav Gligorijević kao novi glavni i odgovorni urednik. Posle 1993. godine Izdavački savet je ukinut.

Pored Izdavačkog saveta, usmeravajućeg i na neki način nadzornog organa nad radom Uređivačkog odbora, jedan od ograničavajućih faktora slobode izražavanja svakako je bila autocenzura. Njen fenomen teško je ispitati, ali se pouzdano može tvrditi da je ona bila prisutna, naročito u prvim godinama izlaženja časopisa. Ona se ogledala, pre svega, u izboru tema, a potom i u načinu njihove obrade. Koliko su autori izbegavali osetljive (tabu) teme i da li su prećutkivali pojedine činjenice koje bi mogle da izazovu podozrenje režima i stručnog establišmenta, spolja i iznutra, teško je nešto konkretno reći. No, imajući u vidu opštu klimu i slučajeve napada na pojedine publikacije ili naučne i izdavačke projekte, gotovo da smo sigurni da je bilo autorske cenzure. Ali se, istovremeno, nameće pitanje koliko je ona praktikovana svesno ili spontano.

Sloboda izražavanja u časopisu i uopšte u institutskim publikacijama, umnogome zavisi i od sastava kolektiva Instituta, jer se moralo računati na eventualne prigovore i primedbe ideološke prirode pojedinaca iz kolektiva. (Dežurni Ždanov, iako pritajen, čekao je svoju priliku).

U celini gledano, i pored svega rečenog, časopis je bio otvorena tribina za obelodanjivanje naučnih rezultata i iznošenje različitih mišljenja o minulim vremenima. To najbolje potvrđuju pojedini primeri iz njegove prakse. Već prvi broj časopisa zapažen je od kritičara ideološke provenijencije i na jedan članak iz njegovog sadržaja poprilično je oštro reagovano.

Samo nekoliko dana po izlasku iz štampe prvog broja za 1983. godinu, u »Politici« od 26. oktobra 1983. pojavila se kritika iz pera Save Dautovića pod naslovom »Nepromišljenost ili nešto drugo« i sa podnaslovom »O jednom neshvatljivom uređivačkom potezu časopisa 'Istorija 20. veka'«. U kritici je napadnut Uređivački odbor zato što je u časopisu objavio članak Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog »Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije 1944–1949«, ocenivši ga kao neku vrstu »sažetka« iz knjige »Stranački pluralizam ili monizam« pomenutih autora. Kritičar posebno naglašava da je ta knjiga već dobila negativne kritike u javnosti (Milorad Vučelić), pa se pita »da li je u ovom slučaju reč o nepromišljenom uređivačkom potezu ili o indirektnom, ali dovoljno demonstrativno izrečenom neslaganju s ocenama koje su se do sada čule o knjizi 'Stranački pluralizam ili monizam'«. Usledio je odgovor glavnog i odgovornog urednika časopisa Nikole B. Popovića, takođe, u »Politici« od 1. novembra 1983,

u kome su opovrgnute kritičareve ocene i rečeno da je članak V. Koštunice i K. Cavoškog prošao uobičajenu uređivačku proceduru (recenziran i prihvaćen za štampu) i uvršten u časopis znatno ranije nego što je knjiga izašla iz štampe (krajem jula 1983), konstatujući, na kraju, »da je i ovoga puta nadvladala nepromišljena srdžba nad objektivnim rasuđivanjem«. Naravno da S. Dautović ne ostaje dužan: on već sutradan u istom listu odgovara N. Popoviću u rubrici Među nama i potencira da je ubeden da se više ne radi o nepromišljenosti, »već o smišljenom potezu glavnog i odgovornog urednika časopisa 'Istorija 20. veka'«. I na kraju zaključuje: »Nije, dakle, reč ni o integralno preuzetom poglavlju iz rukopisa knjige, jer ono u takvom obliku u njoj ne postoji, reč je o njenom sažetku koji je obuhvatio sve one ključne postavke autora o partiji kao nedovoljno legitimnom baštini tekovina NOB-a i revolucije i o njenom nedemokratskom biću, zbog praroditeljskog staljinističkog greha«.

Polemišući sa V. Koštunicom, u članku »Pluralisti kao totalitaristi« (Književna reč, 25. decembra 1983), M. Vučelić se dotakao i članka V. Koštunice i K. Cavoškog u časopisu »Istorija 20. veka« i žestoko se okomio na autore, ali i na glavnog i odgovornog urednika N. Popovića sa više aluzija na njegov moralni lik. No, smatramo da je za ovu priliku dovoljno rečeno o tome da bi se dobila slika kako su prolazili autori koji pišu o tabu temama. Zapravo, za kritičare nisu bili toliko važni motivi N. Popovića da pomenuti članak uvrsti u časopis, koliko naučna interpretacija nepoželjne teme od nepodobnih autora. Naravno, u Institutu je, ipak, prevladao razum: niko nije smenjen niti kažnjen, već je rad redakcije nastavljen u istom sastavu.

Drugi primer oko koga se burnije raspravljalo na Uređivačkom odboru i Izdavačkom savetu, bio je u vezi s objavljivanjem kritike, uvrštene u rubriku Osvrti (br. 2 za 1983), Save Skoka na knjigu Velimira Terzića »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941« (knj. 1–2), koja se pojavila početkom 1983. godine. Ona je kod dela kritike izrazito negativno ocenjena, ali je kod drugog dela naišla na dobar prijem, kao i kod šire javnosti. Radilo se, naime, o tome da su pojedini kritičari ocenjivali da je knjiga uperena protiv Hrvata i da je njen pisac za poraz u Aprilskom ratu 1941. kao glavne vinovnike okrivio Hrvate. Kritičar S. Skoko argumentovano je opovrgao takva mišljenja. Uostalom, i u Institutu, koji je trebalo da dâ imprimatur za štampanje knjige, bilo je oprečnih mišljenja. Ali je ona, posle četiri recenzije, ipak, štampana u izdanju »Narodne knjige« iz Beograda kao izvršnog izdavača. Suizdavači su bili »Partizanska knjiga« iz Ljubljane i »Pobjeda« iz Titograda. S. Dautović u već pomenutom napisu (»Politika« 26. oktobar 1983) ističe pozitivan primer Miroljuba Vasića, kao člana Uređivačkog odbora »Istorija 20. veka«, da je na zagrebačkom skupu o historiografiji, memoarsko-publicističkoj i feljtonističkoj literaturi (1983) osporavao knjigu V. Terzića »samom činjenicom da u rukopisu nije dobila imprimaturu Naučnog veća Instituta za savremenu istoriju u Beogradu«. Međutim, na samoj knjizi stoji pored četiri recenzenta, i ovo: »Veće naučnih i stručnih radnika Instituta za savremenu istoriju u Beogradu na svojoj sednici od 8. oktobra 1980. godine, na osnovu recenzija akademika profesora dr Metoda Mikuža i dr Vuka Vinavera, preporučilo je izdavanje ovog dela«. Prvi recenzenti bili su general-pukovnik u penziji Milinko Đurović i akademik Milorad Ekmečić. Bilo je i drugih prigovora na radove objavljene u časopisu (prikaz naučnog skupa i Kolubarskoj bici, na primer), ali to nije bitno uticalo na rad Uređivačkog odbora.

Od samog pokretanja, časopis je negovao kritiku: već u prvom broju pojavila se oštra kritika Nikole B. Popovića na knjigu »Tito–Churchill, Strogo tajno«, koju je priredio Dušan Biber. Naravno da je posle nje proistekla polemika, obja-

vljena u sledeća dva broja. I, to je bilo pravilo u više slučajeva. Tako je, na primer, Branko Petranović polemisao s Dragoljubom Petrovićem u povodu njegovog kritičkog prikaza Petranovićeve knjige »Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945«. Izuzetno je bilo polemika između institutskih saradnika: Toma Milenković i Kosta Nikolić u vezi s Nikolićevom knjigom »Boljševizacija KPJ 1919–1929«. U principu, kritike i polemike su bile stručne prirode, ali i sa dosta primeša ideološkog. Na sve ovo, skrenuli smo pažnju bez pretenzija da o tome dajemo svoje ocene, već samo da ukažemo na otvorenost časopisa i na mogućnost iznošenja različitih mišljenja.

*

Časopis »Istorija 20. veka« je poznat naučnoj i stručnoj javnosti i od samog početka naišao je na dobar prijem, bez obzira na kritiku već prvog broja (ili zahvaljujući njoj). Tiraž časopisa kretao se od 1.000 do 500 primeraka: od 1983. do kraja 1990. bio je 1.000 primeraka, izuzev broja 2 za 1983. i dvobroja 1–2 za 1984. godinu, kada je iznosio 1.500 primeraka. Od 1991. godine tiraž je, zbog suženog tržišta i opštih prilika, smanjen na 500 primeraka, u koliko i sada izlazi. Obima je oko 200 strana. Uređuje se prema međunarodnim standardima. Od pokretanja, za većinu radova (članci i rasprave, naučni prilozi i sl.) donošen je rezime na engleskom jeziku, a jedno vreme (od br. 1–2 za 1993. do br. 2 za 1996) i na srpskom. Abstract se daje od dvobroja za 1993. godinu. Klasifikacija po UDK, koja je zastupljena od prvog broja, rađena je u Narodnoj biblioteci Srbije. U svakom broju štampan je i uporedni sadržaj na engleskom jeziku. Zbog kvaliteta sadržaja i primene međunarodnih standarda, časopis je uvršten u prvu kategoriju ovakvih publikacija. U prvom periodu izlaženja (do 1990) imao je između 200 i 300 pretplatnika, od kojih je bilo više od 100 stranih. Sada je broj pretplatnika znatno manji.

U vreme pokretanja časopisa računalo se na celo jugoslovensko tržište, pa je to prevaglo pri opredeljenju da se štampa latiničkim pismom. Uostalom, i najveći deo ostalih publikacija Instituta publikovan je na latinici. Međutim, treba reći da je u tome bilo i drugih primeša: time se ispoljavala jugoslovenska orijentacija ISI, čija je tematika, u to vreme, bila prevashodno jugoslovenska. Drugi faktor, koji je svakako imao uticaja na odluku o pismu časopisa, bilo je mišljenje da je latiničko pismo pristupačnije strancima od ćirilčkog.

Za ažurnost časopisa, njegovu fizionomiju, nivo tekstova i celu njegovu sadržinu, sa svim vrlinama i manama, pored autora i Uređivačkog odbora, zaslužni su i lektor Branka Kosanović, korektor Božidar Mladenović, prevodilac rezimea Vesna Kordić-Lazić i tehnički urednik Svetko Reljić. Likovno rešenje korice strane dao je Milan Ristović. Nepravедno bi bilo ne reći da se časopis održao sa svim svojim kvalitetima zahvaljujući celom kolektivu ISI – počev od direktora Petra Kačavende, pa do daktilografa Branke Salević.

Na kraju, moramo da kažemo da je pisac ovog priloga od početka izlaženja časopisa imao čast da bude, najpre, u Izdavačkom savetu (dve godine), potom osam godina u Uređivačkom odboru i, na kraju, skoro tri godine glavni i odgovorni urednik. Stoga je i uložio napor da bude kritičan prema sadržaju časopisa, da ne bi otišao u drugu krajnost zbog sentimentalne vezanosti, da bude sklon njegovom prevelikom hvaljenju. Koliko je u tome uspeo, o tome će svoj sud dati čitaoci.

MILAN VESOVIĆ

Research Adviser, Institute of Modern History
Belgrade, Trg Nikole Pašića 11

FIFTEENTH ANNIVERSARY OF THE MAGAZINE "HISTORY OF 20th CENTURY" 1983-1997

The anniversary of a magazine is an opportunity of saying a few words about its beginnings, contents, editing, associates, scope and importance. It is somewhat unusual to celebrate 15th anniversary but since no particular mention was made on the occasion of the magazine's first decade, we thought of taking this chance to give a short account of its history and present its integral content. The relatively short period of the magazine's existence has been so turbulent and eventful that it has inevitably left its mark on both the content of the magazine and on its publication. At the beginning of this period the motto "After Tito - Tito" still sounded convincing but events soon followed which would have a deciding effect on the country's future; the Communist League of Yugoslavia, a dominant social force, simply dissolved and was shortly succeeded by the breakup of the country itself. The disintegration of SFR Yugoslavia cast its former republics into civil war, with all the frightful consequences typical of such wars: agony for the population, migrations, general poverty, endless uncertainty, inflation, the international embargo, innumerable negotiations for peace etc. Despite the eruptive situation, the magazine continued its former sequence of publication, bearing the usual but updated content.

To continue publication without a break and with only slight delays even between 1991 and 1995 was no small feat, considering the fact that many magazines were extinguished in this period, or simply became marginal.

Our magazine also managed to keep with its customary topics despite the dissolution of the country and even made certain progress. There was a definite move forward in its general level, regarding subject matter, method of study and associate authors, whose number grew and came to include several authors of the younger generation.

The Beginning

The main reasons for launching the "History of 20th Century", were scientific in nature. The intention was to create a magazine of the Institute of Modern History (ISI) in which the achievements of the study of contemporary Serbian and Yugoslav history would be published. It was to include the works of ISI associates and those works written by other Yugoslav or foreign authors, which were relevant to the magazine's main subject matter. The Institute had formerly had

two periodical publications: "History of 20th Century" Collection of Works (started in 1959) and the magazine "Contributions to the History of Socialism", (started in 1964). The publication of these periodicals was interrupted for financial reasons; the Collection had a 7 year long break (the 13th edition came out in 1975, while the double issue 14-15 was published in 1982), and the other magazine's 10th edition (1976) was also followed by a double issue 11-12 in 1982. In each case, these were the last issues. Both of these periodicals were important, particularly the Collection of Works, since they paved the way for the study of modern history and published the first notable works in this domain. In its 14 volumes, for instance, the "History of 20th Century" published 88 extensive works (studies, discussions and articles) by 47 authors (24 from the Institute and 23 independent authors). "Contributions to the History of Socialism", as the title indicates, dealt with a more specific subject matter. This periodical was less frequently published, usually on an annual basis, and manifested greater ideological bias than other magazines.

The Institute, however, dealt with a much wider range of subjects. This created the need for a new type of publication, which would be issued with greater regularity and frequency. Consequently, a magazine was conceived which would be published at regular intervals (twice a year), and would offer a richer and more varied content.

The first initiative toward creating this magazine came from Branislav Gligorijević, in March 1978, but the lack of funds put off the realization of this idea. Mr. Gligorijević repeated his suggestion in December 1981, adding that the magazine should strive to attain European standards in regard to appearance, editing and quality of published works, attracting thereby the attention of academic circles and the public in general. He explained that to do this the magazine would have to deal with key issues of our history but would also have to cast a critical eye on results obtained in the past. This would require a firm editing policy which would gradually be perfected.

In the same year (17 December, 1981), a steering committee was formed with the objective of launching the magazine. The Steering Committee included: Draga Vuksanović-Anić, Slavoljub Cvetković, Branislav Gligorijević, Smiljana Djurović, Toma Milenković, Miroљjub Vasić and Nikola Popović. The Steering Committee met on 2 March, 1982 to determine the name of the magazine, the frequency of its publication, the alphabet to be used, the scope of the magazine and its permanent and occasional sections. At the same time, the Committee proposed the election of the Editor in Chief, the Editorial Board and the Editorial Council. Early in April of the same year, the Workers' Council of ISI nominated Nikola Popović as Editor in Chief, and seven members of the Editorial Board. The Board was somewhat altered in December 1982. On that date, a legal act was made regarding the founding of the magazine, and on 23 May, 1983 the application for its registration was submitted to the Republic Committee of Information of SR Serbia. Finally, in October that year, the first edition of the magazine was published.

The first Editorial Board included: Živko Avramovski, Toma Milenković, Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović, (Editor in Chief), Milan Ristović (Secretary), Todor Stojkov and Miroљjub Vasić. Since T. Stojkov passed away in the meantime, Smiljana Djurović joined the Editorial Board from the first issue in 1985.

The second Editorial Board (from the double issue 1-2 in 1988) consisted of: Banislav Gligorijević (Editor in Chief), Stojan Kesić, Mira Radojević (Secretary), Djoko Tripković, Milan Vesović, Momčilo Zečević and Nikola Živković.

A new Editorial Board would be set up starting with the double issue 1-2 in 1992, and would include: Smiljana Djurović (Editor in Chief), Djuro Kovačević, Momčilo Pavlović, Branko Petranović, Mira Radojević (Secretary), Djordje Stanković and Milan Vesović. From the second issue in 1994, Mihailo Vojvodić took the place of Branko Petranović on the Board.

The fourth Editorial Board (from the second issue for 1995) was made up of: Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (Secretary), Momčilo Pavlović, Milan Vesović (Editor in Chief), Mihailo Vojvodić and Slavko Vučević.

Each Editorial Board consisted of ISI research associates, university professors and research associates from other institutions dealing, among other subjects, with modern history.

Content and Editing Policy

In the 15 years of the magazine's publication, 22 editions have been produced: 14 single issues and 8 double issues. In its permanent and occasional sections, the magazine has published 53 bibliographical units, with works in different genres by 149 authors. The subject of the articles and other contributions is almost identical to the Institute's subject of research. The aim of the magazine, actually, was to publish works dealing with the history of Yugoslavia from its beginning to the present day. The works mainly refer to internal political development, issues of foreign policy, economic, social and cultural progress of Yugoslavia between the two world wars, questions of methodology etc. There are, of course, works in the magazine concerning the time of the First World War, as well as a number of those dealing with the period from the beginning of 20th century to the outbreak of World War I. Works regarding the Second World War in Yugoslavia are much more numerous, as are those which speak of the first postwar years. Some of the works were concerned with international issues but only those having a bearing on Yugoslavia.

Permanent sections in the magazine are: discussions and articles, contributions, reviews and surveys, while those appearing occasionally are: documents, tributes, personages, historiography, critical reviews, debates, bibliography, chronology, and, related to the work of the Institute, academic conventions, interdisciplinary communications etc.

Practically every edition includes various types of works, with the aim of presenting every period and subject with which the magazine is concerned. Rare exceptions to this rule were several editions based partially or entirely on a single subject. The only edition wholly dedicated to one topic was the double issue for 1992, containing works about the borders of Yugoslavia from 1918 to 1992. This edition had 24 works by as many authors. The double issue 1-2 in 1991, gave a concise version of works, or rather, the speeches of ISI associates at the meeting "Controversy over 1941". In another edition (1-2 in 1993), the works of 14 authors were published, which had been presented at the round table "Historical Origins of the Crisis in Yugoslavia and Its Disintegration 1918-1941".

The other parts of these editions contained works published in the usual sections.

If we take the rather impressive number of 453 works already mentioned, and divide them according to types, then the total content of the magazine would be as follows: 180 works published in the sections for discussions and contributions, 17 documents with comments, 200 book surveys and reviews, 7 arguments, 4 recapitulations of academic meetings and a number of bibliographies, chronologies, obituaries and other contributions. The editing policy was to always attempt to fill the permanent and occasional sections but also to create new ones whenever possible. Furthermore, care was taken to include works touching on every period of 20th century; the time preceding World War I, the period between the wars, World War II and the socialist period in Yugoslavia. Needless to say, this was impossible to achieve in every edition, especially not with every contribution but the effort was made to have at least one contribution, a book review if nothing else, referring to each of these periods.

A glance at all the editions shows an evident desire to deal with a variety of topics, to increase the number of authors and to have several historiographic genres represented in every edition.

The period up to the end of World War I was treated only in about ten texts and several book reviews, mostly those referring to the history of the workers' movement and to the war itself. This is not, in fact, the main objective of the magazine, its interest is primarily turned to the time of Yugoslavia's formation in 1918. Hence, out of a total of about 200 articles, contributions and documents, over 80 deal with the period of the Kingdom of Yugoslavia (1918-1941). The majority of these refer to the social and political system and to political parties (over 40 works). Many articles (over 25) speak of the activity of KPJ¹ and the workers' movement, the dominant political organizations in the first years of the magazine's publication. Later this number decreased and was replaced by works dealing with general conditions in the Yugoslav kingdom. About 10 works focus on the topic of Yugoslav foreign policy.

If we were to analyze the subject matter of the works dealing with World War II, and there are over 65 of them, we would point out the great number of those dedicated to the various aspects of NOR.² They include works about military operations, popular authority, work camps, victims of war, foreign policy issues, relations with allies, economy, culture etc. Works about Milan Nedić, Dimitrije Ljotić and their military units are conspicuously lacking. There is also not a single contribution in the first years of the magazine's publication about the Chetniks and Draža Mihailović, whereas in recent years (since 1991) four works dealing with this subject have appeared.

Yugoslavia's socialist period, from the country's liberation in 1945 to its dissolution in 1991, is the subject of about 40 articles and other contributions. Of this number, 26 deal with foreign policy and the other works speak of the country's internal development. In the magazine's initial years contributions about the postwar period were very rare but their number increased with time. It is interesting to point out that all contributions refer only to the first decade of the new Yugoslavia, very few of them go beyond the year 1955. This was determined by the accessibility of historical sources and by the number of historians who focused only on the first postwar years of Yugoslavia. Consequently, a number of significant subjects were not treated, such as the agrarian reform and coloniza-

¹ KPJ – Communist Party of Yugoslavia.

² NOR or NOB – War of National Liberation.

tion, Goli otok,³ the compulsory state purchase system, political terror, the Fourth Plenum of CK SKJ⁴ (1954) etc. As for the later period (after 1955), many essential issues were not even mentioned which, despite heuristic problems, should have been examined at least in the same measure as those subjects which were. Among the topics ignored, we point to the following: the Brioni Plenum (1966), the student demonstrations (1968), *maspok*⁵ (1971), the liberalism of 1972, the Constitution of 1974, the Siptar uprising (1981) and many other economic, social and cultural issues. All of these subjects are vital to acquiring a comprehensive understanding of Yugoslav history of the second half of 20th century and the reasons for the country's subsequent disintegration.

Besides heuristic problems and insufficient historical distance, this situation was also created by the authors' caution in choosing their topics. They took care to avoid sensitive subjects which could arouse the suspicions of the ruling regime. It is, however, evident that the evasion of important topics was also the result of the magazine's editing policy. Constant financial problems determined a rather restricted approach to editing, one in which the editors could not always conduct a planned editing policy by requesting (and financing) articles on particular subjects. Instead, they were compelled to accept and publish works that were offered to them. Only a few articles and other contributions were written especially for the magazine and at its request. If it had not been for this great flaw in publishing, the magazine could certainly have become an essential source of historiographic works, covering the history of Yugoslavia from its beginnings to its breakup. It does represent a valid source of information but only for the first half of 20th century. In the magazine's initial years, the dominant subject matter was of the period between the two world wars and the Second World War. The number of articles dealing with the postwar period would increase at a later stage but again they would refer only to the first ten years. It would, therefore, be true to say that our magazine is a reflection of its time.

The main tendency in editing the magazine was to publish works of high quality and to have them cover the whole period of interest to the magazine. At the same time, efforts were made to fill all the regular sections with appropriate works and to have a fair number of occasional sections represented in each issue. Leading articles have always been prepared with great care and with the desire to maintain their high quality and their focus on a wide range of contemporary issues. Such articles, sometimes in the form of an essay and always with a broad subject matter and touching on various periods, have been written in the past by Vasa Čubrilović, Milorad Ekmečić and Stevan Pavlović. Many others were written about important specific topics (by Dragoljub Živojinović, Branislav Gligorić, Nikola Popović, Djordje Stanković, Ljubodrag Dimić, Mira Radojević). Each issue presented several articles and discussions with thorough analyses of events and processes from our past, based on original documents and established historical facts. The works published in the section "Contributions", mostly pertain to specific subjects, segments almost, but they too were based on archive material, the press and a solid bibliography. Works dealing with significant issues and based only on bibliography and published sources, were also part of this sec-

³ Goli otok – island used for detention of political prisoners.

⁴ CK SKJ – Central Committee of the Yugoslav League of Communists.

⁵ Maspok – abbr. of "mass movement".

tion. Documents were published for the first time referring to key events of the past and their essence was explained in accompanying comments.

Reviews of literature referring to a particular subject fall under the section of "Historiography". They are mostly informative, analytical and often critical. Contributions containing a more thorough analysis and evaluation of books, judging the validity of their sources and methodology, their assets and faults, are classified in the section "Critical Reviews". The section "Arguments" presents different opinions regarding a subject. It is actually the confrontation of the author's opinion and that of the reviewers of his book, presented with rich argumentation. "Reviews" contain thorough analyses and critical evaluations of books. The section "Surveys" offers information of varying lengths regarding recently published books, bearing many elements of analysis but with no attempts at evaluation. These articles offer the usual expressions regarding the books' usefulness for historiography. The other works are mostly technical and are done according to set standards.

It would be difficult to make an overall assessment of the works published in the "History of 20th Century", they differ both in terms of subject matter and worth. For this occasion suffice it to say that most of the works were done according to methods of scientific research and that they are based on valid sources. Furthermore, many of them have broached certain issues for the first time, they inspire thought and point to the need for further examination and a broader view of some topics. In regard to a few of the works published, it could be said that their drawback lies in the fact that they were not written for this magazine but are instead parts or summaries of larger wholes, prepared for specific editions.

Open Platform

The magazine gathered the works of a broad circle of historians and was, at the same time, accessible to any author in the country (former and present) or abroad. This is best illustrated by the fact that out of a total of 149 authors, whose works have been published in the magazine, 43 were ISI associates, while 106 were independent. Of the latter, only 11 were foreigners.

Were any restrictions set on the works published in the magazine? The widely known truth is that there was no open censorship. Some sort of supervision did exist in the form of the Editorial Council but this was not the Council's official task. It was intended, rather, to determine the magazine's program together with the Editorial Board and to supervise its realization. The magazine's founding act states that "The Editorial Council determines and develops the program of the magazine and decides on the main issues of the editing policy." The Council's authority was not precisely specified but it was nevertheless considerable. The actual part played by this Council largely depended on the people in it. The overall assessment that can be made in regard to this question is that the Council made reasonable and justifiable decisions concerning all the main problems arising in the past, about which more will be said later. On the whole, it did not set any serious limitations either to the content of the works or to their publication. Still, it was there and had to be considered.

The majority of the Council members were not employed at the Institute. They were chosen by election and the importance of this body is best demonstrated by the fact that the final choice of members was approved by the Republic

Executive Council of Serbia. The "Operating Procedure of the Magazine 'History of 20th Century'" stated that the Editorial Council had a "moral and political responsibility before the public and the magazine's founders".

During the first two years (1983-1984), the members of the Editorial Council were: Rista Antunović, Slavoljub Cvetković, Venceslav Glišić (President), Toma Milenković, Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Nikola B. Popović, Savo Radović, Čedomir Štrbac and Milan Vesović. Members of the second Council (1985-1993), were: Djordje Knežević (President), Mila Matić, Toma Milenković, Petar Milosavljević, Nikola B. Popović, Čedomir Štrbac and Vuk Vinaver. Vuk Vinaver died in 1985 and Slobodan Bosiljčić was elected in his place. After the double issue 1-2 in 1988, Branislav Gligorijević joined the Council as the new Editor in Chief, replacing N. Popović. The Editorial Council was abolished after 1993.

Besides the Editorial Council, which guided and, in some ways, supervised the work of the Editorial Board, another factor effecting the freedom of expression in the magazine was, without a doubt, self-induced censorship. No matter how difficult it may be to ascertain its presence, it can still safely be said that this phenomenon did exist, particularly in the first years of the magazine's publication. It was evident as much in the authors' choice of subject matter, as in their treatment of it. Whether the authors avoided sensitive subjects and passed over certain facts that could arouse the suspicion of the regime and the professional establishment is, of course, difficult to say. However, keeping in mind the general political and social atmosphere and past reactions to some publications, we are almost positive that self-censorship did exist. The question is to what extent it was practiced and whether it was done consciously or spontaneously.

The freedom of expression in the magazine also largely depended on the makeup of the Institute staff. Authors surely kept in mind the possibility of remarks and objections of an ideological nature which other members of the staff could make in reference to their work. (The watchful Ždanov, although furtively, was always on the alert.)

On the whole and despite all such restrictions, the magazine represented an open platform for the publication of research results and various views of past times. Several examples from the past go to prove this. The very first issue of the magazine aroused a heated reaction on the part of dogmatic critics.

Within a few days of publication of the first issue in 1983, on 26 October, a critical review emerged in the daily newspaper "Politika", written by Pera Dautović, bearing the title "Imprudence or Something Else?" and the subtitle "A strange editorial decision in the magazine 'History of 20th Century'". The author of this review criticized the Editorial Board for having published an article by Vojislav Koštunica and Kosta Čavoški, entitled "Political Parties of the Opposition in the Yugoslav National Front 1944-1949). The article was judged as being "an abstract" of the book "Party Pluralism and Monism", written by the same authors. The critic emphasized the negative reviews the book had already received (Milorad Vučelić), and wonders whether the decision to publish the article "is just an imprudent act on the part of the editors or an indirect, but nonetheless demonstrative way of rejecting the judgement already passed on the book "Party Pluralism or Monism". The magazine's Editor in Chief, Nikola B. Popović retaliated in the "Politika" of 1 November, 1983. He refuted the critic's insinuations by stating that the article by V. Koštunica and Kosta Čavoški had undergone the usual editing procedure and had been entered in the printing schedule long before the mentioned book was published (end of July 1983). His closing remark was that

"once again irrational rage had ruled over balanced reasoning". Naturally, S. Dautović did not take this lying down. The next day's issue of "Politika" carried his reply in the Letters to the Editor. By this time he is quite convinced that what he is faced with is no imprudence "but an intentional move on the part of the Editor in Chief of the magazine 'History of 20th Century'". His conclusion is that "this is not, then, a chapter taken in its entirety from the manuscript of the book, since the book has no such chapter. It is rather an abstract of the book, containing all the authors' conjectures about the Party being an inadequate successor of the values of NOB and the revolution, and about its undemocratic nature as the result of the sins of Stalinism".

Debating with V. Koštunica in the article "Pluralists as Totalitarianists" (Književna reč, 25 December, 1983), M. Vučelić also mentioned the article by V. Koštunica and K. Čavoški published in the magazine "History of 20th Century". He came down hard on both the authors and the editor in chief, N. Popović, making many dark allusions to the latter's moral qualities. We think enough has been said about this incident to give a clear picture of the kind of pressure exerted on authors who touched on subjects that were taboo. In actual fact, the critics were not so much concerned with the motives of N. Popović in publishing the article mentioned, as they were irked by the objective interpretation of a sacred topic by politically unsuitable authors. Naturally, reason prevailed in the Institute and no one was either punished or removed from their position, and the Editorial Board continued its work with no changes in its makeup.

The second example, which gave rise to fervent differences of opinion in the Editorial Board and Council, concerned a review published in the magazine (no. 2 in 1983). The review was written by Sava Skoko and concerned the book "The Breakdown of the Kingdom of Yugoslavia 1941" (books 1-2) by Velimir Terzić, which appeared in the beginning of 1983. This book had obtained extremely negative reviews from some critics, but was well received by others and by the public. The problem lay in the fact that those critics who had censured the book saw it as being directed against the Croats who, they thought, the author blamed for the country's defeat in the 1941 April War. The critic, S. Skoko, offered reasonable arguments refuting such opinions. In the Institute itself, whose imprimatur was required for printing, opinions differed regarding this book. Still, after four reviews, the book was published by "Narodna knjiga" in Belgrade. "Partizanska knjiga" in Ljubljana and "Pobjeda" in Titograd, were the co-publishers. S. Dautović, in the article mentioned earlier ("Politika", 26 October, 1983), commends the positive example given by Miroljub Vasić, when, acting as member of the magazine's Editorial Board at a convention on historiography, in 1983, in Zagreb, he had disqualified the book by V. Terzić "by the very fact that the book's manuscript did not bear the imprimatur of the Scientific Council of the Institute of Modern History in Belgrade". However, the following words are to be found on the published book, along with the appraisals of four critics: "The Council of Scientific and Technical Associates of the Institute of Modern History in Belgrade has, at the session of 8 October, 1980 recommended the publication of this work on the basis of reviews by academics, Dr. Metod Mikuža and Dr. Vuk Vinaver." The first reviewers were the retired lieutenant general, Milinko Djurović and the academic, Milorad Ekmečić. There were other instances of disapproval regarding works published in the magazine (the survey of the convention on the Battle of Kolubara, for example) but this did not effect the work of the Editorial Board in any great way.

An important section of the magazine from the very beginning was entitled "Critical Reviews". In the very first issue a review was published, written by Nikola B. Popović, severely critical of the book "Tito-Churchill, Strictly Confidential", edited by Dušan Biber. Naturally, this criticism incited a debate about the book, which was published in the following two issues. This type of debate, extended over several issues, occurred in several cases. For instance, Branko Petronijević and Dragoljub Petrović had such a debate concerning the book written by Petronijević "Serbia in the Second World War 1939-1945". Debates of this kind among Institute associates were less frequent but they were known to occur, such as the one between Toma Milenković and Kosta Nikolić, regarding the book by Nikolić "Bolshevization of KPJ 1919-1929". Both the criticism and the debates were usually of a technical nature but the effect of indoctrination was present enough. All we have said here should not be taken as our desire to pass judgement. Our intention was to point to the freedom of expression in the magazine which was made possible by its liberal editing policy.

* * *

The magazine "History of 20th Century" is familiar in academic circles and has been favorably received from the very beginning, despite the criticism endured from the first issue (or perhaps because of it). The number of copies printed went from 1.000 to 500; from 1983 to the end of 1990, issues were printed in 1.000 copies, with the exception of the second issue in 1983 and the double issue in 1984, when 1.500 copies were printed in each case. After 1991, the number of copies was reduced, as the result of general conditions and a shrinking market, to 500 and it is still printed in this number. The magazine usually has about 200 pages and is edited in keeping with international standards. Starting with the first issues, the majority of works (articles and discussions, contributions etc.) have been accompanied by a summary in English, and for a time (from no. 1-2 in 1993 to no. 2 in 1996) by another in Serbian. Abstracts have been included beginning with the double issue in 1993. Classification according to UDK has also been used from the first issue, and was done in the National Library of Serbia. Each issue includes an English translation of the Contents page. Its quality and adherence to international standards have created a place for this magazine among the best of its kind. Initially (up to 1990), the magazine had between 200 and 300 subscribers, more than 100 of which were foreigners. Lately this number has fallen considerably.

When the magazine was first established, it was assumed that it would circulate throughout the whole of Yugoslavia and consequently the Latin alphabet was chosen. The majority of other editions published by the Institute are also in the Latin alphabet. However, this choice was also intended to show that the Institute supported the idea of a united Yugoslavia; its subject matter at that time also mainly concerned Yugoslavia as a whole. Another factor affecting the decision to use the Latin alphabet, was the belief that it would seem less remote to foreign readers than the Cyrillic.

The magazine's accuracy, profile and overall quality, with all its positive and negative aspects, are the result of the combined efforts not only of the authors and the Editorial Board, but also of proofreaders, Branka Kosanović and Božidar Mladenović, translator Vesna Kordić-Lazić and production editor, Svetko Reljić. The appearance of the cover page is the work of Milan Ristović. It

must be said that the magazine has continued to exist and maintain its high level of achievement thanks to the entire staff of ISI meaning every individual, from the director, Petar Kačavenda to the typist, Branka Salević.

To conclude, it should be mentioned that the writer of this contribution has had the honor of being with this magazine from the beginning. He has spent two years in the Editorial Council, eight years on the Editorial Board and, finally, three more years as editor in chief. In writing this contribution, he has preferred being critical in regard to the content of the magazine, rather than to slip into sentimental praises. Whether he has succeeded in his intention is for the reader to decide.

SADRŽAJ ČASOPISA
»ISTORIJA 20. VEKA« 1983–1997.

Broj 1/1983.

1. Reč Uređivačkog odbora, (7).

RASPRAVE I ČLANCI. *Dragoljub R. Živojinović*, Ratni ciljevi Srbije i Italije 1917. (9). – *Nadežda Jovanović*, Milan Gorkić, Prilog biografiji (25). – *Milan Ristović*, Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose sa Turskom 1941–1943. (59). – *Živko Avramovski*, Nemačka politika prema Albaniji posle kapitulacije Italije 1943–1944. (75). – *Vojislav Koštunica* – *Kosta Čavoški*, Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije 1944–1949. (93).

PRILOZI. *Ubavka Ostojić-Fejić*, Britanski historičari i makedonsko pitanje 1914–1915. (117).

KRITIKE I PRIKAZI. Tito–Churchill, Strogo tajno, izabrao i uredio dr Dušan Biber. (*Nikola B. Popović*), (127). – Vjenceslav Cencić, Enigma Kopinich I–II. (*Božidar Jakšić*), (132). – Dr Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. (*Dušan Lukač*), (137). – Jean-Baptiste Duroselle, Tout Empire Perira (Svaka imperija će propasti). (*Vladislav Marjanović*), (139). – Stvaranje jugoslovenske države 1918, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku 1979. (*Ubavka Ostojić-Fejić*), (142). – L'imperialismo Italiano e la Jugoslavia, Atti del convegno italo-jugoslavo, Ancona 1977. (*Enes Milak*), (145). – Svedočanstva o revolucionarnoj borbi vojvodanskog radništva u godinama pred Drugi svjetski rat (*Aleksandar R. Kasaš*), (148). – Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje 1982, 19/1. (*Ivan Kovačević*), (153).

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA. Josip Broz Tito, Autobiografska kazivanja I–II. (*Đorđe O. Piljević*), (159). – Tito o slobodi i oslobođenju. Priredio Nedeljko Bogdanović (*Miroљub Vasić*), (160). – Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije I–II (*Đoko Tripković*), (161). – Ivan Čizmić, Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država (*Ubavka Ostojić-Fejić*), (163).

BIBLIOGRAFIJA. Časopis Komunističeskij internacional 1919–1943, o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. Priredili *Žarko Protić* i *Bosiljka Pejović-Protić*, (165).

Broj 2/1983.

2. RASPRAVE I ČLANCI. *Vuk Vinaver*, Međunarodni problemi u politici KPJ 1928–1934. (7). – *Ma Sipu*, Kineska progresivna štampa o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Jugoslaviji, (37). – *Slobodan D. Milošević*,

Učešće bugarskih okupatorskih jedinica u bici na Sutjesci 1943. (49). – *Dragica Mugoša*, SAD i jugoslovenska 1948. godina, (59).

DOKUMENTI. *Živko Avramovski*, Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji 1944–1947. (91).

OSVRTI. *Savo Skoko*: Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. (125). – *Branislav Gligorijević*: Kongresi Kominterne, (147).

POLEMIKA. *Dušan Biber*, Habeant sua fata libelli (159).

PRIKAZI. Filip Filipović, Revolucionarna misao i delo (*Momčilo Pavlović*), (167). – Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu (*Veselin Đuretić*), (172). – Miroslav Tejchman, Boj o Balkan. Balkanske staty v letech 1939–1941. (*Vuk Vinaver*), (174). – V. Ja. Sipols, Vnješnjanja politika Sovjetskogo Sojuza 1933–1935. (*Vuk Vinaver*), (175).

BIBLIOGRAFIJA. Časopis »Komunističeski internacional« 1919–1943. o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. Priredili *Žarko Protić* i *Bosiljka Pejović-Protić* (179).

IN MEMORIAM. Prof. dr Todor Stojkov (*Živko Avramovski*), (195).

Broj 1–2/1984.

3. RASPRAVE I ČLANCI. *Dušan Živković*, KPJ i pitanje vlasti u revoluciji sa posebnim osvrtom na odluke u Jajcu, (7). – *Božidar Jakšić*, Pogled na građanske kritike marksizma u međuratnoj Jugoslaviji, (33). – *Nikola B. Popović*, Jugoslaveni u SSSR 1941–1945. (59). – *Jadranka Jovanović*, Borba Jugoslavije protiv pritiska SSSR i istočnoevropskih država u OUN 1949–1953. (85).

PRILOZI. *Ubavka Ostojić-Fejić*, Britanski istoričari i jadransko pitanje u toku 1914–1915. (113). – *Žarko Martinović*, Primena psihoanalize u istoriografiji, (125).

DOKUMENTI. *Dimitrije Brajušković*, Titovo pismo Staljinu od 5. jula 1944. (147).

OSVRTI. *Miroslav M. Nikolić*: Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 20–24. jun 1920. – Plenarne sednice CPV KPJ (februar–decembar 1920), (151). – *J. Kren* – *H. Mejdova*: Savremena čehoslovačka literatura o Minhenu, (167).

POLEMIKA. *Nikola B. Popović*, Još jednom o priređivanju zbornika dokumenata Tito – Churchill, strogo tajno, (187).

PRIKAZI. Naučni skup – Kolubarska bitka (*Nenad Urić*), (193). – Beogradski univerzitet u predratnom periodu, oslobodilačkom ratu i revoluciji (*Mirosljub Vasić*), (196). – Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945. (*Milan Koljanin*), (198). – Ćiril Petešić, Katoličko svećenstvo u NOB-i (*Milorad Radusinović*), (200). – Miroslav Milovanović, Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanje na Bubnju (*Sonja Božanović-Špoljar*), (201). – Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945. (*Dragica Mugoša*), (202). – Da li su privredne krize i reforme neizbežne u socijalizmu? Povodom prevoda knjige Evgenija Preobraženskog Nova ekonomika (*Dubravka Stajić*), (205). – Maurice Vaisse, Alger: Le putsch (*Vladislav Marjanović*), (206).

DVADESET PET GODINA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU 1958–1983. (Priredio *Milan Vesović*). – *Smiljana Đurović*, Uvodna reč, (209). – *Petar Kačavenda*, Dvadeset pet godina rada Instituta za savremenu istoriju, (210). – *Aleksandar – Kale Spasojević*, Bibliografija izdanja Instituta za savremenu istoriju 1979–1984. (217). – Bibliografija radova naučnih i stručnih radnika Instituta za savremenu istoriju, (247).

Broj 1/1985.

4. RASPRAVE I ČLANCI. *Vuk Vinaver*, »Austrijsko pitanje« i velika preorientacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj 1927–1932. (7). – *Zdenjek Sladek*, Ekonomska saradnja zemalja Male antante 1934–1938. (33). – *Milan Ristović*, Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori, novembar 1944 – mart 1945. (69). – *Živko Avramovski*, Nacionalizacija britanskog kapitala u Jugoslaviji i obeštećenje vlasnika, (95).

DOKUMENTI. *Momčilo Pavlović*, Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. (119).

OSVRTI. *Branko Petranović*: Desanka Pešić, Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919–1935. (157). – *Dušan Miljanić*: Za viši stepen naučne obrade NOR-a i revolucije u Jugoslaviji (povodom naučnog skupa Strategijska prekretnica na jugoslovenskom ratištu – ratna 1943. godina), (167).

PRIKAZI. *Marjan Britovšek*, Stalinov termidor (*Dubravka Stajić*), (189). – *Kultura i nauka u NOR-u i revoluciji* (*Zoran Lakić*), (193). – *Dragovan Šepić*, Vlada Ivana Šubašića (*Milorad P. Radusinović*), (195). – *I.N. Zemskov*, Diplomatičeskaja istorija Vtorogo fronta v Evropi (*Milorad P. Radusinović*), (197). – *Nikola Gaćeša*, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. (*Dušan Berić*), (189). – *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946, I* (*Doko Tripković*), (199). – *Povjesni prilozi*, Zbornik radova IHRPH, Zagreb, br. 1, 1982, br. 2, 1983, br. 3, 1984, (*Milica Bodrožić*), (201).

BIBLIOGRAFIJA. *Žarko Protić*, Bibliografija bibliografija o Josipu Brozu Titu 1950–1984. (207).

Broj 2/1985.

5. RASPRAVE I ČLANCI. *Branislav Gligorijević*, Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca 1919–1925. (7). – *Milan Vesović*, Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u 1931–1945. (35). – *Slobodan D. Milošević*, O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata, (71). – *Žorž P. Santuš Karvalju*, Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji 1941–1945. (93).

PRILOZI. *Nikola B. Popović*, Sovjetska politika jačanja ruskog nacionalizma i patriotizma u Drugom svetskom ratu, (131). – *Vladimir Claude Fišera*, Politika i oblici regionalne integracije u slovenskim zemljama (od slovenskog sveta do sovjetskog bloka) 1941–1948. (149).

DOKUMENTI. *Dragoljub Kočić*, Jedno svedočanstvo o nacističkim zločinima u koncentracionim logorima Buchenwald, Nazviller i Sachsennhausen, (161).

PRIKAZI. *Andrej Mitrović*, Srbija u prvom svetskom ratu (*Dušan T. Bataković*), (175). – *Momčilo Zečević*, Na istorijskoj prekretnici (*Janko Prunk*), (177). – *Branislav Gligorijević*, Između revolucije i dogme (*Saša Marković*), (178). – *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945.* (*Branko Petranović*), (184). – *Slavko Vukčević*, Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941–1945. (*Zoran Lakić*), (191). – *Dragoljub Petrović*, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941–1944. (*Dragan Aleksić*), (194). – *Milan Vesović – Milan Matić – Josip Vučković, Veljko Vlahović – sećanja – hronologija – bibliografija* (*Zoran Panajotović*), (195).

IN MEMORIAM. *Dr Vuk Vinaver* (*Petar Kačavenda*), (197).

Broj 1–2/1986.

6. RASPRAVE I ČLANCI. *Toma Milenković*, Međunarodna organizacija rada i Jugoslavija 1919–1929. (7). – *Linda Killen*, Ekonomski interesi SAD u Jugoslaviji između dva svetska rata, (43). – *Vojislav Mikić*, Vazduhoplovni faktor u Jugoslaviji u toku NOR-a, (67). – *Dragan Bogetić*, Razvoj sovjetskih i američkih stavova prema politici i pokretu nesvrstanosti, (101).

PRILOZI. *Miroљub Vasić*, Revolucionarni pokret studenata Beogradskog univerziteta i španski građanski rat 1936–1939. (128). – *Milan Ristović*, Ivan-Vančo Mihailov između Nezavisne Države Hrvatske i Bugarske 1941–1944. (139). – *Enes Milak*, Jugosloveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svetskog rata, (155).

OSVRTI. *Božidar Jakšić*, Nacionalne revolucije u Jugoslaviji (Janko Pleterški, Nacije, Jugoslavija, revolucija), (173).

PRIKAZI. *Todor Stojkov*, Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937. (*Mira Radojević*), (189). – *Treći kongres KPJ (17–22. maj 1926); Plenarne sednice CK KPJ (maj–septembar 1926)*, (*Toma Milenković*), (191). – *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije 1941–1945, knj. 1 i 2*, (*Milica Bodožić*), (193). – *Nikola Živković*, Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944, (*Milan Koljanin*), (197). – *Ilegala u Podgorici, Titograd, 1941–1945.* (*Zoran Lakić*), (199). – *Jadranka Jovanović*, Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija 1945–1953. (*Dragan Bogetić*), (202). – *Martin Ivanič*, Stavka v rudnikih Trbovlje – Hrastnik in Zagorje (*Marija Obradović*), (204). – *Neke karakteristike statističke publikacije »Jugoslavija 1945–1985«* (*Miladin Raičević*), (205).

BIBLIOGRAFIJA. *Aleksandar-Kale Spasojević*, Bibliografija radova dr Vuka Vinavera, (210).

Broj 1/1987.

7. RASPRAVE I ČLANCI. *Trivo Indić*, Španski socijalistički pokret i građanski rat 1936–1939. (7). – *Nikola Anić*, Jugoslovenska armija u završnim ope-

racijama za oslobođenje Jugoslavije 1945. (59). – *Simeon Begović*, Otpor za-
točenika Banjičkog logora, (85)

PRILOZI. *Milica Tripković*, KPJ i skupštinski izbori 1925. (115). – *Marija
Obradović*, Doktrina »narodno demokratske države«, (135).

DOKUMENTI. *Ladislav Deák*, Čehoslovačka dokumenta o unutrašnjoj i
spoljnoj politici Jugoslavije 1935. (163). – *Đoko Tripković*, Izveštaj generala
F. Maklejna – »Beograd pod partizanima«, (175).

NAUČNI SKUPOVI. *Nenad Urić*, Srbija 1915. i 1916. (197). – *Trivo Indić*,
Španjolska 1936–1939. (205).

PRIKAZI. Roj Medvedev, Revolucija 1917. godine u Rusiji – problemi, ka-
rakteristike, ocene (*Predrag Marković*), (211). – *Smiljana Đurović*, Državna
intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941. (*Milica Bodrožić*), (213). –
Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u
Beogradu 1921–1938, knj. I–II, priredio Zivko Avramovski, (*Momčilo Pavlo-
vić*), (216). – Istorijski značaj VII kongresa Kominterne. Materijali naučne
konferencije posvećene 50-godišnjici VII kongresa. (*Dubravka Stajić*), (223).
– Venceslav Glišić, Uzička republika (*Slobodan Milošević*), (226). – Fikreta
Jelić-Butić, Četnici u Hrvatskoj 1941–1945. (*Milorad P. Radusinović*), (229).

IZ INSTITUTA. Međunarodna naučna saradnja Instituta za savremenu
istoriju (*Sonja Špoljar-Božanović*), (231).

Broj 2/1987.

8. RASPRAVE I ČLANCI. *Ubavka Vujošević*, Novi istorijski izvori o revolu-
cionarnoj delatnosti Josipa Broza Tita u međuratnom periodu, (7). – *Radoje
Nenadović*, Američka javnost i 27. mart 1941. u Jugoslaviji, (53). – *Slobodan
D. Milošević*, O nemačko-italijanskim odnosima u okupiranoj Jugoslaviji
1943. godine, (77). – *Čedomir Štrbac*, Britanski pogled na Jugoslaviju posle
1948. godine, (103).

ISTORIOGRAFIJA. *Draga Vuksanović-Anić*, Pojam civilizacije u francu-
skoj istoriografiji, (135). – *Predrag Marković*, Jugoslovenska istoriografija o
učešću Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR-u
1917–1921. (147).

DOKUMENTI. *Ubavka Vujošević*, Nepoznati Titovi spisi 1930–1941. (159).

NAUČNI SKUPOVI. *Ubavka Ostojić-Fejić*, Okrugli sto »Jugoslovensko-bri-
tanski odnosi, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u
Srbiju«, (199).

PRIKAZI. *Ljubomir Antić*, Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje
jugoslovenske države 1918. (*Ubavka Ostojić-Fejić*), (203). – *Vuk Vinaver*,
Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934. (*Milica
Bodrožić*), (204). – *Dušan Lukač*, Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope, I–
III, (*Zdravko Antonić*), (207). – *Enver Redžić*, Muslimansko autonomništvo i
13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći rajh (*Milan
Koljanin*), (214). – *Voren Sasman*, Kultura kao istorija (*Trivo Indić*), (216).

IN MEMORIAM. Dr *Sergije Dimitrijević* (*Slavoljub Cvetković*), (220).

Broj 1–2/1988.

9. RASPRAVE I ČLANCI. *Vasa Čubrilović*, Osnovni tokovi i razvitak socijalističke revolucije u Jugoslaviji, (7). – *Dušan Lukač*, Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata, (53). – *Enes Milak*, Italijanska diplomatija i hrvatsko pitanje 1928–1935. (87).
- PRILOZI. *Nikola Žutić*, Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935. (109). – *Jadranka Jovanović*, Jugoslavija i stvaranje i sprovođenje koncepcije kolektivne bezbednosti u Društvu naroda, (125).
- OSVRTI. *Radoje Nenadović*, Uvod u hladni rat: istoriografija SAD o diplomatiji Drugog svetskog rata, (138).
- DOKUMENTI. *Rastislav Terzioski*, Proboj solunskog fronta (Iz Ratnog dnevnika jednog makedonskog učitelja), (159).
- POLEMIKA. *Branislav Gligorijević*, Fatalna jednostranost, (Povodom knjige dr Branka Horvata »Kosovsko pitanje«), (179) – *Gojko Jakovčev*, Za veću tačnost u historiografiji, (Povodom knjige Dušana Plenče »Kninska ratna vremena 1850–1946«), (195).
- PRIKAZI: Marksizam i anarhizam – istorija i savremenost. Tribina »Marks i savremenost«, VII naučni skup, knj. 9. (*Dubravka Stajić*), (201). – *Koča Popović*, Beleške uz ratovanje (*Predrag Marković*), (204). – *Nikola B. Popović*, Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (*Predrag Marković*), (207). – *Ljubodrag Dimić*, Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. (*Mira Radojević*), (210). – *Zoran Vasiljević*, Sabirni logor Đakovo (*Milan Koljanin*), (212). – Naučni skup – Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu (*Mira Radojević*), (214).

Broj 1–2/1989.

10. RASPRAVE I ČLANCI. *L. J. Gibijanski*, Novi pogledi na sovjetsko-nemački sporazum 1939. godine – Problem ocene i sadašnje diskusije u sovjetskoj historiografiji, (7). – *Branislav Gligorijević*, Stvaranje Komunističke partije Jugoslavije, (35). – *Marjan Britovšek*, Buharinov spopad s Stalinom, (51). – *Aleksandar Trifoni*, Sifra Kominterne i Vrhovnog štaba, (71). – *Vera Kržišnik-Bukić*, Agrarno i seljačko pitanje u Jugoslaviji 1945–1953. s osvrtom na međuratni i ratni period, (89). – *Nebojša A. Popović*, Srpski kulturni klub 1937–1941. (109).
- PRILOZI. *Radoje Nenadović*, Hladni rat (1947–1950) prema američkim istorijskim izvorima, (141). – *Miroslav Jovanović*, »Ruski arhiv« i fašizam, (169).
- OSVRTI. *Živomir Simović*, Kada je i gde nastala prva radio-stanica u Jugoslaviji? (199). – *Dubravka Stajić*, »Glasnost« u sovjetskoj historiografiji, (204). – *Marjan Britovšek*, Proces destalinizacije in Trocki, (210).
- DOKUMENTI. *Vujica Kovačev*, Mađarska revolucija 1919. godine viđena očima srpskog oficira, (215).
- PRIKAZI. *Milan Vesović*, Ilegalna štampa KPJ 1929–1941. (*Dušan Živković*), (231). – *Miroslav Stojiljković*, Bugarska okupatorska politika u Srbiji

1941–1944. (*Milan Ristović*), (232). – Đorđe Stanković, Iskušenje jugoslovenske istoriografije (*Milorad P. Radusinović*), (234). – Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921. (*Milorad P. Radusinović*), (235). – Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji 1903–1914. (*Stojan Kesić*), (236). – Živko Avramovski, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945, Zbornik nemačkih dokumenata o eksploataciji nalazišta ruda i uglja (*Branko Živković*), (238). – Jovan Dučić, Staza pored puta, (*Mira Radojević*), (239). – Slavonski povijesni zbornik, 25/1988, 1–2, (*Milica Bodrožić*), (241).

Broj 1–2/1990.

11. RASPRAVE I ČLANCI. *Ljubodrag Dimić*, Ruska emigracija u kulturnom životu građanske Jugoslavije, (7). – *Mira Radojević*, Udružena opozicija i komunisti, (39). – *Đoko Tripković*, Jugoslavija i Maršalov plan, (59). – *Bogumil Hrabak*, Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945. (77).

PRILOZI. *Momčilo Zečević*, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr Antona Korošca, (117). – *Kosta Nikolić*, »Stožer« u vreme diktature 1930–1945. (139). – *Branko Pavlica*, Odnosi Jugoslavije i SR Nemačke od uspostavljanja do prekida diplomatskih odnosa (jun 1951 – oktobar 1957), (159). – *Nikola Žutić*, Hrvatski metropolita Antun Bauer – Ideološko-politička aktivnost, (175).

OSVRTI. *Ljubodrag Dimić*, Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija, (189). – *Kadivka Petrović*, Ratne knjige o koncentracionim logorima, (197).

DOKUMENTI. *Dragan Aleksić*, Industrija Srbije i njene perspektive – Elaborat Ministarstva narodne privrede Srpske vlade o stanju industrije u Srbiji 1942. godine, (201).

KRITIKE I PRIKAZI. *Radomir Bulatović*, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijско-sociološka i antropološka studija, (*Branko Petranović*), (213). – Istorija Saveza komunista Jugoslavije (*Rasim Hurem*), (218). – Komisija istoričara SSSR-a i SFRJ – Petnaest godina: Rezultati i perspektive saradnje (*O.N. Rešetnikova*), (223). – Edicija »Stradanja i otpori« (*Milan Koljanin*), (225). – Sava Živanov, Revolucija u Rusiji 1917. (*Ljubinka Bogetić*), (228). – Roj A. Medvedev, Oni okružali Stalina (*Milorad P. Radusinović*), (230). – Dmitrij Volkonogov, Triumf i tragedija, politički portret I.V. Stalina, u 2-knigah, (*Milorad P. Radusinović*), (232). – Veljko Đ. Đurić, Ustaše i pravoslavlje (*Milorad P. Radusinović*), (233). – Dimitrije Vujović, Podgorička skupština 1918. (*Zoran Lakić*), (234). – Na kongresu istoričara sveta (*Dragoljub S. Petranović*), (237). – Život i delo dr Sergija Dimitrijevića (*Milica Bodrožić*), (237). – Vladimir Stojančević, Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije 1914–1918. (*Milica Bodrožić*), (239).

Broj 1–2/1991.

12. RASPRAVE I ČLANCI. *Milorad P. Radusinović*, Antanta i aneksiona kriza 1908–1909. (7). – *Branislav Gligorijević*, Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra, (23). – *Mira Radojević*, Demokratska stranka o državnom preu-

redanju Kraljevine Jugoslavije 1935–1941. (37). – *Dragan Bogetić*, Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i Nato pakt, (65).

PRILOZI. *Kosta Nikolić*, Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941. (91).

OSVRTI: *KONTROVERZE O 1941. GODINI*. *Miroљub Vasić*, KPJ i odbrana Jugoslavije 1929–1941. (127). – *Dragan Tešić*, Vojska Kraljevine Jugoslavije uoči aprilskog rata, (130). – *Slavoljub Cvetković*, Suština opredeljenja jugoslovenskih komunista za revoluciju, (134). – *Venceslav Glišić*, Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine (137). – *Branislav Gligorijević*, Kominternovsko nasleđe i jugoslovenska revolucija, (141). – *Nikola B. Popović*, Socijalna revolucija ili oslobodilački rat, (144). – *Nikola Živković*, Medicinski opiti nad živim ljudima u nemačkim koncentracionim logorima u Drugom svetskom ratu, (147). – *Slobodan D. Milošević*, Migracija Srba iz NDH u Srbiju 1941. i stav KPJ o tome pitanju, (150). – *Milan Koljanin*, Logor na beogradskom Sajmištu u nemačkom represivnom sistemu u Srbiji 1941. (154). – *Smiljana Đurović*, Francuski uticaj na antifašističku koncepciju u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat, (158). – *Milan Vesović*, Ilegalna štampa KPJ u ratu i revoluciji 1941–1945. (162). – *Enes Milak*, Jedno italijansko viđenje jugoslovenske ratne situacije, (165). – *Petar Kačavenda*, 1941. godina u jugoslovenskoj historiografiji, (167). – *Smiljana Đurović*, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, (170). – *Petar Kačavenda*, Sporazum u Muki avgusta 1943. godine, (180).

DOKUMENTI. *Đorđe Vasiljević*, Dva dokumenta o delovanju VMRO, (184). – *Momčilo Pavlović*, Dokumenta Jugoslovenskog narodnog odbora o režimu u Jugoslaviji 1945/1946. godine, (195).

KRITIKE I PRIKAZI. Savo Skoko, Kolubarska bitka (*Miroslav Milojević*), (217). – Vojislav Grol, Pravna misao Milovana Milovanovića (*Momir Milojević*), (218). – Novo viđenje 27. marta 1941. – Prof. dr Branko Petranović, mr Nikola Žutić, 27. mart 1941. (*Zoran Lakić*), (221). – Genocid nad Srbima u Drugom svetskom ratu (*Milan Koljanin*), (224). – Savo Skoko, Pokolji hercegovačkih Srba 41. (*Slavko Vukčević*), (227). – Mirko Peršen, Ustaški logori (*Milorad P. Radusinović*), (231). – Vladimir Dedijer, Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941–1945. (*Milorad P. Radusinović*), (232). – Život jednog kralja – Memoari Petra II Karadorđevića (*Momčilo Pavlović*), (233). – Ilustrovaná istorija Srba, 1–4, (*Momčilo Pavlović*), (234).

Broj 1–2/1992.

13. ČLANCI. *Granica 1918–1941*. *Toma Milenković*, Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, (9). – *Branislav Gligorijević*, Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941. (27). – *Živko Avramovski*, Granice Kraljevine SHS s Albanijom, (35). – *Bogumil Hrabak*, Ustanovljavanje jugoslovenske granice u Baranji 1919–1920. godine, (51). – *Mira Radojević*, Sporazum Cvetković–Maček i pitanja razgraničenja u Sremu, (61). – *Nikola Žutić*, Rimokatoličke dijeceze u Kraljevini Jugoslaviji – Crkveno međudržavno razgraničenje i obrazovanje novih dijeceza, (73). – *Mihailo Stanišić*, Prilog istoriji ideja o razgraničenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata, (83). – *Jovan Ilić* –

Milena Spasovski, Političko-geografske karakteristike, značaj i problemi Balkana s posebnim osvrtom na srpski etnički prostor, (97). – *Smiljana Đurović*, Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941? (111). *Granice 1941–1945*. *Slobodan D. Milošević*, Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945. (125). *Granice 1945–1948*. *Bogdan Lekić*, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, (145). – *Enes Milak*, Jugoslavija u planovima i pretenzijama italijanske vlade 1944–1945. godine, (163). – *Momčilo Zečević*, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, (171).

RASPRAVA. *Granice evropske spoznaje*. *Ubavka Ostojić-Fejić*, Život i smrt Jugoslavije po Polu Gardu, (183).

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE. *Prilozi za istoriju istoriografije o jugoslovenskim granicama*. *Nebojša Popović*, Aleksa Đilas o granicama »Osporavane zemlje«, (195). – *Sonja Božanović*, Istraživanje fenomena pomeranja nemačkih etničkih granica na jugoslovenski istorijski prostor – Nemačka kolonizacija u delu Petra Kačavende, (201). – *Slavoljub Cvetković*, Petranovićevo istraživanje ideja o balkanskoj federaciji i njenim okvirima posle Drugog svetskog rata, (207). – *Venceslav Glišić*, Studijski rezultati Milana Ristovića o uklapanju Jugoslavije u okvire nemačkog »novog poretka« 1940–1945. (213). – *Kosta Nikolić*, Belićeva knjiga u istorijskoj upotrebi ili naučni dokaz o »pravu srpskog naroda na određene oblasti«, (217). – *Zoran Lakić*, Velike i male teme zbornika radova »Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji« – Državne i etničke granice na Balkanu, (221).

DOKUMENTI. *Milan Matić*, Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije, (227). – *Ljubodrag Dimić*, Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske, (231).

PROMOCIJE. *Granice genocida*. *Branko Petranović*, Reč prilikom promocije monografije Milana Koljanina »Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1945«, (247).

HRONOLOGIJA. Hronologija o granicama Jugoslavije 1918–1992. (*Milan Vesović*), (253).

Broj 1–2/1993.

14. ČLANCI. *Milorad Ekmečić*, Language and Religion as the Integrating and Disintegrating Factors in Modern Yugoslav History, (7). – *Stojan Kesić*, Odjek ruske demokratske revolucije 1905. u radničkim pokretima Srbije i Hrvatske, (21). – *Bogumil Hrabak*, Mirditi između Italijana, arbanaških nacionalista i Srba 1918–1921. (35). – *Dragan Tešić*, Klub studenata Jugoslovenske radikalne zajednice »Slovenski jug« na Beogradskom univerzitetu 1935–1941. (53). – *Nikola Živković*, Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije i njihov odnos prema gubicima savezničkih snaga učesnika Drugog svetskog rata, (73).

ISTORIJSKI KORENI KRIZE I RASPADA JUGOSLAVIJE 1918–1991. *Miroљub Vasić*, Zašto se odbacuju istorijsko iskustvo i krupni rezultati zajedničkog života? (87). *Međunarodni faktori (poredak) i Jugoslavija*. *Nikola Žutić*, Kraljevina SHS i evropske ideologije u balkanskom konfliktu, (90). –

Slobodan Branković, Između rata i mira – Kraljevina Jugoslavija u kombinatorici velikih sila 1941. godine, (92). – *Momir Stojković*, Međunarodni poreci i Jugoslavija 1945–1991. (97). – *Đoko Tripković*, Jugoslavija – most ili tampon između Istoka i Zapada 1944–1955. godine, (112). – *Dragan Bogetić*, Laviranja jugoslovenske spoljne politike – vojna saradnja Jugoslavije sa SAD posle sukoba sa Informbiroom, (117). *Komunisti i srpsko pitanje*. *Branislav Gligorijević*, Komunisti i jugoslovensko pitanje, (122). – *Slavoljub Cvetković*, Svetska revolucija i jugoslovenski komunisti, (128). – *Toma Milenković*, O nacionalizmu i separatizmu u radničkoj klasi Jugoslavije 1918–1929. (134). – *Kosta Nikolić*, Prelaz sa jugoslovenstva na nacionalni separatizam – uslov opstanka KPJ 1921–1928. (140). – *Miroljub Vasić*, Komunistička internacionala i KPJ 1929–1941. (147). – *Momčilo Pavlović*, Srbi na kraju Drugog svetskog rata, (155). – *Pitanje ekonomske integracije Jugoslavije*. *Ljubomir Madžar*, Putevi i efekti ekonomske integracije jugoslovenskog prostora, (164). – *Smiljana Đurović*, Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918–1941. godine, (179).

METODOLOGIJA. *Marija Obradović*, Teorijsko-metodološki problemi istraživanja delovanja ličnosti u istoriji, (190). – *Branko Petranović*, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize, (207).

DOKUMENTI. *Ubavka Vujošević*, Prilozi za biografiju Mustafe Golubića (Nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne), (217).

RASPRAVE, PRIKAZI I MIŠLJENJA. VMRO (Obedineta), Dokumenti i materijali (*Slavoljub Cvetković*), (231). – Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije (*Dragan Tešić*), (232). – Predrag J. Marković, Beograd i Evropa 1918–1941, Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda (*Smiljana Đurović*), (234). – Branko Petranović, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije (*Momčilo Zečević*), (236). – Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945. (*Dragoljub S. Petrović*), (238). – Slobodan D. Milošević, Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1943. (*Venceslav Glišić*), (244). – Gregor Schöllgen, Ulrich von Hassell 1928–1944, ein Konservativer in der Opposition, C. H. Beck (*Milan Ristović*), (245). – Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945. (ZAVNO Sandžaka – dokumenta), (*Slobodan D. Milošević*), (247). – Miodrag B. Protić, Nojeva barka, Pogled s kraja veka 1900–1965. (*Branko Petranović*), (248). – Pakt budućnosti: kultura – ekonomija – komunikacije. Novi oblici razmene i solidarnosti. Urednik Fred Burken. (*Dubravka Stajić*), (251). – Pozitivni odjeci otvaranja arhiva Kominterne (*Vera Mujbegović*), (253). – Naučni skup »Sistem neistina o zločinima genocida 1991–1993. godine«, Srpska akademija nauka i umetnosti, 22–23. aprila 1993. (*Milan Koljanin*), (254).

IN MEMORIAM. Đurađ Đuro Stanisavljević (1925–1992), (258). – Petar Pero Morača (1920–1993), (259).

Broj 1/1994.

15. ČLANCI I RASPRAVE. *Mira Radojević*, Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918–1941. godine, (7). – *Stojan Kesić*, Higijenska izložba u Petrogradu 1913. godine i pogledi

Filipa Filipovića na modernizaciju radničkog zakonodavstva Srbije, (43). – *Milan Vesović*, Komunistička štampa o stvaranju Jugoslavije, (55). – *Kosta Nikolić*, Centralni organi državne uprave Kraljevine SHS o Komunističkoj partiji Jugoslavije 1919–1929. (65). – *Dragan Tešić*, Organizovanje omladine Jugoslovenske radikalne zajednice u Srbiji 1935–1939. (81). – *Žarko Jovanović*, Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine (97). – *Đoko Tripković*, Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine, (111). – *Dragan Bogetić*, Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i Tršćansko pitanje 1948–1954. (123).

PRILOZI. *Toma Milenković*, Studentski svetosavski temati Živka Jovanovića (Prilog biografiji), (139). – *Enes Milak*, Doktrina spoljne politike Italije u javnim istupima Benita Musolinija, (151). – *Nadežda Jovanović*, Dragoljub Jovanović o Vlatku Mačeku (Prilog istoriji ličnosti), (159). *Vanče Stojčev*, Bugarska u pripremama za okupaciju Jugoslavije (Prilog izučavanju »velikobugarske ideje« 1939–1941), (177). – *Nikola Živković*, Povraćaj jugoslovenskog zlata iz SAD posle Drugog svetskog rata, (195).

KRITIKE I POLEMIKE. *Toma Milenković*, Nedoslednosti u primeni istorijske metodologije (Kosta Nikolić »Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije 1919–1929«), (201). – *Branko Petranović*, Između površnosti i nerazumevanja (povodom osvrta dr Dragoljuba Petrovića na studiju Branka Petranovića »Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945«), (223).

PRIKAZI. *Vasilije Krestić*, Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914. (*Sofija Božić*), (241). – *Gligor Popi*, Romanii din Banatul sirbesc in secolele XVIII–XX – pagini de istorie și cultura (*Milan Vanku*), (242). – *Ljubinka Trgovčević*, Istorija Srpske književne zadruge (*Smiljana Đurović*), (243). – Srpska avijatika 1912–1918. (*Aleksandar Spasojević*), (245). – Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1917–1941. (*Smiljana Đurović*), (246). – Mile Bjelajac, Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije 1922–1935. (*Kosta Nikolić*), (248). – *Branko Lazić* (Branislav J. Stranjaković), *Milorad M. Drašković*, Biografski rečnik Kominterne (*Dubravka Stajić*), (249). – 13-to julski ustanak – predmet nauke i umjetnosti (*Zoran Lakić*), (251). – Zločini u NDH 1941, Zbornik dokumenata (*Venceslav Glišić*), (253). – *Milan B. Matić*, Partizanska štampa u Srbiji 1941–1944. (*Milan Koljanin*), (254). – *Mirosljub Jevtić*, Od Islamske deklaracije do verskog rata u BiH (*Nikola B. Popović*), (256). – *Kosmet* (*Milica Bodrožić*), (258).

IN MEMORIAM. *Branko Petranović* (1927–1994). (Redakcija = *Smiljana Đurović*, *Milan Matić*, *Milan Vesović*, *Momčilo Zečević*).

Boj 2/1994.

16. ČLANCI. *Nikola B. Popović*, Ruska ideja, (7). – *Ubavka Ostojić-Fejić*, Obeležavanje Kosovskog dana u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata, (19). – *Momčilo Zečević*, Slovenci i Jugoslavija između dve majske deklaracije 1917–1989. (31). – *Slavoljub Cvetković*, Balkanska komunistička federacija i makedonsko nacionalno pitanje, (49). – *Smiljana Đurović*, Jugoslovenstvo u svetlu polemike Meštrovic-Dučić 1932. (61). – *Petar Kačavenda*, Zločini folksdojčera u Banatu u toku okupacije, (91). – *Slobodan D. Milošević*, Iseľjavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu, (101). – *Ven-*

ceslav Glišić, Saveznici i oslobođenje Srbije 1944. godine, (109). – *Momčilo Pavlović*, Pomoć Jugoslaviji u hrani od strane zapadnih zemalja 1950–1951. (119).

PREDAVANJA U INSTITUTU. *Dragan Nedeljković*, Teze za nacionalni program, Prilog raspravi Evropsko-američkog kongresa u Frankfurtu na Majni 25–26. februara 1994. o srpskom nacionalnom programu, (139).

INTERDISCIPLINARNA KOMUNIKACIJA. *Đuro Kovačević*, Kraj dominacije i partnerstvo civilizacija? (153).

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE. *Andrija B. K. Stojković*, Geneza istoriosofskih pogleda Stojana Novakovića na raskršću vekova, (165). – *Predrag Marković*, Teorijske knjige u srpskoj historiografiji poslednje decenije 20. veka, (179).

POLEMIKE. *Kosta Nikolić*, Naličje jedne kritike (povodom teksta: Toma Milenković, Nedoslednost u primeni istorijske metodologije), (191).

PRIKAZI. Eliza Campus, Idea federala in perioda interbelica (*Milan Vanku*), (203). – Nikola Živković, Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941–1945. (*Milan Koljatin*), (205). – Obrad Bjelica, Osmo crnogorska brigada (*Novica Šolaja*), (206). – Gojo Riste Dakina, Genocid nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (*Sonja Božanović*), (207). – Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka (*Dubravka Stajić*), (209). – Vojnoistorijski glasnik 1–2, (*Aleksandar Rastović*), (213). – Izvori i historiografija o Crnoj Gori (*Smiljana Đurović*), (215).

BIBLIOGRAFIJA IZDANJA INSTITUTA (1984–1994), (219).

BIBLIOGRAFIJA SARADNIKA ISI (1984–1994), (223).

IN MEMORIAM. Milan Matić (1931–1994), (Redakcija = *Milan Vesović*), (253).

Broj 1/1995.

17. ČLANCI. *Slavko Vukčević*, Doprinos srpskog i crnogorskog naroda pobjedi nad fašizmom, (7). – *Venceslav Glišić*, Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu, (17). – *Slavoljub Cvetković*, Sovjetska prisutnost u jugoslovenskoj politici na početku Drugog svetskog rata, (31). – *Kosta Nikolić*, O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941. godine, (43). – *Nikola Živković*, Nemačko falsifikovanje opljačkanih dokumenata – »krivica« Srbije za Prvi svetski rat, (59). – *Slobodan D. Milošević*, Kulturno-prosvetni rad u jedinicama 6. slavonskog udarnog korpusa NOV Jugoslavije, (73). – *Dragan Aleksić*, Prve mere nemačke privredne politike u Srbiji 1941. godine, (85). – *Radmila Radić*, Povratak patrijarha Gavriila Dožića, (95). – *Zoran Janjetović*, »Narodno blagostanje« i nemačka privreda 1933–1936. godine, (111). – *Dragan Bogetić*, Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine, (127).

INTERDISCIPLINARNA KOMUNIKACIJA. *Pravoslav Ralić*, Kako će buduća istorija ocenjivati 20. vek? (139).

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE. *Ubavka Ostojić-Fejić*, Novija kretanja u istraživanjima savremene istorije u Francuskoj, (147). – *Smiljana Đurović*, Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije, (155).

POLEMIKA. *Toma Milenković*, Još jednom o »nedoslednosti u primeni istorijske metodologije«, (169).

DOKUMENTI. *Živan Ištvanic*, Spisak belocrkvanskih Jevreja žrtava fašističkog terora, (183).

PRIKAZI. *Simo C. Ćirković*, Marsejski krst kralja Aleksandra (*Milan Vesović*), (194). – *Miloš Mišović*, Zatamnjena istorija, Tajna testamenta kralja Aleksandra i smrt patrijarha Varnave (*Momčilo Zečević*), (195). – *Nikolaj J. Danilevski*, Rusija i Evropa (*Nikola B. Popović*), (198). – *Nikolaj J. Danilevski*, Rusija i Evropa (*Milan Koljanin*), (200). – Rusija u 20. veku, Istoričari sveta se spore (*Sava Živanov*), (202). – Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini (*Dragica Koljanin*), (208). – *Nikola Ivanović*, Rečeno ili prećutano (*Zoran Lakić*), (210). – *Vlado Strugar*, Srbi, Hrvati, Slovenci i treća Jugoslavija (*Đorđe Knežević*), (212). – *Đoko Tripković*, Milica Tripković, Iskušenja jedne mladosti (*Dragan Tešić*), (215). – *Mira Radojević*, Udružena opozicija 1935–1939). (*Veselinka Kastratović-Ristić*), (217).

Broj 2/1995.

18. ČLANCI. *Mira Radojević*, Demokratska stranka i jugoslovenska ideja, (7). – *Branislav Gligorijević*, Zemljoradnička stranka, (25). – *Miroslav Jovanović*, Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923. (37). – *Nikola Žutić*, Verski liberalizam i politička aktivnost Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji, (51). – *Đorđe Borozan*, Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944–1945. (63). – *Đoko Tripković*, Spoljni faktori i politička kretanja u Jugoslaviji 1945–1955. (77).

PRILOZI. *Dragan Tešić*, Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941. (91). – *Momčilo Mitrović*, »Srpska riječ« i položaj srpskog naroda u Hrvatskoj 1945–1950. (103). – *Dragan Bogetić*, Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama 1953–1954. (115).

DOKUMENTI. *Kosta Nikolić*, Plan Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini o razoružanju italijanskih garnizona u Foči, Goraždu i Čajniču u proleće 1943. godine, (129).

OSVRTI. *Tomislav Bogavac*, Nestajanje Srba (*Đorđe Knežević*), (147). – *Prekretnice* novije srpske istorije (*Momčilo Zečević*), (153).

PRIKAZI. *Latinka Perović*, Srpski socijalisti 19. veka, III, (*Olga Popović-Obradović*), (159). – *Nikola Žutić*, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan (*Ljubodrag Dimić*), (162). – *Milan B. Matić*, Ravnogorska ideja u štampi i propagandi (*Bojan Dimitrijević*), (163). – *Dimitrije Đorđević*, Ožiljci i opomene, I, (*Kosta Nikolić*), (165). – *Momčilo Pavlović* – *Veroljub Trajković*, Bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944. (*Kosta Nikolić*), (167). – *Momčilo Mitrović*, Sarajevska raskršća (*Ljubodrag Dimić*), (168). – *Slobodanka Kovačević* – *Putnik Dajić*, Hronologije jugoslovenske krize 1942–1994, 1–2, (*Enes Milak*), (169).

IZ RADA INSTITUTA. Rad Instituta za savremenu istoriju u periodu od 1991. do 1995. godine, (171).

Broj 1/1996.

19. ČLANCI. *Stevan Pavlović*, Jugoslavija 1918–1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture, (7). – *Milan Ristović*, Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941). (21). – *Momčilo Zečević*, Slobodan Jovanović i 27. mart 1941. (45). – *Milan Matić*, U službi okupatora. Osnovne teme u kvilinskoj štampi u Srbiji 1941. (59). – *Predrag Marković*, Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965. (73). – *Đoko Tripković*, Iza gvozdene zavese. Početak i eskalacija sukoba Tito–Staljin prvih meseci 1948. (89). – *Bojan Dimitrijević*, Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958. (101).

PRILOZI. *Maja Miljković-Đurović*, Komitske akcije na tlu Južne Srbije 1920–1928. (113). – *Velimir Ivetić*, Vojne formacije u Jugoslaviji i razoružavanje italijanskih jedinica septembra 1943. (131). – *Zoran Janjetović*, Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948. (143).

SVEDOČANSTVA. *Milan Vesović*, Stanko Opačić Čanica. Putevi i bespuća kordunaškog seljaka, (153).

OSVRTI. Rimokatolicizam i hrvatstvo. Povodom knjige Đorda Stankovića »Izazov nove istorije«, II (*Nikola Žutić*), (163). – Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa – The Balkans after the second world war, Collection of works from the scientific conference (*Dragoljub Živojinović*), (167).

PRIKAZI. *Branislav Božović*, Beograd između dva svetska rata, Uprava grada Beograda 1918–1941. (*Branislav Gligorijević*), (171). – Dr Serbo Rastoder, Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929, knj. I, (*Smiljana Đurović*), (172). – Nadežda Jovanović, Zemljoradnička levica u Srbiji 1927–1939. (*Mira Radojević*), (174). – *Bojan Dimitrijević*, Đeneral Mihailović, Biografija I deo (do maja 1941), (*Kosta Nikolić*), (177). – *Žarko S. Jovanović*, Seljaštvo u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945. (*Smiljana Đurović*), (178). – Deveta srpska udarna brigada u stroju i s narodom (*Dragan Tešić*), (179). – Latinska Amerika i savremeni svet (*Predrag Marković*), (180).

IN MEMORIAM. *Žarko D. Protić*, 1926–1996. (*Aleksandar Kale Spasojević*), (182).

Broj 2/1996.

20. RASPRAVE I ČLANCI. *Đorđe Stanković*, Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji. Teorijske osnove istorijska praksa 1914–1926. (7). – *Nebojša Popović*, Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941. (29). – *Mira Radojević*, Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941. (39). – *Dragan Tešić*, Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Drugog svetskog rata, (75) – *Tomislav Bogavac*, Etnička slika Bosne i Hercegovine pre i posle Dejtona, (93).

PRILOZI. *Ranka Gašić*, Zagrebački Srbobran o Srpskoj narodnoj radikalnoj stranci 1903–1914. (109). – *Saša Ilić*, Javna berza rada u Beogradu – Ponuda i potražnja radne snage tokom 1921. godine, (123). – *Miroљub Vasić*, Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Kominternu, (141).

DOKUMENTI. *Momčilo Pavlović*, Srbija na kraju rata, Izveštaj majora Džona Henikera Mejdžora o Srbiji u periodu april–novembar 1944. (153).

OSVRTI. *Toma Milenković*, Dr Živko Jovanović – Ličnost u senci KPJ (*Milan Vesović*), (177). – Nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića. Povodom knjige Milana Vesovića i Koste Nikolića »Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program« (*Branislav Gligorijević*), (180).

PRIKAZI. Đorđe Borozan, Velika Albanija, Porijeklo – ideje – praksa (*Venceslav Glišić*), (183). – Dragoljub Živojinović, Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922. (*Đorđe Borozan*), (185). – Nikola Gaćeša, Radovi iz agrarne istorije i demografije (*Toma Milenković*), (187). – Dragan Subotić, Episkop Nikolaj i pravoslavni Bogomoljački pokret. Pravoslavna Narodna hrišćanska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941. (*Nikola Žutić*), (189). – Slobodan Milošević, Kulturno-prosvetni rad u narodnooslobodilačkom ratu. Opismenjavanje boraca (*Milan Koljanin*), (191). – Dimitrije Đorđević, Ožiljci i opomene, II, (*Kosta Nikolić*), (192). – Rajko Kuzmanović, Konstitutivni akti Republike Srpske (*Slobodan Nagradić*), (193).

Broj 1/1997.

21. RASPRAVE I ČLANCI. *Ljubodrag Dimić*, Srbi i Jugoslavija (7). – *Nikola Žutić*, Pregovori Srbije i Vatikana oko konkordata 1914. i Austrougarska (35). – *Dragan Bogetić*, Odnosi Jugoslavije i Zapada u kontekstu posete Hruščova Beogradu 1955. (47). – *Đoko Tripković*, Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada (61).

PRILOZI. *Milan Koljanin*, Mesto logora u okupacionom sistemu u Srbiji 1941–1944. (75). – *Bojan Dimitrijević*, Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948. (87).

LIČNOSTI. *Kosta Nikolić*, Dragiša Vasić – Skica za portret nacionalnog revolucionara (87).

DOKUMENTI. *Ubavka Vujošević*, Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ (107).

ISTORIOGRAFIJA. *Mile Bjelajac*, Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945. (129).

OSVRTI. *Branislav Gligorijević*, Kralj Aleksandar Karađorđević (*Nikola Žutić*), (145). – *Andrej Mitrović*, Propitivanje klio (*Smiljana Đurović*), (149).

PRIKAZI. *Radoslav M. Raspopović*, Diplomatiја Crne Gore 1711–1918. (*Đorđe Borozan*), (153). – Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca (*Dragoljub R. Živojinović*), (155). – Milorad Ekmečić, Đorđe Mikić, Dragoljub Živojinović, Nikola B. Popović, Politički procesi Srbima u Bosni i Hercegovini 1914–1917. (*Dragan Tešić*), (157). – Sarl Etinger et al., Istorija jevrejskog naroda (*Nebojša Popović*), (158). – Komintern i vtoraja mirovaja vojna (*Dubravka Stajić*), (161). – Zarko S. Jovanović, Nova vlast u Srbiji 1941–1945. (*Petar Kačavenda*), (163). – Valjevo 1941–1945. (*Bojan Di-*

mitrijević), (164). – Dragoljub S. Petrović, Saradnja antifašističkog pokreta u Srbiji i Bugarskoj 1941–1944. (*Nikola Živković*), (165). – Reneo Lukic, Les relations sovieto-yugoslaves de 1935 a 1945. (*Ubavka Ostojić-Fejić*), (165).

Broj 2/1997.

22. RASPRAVE I ČLANCI. *Branislav Gligorijević*, Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje srpske patrijaršije u Jugoslaviji (7). – *Mira Radojević*, Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji (19). – *Nikola Popović*, Nedoumice o Staljinovoj politici uoči Drugog svetskog rata (37). – *Dragan Aleksić*, Proizvodna osnova srpske privrede posle okupacije 1941. godine (63). – *Momčilo Pavlović*, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata (85). *Đorđe Borozan*, Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine (113).

PRILOZI. *Maja Miljković Đurović*, Zdravstvena zaštita u Vardarskoj Makedoniji 1919–1929. (129).

POGLEDI. *Todor Kuljić*, Titova nacionalna politika (141).

KRITIKA. *Bojan Dimitrijević*, Još jedna noć đenerala. Povodom knjige Milosava Samardžića, General Draža Mihailović, sa opštom istorijom četničkog pokreta (175).

NAUČNI ŽIVOT. *Predrag Marković*, Radna grupa za uporednu društvenu istoriju kao organizacioni i metodološki model (187). – *Smiljana Đurović*, Pet brojeva časopisa za istoriju nauke »Flogiston« 1995–1997. (191)

PRIKAZI. *Nikola Žutić*, Rimokatolička crkva i hrvatstvo (*Ljubodrag Dimić*), (195). – The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century (*Bojan Dimitrijević*), (197). – Nepoznata strana knjiga o Srbima – Meri Daram, Kroz srpske zemlje (1900–1903), (*Vujadin Milanović*), (199). – Nebojša Popović, Jevreji u Srbiji 1918–1941. (*Ivan Hofman*), (201). – Smiljana Đurović, S Teslom u novi vek (*Miroljub Vasić*), (203). – Momčilo Pavlović, Mira Ninošević, Veroljub Trajković, Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919–1939, I (1919–1929), (*Ranka Gašić*), (205). – Božin Jovanović, Privreda Timočke krajine 1940–1990. (*Slavoljub Cvetković*), (206) – Political and Ideological Confrontations in Twentieth Century Europe: Essays in Honor of Milorad Draskovic (*Predrag Marković*), (207). – Đuro Kovačević, Izgubljena istorija (*Miroljub Vasić*), (208).

JUBILEJI. *Milan Vesović*, Petnaest godina časopisa »Istorija 20. veka« 1983–1997. (211) *Milan Vesović*, Fifteenth anniversary of the magazine »history of 20th« century« 1983–1997 (219)

SADRŽAJ ČASOPISA »ISTORIJA 20. VEKA« 1983–1997. (229).

REGISTAR AUTORA (245).

REGISTAR AUTORA*

- Aleksić Dragan 5, 11, 17, 22
Anić Nikola 7
Antonić Zdravko 8
Avramovski Živko 1, 2 (2), 4, 13
- Bataković Dušan T. 5
Begović Simeon 7
Berić Dušan 4
Biber Dušan 2
Bjelajac Mile 21
Bodrožić Milica 4, 6, 7, 8, 10, 11 (2), 15
Bogavac Tomislav 20
Bogetić Dragan 6 (2), 12, 14, 15, 17, 18, 21
Bogetić Ljubinka 11
Borožan Đorđe 18, 20, 21, 22
Božanović-Špoljar Sonja 3, 7, 13, 16
Božić Sofija 15
Brajušković Dimitrije 3
Branković Slobodan 14
Britovšek Marjan 10 (2)
- Claude Fišera Vladimir 5
Cvetković Slavoljub 8, 12, 13, 14 (2), 16, 17, 22
- Čavoški Kosta 1
Čubrilović Vasa 9
- Deak Ladislav 7
Dimić Ljubodrag 11 (2), 13, 18 (2), 21, 22
Dimitrijević Bojan 18, 19, 21 (2), 22 (2)
- Đuretić Veselin 2
Đurović Smiljana 3, 12, 13, 14 (2), 15 (2), 16 (2), 17, 19 (2), 21, 22
Ekmečić Milorad 14
- Gašić Ranka 20, 22
Gibijanski L. J. 10
Gligorijević Branislav 2, 5, 9, 10, 12 (2), 13, 14, 18, 19, 20, 22
Glušić Venceslav 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20
- Hofman Ivan S. 22
Hrabak Bogumil 11, 13, 14
Hurem Rasim 11
- Ilić Jovan 13
Ilić Saša 20
Indić Trivo 7 (2), 8
Ištvančić Živan 17
Ivetić Velimir 19
- Jakovčev Gojko 9
Jakšić Božidar 1, 3, 6
Janjetović Zoran 17, 19
Jovanović Jadranka 3, 9
Jovanović Miroslav 10, 18
Jovanović Nadežda 1, 15
Jovanović Žarko 15
- Kačavenda Petar 3, 5, 12 (2), 16, 21
Kasaš Aleksandar R. 1
Kastratović-Ristić Veselinka 17
Kesić Stojan 10, 14, 15
Killen Linda 6

* Brojevi u registru autora upućuju na numeraciju datu u sadržaju časopisa (1–22), a brojeve u zagradama označavaju broj priloga u pojedinim sveskama.

- Knežević Đorđe 17, 18
Kočić Dragoljub 5
Koljanin Dragica 17
Koljanin Milan 3, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21
Kovačev Vujica 10
Kovačević Đuro 16
Kovačević Ivan 1
Koštunica Vojislav 1
Kren J. 3
Kržišnik-Bukić Vera 10
Kuljić Todor 22
- Lakić Zoran 4, 5, 6, 11, 12, 13, 15, 17
Lekić Bogdan 13
Lukač Dušan 1, 9
- Ma Sipu 2
Mađžar Ljubomir 14
Marjanović Vladislav 1, 3
Marković Predrag 7, 8, 9 (2) 16, 19 (2), 22 (2)
Marković Saša 5
Martinović Žarko 3
Matić Milan 13, 19
Mejdrova H. 3
Mikić Bojislav 6
Milak Enes 1, 6, 9, 12, 13, 15, 18
Milanović Vujadin 22
Milenković Toma 6 (2), 13, 14, 15 (2), 17, 20
Milojević Miroslav 12
Milojević Momir 12
Milošević Slobodan D. 2, 5, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 17
Miljanić Dušan 4
Miljković-Đurović Maja 19, 22
Mitrović Momčilo 18
Mugoša Dragica 2, 3
Mujbegović Vera 14
- Nagradić Slobodan 20
Nedeljković Dragan 16
Nenadović Radoje 8, 9, 10
Nikolić Kosta 11, 12, 13, 14, 15 (2), 16, 18 (3), 19, 20, 21
Nikolić Miroslav M. 3
- Obradović Marija 6, 7, 14
Ostojić-Fejić Ubavka 1 (3), 3, 8 (2), 13, 14, 16, 17, 21
Panajotović Zoran 5
Pavlica Branko 11
Pavlović Momčilo 2, 4, 7, 12 (3), 14, 16, 20, 22
Pavlović Stevan 19
Pejović-Protić Bosiljka 1, 2
Petranović Branko 4, 5, 11, 13, 14 (2), 15
Petrović Dragoljub 11, 14
Petrović Kadivka 11
Piljević Đorđe O. 1
Popović Nebojša 10, 13, 20, 21
Popović Nikola B. 1, 3 (2), 5, 12, 15, 16, 17, 22
Popović-Obradović Olga 18
Protić Žarko 1, 2, 4
Prunk Janko 5
- Radić Radmila 17
Radojević Mira 6, 9 (2), 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 22
Radusinović Milorad P. 3, 4 (3), 7, 10 (2), 11 (3), 12 (3)
Raičević Miladin 6
Ralić Prvoslav 17
Rastović Aleksandar 16
Rešetnikova O. N. 11
Ristović Milan 1, 4, 6, 10, 14, 19
- Santuš Korvalju Žorž P. 5
Simović Živomir 10
Skoko Savo 2
Sladek Zdenjek 4
Spasojević Aleksandar Kale 3, 6, 15, 19
Spasovski Milena 13
Stajić Dubravka 3, 4, 7, 9, 10, 14, 15, 16, 21
Stanišić Mihailo 13
Stanković Đorđe 20
Stojković Andrija B. K. 16
Stojković Momir 14
Stojčev Vanče 15
- Šolaja Novica 16
Štrbac Čedomir 8

- Terzioski Rastislav 9
Tešić Dragan 12, 14 (2), 15, 17, 18, 19, 20, 21
Trifoni Aleksandar 10
Tripković Đoko 1, 4, 7, 11, 14, 15, 18, 19, 21
Tripković Milica 7
Urić Nenad 3, 7
Vanku Milan 15, 16
Vasić Mirosljub 1, 3, 6, 12, 14 (2), 20, 22 (2)
Vasiljević Đorđe 12
Vesović Milan 3, 5, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22
Vinaver Vuk 2 (2), 4
Vujošević Ubavka 8 (2), 21
Vukčević Slavko 12, 17
Zečević Momčilo 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19
Živanov Sava 17
Živković Branko 10
Živković Dušan 3, 10
Živković Nikola 12, 14, 17, 21
Živojinović Dragoljub R. 1, 19, 21
Žutić Nikola 9, 11, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21 (2)

ISTORIJA 20. VEKA, 1997, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo na nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj: 451-03-941/94-02
od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

Dr Nikola Žutić

RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO
OD ILIRSKE IDEJE DO VELIKOHRVATSKE REALIZACIJE 1453–1941

Dr Momčilo Pavlović

SRPSKO SELO 1945–1952 • OTKUP

Mr Nebojša Popović

JEVREJI U SRBIJI 1918–1941

Mr Dragan Tešić

JUGOSLOVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA
U SRBIJI 1935–1939

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA
Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR
Collection of Works from the scientific Conference

DOBROVOLJCI U OSLOBODILAČKIM RATOVI
SRBA I CRNOGORACA
Zbornik radova sa naučnog skupa

MOJKOVAČKA OPERACIJA 1915–1916
Zbornik radova sa naučnog skupa

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11 ili Telefonom/faksom 3234-517